

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Козерод О.В. З досвіду самоврядування єврейської меншини України: жіночі організації у період 1920-х років	3
Архирейський Д.В. Особливості кадрової роботи митних установ України в 1929-1939 рр.	8
Поляков В.С. Мокроусов – правда і витоки	13
Романець Н.Р. «Закон про п'ять колосків»: особливості застосування в Україні	17
Скрипник О.С. Особенности советского реформирования курортной системы Крыма в начале 20-х гг. XX в.	22
Константинова Ю.В. Опікунська діяльність Миколаївського сирітського суду для дворянства у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Державного архіву Миколаївської області)	25
Стряпко А.Д. Антикомуністичний опір 1948-1956 років та позиція творчої інтелігенції на етапі становлення тоталітарного режиму в Чехословаччині	29
Фатула Р.С. Утиски преси українців Закарпаття та інших національних меншин в Угорщині в кінці XIX – на початку XX століть	33
Черниш І.В. Чинники німецького колоністського руху в Північно-Західній Україні в складі Російської імперії (поч. XX ст.)	38

ФІЛОСОФІЯ

Возняк В.С. Всеєдність як онтологія та логіка свободи	44
Шелюто В.М. Проблема сакральних цінностей в політичних идеологиях XX века	47
Гужва О.П. Симфонізм поетичної думки	53
Халапсис А.В. Философия истории и принцип объективности	56
Дутчак В.В. Трансцендентально-антропологічні підстави категоріального визначення влади. «Влада у межах тільки розуму» (частина 2)	60
Родный О.В. Смех в социальной интеракции	63
Кострюков С.В. Призначення культури і її людинотворча сутність	67
Макогонова В.В. Н. Я. Грот о философии как ветви искусства	70
Мельник В.В. Страх самотності та смерті як екзистенціаль людського буття	73
Погребная В.Я. Философский дискурс: специфика производства и воспроизводства постмодернистского знания	76
Айтов С.Ш. Епістемологічні підходи історичної антропології та дослідження процесів цивілізаційного і глобалізаційного розвитку	81
Чумаченко О.П. Аналіз трансформації теоретичних основ поняття творчої діяльності у філософських напрямках XIX-XX сторіччя	85
Шевченко М.Ю. Формирование проблемы субъекта в постструктуралистской концепции М. Фуко	89

СОЦІОЛОГІЯ

Веслава Кужняр Процесс формирования имиджа территории и его влияние на целевые рынки	94
Андрєєва Т.І. Чи є більш освічені люди в Україні здоровішими?	99
Пашков В.В. Світоглядно-методологічні засади педагогічної освіти	103
Татарченко Л.І. Фізична культура і спорт у системі загальнолюдських цінностей, забезпечення здоров'я і фахової дієздатності	108
Бескурнікова Ю.Г. Особливості поєднання процесів формування студентів як спеціалістів та особистостей	111
Вітенко Ю.В. Сімейно-шлюбні цінності, програмовані у художніх фільмах	114
Кузьмін В.В. Соціально-правовий аспект соціалізації сиріт у вищій школі	118
Уколова А.А. Ринок праці очима роботодавців (на прикладі м. Луганська)	123

ПІЛІТОЛОГІЯ

Агарков О. А. Соціальна реклама як напрям реалізації соціально-політичного маркетингу	128
Мамонтова Е.В. Місце та роль символіки у державотворчому процесі: досвід країн Балтії	131
Морарь М.В. Специфіка внутрішньопартійної діяльності партійних лідерів сучасної України	135
Стародуб Т.С. Вплив інтелектуальної складової на процеси формування комплексу регіональної безпеки у Чорномор'ї	139
Краєвська О.А. Міграційна політика Європейського Союзу: політико-правовий аспект	143
Шуляк С.В. Врегулювання етнополітичного конфлікту на півдні Судану: політичні та правові аспекти	148
Шадрина О.В. Латентність як соціально-політичний феномен	152
Хмельников А.О. Політичне управління регіональним розвитком: перспектива інкорпорації місцевої влади	157
Баштанник О.В. Феномен політичних ініціатив європейського союзу: середземноморський вимір	161

РЕЦЕНЗІЯ

Сухотеріна Л.І. Рецензія на монографію Е.В. Мамонтової «Державний протокол та церемоніал як символічний інструмент забезпечення процесу публічної комунікації: витоки, структура, нормативно-організаційні засади»	167
---	-----

CONTENTS

HISTORY	Kozerod O.V. From the Experience of Jewish Minority in Ukraine: Female Organizations During 1920s	3
	Archireis'ky D.V. Peculiarities of Trained Activity of Customs Structures of Ukraine in 1929–1939	8
	Polyakov V.E. Mokrousov – the Truth and Origins	13
	Romanets' N.R. 'The Five Ears Law': Peculiarities of Implementation in Ukraine	17
	Skrypnyk O.S. Peculiarities of Soviet Reforming of the Crimean Resort System in the Beginning of 1920s of the 20 th	22
	Konstantinova Yu.V. Tutelary Activity of the Myckolajv Orphan Court for the Nobility in the Second Half of the 19 th – the Beginning of the 20 th (Based on Materials of State Archives of Myckolajv Region)	25
	Stryapko A.D. Anticommunist Resistance of 1948–1956 and Position of Creative Intelligentsia During Becoming of Totalitarian Regime in Czechoslovakia	29
	Fatula R.S. Oppression of the Zakarpattya Press of Ukrainian and Others National Minorities in Hungary in the End of the 19 th – the Beginning of the 20 th	33
	Chernis I. V. Factors of German colonist motion in North of West to Ukraine in composition of the Russian empire (beginning of XX age)	38
PHILOSOPHY	Voznyack V.S. All-Unity as Ontology and Logic of Freedom	44
	Shelyuto V.M. The Problem of Sacred Values in the Political Ideologies of the 20 th	47
	Guzhva O.P. Symphony of Poetical Mind	53
	Halapsis A.V. Philosophy of History and Principle of Objectivity	56
	Dutshack V.V. Transcendental-Anthropological Foundations of Category Definition of Power. 'Power in Limits of Mind' (Part 2)	60
	Rodny O.V. Laugh in Social Interaction	63
	Kostryukov S.V. Destiny of Culture and Its Anthropocentric Nature	67
	Makogonova V.V. N.Ya. Grot about Philosophy as Branch of Art	70
	Mel'nick V.V. Fear of Solitude and Death as Existential of Human Being	73
	Pogrebnyaya V.Ya. Philosophical Discourse: Specific of Production and Reproduction of Postmodern Knowledge	76
	Ajtov S.Sh. Epistemological Approaches to Historical Anthropology and Researching of Processes of Civilization Globalization Development	81
	Chumachenko O.P. Analysis of Transformations of Theoretical Foundations of a Notion 'Creative Activity' in Philosophical Conceptions of the 19 th – 20 th	85
	Shevtchenko M.Yu. Forming of the Problem of Subject in Poststructural Conception of M. Foucault	89
SOCIOLOGY	Kuzhnyar V. Process of Forming of Image of Territory and Its Influence on Particular Purpose Markets	94
	Andreeva T.I. Would More Educated People in Ukraine Are Healthier?	99
	Pashkov V.V. World Outlook Foundations of Pedagogical Education	103
	Tatarchenko L.I. Physical Culture and Sport in the System of Common Human Values, Providing of Health and Professional Activity	108
	Beskurnikova Yu.G. Peculiarities of Union of Processes of Forming of Students as Specialists and Persons	111
	Vitenko Yu.V. Family-Marriage Values Programmed in Movies	114
	Kuz'min V.V. Social-Law Aspect of Socialization of Orphans in High Education	118
	Ukolova A.A. Labor Market From the Point of View of Employers (Based on Experience of Lugansk)	123
POLITICAL SCIENCE	Agarkov O.A. Social Advertising as Direction of Realization of Social-Political Marketing	128
	Mamontova E.V. Place and Role of Symbols in the Process of Creation of State: Baltic Experience	131
	Morar' M.V. Specifics of Party Activity of Leaders in Contemporary Ukraine	135
	Starodub T.S. Influence of Intellectual Part on Forming of Complex of Regional Safety in Black Sea Region	139
	Kraevs'ka O.A. Migration Policy of European Union: Political-Law Aspect	143
	Shulyack S.V. Regulation of Ethno-Political Conflict in South Sudan: Political and Law Aspects	148
	Shadrina O.V. Latency as Social-Political Phenomenon	152
	Hmel'nikov A.O. Political Management of Regional Development: Perspective of Incorporation of Municipal Power	157
	Bashtannik O.V. The phenomenon of political initiatives of the European union: Mediterranean measuring	161
REVIEW	Suhoterina L.I. Review of the E.V. Mamontova Monograph 'State Protocol Ceremonial as Symbolic Instrument of Providing of Process of Public Communication: Roots, Structure, Normative-Organization Foundations'	167

ІСТОРІЯ

УДК 9 (477)=411.16:33 “19”

О.В. КОЗЕРОД

З ДОСВІДУ САМОВРЯДУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ МЕНШИНИ УКРАЇНИ: ЖІНОЧІ ОРГАНІЗАЦІЇ У ПЕРІОД 1920-Х РОКІВ

Козерод Олег Віталійович – науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, доктор історичних наук

Стаття є першим комплексним дослідженням, присвяченим єврейським жіночим організаціям, створеним у 1920-х роках. У статті висвітлено ключеві проблеми діяльності єврейських жіночих організацій в Україні у період нової економічної політики і культурної революції. У підсумку зроблено висновки, присвячені ролі єврейського жіноцтва України у розвитку політики, культури, сіоністського руху у 1921–1929 роки.

Ключові слова: жінки, євреї, Радянська влада, Україна, культура, сіонізм, організації.

Статья является первым комплексным исследованием, посвященным еврейским женским организациям, созданным в 1920-х годах. В статье освещены ключевые проблемы деятельности еврейских женских организаций в Украине в период новой экономической политики и культурной революции. В итоге сделаны выводы, касающиеся роли еврейских женских организаций Украины в развитии политики, культуры и сионистского движения в 1921–1929 годах.

Ключевые слова: женщины, евреи, Советская власть, Украина, культура, сионизм, организации.

This article is the first comprehensive research of the Experience of self-government of Jewish women of Ukraine. This work describes key problems of life of Jewish Women's organizations in Ukraine in the new economic policy and cultural revolution period. As a result of conclusions concerning the role of Jewish women's organizations of Ukraine in the development of policy, culture, Zionist movement in 1921–1929.

Keywords: women, Jews, Soviet regime, Ukraine, culture, Zionism, organizations.

© О.В. Козерод, 2011

Проблема створення та розвитку єврейських жіночих організацій у період перших років Радянської влади в Україні та їх роль у житті тогочасного суспільства є однією з найбільш невивчених проблем в історії українського єврейства. Досвід самоврядування єврейської меншини в період 1920-х років став не тільки унікальним, але й корисним для подальшого розвитку громадських організацій у XX столітті в Україні. В зв'язку із діючими протягом багатьох віків за часів існування царату обмеженнями громадських прав єврейського населення, жорстоких правил регламентування життя у межах «смуги осілості» тощо, початок 1920-х років в Україні стали періодом початку вільного існування єврейського жіноцтва. Серед виникаючих організацій єврейського жіноцтва були як ті, які створені за допомогою влади, зокрема жіночі відділи при органах Комуністичної партії України, й ті, які виникали за ініціативою «знизу», серед них – культурно-просвітницькі, економічні об'єднання і організації. Створювалися й сіоністські і релігійні об'єднання, які наприкінці 1920-х років потрапили під заборону вже радянського уряду у зв'язку з реалізацією його антирелігійної політики.

Одними з найбільш популярних об'єднань єв-

рейського жіноцтва у цей період стали жіночі відділи при Комітетах КП(б)У, які створювалися по території всієї УРСР згідно з вказівками влади. «Метою створення жінвідділів різного рівня була оголошена необхідність підйому політичної свідомості жінок та прищеплення їм навички дії в публічній сфері, – зазначає відомий фахівець у галузі жіночої історії Юлія Градскова. – Передбачалася активна участь жінок-делегаток у роботі відділів соціального забезпечення, праці, народної освіти, охорони здоров'я. Жінки-делегатки обиралися не тільки серед робітниць, але й серед домогосподарок – дружин працівників, повинні були брати участь у спостереженні за роботою їдалень і клубів, будівництвом і роботою ясел та дитячих садків, охорону жіночої і дитячої праці. Саме робота жінделегаток уперше надала кільком тисячам жінок можливість спробувати свої сили в здійсненні владних функцій у публічній сфері» [1].

Метою цієї статті є вивчення та аналіз характеру єврейських громадських організацій та їх впливу на національну та релігійну свідомість єврейського жіноцтва в період найбільш активного періоду емансипації єврейського жіноцтва в історії останніх кількох століть.

Історія участі єврейських жінок у створенні

та функціонуванні органів самоврядування та їх вплив на громадську свідомість жінок активно вивчався у роботах в період 1920-х років. Як, зокрема, зазначала російська дослідниця жіночої історії Н.Пушкарєва, 1920-ті роки характеризуються появою величезної кількості наукових публікацій, присвячених «розкріпаченню» жінки у Радянській країні. «Спочатку у 20-ті роки з'являлися здебільшого лише статті в журналах, які доводили значущість участі жінок у революції і Громадянській війні, потім став узагальнюватися досвід роботи жінрад і жінвідділів, створених у перші післяреволюційні роки, процес ліквідації неписьменності серед жінок, питання про право жінок на цивільний шлюб, вільні розлучення і аборти. Величезне місце в дослідженні «жіночого питання» стали займати у той час модні соціологічні дослідження, такі як «Жіноча праця в СРСР» або «Безробіття серед жінок і боротьба з нею», в яких обґрунтовувалася необхідність і перспективність використання жіночої праці в промисловому виробництві, у тому числі в традиційно «нежіночих» галузях (металургії, важкої промисловості, будівництві, сільськогосподарській механізації)» [2].

Проблемам рівноправ'я радянських жінок присвятили свої роботи у 1920-тих роках А.Форель, С. Томілін та інші дослідники [3].

Пізніше, коли ці дослідження були заборонені, історію жіночих відділів вивчали представниці західних наукових шкіл, зокрема американські дослідниці Г.Лапідус і Р.Стайтс та ін. Найбільш відомі їхні роботи датуються періодом 1970–1980-х років [4].

Наприкінці 1920-х років вивчення історії жінвідділів опинилося практично під повною забороною. Так, зокрема, відомості про жіночі відділи, жіночі делегатські збори та інші організації у 1930-х рр. навіть були видалені з енциклопедій і підручників історії [5]. Тому на сьогодні відновити історію єврейських жіночих організацій є досить цікавим та водночас тим складним завданням жінок-делегаток.

В цілому повноваження активісток делегатських зборів, як свідчать сторінки часопису журналу «Делегатка», що видавався з 1920 по 1931 р., були досить широкими. Вони втручалися у розподіл червоноармійських пайків, контролювали видачу школярам одягу і взуття, вели боротьбу проти комах-паразитів, за чистоту житла, роз'яснювали селянам необхідність утеплення хлівів та розведення породистих курей. Але найбільш важливою була їх діяльність у справі зміни традиційного укладу сімейних відносин в країні, фемінізації суспільства. Але активність єврейських діячок інколи призводила до руйнування власних родин. Як, зокрема, зазначав один з партійних лідерів радянської держави Лев Троцький у статті, яка вийшла на шпальтах газети «Правда» 13 липня 1923 року, «з жінвідділами пов'язані сімейні кризи у багатьох сім'ях: після початку роботи у жінвідділах перед очима жінок відкривається «новий світ», у той час як її сім'я залишається без її уваги, що дратує чоловіка і призводить у результаті до розпаду сім'ї» [6].

Слід зазначити, що вплив жіночого руху на стан жінки у суспільстві не був суттєвим. Незважаючи на надання Радянською владою жіночим функціям у родині державної значущості, вони не могли бути порівняними із завданнями оборони, вирішенням питань ідеології, фінансів і виробництва, що залишалися у віданні чоловіків. Таким чином, можна сказати, що діяльність делегаток концентрувалася, в основному, у звичній для жінок сфері, що позбавило жіночі організації можливості впливати на прийняття найважливіших рішень, хоча б на місцевому рівні.

Згідно з офіційною концепцією більшовицької партії соціальну роботу, спрямовану на покращення становища материнства і дитинства, повинні були очолити і координувати спеціальні органи – жіночі відділи при партійних комітетах різних рівнів. Керівним органом у сфері жіночої політики в Україні був жінвідділ ЦК КПУ, який очолювала В.Мойрова. «Уся складність і суперечливість спроб з'єднання культурної політики, підвищення свідомості трудящих жінок, – зазначає Юлія Градскова, – з допущенням жінок до процесу управління відбилися в діяльності жінвідділів – практично єдиних органів жіночої активності, що існували в 1920-ті – на початку 1930-х років» [7].

Вже у 1921 році в Україні була поширена спеціальна інструкція під назвою «Про роботу серед єврейських трудящих жінок». У ній, зокрема, зазначалося: «Наявність на Україні великих єврейських мас ставить перед жінвідділами комуністичної партії питання про організацію та виховання в комуністичному дусі єврейських жінок і залучення їх у політичне життя і справу радянського будівництва країни. До цих пір над єврейською трудящою жінкою тяжіла ціла низка особливих, властивих їй забобонів ... Розбити ці забобони, зацікавити її суспільними проблемами, захоплюючи її до будівництва нового життя можна тільки вмілим підходом до неї на рідній для неї мовою».

Ці ідеї були покладені в основу політики, яку почали проводити жінвідділи щодо єврейських жінок України. На чолі агітаційної роботи з жінками повинні були стати працівники партії. «Партійний працівник повинен розуміти, що партія взяла новий економічний курс, розрахований на підйом продуктивних сил міста і села, на поліпшення побуту робітників і селян, – зазначала завідувач жіночим відділом ЦК КП(б)У В. Мойрова, – можливе в умовах миру на воєнному фронті. Для поліпшення становища робітників потрібно збільшити виробництво і збір хліба, заготівлю та доставку палива. Це зробити не можна інакше, як поліпшивши становище селян, піднявши їхні продуктивні сили» [8].

Перед євсекціями було поставлено завдання створення кадрової бази для ведення роз'яснювальної та пропагандистської роботи серед жінок єврейської національності. Для цього було передбачено створення в структурі євсекцій в Україні спеціальної посади – жіночого інструктора-організатора, який «добре знає єврейську мову і знайомий з умовами єврейського життя, працює відповідно до загальної інструкції по роботі серед жінок націо-

нальних меншин і числиться за штатами жінвідділи» [9].

У публікаціях періоду 1920 років особливо відзначалось завдання роботи серед жінок єврейської національності. Так, відзначаючи необхідність виховання кадрів для єврейського жіночого руху, одна з його керівників М.Фрумкіна зазначала: «Потрібно довести до кінця велику боротьбу. Потрібно радісно й бадьоро братися за творчість, за будівництво нового життя, і комуністична партія повинна зуміти залучити до цієї боротьби, до цієї творчості і єврейську робітницю, і дружину єврейського робітника» [10].

Керівництвом жінвідділів були передбачені наступні заходи активізації своєї роботи серед єврейських жінок: видання пропагандистських матеріалів мовою ідиш, спілкування активісток з тими єврейськими жінками, які не розмовляли російською мовою. Так, характеризуючи особливості пропагандистської роботи М.Фрумкіна, зокрема, зазначала: «Потрібно заговорити з нею на її рідній мові, для цього потрібно підійти до неї близько, дізнавшись особливості її життя. Треба зрозуміти, що ті нечисленні робітниці-єврейки, які говорять по-російськи, не завжди є найбільш передовими, здібними вмілими організаторами та агітаторами серед широких мас єврейських робіниць. Треба... знайти пов'язаних з нами жінок-робіниць, матерів, домогосподарок, які дійсно могли б достукатися до темної, відсталі, неосвіченої і зараженої релігійними та міщанськими забобами, яка перебуває під буржуазним впливом єврейської праці» [11].

Важливою частиною роботи на підприємствах і в організаціях було проведення зборів на мові ідиш. «Треба влаштовувати збори на єврейській мові, – відзначала М. Фрумкіна. – Треба проводити разом із загальними жіночими конференціями і єврейські (такі досліди вже були і дали дуже добрі результати), треба видавати літературу і ліквідувати неписьменність рідною мовою. У всій цій роботі треба діяти в найтіснішому контакті з єврейськими секціями та відділами, причому не тільки йти назустріч їхній ініціативі, а самим чинити на них тиск, втягувати їх у роботу жінвідділів» [12].

Слід зазначити, що серед основних функцій інструктора-організатора були, зокрема, такі: висування на загальних делегатських зборах питань, пов'язаних з життям єврейських жінок, керівництво виборами єврейських делегаток для праці в радянських установах, залучення єврейських делегаток до організації, організація нормального функціонування таких установ, як притулки, ясла, садочки.

Крім того, було передбачено створення посади організатора комосередку по роботі серед єврейських робіниць. Такі посади створювалися на виробничих підприємствах, на яких діяли комуністичні осередки. Організатор комосередку на підприємстві повинен був надавати допомогу інструктору-організатору, який працює в євсекції, вести пропагандистську та культурно-просвітницьку діяльність мовою ідиш серед єврейських робіниць цього підприємства.

У цей період з'являється кілька постанов, прийнятих спільно керівництвом жінвідділів та єввідділів ЦК Комуністичної партії України в особі В.Мойрової і М. Альтшуллера. Вони стосувалися насамперед спільних акцій, спрямованих на залучення єврейської частини жіночого населення до справи пропаганди ідей більшовизму.

Активісти єврейського жіночого руху проводили збори організаторів комосередку по роботі серед єврейських робіниць, які збиралися регулярно – 1 раз на 2 тижні, а також планували різні акції, які затверджували на колегії жінвідділи. Жінвідділи були відповідальні не тільки за пропагандистську роботу серед жінок, які працюють на підприємстві, але й також повинні були проводити пропаганду серед жінок робітників, червоноармійців, службовців і домогосподарок. Крім того, представниці національних меншин повинні були збиратися на збори за місцем їх проживання, які скликалися у певні дні, на яких розглядалися питання про виховання дітей, соціальне забезпечення, гігієну, боротьбу з проституцією та «підняття культурного рівня».

Одним з важливих завдань Радянської влади була пропагандистська робота в пресі. «Питання про роботу серед єврейських жінок, як і питання, що виникають у процесі цієї роботи, повинні знайти висвітлення в загальних органах жінвідділів, – наголошувалося в інструкції «Про роботу серед єврейських трудящих жінок», – і в той же час в усіх друкованих органах, які виходять єврейською мовою. Повинно бути відведено місце для «Сторінки робітниці», випускатися в окремих випадках листівки, брошури тощо. Агітаційна література має видаватися єврейською мовою. Секретар ЦК КПУ Лебідь. Зав. жінвідділом ЦК КПУ Мойрова. Заведділом ЦК КПУ Альтшуллер» [13].

Важливим завданням роботи жіночих організацій була допомога дітям, які залишилися без батьків в результаті погромів і громадянської війни. Так, в одній з інструкцій, спрямованій до губернських жінвідділів, зокрема, зазначалося: «Усім губжінвідділам. На підставі нашого циркулярного листа від 22-ХІІ/1920 наш представник входить до Радзает на правах заступника голови. Даний захід Ц.О. застосовує з метою наближення жінвідділів до справи становища дітей в Україні. Багато даних з місць говорять про кошмарні умови існування дітей у закладах наросвіти. Цим доводимо до Вашого відома, що в харківському масштабі Губжінвідділ за участю Наркома ухвалив такі постанови: 1. Ввести до складу завідувачів секцією дитячих будинків при Наросвіті представника жінвідділу; 2. ввести до складу завідувачів тих же секцій при всіх райнаросвіти енергійних видатних робіниць; 3. поставити на чолі дитячих будинків завідувачами робіниць, попередньо давши їм прослухати місячні курси елементарної підготовки; 4. укласти угоду з комгоспом на предмет виділення спеціальних пралень для прання білизни виключно для дітей...Завідуюча жінвідділом Мойрова» [14].

Як пояснювалося в одній зі статей часопису «Робітниці», жінвідділи повинні були спостерігати за мобілізацією такої великої кількості жіночих робітників. Жіноча участь у розвитку виробництва

в Україні висунула цілий набір проблем, які були дуже важливими для жінвідділів: потреба покращувати професійну кваліфікацію, соціального захисту жінок тощо.

Слід зазначити, що робота серед жінок протягом 1920-х років проводилась різними політичними партіями. Жіноча політика в цей період була об'єктом уваги як Комуністичної партії України, так й інших партій. Зокрема, велику увагу політичній роботі серед єврейських жінок приділяла партія «Поалей-Ціон».

В архівах зберігся такий програмний документ щодо жіночого питання, в якому, зокрема, зазначалося: «Кременчуцький комітет Єврейської партії «Поалей-Ціон» на своєму засіданні від 16 серпня 1920 підкреслює, що Жовтнева революція розкрипачила усі поневолені елементи країни, звільнила також і жінку-трудівницю. Багатовіковий гніт, приниженість і відсталість єврейської трудівниці, які кореняться також і в національно-побутових умовах її існування, є каменем спотикання на шляху її політичного, культурного і соціального прогресу. Єврейські трудівниці у своїй масі до цього часу ще не втягнуті в загальнополітичну боротьбу за диктатуру пролетаріату, вони стоять осторонь від початку культурно-економічного будівництва єврейського життя. Єврейська масова жінка залишається закостенілою у марновірстві і релігійних забобонах, а також значною мірою деморалізована спекуляцією» [15].

У матеріалах Пленуму партії «Поалей-Ціон», що пройшов у серпні 1920 року, також відобразилася проблема єврейського жіноцтва: «Пленум вважає за необхідне провести широку культурно-освітню та агітаційно-пропагандистську роботу серед єврейської масової жінки, щоб в її особі Радянська влада придбала нового союзника, а єврейський робітник – нового соратника у своїй боротьбі за оновлення і перевлаштування єврейського життя. З цієї метою в центрі і на місцях повинні бути утворені комісії по роботі серед єврейських жінок» [16].

Партією «Поалей-Ціон» на початку 1920 років проводилась також велика організаційна робота, спрямована на формування структур управління усіма програмами, які проводилися в рамках жіночої політики цієї партії. Так, у циркулярі Полтавського губкому партії «Поалей-Ціон» від 29 жовтня 1920 року в повітові партійні комітети зазначалося: «Дорогі товариші! У Полтаві організований губжінвідділ Полтавщини. Жінвідділ ставить собі за мету згуртування...а також створення постійного українського органу на Полтавщині, який би керував роботою жінвідділів. негайно по отриманню цього партком признає зав. жінвідділом, до якого на загальних зборах жінок довибираються два члени для складу бюро жінвідділу. Після виборів такого, приступивши до роботи, зв'яжіться з Губжінвідділом, причому кожні два тижні мають надсилати звіти про Вашу діяльність. Для більш продуктивної роботи...надсилайте одного товариша з правом дорадчого голосу на засідання жінвідділу КПУ, а також в охорону дитинства і материнства, охорону праці. Товариші, після закінчення року роботи ми на Полтавщині стоїмо перед фактом

цілковитої відірваності і занедбаності наших жінвідділів або абсолютної відсутності їх. Так тривати не може. Нам необхідно в найкоротший термін створити жінвідділи по всій губернії. Докладіть до цього всі зусилля. Член парткома М. Ефраїм, загубжінвідділом Давидівна» [17].

Влітку 1921 року партією «Поалей-Ціон» була поширена спеціальна анкета для організацій від Комісії по роботі серед жінок, в якій були, зокрема, передбачені наступні питання: – Кількість членів жіночої організації, кількість робітниць, домашніх господарок, учительок, медперсоналу та інших; – Скільки жінок бере активну участь у роботі організації; – Чи беруть участь жінки в керівних органах організації, жінвідділи, бібліотеці, драмгуртка, культкомі, правлінні клубу; – Скільки з них може виступати на співбесідах, лекціях, мітингах і якою мовою – єврейській або російській; – Хто з них може співпрацювати в пресі (загальної та партійної); – Хто з них може вести роботу серед жінок; – Хто з них може виїхати з міста без шкоди для організації; – Чи працюють вони за фахом; – В яких установах єврейських: евсекції, євпрацьшколі, єврейських дитячих майданчиків, інтернатах малолітніх робочих; – Чи є в місті підприємства з великою кількістю єврейських робітників; – Працюють в них наші товариші; – Чи є серед них безпартійні; – Під чиїм впливом вони знаходяться? «На підставі проведених опитувань був складений план заходів, спрямований на пропаганду ідей «Поалей-Ціон» серед мас єврейських жінок, – зазначалося в одному із документів партії «Поалей-Ціон». – Великий успіх робота мала на Полтавщині, де ця партія мала традиційно сильний вплив [18].

Одним з найважливіших напрямків діяльності жінвідділів партії «Поалей-Ціон» була співпраця з дитячими установами, в тому числі радянськими. Так, в одній із доповідей за матеріалами обстеження дитячого майданчика в місті Пирятині на Полтавщині зазначалося: «Сьогоднішня кількість дітей на дитячому майданчику – близька 30 чоловік, основною програмою майданчика є рукоділля. Соціальне становище більшості дітей – пролетарське. Фізичний стан дітей – лікарем було зроблено обстеження – майже всі здорові. Гігієнічний – помічається відсутність білої сукні. Про приміщення – влітку болшу частину часу проводять на вулиці, а взимку в цьому приміщенні займатися немає можливості. Під чиїм керівництвом знаходиться майданчик-евсекції. Відносини інструктора по роботі серед дитячих установ з евсекцією досить сприятливі» [19].

В інших публікаціях на тему жіночого питання теж була представлена методологія, основу якої становив класовий підхід. «Якщо порівняно легко було пробудити класову свідомість робітника-чоловіка, підняти його проти класового ворога-капіталіста і поміщика, то куди важче зробити це по відношенню до жінки-працівниці, жінки-селянки, – зазначав той же автор, – але не серед усіх національностей ця робота однаково важка. Є цілий ряд національностей, жінки-робітниця яких стоять часто у багато разів вище... Це польки, латишки,

литовки – коротше кажучи, жінки західної частини колишньої Російської імперії. Вони в масі своїй грамотніші, розвиненіші, ніж працівниця українка чи російська ... Набагато важчою і складнішою є робота серед жінок другої околиці колишньої Російської імперії. Серед жінок зі східним укладом життя – татарок, туркенів, киргизок, башкирок, гірських жінок тощо, сюди ж частково можна зарахувати й єврейок ... Тут ще необмежено панують грубий релігійний фетишизм, безпросвітні забобони ...Є.С.»[20].

Особливе місце в пропагандистській роботі влада України повинна була приділяти роботі серед єврейських жінок. Так, М. Фрумкіна, одна з активісток радянської пропаганди, у своїй статті «Серед єврейських жінок» зазначала: «Не можна влаштувати по-новому життя тих міст і містечок, де живе єврейський пролетаріат, не залучивши до цієї роботи трудящих єврейських жінок, не витягнувши з-під дрібнобуржуазного впливу взагалі і клерикального особливо, не проводячи систематичної роботи з впровадження до їхньої душі нових понять про родину, про шлюб, виховання, господарство. Тепер уже не про один авангард іде мова, а про будь-яку трудящу жінку. Її будь-що треба залучити до радянського будівництва, її треба зробити свідомою учасницею комуністичної революції»[21].

Жінвідділи були закриті по всій Україні спеціальним рішенням партії у 1929 році в зв'язку із «відсутністю подальшої необхідності боротьби жінок за рівноправ'я». На початку 1930-х років Радянська влада поспішила проголосити про те, що рівність чоловіка і жінки стала суспільною реальністю і подальша боротьба за емансипацію жіноцтва у Радянському Союзі зайва.

«З початку 1930-х років у Міжнародний жіночий

день преса регулярно повідомляла, – зазначають дослідниці Г.Карпова та Е. Ярська-Смирнова, – що в СРСР жінки не тільки раділи формально правовій рівності, але й реалізовували рівні права на практиці... На початку 30-х рр. по мірі зміцнення тоталітарних державних структур Комуністична партія мала все меншу потребу у жіночих суспільно-політичних організаціях. Просування до ідеалу «тотальні рівності» вимагало насильницького стирання будь-яких культурних відмінностей (гендерних, етнічних, соціальних). Пролетарсько-інтернаціоналістський дискурс доповнюється кодами порівняння соціального стану радянських жінок з ситуацією їхніх сестер за кордоном – порівняння, яке здійснювалося на користь соціалістичного способу життя і соціалістичних принципів рівноправності»[22].

Слід зазначити, що жіночі відділи, як й інші громадсько-політичні організації, зробили великий внесок у розвиток справи емансипації жінок у Радянській Україні, розвиток правової та соціальної системи допомоги жіноцтву і дитинству. Але в зв'язку з тим, що жіночі організації, які мали, в основному, по-справжньому самодіяльний характер та об'єднували велику кількість населення міст і сіл, заважали сталінському режиму, який уже планував проведення масових політичних репресій та встановлення жорстокої диктатури в усіх сферах життя, їх доля наприкінці 1920-х років уже була вирішена.

Закриття жінвідділів та інших єврейських громадських організацій було ретельно сплановано, воно супроводжувалось репресіями та переслідуваннями жіночих активісток та на довгі роки позбавило єврейські жіночі організації їх незалежного характеру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Градскова Ю. Женщина и политическая система Советского государства. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.owl.ru/win/research/gradskova.htm>
2. Пушкарёва Н.Л. История женщин и гендерный подход к анализу прошлого в контексте проблем социальной истории // Социальная история. Ежегодник, 1997. – М., 1998. – С.72–73.
3. Див.: Форель А. Половой вопрос. – Харьков, 1928; Томилин С.А. Проблема пола. – Харьков, 1926. – С.29.
4. Women in Soviet Society: Equality, Development and Social Change by G. Lapidus. – Berkeley: University of California Press, 1979. – P.67–68; The Women's Liberation Movement in Russia by R. Stites. – NY: Princeton University Press, 1978. – P. 327–328.
5. Градскова Ю. Женщина и политическая система Советского государства. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.owl.ru/win/research/gradskova.htm>
6. Там же.
7. Градскова Юлия. Советский тоталитаризм и «освобождение» женщины: к проблеме идентичности «советской женщины». – Сборник докладов и материалов научно-практической конференции «Права человека в России: прошлое и настоящее». – М.: «Kennan Alumni Project», 2001. – С. 6.
8. Мойрова. Задачи женотделов // Коммунарка Украины. Орган Ц.О. рабочих и крестьян КП(б)У, май–июнь № 5–6. – Харьков, 1921. – С.3–4.
9. Работа среди женщин национальных меньшинств // Коммунарка Украины. – № 5–6. – 1921. – С.22–23.
10. Фрумкина М. О работе среди еврейских рабочих // Коммунистка. – 1921. – №10–11. – С.35.
11. Там само.
12. Там само.
13. Работа среди женщин национальных меньшинств // Коммунарка Украины. – № 5–6. – 1921. – С.23.
14. Мойрова В.А. О работе в Наробразах // Коммунарка Украины. – 1921. – №5–6. – С.23.
15. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГОУ) ф.41, оп. 1, спр. 177, арк.88.
16. Там само.
17. Там само, арк. 22.
18. Там само, спр. 209, арк. 14.
19. Там само, арк. 10.
20. Работа среди национальных меньшинств // Коммунарка Украины. – № 5–6. – 1921. – С.22–23.
21. Фрумкина М. Среди еврейских женщин // Коммунистка. – 1921. – №12–13. – С.57.
22. Карпова Г.Г., Ярская-Смирнова Е.Р. Гендерная идеология и социальная политика в официальном дискурсе международного женского дня. 1920–2001 годы // В сб.: Женщины в истории: возможность быть увиденными. – Минск: Издательство БГПУ, 2002. – С.175–191.

УДК 351.713: 94(477) "1929/1939"

Д.В. АРХІРЕЙСЬКИЙ

ОСОБЛИВОСТІ КАДРОВОЇ РОБОТИ МИТНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ В 1929-1939 РР.

Архирейський Дмитро Володимирович – доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, кандидат історичних наук, доцент

У статті розглядаються особливості кадрової роботи митних установ Радянської України в 1929-1939 рр.

Ключові слова: митна система, митні установи, митниця, Митний статут, кадри.

В статье рассматриваются особенности кадровой работы таможенных учреждений Советской Украины в 1929-1939 гг.

Ключевые слова: таможенная система, таможенные учреждения, таможня, Таможенный устав, кадры.

In the article the features of skilled work of custom establishments of soviet Ukraine in 1929-1939 are examined.

Keywords: custom system, custom establishments, custom, Custom regulations, shots.

© Д.В. Архирейський, 2011

Вступ. В рамках історичної науки проблема радянської митної справи і митних структур має надзвичайно куцу історіографію. Це пояснюється кількома чинниками, насамперед тим, що митне відомство завжди відігравало другорядну роль у системі радянських державних органів і в житті держави в цілому. Українська ж складова митної системи СРСР взагалі залишилася поза увагою радянських істориків. В умовах незалежної України ця проблема почала досліджуватися в усіх своїх аспектах і деталях, включаючи й кадрову складову митної діяльності на українських землях.

Постановка завдання. Радянська митна система веде свої початки фактично від часів революції 1917-1921 рр. Тоді ж були закладені принципи й кадрової роботи митних установ. Упродовж 1920-х років система розвивалась у бік повної централізації митного відомства, що впливало як на оперативну діяльність, так і на кадрову роботу митних структур. У даній статті розглядаються особливості кадрової політики митних установ у період, який пов'язаний із згортанням непу і остаточним встановленням у державі одноосібного правління Й. Сталіна.

Результати дослідження. 11 січня 1929 р. у № 1 «Зібрання законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік» було надруковано постанову Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісаріатів СРСР «Про затвердження митного кодексу Союзу РСР» від 19 грудня 1928 р. Після Митного статуту СРСР 1924 р. це був другий, більш розширений, уточнений і модернізований, комплексний нормативний акт із радянської митної справи. Крім інших аспектів останньої, кодекс містив статті із організації митної системи та основ її кадрової роботи. Як і до цього, митна справа реалізовувалася Головним митним управлінням (ГМУ), що діяло у складі Народного комісаріату зовнішньої та внутрішньої торгівлі (Наркомторг) СРСР. ГМУ очолювалося начальником (ст. 6). При урядах союзних радянських республік на постійній основі діяли так звані уповноважені Наркомторгу СРСР,

які контролювали митну діяльність на території відповідних республік (ст. 15) [14, с. 10].

До місцевих митних установ, за кодексом, належали відділення ГМУ, митниці та митні пости. В Україні ще до затвердження кодексу діяло Українське відділення (УВ) ГМУ, начальник якого, з одного боку, підпорядковувався начальникові Головного митного управління Наркомторгу СРСР, з іншого ж – мав дослухатися до уповноваженого Наркомторгу СРСР при РНК УСРР, отже, залишався під певним впливом уряду України. Коло обов'язків начальників відділень визначалося статтею 20 Митного кодексу [14, с. 11].

Митниці та митні пости очолювались управляючими, чиї обов'язки визначалися статтею 21 кодексу [14, с. 11, 12].

Три статті розділу IV «Місцеві митні установи» визначали загальні засади кадрової роботи митних органів. Зокрема, в ст. 22 говорилося, що «начальники відділень Головного Митного Управління та їхні помічники призначаються, переміщуються та звільняються Народним Комісаріатом Зовнішньої та Внутрішньої Торгівлі Союзу РСР за згодою з Радою народних комісарів відповідної союзної республіки» [14, с. 12]. У ст. 23 повідомлялося, що «управляючі та помічники управляючих митницями, що не входять до складу відділень Головного Митного Управління, призначаються, переміщуються та звільняються Головним Митним Управлінням. Управляючі та помічники управляючих митницями, що входять до складу відділень Головного Митного Управління, призначаються, переміщуються та звільняються начальником відділення» [14, с. 12]. Зрештою, ст. 24 зазначала, що «інші службовці відділення Головного Митного Управління, митниці і митних постів призначаються, переміщуються та звільняються керівниками цих установ» [14, с. 12].

Незважаючи на досить однозначне тлумачення ст. 24 Митного кодексу, на практиці призначення, переміщення по службі та звільнення певних категорій митних службовців здійснювалися все ж таки не керівниками відповідних установ, а без-

посередньо керівництвом ГМУ. Як спостережливо зазначив А. Павлов, після прийняття кодексу «значно посилювся контроль ГМУ... за митними органами на місцях, особливо за станом роботи з кадрами. Якщо раніше до номенклатури керівних кадрів, що затверджувались центром, належали лише начальники відділень ГМУ у республіках, їхні помічники і начальники митниць, то після введення у дію нового кодексу наказами Головного митного управління додатково призначалися: заступники начальників митниць, начальники митних постів, старші інспектори, старші бухгалтери та уповноважені по боротьбі з контрабандою. Призначати або звільняти з посад цих працівників тепер можна було лише з санкції ГМУ. Права начальників відділень та митниць щодо комплектування власних підрозділів, переміщення кадрів і звільнення недбайливих працівників були, таким чином, зведені до нуля. Жодних прав втручатися у кадрові проблеми митниць не мали й місцеві органи влади» [11, с. 85, 86]. Після затвердження Митного кодексу СРСР 1928 р. у межах УСРР діяли лише сім митниць: внутрішня Харківська, Шепетівська, Волочиська, Одеська, Миколаївська, Херсонська та Маріупольська. В Криму, адміністративній одиниці РРФСР, діяли Севастопольська, Феодосійська, Керченська митниці та Євпаторійський митний пост.

У період 1929-1930 рр. була здійснена значна реорганізація радянської митної системи, внаслідок чого відбулось скорочення митних структур. Штат відомства скоротився на 15 %. Навіть у центральному апараті ГМУ залишалася працювати лише 21 особа [9, с. 130; 10, с. 12]. Водночас відбувалась реструктуризація апарату митного управління. Окрема постанова колегії Наркомторгу затвердила такий штатний розклад апарату ГМУ: начальник управління, заступник начальника, інспектор, відповідальний виконавець з оперативних питань, відповідальні виконавці, керівник групи по боротьбі з контрабандою, відповідальні виконавці з тарифних питань, завідувач виробництвом, відповідальний інструктор-бухгалтер, бухгалтери-інспектори. Також до штату включалась спеціальна частина з трьох штатними одиницями [9, с. 130].

Про дійсний розмір структурної реорганізації митного відомства може свідчити приклад змін в цей час в Одеській митниці. Її штат протягом 1929 р. був скорочений від 300 до 34 осіб. У структурі митниці залишили три відділи – вантажний, судно-пасажирський і поштовий. Усе складське господарство митниці разом з пакгаузними службовцями, комірниками, вагарями і митною артилерією було передано одеському порту [8, с. 68].

Незважаючи на наявність профспілок та урядові декларації про народність влади тощо доля звільнених митників, схоже, керівників митного відомства особливо не цікавила. Це підтверджує історія звільнення останнього управляючого Херсонською митницею Новака, який пропрацював у митній системі майже сім років. Дізнавшись у листопаді 1929 р. про ліквідацію своєї установи, а отже, й про своє звільнення, він почав клопотатися про своє подальше працевлаштування у митній систе-

мі. Втім, ані начальник УВ Вуйтик, ані тодішній управляючий Одеською митницею Кріпак, до якого просився на роботу Новак і який попередньо давав відповідну обіцянку, не задовольнили його прохання [3, арк. 18]. У своєму листі до Вуйтика від 12 січня 1930 р. Кріпак писав: «Використати т. Новака в Одеській митниці в зв'язку з реорганізацією, яка повинна бути, я не маю змоги» [3, арк. 22]. Якщо так ставилися до керівників місцевих митних установ, то що вже казати про рядових митників?

Наприкінці 1920-х років у країні розпочалися складні і драматичні процеси так званого розкуркулення селян і колективізації. Напруження правлячого режиму було настільки значним, що до відповідної роботи в селі з 1930 р. почали залучати представників навіть митного відомства, досить опосередковано пов'язаного з аграрною проблематикою. Значною мірою це стосувалося України. Так, у червні 1930 р. для роботи у селі було мобілізовано управляючого Одеською митницею Андрія Кріпака, і його тимчасово замістив латиш Пурін [3, арк. 42; 4, арк. 12]. Незабаром новим управляючим митницею став Йосип Давидовський, якого, втім, у жовтні також мобілізували «на село» [3, арк. 49, 60].

Одним з основних принципів кадрової роботи митних установ, утім, як і будь-яких інших державних інституцій того часу, був тотальний контроль над персоналом. І наприкінці 1920-х років повноцінно діяв так званий класовий принцип, спадок революційної доби, за яким кожна людина «неправильного» соціального походження апriorі вносилися державними спецслужбами до реєстру нелояльних, підозрілих громадян, що означало автоматичне обмеження їх у багатьох правах. З іншого боку, держава не могла обійтися в деяких сферах, особливо пов'язаних з економікою, без досвіду і компетенції так званих спеців, тобто вузькопрофільних фахівців з дореволюційною освітою і практикою роботи чи служби. Тому від часу революції постійно створювались і діяли різноманітні комісії «з чистки апарату». Митні структури, ясна річ, не були винятком.

Як приклад, можна розглянути справу С. Зіміна. У вересні 1929 р. Одеська митниця отримала листа від «місцевому № 84 вищих курсів прикладної зоології та фітопатології» одного з російських міст, в якому містився запит про те, чи «служить в Одеській митниці на посаді інженера-експерта Сергій Миколайович Зімін і з якого часу... Довідка необхідна як матеріал для підготовчої комісії із чистки держапарату стосовно Л. С. Зіміна, – який служить у нас, – сина С. М. Зіміна» [3, арк. 1]. Управляючий митницею Кріпак відповів таким чином: «С. М. Зімін працює в Одеській митниці на посаді експерта-товарознавця. За документами, які є в Одеській митниці, можна побачити, що С. М. Зімін у минулому був чиновником у чині колезького асесора. За неперевіреними даними цей же Зімін у дореволюційний час був нібито власником якогось заводу. В 1924 р. комісією з чистки радянського апарату Зімін був з митниці вичищений, але потім відновлений» [3, арк. 2].

Паралельно з приводу Зіміна Одеська митниця вела листування з Розсопанським промисловим комбінатом. У жовтні 1929 р. управляючий останнього Пастревич направив Кріпаку листа: «Нами ведуться переговори з Вашим співробітником Зіміним про прийом його на службу до Промкомбіна-ту... Просимо повідомити, чи немає з Вашого боку якихось перешкод його переходові на службу до Промкомбіна-ту. Крім того, чистка Радапарату, що має відбутися, вимагає від нас більш детального ознайомлення з біографією і службовою діяльністю його як у минулому, так і в Радянському апараті, тому просимо Вас повідомити нам усі відповідні дані, які Ви маєте...» [3, арк. 6]. Кріпак відповів: «Митниця із свого боку не перешкоджатиме Зіміну перейти до Вас. Щодо його біографічних даних повідомляємо, що Зімін працював у дореволюційний час у митниці в чині колезького асесора. За час роботи... в радянському апараті Зімін проявив себе як працівник із старою бюрократично-чиновницькою закваскою, який ставиться до роботи з винятковою формальністю. Помічено за ним також негативне ставлення до молодих радянських спеціалістів, яких він під різними приводами відмовляв-ся навчати...» [3, арк. 8].

Як можна побачити по справі Зіміна, митні установи того часу ретельно дотримувалися всіх писаних і неписаних правил діяльності радянських державних установ, у тому числі і з кадрових проблем, підтримуючи постійні контакти з цього приводу з іншими державними органами та інституціями.

Інший приклад стосується громадянина Апфельцвейга, який був прийнятий на службу до Радянського торгового флоту (Радторгфлоту). Управляючий Одеською митницею Кріпак у секретному листі повідомив керівника Радторгфлоту про те, що Апфельцвейг раніше працював в Одеській митниці, звідки був звільнений за контрабандну діяльність. Кріпак рекомендував не пускати Апфельцвейга до праці на території морського порту [3, арк. 20].

Ця справа також мала продовження, що підтверджує лист Кріпака на адресу Одеського спецвідділу ДПУ. Управляючий митницею скаржився, що зміст його секретного листа до Радторгфлоту став відомий Апфельцвейгу, адже останній приходив до митниці за відповідними роз'ясненнями. Кріпак просив керівництво відділу ДПУ розібратися в цій ситуації [3, арк. 24]. Відділ ДПУ здійснив справжнє розслідування, перевіряючи, якими пакетами, на адресу яких інстанцій передавалися секретні листи з інформацією про Апфельцвейга тощо [3, арк. 30, 31].

Стосовно ще одного одеського митника у липні 1930 р. робила запит Центральна ревізійна комісія ВКП(б), яка просила «негайно повідомити причину звільнення т. Жукова-Трифоніди Георгія Івановича, котрий працював у Вас із жовтня 1922 року до 27/VI-1924 року» [3, арк. 43]. Одеська митниця відповіла, що зазначений Жуков «був звільнений у 1924 році за постановою Атестаційної Комісії. Мотивами звільнення були: з боку (митної) адміністрації – халатне ставлення до служби, а з боку представника ДПУ надійшов відвід щодо (його) політичної неблагонадійності» [3, арк. 44].

Ще один блок документів стосується перекладача Одеської митниці Костянтина Миколайовича Нельговського. 14 травня 1930 р. начальник Одеського окрвідділу і прикордонзагону ДПУ Кривець повідомив управляючому Одеської митниці, що Нельговський, «як політично неблагонадійний елемент, колишній чиновник, бюрократ та антирадянськи налаштована людина, має бути звільнений зі служби», і просив зробити це «негайно під будь-яким приводом» [3, арк. 36]. Кріпак відповів у тому сенсі, що негайно звільнити Нельговського не можна, адже він був єдиним перекладачем Одеської митниці і його послуги були постійно затребувані. Крім того, як зазначалося, перекладач «ще в 1926 р. себе реабілітував і його було поновлено на посаді» [3, арк. 38]. Втім, керівництво Українського відділення ГМУ, до якого представники ДПУ також зверталися з аналогічною вимогою щодо Нельговського, дало згоду на звільнення останнього з митної служби, вимагаючи від Одеської митниці знайти нового перекладача [3, арк. 41].

Одеські структури ДПУ продовжували стежити за Нельговським, як, утім, і за іншими співробітниками Одеської митниці і в подальшому. Наприклад, у листі «Про гостинці, що приймають працівники на пароплавах» від 12 липня 1930 р. заступник начальника окрвідділу та 26-го прикордонного загону ДПУ Камінський повідомляв управляючого митницею, що 1 липня на грецькому пароплаві «Антоніс» «перекладач митниці Нельговський та лікар митниці Баєвський прийняли поданий їм рахат-лукум та каву» [3, арк. 45]. В іншому подібному листі ДПУ повідомлялося, що «перекладач Нельговський закупує майже на всіх іноземних пароплавах, останнім разом це відбувалося на англійському пароплаві «Елсом»...» [3, арк. 47]. Втім, з тексту листа видно, що подібним (приймання на іноземних судах подарунків, гостинців тощо) «грішив» не тільки перекладач Нельговський, це було доволі поширене явище серед радянських митників того часу.

Така ситуація в Одеській митниці не залишилася поза увагою і вищого митного керівництва, підтвердженням чого може бути лист начальника ГМУ Р. Сталя від 29 серпня 1930 р. Кріпаку. Сталь, зокрема, писав, що «робота митниці останнім часом значно погіршилася. Зазначаємо:

1. Низка контролерів митниці, а саме: Гінсбург, Галкін і Кисляков випрошували на іноземних пароплавах цигарки, тютюн, люльки, електроліхтарики і т. п., а Галкін і Гінсбург, окрім іншого, випивали на іноземсуднах.

2. Незважаючи на великий штат митниці, мають місце значні недоробки і виплати понадурочних.

Основною причиною погіршення роботи митниці я вважаю відсутність протягом довгого часу на митниці Вас, як керівника установи, і я звернувся з листом до Окружкому з проханням дати Вам можливість знову налагодити роботу митниці, не мобілізуючи вас на інші роботи.

Необхідно терміново вжити рішучих заходів щодо упорядкування праці, освіживши апарат. Винних у випивках на іноземсуднах і випрошунні різних речей треба звільнити» [3, арк. 48].

Як бачимо, матеріали ділового листування митних установ із структурами ДПУ та іншими державними органами й організаціями дають різноманітну інформацію про поведінку митників під час здійснення ними їхніх функцій, загальну атмосферу в тогочасній митній системі. І на початку 1930-х років, незважаючи на численні кадрові чистки попереднього десятиліття, в митницях продовжували працювати кадри з дореволюційним досвідом роботи або рідкісних спеціальностей (перекладачі, лікарі тощо). Між ними і їхніми наступниками – молодими так званими радянськими спеціалістами – існував певний відомчий бар'єр: перші, як елементи політично підозрілі, потенційно неояльні до влади комуністів, всіляко обмежувались адміністрацією у своєму кар'єрному зростанні, їх постійно перевіряли силові структури; до других, як до висуванців нової влади, вискочок, негативно ставилися колишні спеці, з прагматичних і, як може видатися, навіть естетично-етичних міркувань, не поспішаючи передавати їм власний професійний досвід. Такі відносини, звичайно, не сприяли діловому клімату митних установ. Старі спеці, крім іншого, дозволяли собі на службі деякі вольності при контактах з іноземцями, регулярно приймаючи від них різні презенти, подарунки, частування і т. п. Таку поведінку можна пояснити як слабкістю загальної робочої дисципліни, так і певною бравადою, грою в позиційність. Ситуацію загострювала перманентна економічна криза в країні, яка підштовхувала митників – і старих, і молодих за стажем роботи – до посадових зловживань, що межували з контрабандною діяльністю та корупцією.

Така інформація, запозичена з оригінальних документів, суперечить, ясна річ, нечисельним спогадам і мемуарам радянських митників, адже всю правду з ідеологічних міркувань вони повідомити не могли. Візьмемо для порівняння спогади колишнього інспектора Одеської митниці П. Іващенко, який залишив деякі дані про умови роботи, атмосферу в митній установі, особливості забезпечення митних службовців того часу. Він згадував, що митники наприкінці 1920-х років «жили скромно, харчувалися в їдальні ІТР, їх заробітна плата дорівнювала середньому заробітку робітника порту. Квартири отримували, хто як міг. На літній період кожному співробітникові видавали безкоштовно 2 кітелі (білий і темно-синій), а на зиму видавали чорний кітель і флотську шинель. Колектив митниці був дружний, чесний, тверезий. Значним був партійний прошарок. Матеріальних заохочень не було, за бездоганну працю оголошували подяку» [8, с. 68]. Як завжди, очевидно, правда десь посередині. І тільки вивчення нових комплексів документів та інших історичних джерел дозволить зрозуміти дійсний стан речей у митній системі того часу.

Вищенаведені документи свідчать також про значний вплив на митну справу з боку структур ОДПУ. Співпраця і одночасне відомче протистояння митного відомства і надзвичайних комісій спостерігаються ще від часу революції 1917-1921 рр. Митники і чекісти мали спільні завдання, пов'язані з охороною державного кордону та веден-

ням боротьби з контрабандою. З іншого боку, саме боротьба з контрабандою завжди була серйозним каменем спотикання між двома відомствами: митники вважали це завдання виключно своїм, раз по раз обвинувачуючи чекістів у некомпетентності та зловживаннях (наприклад, у контексті організації переходів кордону чекістських агентів під виглядом контрабандистов), чекісти ж постійно контролювали кадрову роботу митних установ, періодично виявляючи випадки халатності, корупції, політичної неблагонадійності тощо. Вочевидь, під негативних наслідків втручання ДПУ у роботу митних структур припадає на середину 1930-х років, коли митники, втім, як і інші радянські громадяни, часто ставали жертвами політичних репресій.

Після скасування у 1928 р. Центральної і місцевих комісій по боротьбі з контрабандою, очевидно, виникла необхідність інституалізації цього напрямку діяльності митних установ. Створювати знову щось на кшталт комісій не стали, замість того наказом Наркомторгу СРСР від 22 березня 1930 р. при відділеннях ГМУ, в тому числі в Україні, впроваджувалися посади уповноважених по боротьбі з контрабандою. На уповноважених покладалися такі завдання: «винесення постанов із справ про контрабанду; реалізація конфіскованих предметів контрабанди; стягнення штрафів за контрабанду; розподіл сум, одержаних від реалізації конфіскацій, та штрафних сум; зберігання архіву справ про контрабанду...» [18, с. 208]. Уповноважений по боротьбі з контрабандою отримував права управляючого митницею, він підпорядковувався безпосередньо відповідному начальникові відділення ГМУ. Співробітників свого апарату уповноважений приймав на роботу і звільняв самостійно.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберігається «Список відповідальних політпрацівників митних установ України», датований березнем 1930 р. Список містить інформацію про партстаж, соціальне походження, національну належність, стаж роботи у митних органах вищого митного керівництва України [17, арк. 2]. Отже, українців серед них було 54 %, латишів – 23 %, росіян – 15 %, євреїв – 8 %; за соціальним походженням службовцями себе вважали 77 %, колишніми робітниками – 23 %; членами компартії з 1917 р. були 23 % митних керівників (до речі, вони перебували на найвищих посадах – начальник УВ та управляючі митницями), з 1918 р. – 8 %, 1920 р. – 23 %, 1921 р. – 14 %, з 1924, 1925, 1927 та 1928 років відповідно по 8 %; на роботі у митних органах з 1921 р. перебувало 15 %, 1922 р. – 8 %, 1923 р. – 23 %, 1924 р. – 38 %, 1925 та 1926 років – по 8 %. Начальником Українського відділення ГМУ в цей час, як зазначалося вище, був В. І. Вуйтик, один з найдосвідченіших радянських митників України.

Існує інформація й про зміни керівного складу центрального апарату ГМУ. 16 лютого 1930 р. з посади начальника митного управління було знято Аркадія Винокура (очолював ГМУ з 1927 р.), але посада деякий час залишалася вакантною. Лише у серпні того ж року (за іншими даними у листопаді) начальником ГМУ було призначено Рудольфа Ста-

ля (Ламкіна) [3, арк. 48; 9, с. 277], який перед тим працював заступником Винокура. Заступником Сталя став Ізраїлів [5, арк. 2, 3, 5, 27; 6, арк. 1]. У липні 1931 р., очевидно, вирішувалося питання, хто очолюватиме митне відомство у подальшому – Сталь чи Ізраїлів [5, арк. 31, 32]. Сталь утримувався на посаді до кінця серпня 1931 р., поступившись нею Сергію Фунтікову, заступником якого було призначено Амеліна [5, арк. 34, 38 зв., 41]. Фунтікова у березні 1932 р. змінив Аркадій Рутенбург, який протримався до квітня 1933 р. До серпня 1933 р. посада начальника ГМУ знову залишалася вакантною, аж поки у крісло головного радянського митника не повернули Георгія Харькова, який вже очолював митне відомство в часи революції і на початку 1920-х рр. [9, с. 276-278].

Часті і не завжди доцільні з точки зору інтересів самого митного відомства ротації керівного складу, відволікання керівників середньої ланки на вирішення невідомчих проблем, а також репресії, яким були піддані працівники митних установ, – усе це негативно впливало на роботу радянських митників того часу, в тому числі на території України. Як зазначали автори «Истории российской таможни», «не уникли митні органи втрат багатьох митних працівників під час «чисток державних установ від класово чужих елементів» і необґрунтованих репресій у 30-ті роки» [7]. На даний момент важко оперувати якимись статистичними даними про кількість репресованих радянських митників взагалі і в Україні зокрема. Однак є певна інформація про сумну долю деяких вищих керівників ГМУ. Зокрема, у 1937 р. був арештований і 15 лютого 1938 р. розстріляний Р. Сталь [1]; 28 липня 1936 р. заарештували і 28 (за іншими даними 15) травня 1937 р. розстріляли Андрія Потяєва, який очолював ГМУ в 1922-1927 рр. [12]; 16 листопада 1937 р. був заарештований і 20 (або 3) січня наступного року розстріляний Андрій Юров (Охтін), який очолював радянських митників з 14 січня 1935 р. до дня свого арешту [2; 16]; 27 (чи 19) квітня 1938 р. розстріляли А. Рутенбурга [15]. Невідома доля Г. Харькова, А. Винокура та С. Фунтікова, однак навряд чи їх обійшов молох великого терору.

На початку 1930-х років вище керівництво держави з певних причин не вважало за необхідне здійснювати нові структурні зміни митного відомства, обмежуючись ротаціями керівного складу і провадячи політику кадрових скорочень. Як зазначають автори книги «Одесской таможне 200 лет», «в 1932-1934 рр. виникла необхідність здешевлення митного апарату. Апарат співробітників Московської, Ленінградської, Одеської митниць, який нараховував 800-1000 осіб, був скорочений у кожній у 6-8 разів» [8, с. 65, 66]. На цей час, на

думку А. Павлова, «всі правові, фінансові, кадрові питання – від асигнувань на утримання митниці до прийому на роботу молодшого інспектора – вирішувались лише у центрі» [11, с. 87]. Це означало, що довготривала централізація радянської митної системи, яка почалася ще в період революції, на решті завершилась. Митне відомство керувалося виключно з одного центру, і уряди окремих радянських республік, на території яких функціонували митні установи, більше ніякого впливу на формування митної політики СРСР не мали. Такий стан речей остаточно був закріплений Конституцією СРСР 1936 р.

У 1935 р. у Радянському Союзі залишалися діючими 67 митних установ із штатом менш ніж 2 тис. осіб [10, с. 13]. Втім, є зовсім інші дані, які радикально суперечать наведеному. За ними, станом на квітень 1935 р., особовий склад всієї радянської митної системи нараховував усього 630 чоловік [13, арк. 135]. До початку Другої світової війни радянська митна система, в тому числі митні установи на території УРСР, значних структурно-кадрових трансформацій не зазнавала.

Висновки. Принципи кадрової роботи радянських митних установ на кінець 1920-х – 1930-тих років визначалися Митним кодексом СРСР, затвердженим у грудні 1928 р. Кодекс орієнтував митне відомство на остаточну централізацію, що означало мінімалізацію впливів союзних республік на митну справу, в тому числі й кадрову роботу митних структур. Централізація митного відомства супроводжувалася ліквідацією окремих митних установ і скороченням штатів. У 1930-х роках кількість митних установ УСРР була найменшою за весь попередній період.

Політичні та соціально-економічні процеси, які відбувалися в державі, природним чином впливали на діяльність митних установ, зокрема на їх кадрову роботу. Керівний склад митниць на межі 1920-х – 1930-х рр. постійно залучався до так званої роботи на селі, пов'язаної з урядовою політикою «розкуркулень» і колективізації, що негативно впливало на професійну діяльність митників. Під невиспним контролем силових структур перебував особовий склад митних установ, які переживали постійні перевірки, чистки, скорочення. Великий терор середини 1930-х рр. безпосередньо зачепив вище керівництво митного відомства: лєвова частка начальників ГМУ була репресована. Все це негативно впливало на загальну ділову атмосферу митного відомства.

Втім, як би там не було, напередодні Другої світової війни радянська митна система, значно скорочена і повністю централізована, продовжувала свою діяльність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. База персоналий «Кто есть кто в Центральной Азии» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.centrasia.ru/person2.php?&st=1212837553>
2. База персоналий «Кто есть кто в Центральной Азии» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.centrasia.ru/person2.php?&st=1222002516>
3. Державний архів Одеської області. – Ф. Р-962, оп. 1, спр. 103.
4. Там само. – Спр. 106.
5. Там само. – Спр. 108.

6. Там само. – Спр. 109.
7. История российской таможни [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.customs.ru/museum/rus/chronology.xml?id=23&query-params=ch_id=27
8. Одесской таможне 200 лет. – Одесса: ОКФА, 1995.
9. Кисловский Ю. Г. История таможни государства Российского. 907-1995 / Ю. Г. Кисловский. – М.: Автор, 1995.
10. Отдельные этапы развития централизованного руководства таможенным делом в России. Государственный таможенный комитет Российской Федерации // Алексеев А., Боярский Г., Дуров А., Котяев А. Символы таможенной службы России. – М.: Русь, 2003 [Електронний ресурс] / А. Алексеев – Режим доступу: svts.ru/pics_art/link268.pdf
11. Павлов А. П. Українська митниця на шляху відродження та розвитку: правові та історичні аспекти / А. П. Павлов. – К.: Акцент, 2002.
12. Потяев Андрей Иванович [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ihst.ru/projects/sohist/repress/don/1937/potiaev.htm>
13. Російський державний архів економіки. – Ф. 413, оп. 13, спр. 979.
14. Таможенный кодекс СССР 1928 г. // Таможенный кодекс Российской Федерации [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tkod.ru/ustav/1928/>
15. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tragedia-sovetskoy-derevni-2.blogspot.com/2008/09/24-2.html>
16. Хронос. Всемирная история в Интернете [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.hrono.info/biograf/bio_yu/jurov_ohin.php
17. Центральный державный архив громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3457.
18. Чорний В. Україна і митна справа: Історичний нарис / В. Чорний. – К.: Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр «КВІЦ», 2000.

УДК 63.3 (2) 622.5

В.Є. ПОЛЯКОВ

МОКРОУСОВ – ПРАВДА І ВИГАДКИ

Поляков Володимир Євгенович – кандидат історичних наук Кримського інженерно-педагогічного університету

У статті досліджуються невідомі факти і причини відставки командувача партизанським рухом Криму О. В. Мокроусова і його подальша доля.

Ключові слова: партизани, відставка, конфлікт, військові, кримські татари.

В статье исследуются неизвестные факты и причины отставки командующего партизанским движением Крыма А. В. Мокроусова и его дальнейшая судьба.

Ключевые слова: партизаны, отставка, конфликт, военные, крымские татары.

In the article probed unknown facts and reasons of retirement A. V. Mokrousova, commander partisan motion in Crimea and his further fate.

Keywords: partisans, retirement, conflict, soldiery, Crimean Tatars.

© В.Є. Поляков, 2011

Постановка проблеми. Події окупації Криму, боротьба партизан, проблеми колабораціонізму реального і уявного, коли в зраді Батьківщині звинувачувалися цілі народи, багато в чому трималася на міфах. Один з таких міфів – командувач партизанським рухом Криму Олексій Мокроусов.

Аналіз досліджень і публікацій. Офіційна біографія О. В. Мокроусова опублікована чи не в усіх енциклопедіях, присвячені їй і окремі монографії [1, 2] і тому в справжній статті автор свідомо упускає загальновідомі факти, зосередивши увагу на мало-відомих деталях його воістину легендарній біографії.

Метою даної статті є дослідження маловідомих сторінок Великої Вітчизняної війни та їх вплив на нашу сучасність.

Виклад основного матеріалу:

Народився Хома Матвійович Мокроусов 9 червня 1887 року. Псевдонім «Олексій Васильович» з'явився багато пізніше і з часом витіснив справжнє ім'я. У громадянську війну Мокроусов командує бригадою 1-ої Задніпровської дивізії. Командир ди-

візії, його друг ще по подіях Петрограда, колишній наркомвоєнмор Павло Дибенко. Унікальний склад комбригів цього незвичайного з'єднання.

1-а бригада – М. О. Григор'єв, у недавньому минулому петлюрівський «польовий командир», у найближчому майбутньому – керівник одного з антирадянських повстань.

2-а бригада – О. В. Мокроусов, анархіст, в найближчому майбутньому командувач повстанської армії зелених у Криму.

3-я бригада – Н. І. Махно, в недавньому минулому каторжанин, анархіст, у майбутньому вождь селянського повстання проти Радянської влади [3, арк. 39].

Знаючи трагічну долю Григор'єва і Махна можна лише дивуватися, як Мокроусову вдалося пройти по самому краєчку безодні і не стати «злим ворогом радянської влади», як останні комбриги.

Потім він командує бригадою вже 58-ї стрілецької дивізії, яка воює то з білими, то з петлюрівцями, то з народною армією Нестора Махна. На завершальному етапі громадянської війни Мокроусов

очолює повстанський рух проти білих у Криму.

Закінчилася громадянська війна, але в армії Мокроусов залишений не був. Мабуть, врахували той факт, що він, як і раніше, не більшовик. «Помилку» він виправить лише в 1928 році. З 1921 року Мокроусов на господарській роботі обласного масштабу.

1937 рік Мокроусову пережити було не признано. Ось що свідчать документи тієї пори: «Повідомляю, що Мокроусов пройшов недавно обмін партійних документів. Проте у нас є повна підстава підозрювати його в троцькізмі» [4, арк.31]. «Вважаємо за необхідне повідомити, що по наших матеріалах Мокроусов тісно був пов'язаний з викритим контрреволюціонером, троцькістом, кур'єром по терористичних справах Троцького – Гавеном» [5, арк.137].

Але відбулося диво. Мокроусову запропонували поїхати «добровільно» до республіканської Іспанії. Весь цей «складний» час він знаходиться там.

Після повернення додому Мокроусов не отримує жодного підвищення по службі, що було нетиповим для того часу, оскільки долі «іспанців» були абсолютно полярні: або загибель у сталінському застінку, або стрімке піднесення.

Починається Велика Вітчизняна війна, але Мокроусов, схоже, нікому непотрібний, і тоді він добровільно вступає в ряди Червоної армії. Незважаючи на наявність звання комбрига – рядовим! Важко сказати, як би розвивалися події далі, але його дружина пробивається на прийом до генерала Батова, з яким той був разом на Арагонському фронті в Іспанії.

З її уст Батов узнає, що колишній комбриг громадянської війни, фактичний командувач фронтом, виявляється, служить в його частинах рядовим червоноармійцем [6, арк.15].

Батов рекомендує його Кримському обкому ВКП (б) на спеціально придуману посаду командувача народним ополченням. Після початку формування кримських дивізій 51-ої армії ця посада повністю втрачає який-небудь сенс і 28 жовтня 1941 Мокроусова призначають командиром партизанських загонів Криму [7, арк.96].

1 листопада 1941 року німецько-румунські війська входять до Сімферополя. Часу на підготовку партизанського руху Мокроусов фактично не мав. Частина відступаючих з Перекопу наших військ попрямувала до Севастополя. У першій декаді листопада ліс був наповнений дрібними групами відступаючих червоноармійців і червонофлотців.

Керівництво партизан і, перш за все, сам Мокроусов виявилися до напливу людей абсолютно неготовими. Всі продовольчі бази були закладені з розрахунку на певну чисельність загонів.

От як описував ці дні співробітник НКВС І.З.Харченко: «Окремі командири і комісари загонів це поповнення зустріли негативно, не приймаючи їх у загони. Обеззброювали цілі групи військових і відправляли їх на всі чотири сторони, мотивуючи: «Ми не знаємо, хто ви такі, у нас людей повний комплект, малі запаси продовольства, а тому – вирушаєте від нас куди хочете. По суті вели «масово - роз'яснювальну роботу» - здаватися

цілими групами в полон ворогові. Навіть у грудні 1941 р. зв'язкової 2-го району т. Горкавенко повідомив словесний наказ Мокроусова: Що всіх, хто вештається по лісу військовими групами і поодинокі, – пристрілювати» [8, арк.75].

Ось що писав Начальник Центрального штабу Сметанін: «Зв'язок з 1-м і 2-м районами, а також з командувачем – живий, але дуже тривалий і небезпечний, що, на мою думку, утруднює керівництво командувача і затримує інформування його про обстановку і його вказівки, а останнім часом: квітень-травень – зв'язок був відсутній» [8, арк.62].

Відсутність регулярного зв'язку і належного контролю стала сприяти тому, що ще в період громадянської війни отримала назву «партизанщина». Дуже скоро вже не симптоми, а явні ознаки цього явища виявив командир 2-го району І. Г. Генів у підлеглих йому загонах.

Тоді О. В. Мокроусов першим застосував випробувану зброю системи – «перетрушування кадрів». Він без коливань знімає командирів і комісарів загонів, призначаючи на їх місця кадрових військових.

Як відзначав у своїх щоденниках М. Д. Луговий: «Вже через шість днів після початку партизанських дій почалися «чищення». Луговий приводить поіменний список командирів і комісарів загонів, які були усунені від посад з 6.11.1941 по 12.6.1942 роки – тридцять дві людини!

«Багато з них, хто залишився живий, після відчуження Мокроусова довели свою компетентність і знов стали командирами і комісарами загонів, бригад і навіть з'єднань» [9, арк.330].

У своїй кадровій політиці першого етапу О. В. Мокроусов необачно відвернувся від себе весь партійно-радянський актив Криму, оскільки ті, що знімаються ним із посад командирів і комісарів – це в недавньому минулому секретарі райкомів партій, голови райвиконкомів – такого не прощають!

Не замислюючись про наслідки, О. В. Мокроусов зробив ставку на кадрових військових, при цьому він не усвідомлював зростаючого їх впливу на всю атмосферу партизанського лісу. Уникнувши Сцилу, Мокроусов наскочив на Харібду!

З проявом перших ознак грядущого голоду склалась абсолютно нетипова ситуація, коли вищестоящий штаб повинен був отримувати продукти з баз підлеглих йому загонів. Все це разом узятє привело до падіння авторитету вищого керівництва, яке нічого не могло дати, але мало намір узяти. У цих умовах О. В. Мокроусов був змушений застосувати випробувану зброю адміністративно-командної системи – репресії.

«Був розстріляний командир 56-го зенітного дивізіону тов. Алдаров лише за те, що він зі своїми бійцями намагався перейти з одного району в інший, де була організована партизанська військова група, до складу якої він прагнув потрапити. На загальну думку командирів, знайомих Алдарова, це – хороший, сміливий командир, що користувався заслуженою любов'ю своїх бійців» [9, арк.330].

Дуже скоро протиріччя загострилися і з кадровими військовими. Партизанська тактика проста і одвічна: несподівано напад із засідки і швидко пішов.

Мокроусов же вимагає, щоб загони захоплювали села і залишалися в них господарями. За невиконання наказу по захвату Баксана, він знімає командира Зуйського загону Литвиненка і призначає, як йому здавалося, «свою людину» майора Ларіна. Зуйський загін в ту пору – це «держава в державі»: довкруги в загонах вже голод, а вони зберегли прекрасні продовольчі бази.

Відвідавши загін особисто, Мокроусов приголомшений побаченням. От як відтворює мову Мокроусова М. Д. Луговий: «Ви поглянете, товариші, які потворні форми приймає нинішній партизанський рух? Вони завели свої бази, обзавелися, бачте, патефонами! Сидять на цих базах, боячись втратити їх. А воювати не воюють. Це що ж таке?! Висадити треба всі ці бази! Висадити! Тоді загони підуть добувати хліб і воюватимуть» [9, арк.77].

В той час, як бойовий досвід підказував, що воювати треба невеликими мобільними групами, Мокроусов вимагає проведення операцій навіть не окремими загонами, а групами загонів! Згубність такої тактики розуміють всі, крім Мокроусова і його комісара Мартинова, який, як і раніше, переконаний в непогрішимості командувача, і тому ім'ям партії підтримує всі його дії.

Але ще кардинальніші протиріччя виникли в стратегії партизанського руху. Після втрати продовольчих баз, після падіння Керчі і Севастополя, кадрові військові, а це – перш за все начальник штабу партизанського руху полковник Лобов (що був навчальником штабу 48-ої кавдивізії) і комісар 2-го району Попів (колишній комісар 48-ої кавдивізії) вважали за необхідне провести евакуацію значного числа партизан.

Протиріччя переросли в такий антагонізм, що Мокроусов втратив контроль над ситуацією. Ось справжні документи тих днів: «Свавілля Мокроусова і Мартинова продовжується. Сьогодні, отримавши посилки, Мокроусов і Мартинов напилися п'яними, викликали до себе для бесіди на 17-00 полкового комісара т. Попова і безпричинно його заарештували. Про арешт Попова заборонили повідомляти по радіо. Прошу доповісти про це Маршалу і вжити термінових заходів.

28/VI -42 Зам. начальника особливого відділу 48 о.к.д мл лейт. держбезпеки Касьянов» [10, арк. 85].

«Маршалові Радянського Союзу Семену Михайловичеві товаришеві Будьонному. Вимушений донести особисто Вам. Знаходиться в Центральному штабі партизан Криму не маю сил. 19 червня Мокроусов у черговій своїй п'янці наказав лейтенантові Сороці заарештувати мене і розстріляти. Ця неодноразова витівка Мокроусова може довести мене до межі. Прошу Вас тов. Маршал вжити рішучих заходів наведення ладу тут у лісі або відкликати мене з Центрального штабу, оскільки немає більше сил терпіти неподобство. 21.06.42

Начальник штабу партизан Криму полковник Лобов» [11, арк. 82].

«5 липня 1942. Неможливо було на таку важливу справу ставити людину, що вижила з розуму. Мокроусов – людина, що загордилась як вождь партизан, насправді Мокроусов особа вельми непопулярна серед партизан. Досить сказати, ніхто з

партизан не говорить про Мокроусова як про бойового керівника, навпаки ті з бійців, яким довелося зустрічатися з Мокроусовим, відгукуються про нього, як про людину дуже обмежену, яка живе лише спогадами 1920 років, але нездатна зробити корисні висновки з сучасної Вітчизняної війни. Ось що говорить про Мокроусова депутат Верховної Ради РРФСР партизанка Корнєєва Ганна Микитівна: «Мокроусов старий, що спився. Найкоштовніше в житті для нього – спирт» [11, арк.93].

Командувач Північно-Кавказьким фронтом С. М. Будьонний відразу ж прийняв сторону Попова - Лобова і, знявши Мокроусова з посади, відкликав його на Велику землю. Така була дійсна причина його відставки, але для широких мас потрібна була офіційна версія і, як завжди, її підготував Кримський обком ВКП(б).

Річ у тому, що партизанський рух у Криму формально підкорявся сформованому на базі Кримського обкому ВКП(б) штабу, який очолював перший секретар обкому В. С. Булатов. Між обкомом і О. В. Мокроусовим стосунки не склалися практично зразу. По-перше, це була не їх кандидатура, а нав'язана військовими. Остаточні стосунки зіпсувалися після «побиття Мокроусовим партійних кадрів». Після трагедії Кримського фронту хвиля оргвисновків зачепила і Командування кримських партизан. Оскільки обком ніс безпосередню відповідальність за все, що відбувалося в Криму, то знадобився «стрілочник», яким і став Мокроусов.

Відразу ж з'явилася постанова Кримського обкому ВКП(б) «Про помилки, допущені в оцінці поведінки кримських татар у відношенні партизан, і заходах ліквідації цих помилок і посиленні політичної роботи серед татарського населення» [12, арк.179].

Виробляється повне переведення стрілок. У звичуванні нема ні слова про конфлікт з військовими, а на перший план виходять помилки по відношенню до кримських татар. Відставка загрожувала Мокроусову найтрагічнішими наслідками. Ось що писав у своїх спогадах про це колишній партизанський комбриг Ф. Ф. Федоренко, що спеціально відвідав з цього питання колишнього Начальника Центрального штабу партизанського руху СРСР П. К. Кондратенка.

«У гірших традиціях епохи розслідування зосередилося довкола політичних переконань балтійського матроса. Чи вірно, що відомий Махно мав види на Мокроусова? Чому, повернувшись до Росії, десять з гаком років вирішував, вступати або не вступати в партію більшовиків?» [13, арк.78].

До того ж, у різний час безпосередніми командирами Мокроусова були І. Ф. Федько, П. Е. Дибенко, Й. Е. Якір та інші «вороги народу».

Федоренко узяв слова «вороги народу» в лапки, але в 1942 році вони такими і вважалися, і тому ситуація довкола Мокроусова була надзвичайно небезпечна.

«Відвести від вашого кримського командувача велику біду, – завершив Пантелеймон Кіндратович своєю чесною розповіддю, здорово допоміг Іван Дмитрович Папанін. Він теж був опитаний у справі», як такий, що близько знав Мокроусова більше

двадцяти років. Папанін горою став за бойового товариша, поставив його в один ряд з Григорієм Котовським, Анатолієм Железняковим, Павлом Виноградовим, які в роки революції і громадянської війни в партії більшовиків не були, але всю революційну енергію віддавали справі Леніна. «Ручаюся за нього головою!» - гаряче підсумував свої свідчення Іван Дмитрович. Говорили, що заява Папаніна дійшла до Сталіна і він нібито велів партійне розслідування по «доповідній» Будьонного припинити» [13, арк.78].

Від себе додаю, що благополучний результат «справи Мокроусова» рідкісний виняток. Як показала наша сумна історія, поведінка знаменитого полярника Папаніна, який «ручався за нього головою» - приклад дивної мужності і порядності, настільки нетиповий для того часу.

Лише в кінці війни, восени 1944 року, Мокроусов знов опиняється в армії, на фронті, де в званні підполковника на досить скромній для нього посаді заступника командира 32-го стрілецького полку завершує війну. Повернувшись до Криму, він очолює туристичну організацію.

Висновки. Довкола його імені в Криму до цих пір ходять легенди. Кримські татари вважають його винуватцем усіх своїх бід, оскільки нібито саме він «звалив на них усі помилки свого керівництва». Це помилка. Услід за кримськими татарами були репресовані болгари, греки, ві-

рмени, про яких Мокроусов не згадував ніколи.

У 1957 році група ветеранів партії поводить з відкритим листом, в якому засуджує «антипартійну групу Маленкова, Кагановича, Молотова ...» Підпису Мокроусова під листом немає – в обкомі, ймовірно, вирішили, що він негідний такої честі!

Після його смерті в 1959 році в середовищі сімферопольських ветеранів громадянської війни панував ажіотаж: «Чи буде похований Мокроусов по вищому розряду?» Від цього залежала вся його «подальша» доля: або він буде канонізований як герой, або буде забутий... У цьому плані була примітна доля іншої легендарної людини - Павла Макарова – командира партизанського загону і в громадянську війну, і Вітчизняну, але більше відомого, як «Ад'ютант його превосходительства». Смерть директора міської лазні П. В. Макарова була абсолютно непомітна. Не було ні некролога в газеті, ні вулиці на його честь, ні престижного місця на кладовищі.

Ось чому всі прогнози тих днів сходилися на тому, що Мокроусова теж чекає забуття. Але знов сталося непередбачене: Мокроусова «вибачили». «Його світлий образ» ще міг послужити ідеологічній машині. На його ім'я була перейменована вулиця, прах був похований на престижному військовому кладовищі, в його честь назвали одну з кращих шкіл міста, де й сьогодні діє музей прославленого партизана.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брошеван В. М. А. В. Мокроусов: жизнь в борьбе / Владимир Михайлович Брошеван. - Симферополь : [б.и.], 2000. - 87 с. - (Серия «В помощь изучающим историю Украины, Крыма и России»). - Библиогр.: с. 81
2. Поликарпов В. Д. Бурам навстречу / Василий Дмитриевич Поликарпов, Симферополь: Крымиздат, 1961.- 155 с.
3. М. Л. Елизаров. Революционные матросы и анархистское движение Н.И.Махно 1917 –1919//Военно-исторический журнал №6. 2007 - с. 39
4. ДААРК. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1618.
5. ДААРК. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1599.
6. Батов П. И. Перекоп 1941. Симферополь: Крым.1970.- 167 с.
7. ДААРК. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 2068.
8. ДААРК. – Ф.151. – Оп. 1. – Спр.21.
9. Н. Д. Луговой Страда партизанская: 900 дней в тылу врага. Симферополь: ЧП «Эльфия», 2004. - 732 с.
10. ДААРК. – Ф.151. – Оп. 1. – Спр.17.
11. ДААРК. – Ф.151. – Оп. 1. – Спр.13.
12. Партизанское движение в Крыму в период Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов. 1941-192. Составители: А. В. Мальгин, Л. П. Кравцова, Л. Л. Сергиенко- Симферополь: СОНААТ, 2006 – с. 268.
13. Федоренко Ф. И. Годы партизанские.- Симферополь: Таврия, 1990.- 288 с.

УДК 94 (477. 63) «1932/1936»

Н.Р. РОМАНЕЦЬ

«ЗАКОН ПРО П'ЯТЬ КОЛОСКІВ»: ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

Романець Наталя Радомирівна – докторант Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат історичних наук, доцент

У статті досліджуються причини прийняття, механізми реалізації і практика застосування закону «Про охорону соціалістичної власності» від 7 серпня 1932 р. в Україні протягом 1932-1936 рр.

Ключові слова: селянство, колгоспи, хлібозаготівлі, закон від 7 серпня 1932 р., репресії.

В статье исследуются причины принятия, механизмы реализации и практика применения закона «Об охране социалистической собственности» от 7 августа 1932 р. в Украине в 1932-1936 гг.

Ключевые слова: крестьянство, колхозы, хлебозаготовки, закон от 7 августа 1932 р., репрессии.

The article investigates the reasons of the adoption, the mechanisms of realization and the practice of the law of August 7, 1932 on safeguarding of socialist property in Ukraine in 1932-1936.

Key words: peasantry, collective farms, grain procurements, law of August 7, 1932, repressions.

© Н.Р. Романець, 2011

Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності», названа в народі «законом про п'ять колосків», належить до найбільш одіозних нормативно-правових актів сталінської доби, виступаючи уособленням антигуманної суті, класової спрямованості радянської правової системи 30-х рр. XX ст. Активне дослідження вітчизняними і російськими істориками практики застосування даного закону почалося лише наприкінці 80-х рр. XX ст. у зв'язку із зняттям табу з теми політичних репресій і голодомору. Протягом останніх двох десятиліть сформувалася солідна історіографія проблеми, що засвідчують роботи С. Кульчицького [16], В. Кривоноса [15], П. Соболя [20]. Серед наукових розвідок особливе місце займають праці І. Зеленина, в яких детально досліджено як процес розробки й ухвалення самої постанови від 7 серпня 1932 р., так і інструкції про її застосування [9; 10]. Зазначимо, що науковці звичайно розглядають «закон про п'ять колосків» у контексті загальних репресивних дій влади періоду хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р., але, на наш погляд, окремого висвітлення потребують механізми реалізації постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. Тому метою даної статті є встановлення особливостей застосування «закона про п'ять колосків» в УСРР протягом 1932–1936 рр. Хронологічно межі дослідження охоплюють період заготівель 1932/33 р., голодомору і наступний, постголодоморний період.

Закон від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності» став одним із перших репресивних нормативно-правових актів, прийнятих під час хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р. За офіційною версією влади головною причиною появи «закона про п'ять колосків» було зростання кількості крадіжок у колгоспному секторі. Так зване «розбазарювання хліба», тобто його приховування, розкрадання, використання особливого режиму обмолоту, було спе-

цифічною формою протидії селян хлібозаготівлям, проявом їх антиколгоспних настроїв. Примусово зігнані в колгоспи селяни з самого початку не відчували себе там господарями. Події зими-весни 1931–1932 рр. наочно продемонстрували, що держава не забезпечує хлібом навіть чесно зароблені трудовні. За даними С. В. Косіора, у 1931 р. 48 % господарств України нічого не видали на трудовні, а в наступному їх кількість тільки на Дніпропетровщині зросла до 94,8 %. Тому перед загрозою нового голоду селяни й почали «отоварювати» трудовні самовільно. У більшості колгоспів республіки мало місце «зрізання колосків». Тих селян, хто цим займався, називали перукарями. Місцеве чиновництво ставилось до цього дійства цілком спокійно: «збирають і нехай собі збирають» [11], бо розуміли, що незібраний хліб все одно загине у полі.

Документи свідчать, що республіканське керівництво прекрасно усвідомлювало можливість подібного розвитку подій. В. Чубар у листі В. Молотову і Й. Сталіну ще 10 червня 1932 р. попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуть масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер – викопування посаженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо, буде відтворюватися в набагато більших розмірах у період визрівання озимини» [14, 209]. Йому вторив Г. Петровський: «Від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно» [14, 214].

І дійсно, у 1932 р. крадіжки хліба стали настільки масовими, що, виступаючи на партконференції у Запорізькому окрузі в лютому 1933 р., перший секретар Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвич наголошував: «Чи всі колгоспники кради? Дуже невеликий процент не крав – процентів 10–15. Навіть ті, які заробили по 400–500 трудовнів, тягли колгоспний хліб, але набагато менше, бо їм ніколи було красти, вони працювали» [2, 118]. Взагалі, як зазначає дослідник В. Нолл, «крадіжки у широких масштабах склалися як результат колгоспного устрою життя». При цьому самі селяни не

вважали крадіжки колгоспного майна злочином: «красти – це до когось полізти, а в колгоспі – це не крадіжка». На погляд колгоспників, «крадіжка була чимось на кшталт «прав» кожного громадянина», а «примусила» їх цим займатися сама влада [17, 237].

Російський історик І. Зеленін дійшов висновку, що «ініціатором і основним автором» постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. був сам генеральний секретар, що доводив листування Й. Сталіна і Л. Кагановича. Також дослідник звернув увагу «на юридичну безграмотність закону», яка полягала у відсутності диференціації видів покарання залежно від ступеня їх тяжкості: розстріл із конфіскацією всього майна або 10 років ув'язнення застосовувалися за будь-яку крадіжку соціалістичної власності без урахування її розмірів [9, 21]. Засуджені у цих справах ні за яких умов не підпадали під амністію.

Прирівнявши майно колгоспів і кооперативів до державного, постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. остаточно розвіяла ілюзії тих селян, які вважали, що «колгосп – не частина соціалістичного сектора», «а лише селянське об'єднання, яке цілком самостійно встановлює свої взаємовідносини з державою» [20, 135].

Таємна інструкція від 13 вересня 1932 р. регламентувала порядок застосування положень закону від 7 серпня 1932 р. Так, стосовно куркулів, звинувачених у розкраданні колгоспного майна й хліба, передбачалося застосовувати вищу міру покарання без винятку. Вироки одноосібникам і колгоспникам обмежувалися позбавленням волі на 10 років, а головам колгоспів, членам правлінь загрожувала вища міра покарання (за пом'якшуючих обставин позбавлення волі на 10 років) [19, 300]. Інструкція також відкинула відому правову норму: «закон не має зворотньої сили», дозволивши застосування постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня стосовно злочинів, скоєних до його видання у тих випадках, «коли злочини мають громадсько-політичне значення». Зазначимо, що в Україні судові органи практикували «зворотнє використання закону», ще до появи відповідних роз'яснень [1, 321].

Інструкція зобов'язала судово-слідчі органи розглядати справи за законом від 7 серпня у прискореному режимі – протягом 15 днів. Справи про крадіжки колгоспного майна вилучалися з підсудності сільських громадських і колгоспних товариських судів. Останнім дозволялося лише розглядати справи про злочини проти особистої власності колгоспників і одноосібників. Дослідник Ю. Хоптяр звертає увагу, що «така нова політика контрастувала з фабрично-заводською практикою, за якою товариські суди заохочувалися до розгляду всіх розкрадань, збитки від яких не перевищували 50 карбованців» [23, 157].

Інструкція про застосування «закону про п'ять колосків» фактично визначила його антикуркульську спрямованість. Останні крапки у цьому питанні розставило розпорядження Наркомату юстиції УСРР від 14 вересня 1932 р., в якому вказувалося, що «закон 7 серпня треба застосовувати обов'язково залежно від соціального стану звинуваченого, характеру заподіяної шкоди, політичного змісту справи до ворогів народу» [1, 320], якими, зрозуміло, вважалися куркулі.

На практиці соціально-класова спрямованість закону обернулася тим, що судово-слідчі органи почали масово фальсифікувати відомості «про соціально-класовий стан» притягнутих до кримінальної відповідальності. Звичайною справою стало «перетворення маломісного середняка в заможника, а цього останнього – на куркуля» [1, 320]. Таким чином, місцеві органи юстиції перестраховувалися: винесення розстрільного вироку за жменю вкрадених колосків завжди можна було виправдати «куркульським походженням» обвинуваченого.

Юридична недосконалість «закону про п'ять колосків» ускладнювала роботу судів, які опинилися перед тяжкою дилемою: у яких випадках слід застосовувати постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня, в яких – обмежитися 170 ст. КК УСРР, яка передбачала більш ліберальні покарання за крадіжки. Нерідко все залежало від судовиського сумління: у одних «рука не підіймалася, щоб на 10 років закатати людину за крадіжку колосків» [10, 120], інші – засуджували «до розстрілу 17-річних, вагітних, без будь-яких доказів» [27, 15]. Приміром, 4 вересня 1932 р. у Дніпропетровській обласній газеті «Зоря» вийшла стаття, в якій нарсуддя Петриківського району Золотарьов звинувачувався у винесенні «сміхотворно м'яких вироків куркулям і підкуркульникам, розкрадачам колгоспного хліба». Так, куркуля І. В'язового з артілі «Радянське село», розкрадача соціалістичної власності, він засудив лише на 3 роки позбавлення волі з наступною поразкою у правах та заборобою вижджати за межі УСРР протягом 5 років [12].

Тому обласні прокуратури ретельно контролювали діяльність судів, опротестовуючи їх занадто «м'які» вирoki. Так було переглянуто вирок нарсуду щодо куркулів Шулешкових, яких за крадіжку колгоспного хліба спочатку засудили до 3 років позбавлення волі, а після прокурорського втручання – «до найвищого заходу соціоборони – розстрілу». На погляд Дніпропетровської облпрокуратури, особливою «м'якістю» відрізнялися вирoki, винесені Нововасилівським, Оріхівським, Сталиндорфським, Чубарівським, Новотроїцьким, Софіївським, Олександрійським, Бердянським та іншими райсудами [3, 107–109].

Протягом першого місяця реалізації закону від 7 серпня чітко окреслилася тенденція «масового заведення справ у нарсудах, а особливо в облсудах» і масового винесення розстрільних вироків [1, 320]. При цьому місцеві органи юстиції повсюдно порушували принцип соціально-класової спрямованості закону. Значну частину засуджених складали середняки і бідняки: по 120 «розстрільних справах» їх нараховувалося 20 осіб. У Кадіївському районі Донецької області із 138 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, куркулями були 21. Наркомат юстиції УСРР розцінив таку практику, як «механічне застосування закону», і своїм розпорядженням від 14 вересня 1932 р. зобов'язав народні суди під час розгляду справ враховувати «цілу низку моментів, а саме: злочин вчинено

вперше, без обтяжливих моментів, крадіжка має ясно визначений споживацький характер, вкрадено на незначну суму» [1, 321]. Зрозуміло, що подібні рекомендації явно протирічили «драконівській» суті «закону про п'ять колосків».

Якщо спочатку «закон про п'ять колосків» застосовувався лише до розкрадачів соціалістичної власності, то наступні союзні і республіканські нормативно-правові акти значно розширили його сферу дії:

- Постанова ЦВК і РНК СРСР від 27 вересня 1932 р. дозволила карати за законом від 7 серпня посадових осіб, які допустили «незаконні витрати гарнцевого збору» [21, 764].

- Постанова РНК УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р. поширила його дію на «бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, що затають хліб від обліку, складають брехливі облікові відомості» [1, 400].

- Постанова ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. санкціонувала використання «закону про п'ять колосків» щодо саботажників сільськогосподарських робіт, розкрадачів насіння й шкідників [13, 451].

Окремо слід згадати постанову ЦК ВКП(б) від 1 січня 1933 р., яка дала новий імпульс застосуванню закону від 7 серпня, поширивши його дію на селян, які приховували «розкрадений» і «прихований від обліку хліб». При цьому Кремль «милосердно» дозволив не репресувати тих «колгоспників, колгоспи і трудящих одноосібників», які відреагують на останнє владне попередження і добровільно здадуть прихований хліб державі [1, 567]. С. Кульчицький вважає, що вказана постанова започаткувала масові обшуки селян, які супроводжувалися вилученням усіх їстівних припасів [16, 302].

Взагалі закон від 7 серпня 1932 р. був використаний владою не лише для захисту врожаю від посягань голодних селян. Для Кремля він став важливим інструментом забезпечення успіху хлібозаготівельної кампанії, оскільки, починаючи з кінця листопада 1932 р., у зв'язку з вичерпанням так званих «видимих припасів хліба», державний план мав виконуватися виключно за рахунок вилучення у селян «розкраденого, незаконно розданого і прихованого хліба», на що були зорієнтовані всі владні структури [25, 164]. Це доводить і статистика Наркомату юстиції УСРР. Так, з початку хлібозаготівельної кампанії і до 25 листопада 1932 р. в республіці за розбазарювання і розкрадання зерна було засуджено близько 19 500 осіб. До них слід додати ще 1000 осіб, засуджених за «розбазарювання гарнцевого збору» й порушення планів з мірчуку. В середньому на кожен район УСРР припадало 50 випадків засудження «за розбазарювання і розкрадання хліба» і 3 гарнцеві справи. Найбільше за розкрадання хліба карали в Дніпропетровській області – 5 025 засуджених, найменше у Чернігівській – 920 засуджених. Майже 500 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, засудили до вищої міри покарання, але лише 245 розстрільних вироків було затверджено [25, 172–173]. Ще 14 тис. осіб засудили до позбавлення волі, з них 10% – на

10 років і 10% – на строк від 5 до 10 років. Останні 5 тис. осіб повинні були відбувати покарання у вигляді примусових робіт. Отже, судова статистика свідчить, що закон від 7 серпня 1932 р. у справах про крадіжки застосовувався в республіці не більш ніж у 10% випадків, у той час як у середньому в СРСР – у 37% [21, 711].

З кінця листопада 1932 р. в Україні чітко окреслюється тенденція до подальшого посилення судової репресії «у боротьбі з розкраданням хліба». Так, лише з 25 листопада до 5 грудня 1932 р. за даними 295 районів у республіці було засуджено 1 625 осіб, в середньому 5 осіб на один район [26, 32]. На підставі цих даних Наркомат юстиції УСРР припускав, що загальна кількість притягнутих до кримінальної відповідальності судами досягла «по всій Україні щонайменше 2 000 осіб» [24, 20].

На підставі дослідження архівно-слідчих справ можна стверджувати, що уповноважені ДПУ порушували кримінальні справи проти крадіїв переважно за законом від 7 серпня, але під час їх розгляду у суді відбувалась перекваліфікація звинувачення на ст. 170 КК УСРР. Приміром, 23 листопада 1932 р. Апостолівський райапарат ДПУ порушив кримінальну справу проти селянки М. Дужан за крадіжку 3 центнерів кукурудзи у комуни «1 Травня» саме за постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня. Оскільки за соціальним станом звинувачена була розкуркуленою, крадіжки носили систематичний характер, а розмір вкраденого – значним, то їй загрожував розстріл. Справа була передана на розгляд до Апостолівського народного суду, який 22 грудня 1932 р. виніс вирок, але вже за ст. 170 КК УСРР, засудивши М. Дужан до 10 років «позбавлення волі в поправно-трудовах таборах далекої місцевості Союзу» [8, 467]. Аналогічно Апостолівський нарсуд перекваліфікував і звинувачення по справі куркульки О. Вчєрашньої з села Мар'янського [8, 315].

Соціальний склад засуджених за крадіжки хліба спростовує тезу влади, що за посягання на соціалістичну власність карали переважно куркулів. Так, із загальної кількості засуджених судами УСРР станом на 25 листопада 1932 р. так званий куркульсько-заможний елемент складав лише 18%, а середняки і незаможники – 58%, рядові колгоспники – 13%. Серед засуджених за крадіжки колгоспного хліба 1 500 осіб були членами правління і посадовими особами колективних об'єднань, а 2 500 – рядовими колгоспниками. Разом з засудженими за розкрадання і розбазарювання гарнця кількість засуджених членів правлінь і працівників апарату колгоспів зростала майже до 1 800 осіб [25, 171]. Те, що значний відсоток притягнутих до кримінальної відповідальності, складали представники управлінської ланки колгоспів, можна пояснити реалізацією директиви В. Молотова і М. Хатаєвича від 5 листопада 1932 р., в якій ті зажадали від обкомів «нещадної кари злочинним елементам у правліннях колгоспів на підставі відомого декрету про охорону суспільної власності» [1, 371]. Управлінський апарат колгоспів, як правило, звинувачували у розбазарюванні хліба. Органи юсти-

ції і ДПУ кваліфікували як розбазарювання втрати зерна під час збирання й обмолоту хлібу, а також авансування колгоспників понад встановлені норми – 15% від фактичного обмолоту.

Справи про крадіжки, розбазарювання і приховування хліба розглядалися не лише судами, але й Судовою трійкою та Особливою нарадою (ОСО) при Колегії ДПУ УСРР, тобто позасудовими органами у закритому режимі: без участі обвинуваченого й захисника. До Судової трійки і ОСО ДПУ, як правило, потрапляли «великі справи»: про крадіжки, які супроводжувалися масовими виступами, насильницькими діями, терористичними актами, а також справи, за якими проходили організовані угруповування з великою кількістю заарештованих. Протягом серпня – листопада 1932 р. Судова трійка і ОСО ДПУ винесли вироки щодо 146 осіб, застосувавши наступні репресії: 31 особу засудили до розстрілу, 60 осіб – до 10 років концтабору [1, 547]. Ці дані дозволяють зробити висновок, що надзвичайні органи частіше, ніж суди звертали-ся до закону від 7 серпня – у 62% випадків проти 10%. Додамо, що в першій половині грудня 1932 р. Судова трійка і ОСО ДПУ УСРР «за крадіжки, розбазарювання і приховування хліба» засудили ще 64 особи, з них 10 – до розстрілу, 20 – до 10 років концтабору [19, 477].

Якщо протягом перших чотирьох місяців застосування закону від 7 серпня органи юстиції і ДПУ виявляли й карали, головним чином, краді-їв-одинаків, то з початком 22 листопада 1932 р. спецоперації ДПУ УСРР проти сільської контр-революції розгортається масова фабрикація гру-пових справ розкрадачів. У рамках цієї спец-операції органи ДПУ лише у листопаді 1932 р. ліквідували в республіці 55 контрреволюційних колгоспних груп, які «організовано розбазарюва-ли хліб», 60 угруповань, які хліб «організовано розкрадали», і 19 організацій, які приховували [19, 357]. Більшість викритих угруповань поєд-нували у своїй роботі всі перераховані злочинні діяння: одночасно розбазарювали, розкрадали і приховували хліб, як правління артїлі ім. Чубаря Чубарівського району Дніпропетровської облас-ті [19, 359]. Всього ж за період спецоперації (лис-топад 1932 р. – січень 1933 р.) органи ДПУ УСРР ліквідували 757 контрреволюційних колгоспних груп, які здійснювали крадіжки й розбазарювання хліба [19, 502].

Практика застосування закону «про п'ять ко-лосків» поступово змінюється після закінчення хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р. Прийня-та 9 лютого 1933 р. інструкція Наркомату юстиції УСРР від «Про організацію репресії у боротьбі за охорону соціалістичної власності» визначила, що закон від 7-го серпня 1932 р. належить застосову-вати лише до організаторів крадіжок; адміністра-торів, які не вживали заходів щодо охорони соці-алістичної власності, а також «у випадках крадіжок громадської власності, здійснених:

- а) організованою групою осіб;
- б) неодноразових крадіжок, здійснених хоча б од-нією особою;
- в) крадіжок у значних розмірах;

г) крадіжок за участю посадових осіб держуста-нов і колгоспів;

д) крадіжок, які супроводжуються підробкою до-кументів тощо».

Одночасно наголошувалося, що у разі «дрібних, одиничних крадіжок, скоєних трудящими, репре-сію належить застосовувати в рамках Криміналь-ного Кодексу», тобто за ст. 170 КК УСРР [4, 522].

Невдовзі до врегулювання цього питання звер-тається й центральна влада. Президія ЦВК СРСР у постанові від 27 березня 1933 р. також вказала «на необхідність у справах про дрібні, одиничні крадіжки громадської власності, скоєні трудящи-ми через нужденність, несвідомість і за наявності інших пом'якшуючих обставин, не застосовувати закон від 7 серпня 1932 р., вирішуючи ці справи на основі відповідних статей кримінальних кодек-сів союзних республік». Цю заборону також дві-чі підтвердив Верховний Суд СРСР у постановах від 26 травня і 28 грудня 1934 р. Всі справи за за-коном від 7 серпня 1932 р. мали розглядати лише обласні суди. До нарсудів дозволялося передавати лише нескладні справи та й ті з дозволу облсудів [6, 18].

Реалізацію нового курсу влади віддзеркалює й судова статистика. Так, у першому кварталі 1934 р., порівняно з першим кварталом 1933 р., кількість засуджених за законом «про п'ять коло-сків» у СРСР зменшилася на 84%. Паралельно у першому півріччі 1934 р. порівняно з аналогічним періодом 1933 р. «скорочується й застосування го-стрих форм репресії за крадіжки соціалістичної власності» – вищої міри покарання з 5% до 0,7% від загальної кількості вироків. Судові органи УСРР зверталися до закону від 7 серпня 1932 р. ще менше – у 2,5% проти 12–13% в середньому по Со-юзу, використовуючи ст. 170 КК УСРР [4, 520].

Разом з тим документи органів юстиції республі-ки засвідчують, що, незважаючи на всі застережен-ня, суди продовжували суворо карати колгоспни-ків за жменю колосків і протягом другої половини 1933–1936 рр. Так, 1 серпня 1933 р. виїзна сесія Київського облсуду засудила до розстрілу П. Пав-люка за те, що він нібито зрізав колоски в степу. Вирок був «побудований виключно на показаннях одного свідка, який зазначив: «Я не бачив, але мені казав об'їждчик» [7, 199 Зв.].

Взагалі найяскравіше антилюдська сутність «за-кону про п'ять колосків» проявилася під час голо-домору 1933 р., коли його застосовували у букваль-ному розумінні слова до помираючих від голоду селян. Приміром, в Октябрському районі Одеської області «виїзна сесія обласного суду виявила у ка-мері народного суду звинуваченого за законом від 7 серпня, який помирав від виснаження». В Арбу-зинському і Гросулівському районах «крадії з без-виході» навіть недожили до розгляду справ у суді [27, 85]. Загалом у 1933 р. в Україні за «законом про п'ять колосків» засудили 12 767 осіб [23, 159].

Новий пік застосування «закону про п'ять ко-лосків» припадає на хлібозаготівельну кампанію 1934 р., коли неврожай та непомірний заготівель-ний план знову примусили селян самовільно ото-варювати трудовні. У тих регіонах республіки, які

найбільш постраждали від посухи, «різання колосків набуває масового характеру». Щоб забезпечити виконання «першої заповіді» – заготівельних планів, органи юстиції республіки активно включаються до «боротьби за хліб». Лише у Вінницькій області з початку хлібозаготівельної кампанії до 13 вересня 1934 р. судовими органами було розглянуто 409 «колоскових справ». Якщо через нарсуди проходили справи про «дрібні, одиничні крадіжки, скоєні трудящими», то в облсудах розглядали справи «про крадіжки у значних розмірах», скоєні «класово ворожими елементами» – куркулями і замощниками, за законом від 7 серпня 1932 р. Так, Вінницький облсуд за вказаний період розглянув 16 справ, пов'язаних з крадіжкою хліба, за якими засудив 43 особи, з них 5 осіб до розстрілу і 20 осіб до позбавлення волі на 8–10 років [18, 89].

Своєрідну риску під застосуванням «закону про п'ять колосків» підвела постанова ЦВК і РНК СРСР від 16 січня 1936 р., яка зобов'язала Верховний Суд, Прокуратуру і Наркомат внутрішніх справ СРСР перевірити правильність застосування закону від 7 серпня 1932 р. щодо осіб, засуджених до 1 січня 1935 р. Для цього у місцях позбавлення волі передбачалося створити спеціальні комісії, встановивши для перегляду справ строк у шість місяців [22, 677].

Зазначимо, що в Україні поступовий перегляд справ селян, засуджених за «законом про п'ять колосків», почався ще після ухвалення директиви-інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка проголосила припинення масових репресій проти селянства. Тоді під час перевірки місць по-

збавлення волі були встановлені численні факти притягнення до кримінальної відповідальності селян за крадіжки жмені зерна. Так, «Лозовським народним судом були засуджені на два роки позбавлення волі Д. Авдієнко та О. Костров, перший за те, що зірвав 49 колосків, а другий за те, що проходив полем та під час обшуку у нього було знайдено жменю колосків» [5, 116]. В результаті 46,4% вироків українських обласних судів були замінені [23, 159].

Таким чином, аналіз практики застосування закону від 7 серпня 1932 р. в Україні дозволяє зробити висновок, що своєрідний пік застосування цього закону припадає на завершальний етап хлібозаготівельної кампанії (кінець листопада 1932 р. – січень 1933 р.). Саме в цей період, вичерпавши так звані «видимі припаси хліба», влада починає виконувати заготівельний план виключно за рахунок вилучення у селян «розкраденого, незаконно розданого і прихованого хліба». У «боротьбі за хліб» постанову від 7 серпня 1932 р. переважно застосовували органи ДПУ, суди ж, в основному, обмежувалися притягненням до кримінальної відповідальності крадіїв за 170 ст. КК УСРР. Послаблення репресивного режиму в українському селі після прийняття інструкції від 8 травня 1933 р. призвело до зменшення застосування «закону про п'ять колосків» і перегляду справ засуджених. Але це не означало повної відмови репресивних органів від використання сумнозвісної постанови. Під час «проблемних» хлібозаготівельних кампаній, зокрема у неврожайному 1934 р., влада знову зверталася до апробованої зброї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали/ Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
2. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки/ В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 1520, оп. 1, спр. 5.
4. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 62.
5. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 79.
6. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 175.
7. ДАДО. – Ф. 2622, оп. 1 дод., спр. 1.
8. ДАДО. – Ф. 6483, оп. 1, спр. 2.
9. Зеленин І. Е. Введение (Кульминация крестьянской трагедии)/ И. Е. Зеленин// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 3. Конец 1930 – 1933/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – С. 7–47.
10. Зеленин І. Е. «Закон о пяти колосках»: разработка и осуществление/ И. Е. Зеленин// Вопросы истории. – 1998. – №1. – С. 114–123.
11. Зоря. – 1932. – 26 липня.
12. Зоря. – 1932. – 4 вересня.
13. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927 – 1935. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1957. – 576 с.
14. Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр./ За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001. – К., 2001. – 399 с.
15. Кривоніс В. М. Діяльність органів юстиції та «правопорядку» в 1932–1933 рр./ В. М. Кривоніс. – Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки/ Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 598–606.
16. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення/ С. В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
17. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української культури 1920–1930-х років. – К: Центр досліджень усної історії та культури, Родовід, 1999. – 559 с.
18. Політичні репресії на Поділлі (20-30-і рр. XX ст.)/ В. Ю. Васильєв, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, Р. Ю. Подкур. – Вінниця: Логос, 1999. – 248 с.
19. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.
20. Соболь П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933): Монографія. – Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010. – 368 с.
21. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 3. Конец 1930 – 1933/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 1008 с.
22. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 4. 1934

- 1936/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 1056 с.
23. Хоптяр Ю. А. Судочинство і селянство України в 1929–1933 рр./ Ю. А. Хоптяр// Історія України. Маловідомі імена, події факти. – Вип. 31. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 151–159.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр. 5490.
25. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 5491.
26. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6352.
27. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 6390.

УДК [316.422:711.455](477.75)“192”

О.С. СКРИПНИК

ОСОБЕННОСТИ СОВЕТСКОГО РЕФОРМИРОВАНИЯ КУРОРТНОЙ СИСТЕМЫ КРЫМА В НАЧАЛЕ 20-Х ГГ. XX В.

Скрипник Ольга Сергеевна – ассистент кафедры истории, правоведения и методики преподавания Республиканского высшего учебного заведения «Крымский гуманитарный университет» (г. Ялта)

У статті розглядаються зміст і наслідки першого етапу радянського реформування кримських курортів у 1919–1921 рр.

Ключові слова: курорт, Крим, Центральне Управління курортів Криму, декрет, здоров'я.

В статье рассматриваются содержание и последствия первого этапа советского реформирования крымских курортов в 1919–1921 гг.

Ключевые слова: курорт, Крим, Центральное Управление курортов Крыма, декрет, здравница.

A maintenance and consequences of the first stage of soviet reformation of the Crimean resorts in 1919–1921, is described in the article.

Key words: resort, Crimea, Central Management of resorts of Crimea, Decree, health-resort.

© О.С. Скрипник, 2011

Переход Украины к рыночным отношениям вызвал необходимость повышения экономической роли курортов, деятельность которых должна быть направлена как на рекреационно-профилактическую, так и на лечебно-реабилитационную сферы. Крым как курорт имеет все три типа природных курортных ресурсов: климатические, бальнеологические и питьевые, что позволяет ему стать курортом не только национального, но и международного значения. Государственная политика Украины в сфере курортного дела основана на принципе содействия превращению санаторно-курортного комплекса Украины в высокорентабельную и конкурентоспособную отрасль экономики [15, с. 4]. В связи с чем одной из задач Кабинета Министров Украины является обеспечение разработки и выполнение государственных программ и прогнозов развития курортов [15, с. 67].

История курортов в Крыму свидетельствует о том, что курортное строительство на полуострове началось еще в XIX в. При разработке государственных программ развития крымских курортов необходимо учитывать опыт курортного строительства в Крыму как в дореволюционный период, так и в советский. Одним из важных этапов курортного строительства в Крыму стал период начала 20-х гг. XX в. Установление советской власти повлекло за собой кардинальное реформирование системы курортов и значительное расширение санаторно-курортного комплекса.

Некоторые аспекты курортного строительства 20-х гг. XX в. в Крыму изучали И. П. Кондранов, Л. П. Кравцова, Л. И. Васильева, А. С. Шевченко

(курортное строительство в Крыму советского периода), а также В. В. Навроцкий, В. А. Загоруйко (развитие виноградолеchenия как одного из курортных направлений Крыма) и другие. Однако вопросам реформирования курортной системы в начале 20-х гг. XX в. не посвящено отдельных исследований, что позволяет говорить о необходимости рассмотрения данных вопросов.

Цель статьи – заполнить определенный информационный вакуум по вопросу реформирования системы курортов Крыма в 1919–1921 гг. Хронологические рамки статьи были определены следующими событиями. В 1919 г. был принят декрет «О лечебных местностях общегосударственного значения», положивший начало курортному реформированию, а в 1921 г. состоялся первый курортный сезон под руководством советской власти.

История Крыма как курорта начинается с 60-х годов XIX века. 10 марта 1861 г. Ливадия юридически переходит в собственность императора Александра II и становится летней резиденцией Романовых. По примеру царя многие графы и князья приобретают в Крыму имения и поместья. Так, например, возникают Харакс, Ай-Тодор, Кичкине, Дюльбер. К концу 70-х годов XIX века на Южном берегу Крыма насчитывалось 205 дворянских имений [9, с. 6]. Увеличение количества приезжавших на отдых в Крым требовало и соответствующего развития инфраструктуры курорта – строительство гостиниц, магазинов, ресторанов и т.д. В связи с этим начинается рост таких курортных городов, как Ялта, Алушка, Гурзуф, Алушта.

Огромный вклад в развитие Крыма XIX века как

курорта, а не только места отдыха, сделали ряд врачей, которые изучали использование климатический условий и природных богатств полуострова для лечения различных заболеваний.

Развитие курортов западного побережья Крыма началось еще в первой половине XIX века. В 1829 г. в Крым был командирован врач Н. А. Оже, который занимался организацией курорта на Сакском озере, изучал полезные свойства грязи озера и давал рекомендации больным, пользующимся грязелечением. В 1832 г. началось строительство здания грязелечебницы, которая была разрушена в период Крымской войны, но позже она была восстановлена. С 1880 г. грязелечебница переходит в ведение Таврического земства. В этот период были построены гостиница, раполечебница (рапа – вода лиманов, соляных озер и искусственных водоемов, представляющая собой насыщенный солевой раствор, которая используется для ванн как в виде самостоятельного курса лечения, так и в комплексе с грязелечением) и водолечебница, а в 1881 г. был заложен Сакский курортный парк [12, с. 48]. Сакские грязи изучали крупные русские ученые. Профессор В. Е. Предтеченский подготовил на Сакском курорте докторскую диссертацию на тему: «Об изменениях крови у ревматиков под влиянием грязелечения в Саках». На протяжении 1904–1909 гг. грязелечебницей руководил старший врач, профессор Московского университета И. П. Алексинский. Позже медицинское учреждение возглавил профессор С. С. Налбандов, а консультантом и научным руководителем стал профессор Н. Н. Бурденко. С. С. Налбандов и Н. Н. Бурденко являются основателями научной бальнеологии (медицинской науки, изучающей происхождение и физико-химические свойства минеральных вод, методы их использования с лечебно-профилактической целью при наружном и внутреннем применении, медицинские показания и противопоказания к их применению) в Саках. По их настоянию в Саках были построены институт диагностики и физических методов лечения и хирургический корпус [11, с. 13].

Курорт Евпатория стал активно развиваться с 70-х гг. XIX века. В 1886 г. в городе была построена частная грязелечебница при Мойнакском озере. В 1905 г. началось строительство первого санатория «Приморский», а в 1908–1914 гг. были построены здания морских ванн и выделен участок лечебного пляжа [16, с. 24].

На Южном берегу Крыма основным курортом стала Ялта. Здесь также работали ряд известных врачей Российской империи. В 60-х гг. XIX века в Ялту на постоянное место жительства переезжает врач В. Н. Дмитриев, который изучал климатические факторы Крыма, в том числе ряд его работ был посвящен лечению виноградом. В 1886 г. он издал первое пособие по использованию винограда в лечебных целях на русском языке «Лечение виноградом в Ялте и вообще в Крыму» [13, с. 3]. Другими учеными, которые работали на южном побережье и изучали полезные свойства винограда, были Ф. П. Бялокур, В. А. Шепетов, А. В. Шварц, Ф. О. Вебер, А. В. Дьяконов, Н. Н. Простосердов и другие.

Выдающийся клиницист С. П. Боткин определил Южный берег Крыма местом лечения для императрицы Марии Александровны, страдавшей туберкулезом. В 1899 году по инициативе княгини Марии Барятинской на участке, пожалованном Николаем II, была заложена «Ялтинская санатория в память Императора Александра III» – один из первых в Европе противотуберкулезных санаториев.

В конце XIX века в Крым приехал профессор Московского университета, хирург-клиницист А. А. Бобров, который, ознакомившись с климатом Южного берега Крыма, решил организовать климатический детский санаторий. В 1902 г. он добился открытия в Алушке детского костнотуберкулезного санатория [10, с. 34].

В Крыму дореволюционного периода действовали медицинские учреждения, основным направлением которых было климатолечение. Большое значение для разработки теории и практики климатотерапии имело открытие в Севастополе в 1914 г. первого в Европе Института физической терапии. В Ялте действовал Институт физических методов лечения и медицинской климатологии имени И. М. Сеченова, который специализировался на лечении туберкулеза, почечных, кишечных, сердечно-сосудистых и других заболеваний [16, с. 18].

К началу XIX века в Крыму сложились два основных курортных направления: 1) климатотерапия (Южный берег Крыма); 2) грязелечение (Саки, Евпатория). Крым становится одним из основных курортных центров Российской империи, который включает в себя санатории, дома отдыха и медицинские учреждения. Курортное лечение на полуострове не являлось всеобщим и не было доступно каждому, т.к. многие учреждения находились в частной собственности и предоставляли платные услуги.

Революция 1917 г. и гражданская война привели к установлению в Крыму Советской власти и введению принципиально нового подхода к курортному строительству в отличие от правительства Российской империи. Крым должен был стать Всесоюзной здравницей для всех трудящихся, что, в свою очередь, требовало реформирования всей системы курортов и увеличения количества санаторно-лечебных учреждений.

4 апреля 1919 г. В. И. Ленин подписал декрет «О лечебных местностях общегосударственного значения», согласно которому Крым являлся одной из курортных зон страны и объявлялся достоянием народа для использования в лечебно-оздоровительных целях [1, л. 99]. 21 декабря 1920 г. В. И. Ленин подписал декрет «Об использовании Крыма для лечения трудящихся», позволяющий использовать целебные свойства Крымского побережья для лечения и восстановления трудоспособности рабочих, крестьян и всех трудящихся советских республик, а также для рабочих других стран, направляемых Международным Советом Профсоюзов [2, л. 56]. Данный документ поставил перед новой задачей национализировать курортный фонд полуострова и приспособить его для оздоровления значительной части советского населения. Выполнение поставленной задачи требовало созда-

ние определенной системы государственных органов в сфере курортного строительства.

После обнародования декрета в 1920 г. в Симферополе было создано ЦУКК (Центральное Управление курортов Крыма), которое возглавил брат В. И. Ленина Дмитрий Ильич Ульянов. Кроме центрального органа, создаются подчиненные ЦУККу районные курортные управления в Ялте, Феодосии и Евпатории, а также на Южном берегу Крыма выделяются подрайоны со своими управлениями в Алуште, Гурзуфе, Алушке и Симеизе. Позже в связи с расширением сети санаториев был организован Мисхорский подрайон.

Д. И. Ульянов, по поручению обкома партии и Крымревкома, разработал план реализации декрета В. И. Ленина, одним из первых этапов которого стало определение территорий курортного значения в Крыму. Согласно приказу Крымревкома «Об определении курортных местностей общегосударственного значения в Крыму» от 25 декабря 1920 г. местностями, имеющими общегосударственное значение, были определены следующие районы:

- Сакско-Евпаторийский – Евпаторийский пляж до озера Саки и до Евпаторийского маяка, озера Саки и Мойнаки, все сооружения лечебного характера, санаторного и лечебного типа в Евпатории и окрестностях;

- Севастопольский – от Севастополя до Байдар, Институт физических методов лечения, окрестности Севастополя и Балаклава, а также берег моря около мыса Ласпи;

- Ялтинский – южное побережье от Байдар, включая Алушту, весь горный район, прилегающий к южному берегу;

- Феодосийский – побережье от Нового Света до Феодосии, пляж Феодосии и до Дальних Камышей с грязелечебницами, Старый Крым с окрестностями, Керчь – Еникале с Чокракским озером [6, л. 185].

Перечисленные территории объявлялись курортами всесоюзного значения, а все их земли, сооружения, постройки и инвентарь изымались из ведения местных органов Наркомзема и переходили в непосредственное управление Наркомздрава и его учреждений. Позже, 28 января 1921 г., приказом ЦУККа было определено, что «все санатории, грязелечебницы, лечебные заведения, дома, дачи и усадьбы, имеющие курортное значение, переходят в ведение Центрального курортного управления Крыма, а на местах подчиняются во всех отношениях начальникам санаторно-курортных районов» [3, л. 40]. Декрет «Об управлении лечебными местностями (курортами) общегосударственного значения» от 23 июня 1921 г. закрепил подчиненность основных органов в сфере курортного строительства. Лечебные учреждения находятся в ведении курортных управлений, которые непосредственно подчиняются Народному Комиссариату Здравоохранения. Курортные управления координируют свою деятельность с местными органами власти согласно постановлениям Курортных Съездов Советов [5, л. 368].

Декрет «Об использовании Крыма для лечения трудящихся» обязал Наркомздрав открыть в 1921

г. следующее количество санаториев: в январе – 5 тыс. коек, весной – 25 тыс. коек [2, л. 56]. В связи с этим Д. И. Ленин предложил создать в Симферополе основной центральный распределитель, состоящий из приемника, общежития, специальной туберкулезной больницы, диагностической клиники и хирургической больницы. Основной задачей Центрального Симферопольского распределителя являлось распределение по санаториям и домам отдыха всех больных, подлежащих специальному санаторному лечению, и лиц, нуждающихся в отдыхе на Южном берегу Крыма [7, л. 18].

Основным направлением деятельности государственных органов Крыма в 1920–1921 гг. стало восстановление курортов и подготовка их к первому курортному сезону. Постановлением Совета Труда и Оборона от 14 января 1921 г. ремонт и оборудование крымских курортов определялись как «работы чрезвычайной государственной важности» [8, л. 175]. Для восстановительных работ в Крыму требовалось значительное количество работников, в связи с чем ЦУКК издал приказ от 13 мая 1921 г., согласно которому все работающие по восстановлению крымских курортов считались призванными на действительную военную службу [5, л. 13]. К ремонтно-строительным работам были привлечены и военнослужащие Красной армии. Приказом по Народному Комиссариату Рабоче-крестьянской инспекции от 2 февраля 1921 г. были созданы необходимые условия для ремонтно-строительных работ на крымских курортах. Необходимые строительные материалы и инструмент должны были отпускаться без очереди и без плановых нарядов, а грузы, следовавшие в Крым, считались оперативными [8, л. 175 об.].

Однако подготовка к первому курортному сезону осложнялась последствиями революции и гражданской войны: голод, нехватка строительных материалов, топлива, медицинского оборудования и квалифицированного персонала.

Руководство страны для решения обозначенных проблем привлекло не только Наркомздрав и ЦУКК, но и Наркомпрод, Наркомпуть, Главтоп, ВСНХ (Всероссийский совет народного хозяйства) и Наркомзем, на которых возлагалась обязанность снабжения, оборудования и обслуживания крымских курортов. И в начале 1921 г. в результате совместной работы начали функционировать несколько лечебных учреждений ЦУККа: эвакуационный, поликлиника, клиническая лаборатория в Симферополе; была отремонтирована часть бывших санаториев и гостиниц в Ялте, Феодосии, Евпатории и Алуште [3, л. 91].

20 февраля 1921 г. в Ялте состоялось торжественное открытие первого курортного сезона, и уже 5 февраля 1921 г. в Крым следовали три санпоезда с больными рабочими из Петрограда, Москвы и Иваново-Вознесенска. Первый санпоезд с 262 больными рабочими прибыл в Симферополь 13 февраля 1921 г. [4, л. 50, 60]. Таким образом, уже в начале 1921 г. Крым стал работать как Всероссийская здравница.

К началу 1921 г. в сфере курортного строительства была создана нормативно-правовая база и

система государственных органов, что позволило в короткие сроки национализировать большую часть курортов Крыма. Практически все имущество санаторно-курортного комплекса перешло в ведение Народного Комиссариата Здравоохранения и Центрального Управления курортами Крыма. Ремонтно-строительные работы, которые проводились с конца 1920 г. были направлены на восстановление курортов и расширение их воз-

можности принимать большое количество людей, нуждающихся в лечении и оздоровлении. Однако реформирование курортной системы проходило в условиях укрепления новой власти с помощью внеэкономических методов принуждения и «красного террора», а также ситуация ухудшалась голодом, который стал результатом гражданской войны и политики «военного коммунизма».

ІСТОЧНИКИ І ЛІТЕРАТУРА:

1. Государственный архив в Автономной Республике Крым (далее – ГААРК), ф. р-1202, оп. 1, д. 4.
2. ГААРК, ф. р-1025, оп. 1, д. 6.
3. ГААРК, ф. р-2230, оп. 3, д. 4.
4. ГААРК, ф. р-2230, оп. 3, д. 22.
5. ГААРК, ф. р-2230, оп. 3, д. 23.
6. ГААРК, ф. р-1188, оп. 3, д. 3.
7. ГААРК, ф. р-1188, оп. 3, д. 108.
8. ГААРК, ф. р-460, оп. 4, д. 182.
9. Алексеева А. Всесоюзная здравница / Алексеева А. – Симферополь: Крымиздат, 1952. – 101 с.
10. Барчуков И. С. Санаторно-курортное дело / Барчуков И. С. – М.: Юнити-Дана, 2006. – 303 с.
11. Бельский М. С. Методика курортного грязелечения / Бельский М. С. – К.: Наукова думка, 1963. – 123 с.
12. Ветитнев А. М. Курортное дело / А. М. Ветитнев, Л. Б. Журавлева. – М.: КноРус, 2007. – 548 с.
13. Дмитриев В. Н. Лечение виноградом в Ялте и вообще в Крыму / Дмитриев В. Н. – Одесса, 1896. – 26 с.
14. Загоруйко В. А. Роль природных соединений винограда в питании и лечении на курортах Крыма / Загоруйко В. А., Огай Ю. А., Мизин В. И. // Виноградарство и виноделие (Сборник научных трудов). – 2003. – № 1. – С. 34–36.
15. Закон України «Про курорти»: із змінами, внесеними згідно із Законом N 3370-IV (3370-15) від 19.01.2006 / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 2006. – 87 с.
16. Струев И. А. Курорты и санатории Крыма / И. А. Струев, Б. В. Богущкий. – К.: Гос. мед. изд-во УССР, 1958. – 68 с.

УДК 347.64(477.73)“1861/1917”(045)

Ю.В. КОНСТАНТИНОВА

ОПІКУНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛАЇВСЬКОГО МІСЬКОГО СІРІТСЬКОГО СУДУ ДЛЯ ДВОРЯНСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Константинова Юлія Василівна – аспірантка Донецького національного університету

На матеріалах Державного архіву Миколаївської області визначено основні напрями взаємодії з питань опіки та піклування дворянства та Миколаївського міського Сирітського суду. Висвітлено механізм встановлення опіки, вимоги до особи опікуна чи піклувальника, форми контролю за їх діяльністю. Зроблено висновок, що Сирітський суд у м. Миколаєві виконував функції Дворянської опіки.

Ключові слова: дворянство, дворянська опіка, Миколаївський міський Сирітський суд, органи опіки та піклування.

На материалах Государственного архива Николаевской области определены основные направления взаимодействия в области опеки и попечительства дворянства и Николаевского городского Сиротского суда. Отображен механизм установления опеки, требования к личности опекуна или попечителя, формы контроля за их деятельностью. Сделан вывод, что Сиротский суд в г. Николаеве выполнял функции Дворянской опеки.

Ключевые слова: дворянство, дворянская опека, Николаевский городской Сиротский суд, органы опеки и попечительства.

A mechanism of guardianship's establishment, requires to guardian's person, forms of control for their activity are spotlighted. A conclusion consists of the fact that Court of orphans in Mykolayiv acted as Nobiliary guardianship.

Key words: nobility, Nobiliary guardianship, Mykolayiv municipal Court of orphans, bodies of guardianship and care.

© Ю.В. Константинова, 2011

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дворянство залишалось привілейованим прошарком суспільства і мало свою станову організацію, однією зі складових якої була Дворянська опіка. Тому вивчення її діяльності як установи, на яку поклались обов'язки охоронця майнових та станових прав, має велике значення для формування ціліс-

ної картини внутрішньостанових відносин та історії цього прошарку взагалі. В містах ця функція була покладена на Сирітські суди і м. Миколаїв не були винятком.

Історіографія проблеми в основному представлена роботами дореволюційного періоду, в яких висвітлена діяльність органів опіки та піклування.

Зокрема це такі автори, як Г. Шершеневич [26], О. Концевич [17], О. Невзоров [22], О. Загоровский [16], І. Вольман [1]. З дослідників радянського періоду найбільшу увагу цій темі приділив А. Корелін [18], який у розділі, присвяченому корпоративній організації вищого російського стану, охарактеризував і значення сирітських судів для дворянства. З сучасних російських дослідників діяльність сирітських судів та органів дворянської опіки частково розглядає Б. Миронов, з позиції міщан документацію щодо діловодства в судах у зазначений період розглядає О. Меншикова [20], С. Макарова досліджує історію становлення інституту опіки та піклування в Росії [19]. Сучасні українські дослідники вивчають цю проблему в основному з юридичної точки зору. Так, окремі аспекти діяльності інституту опіки та піклування висвітлені у статтях А. Гавловської [2], О.М. Пасунько [23], О. Тимченко [25]. Тому залишається актуальним вивчення діяльності Сирітських судів щодо дворянства.

Метою статті є висвітлення діяльності Миколаївського міського Сирітського суду щодо дворянства на основі документів, які зберігаються у Державному архіві Миколаївської області (ДАМО). Матеріали Сирітського суду зібрані в окремий фонд 292, що містить журнали засідань суду; документи про встановлення опіки над майном і сиротами; документи про оцінку майна різних осіб; оголошення про проведення торгів та документи заставних маєтків; контракти на придбання різними особами будинків і майна, але більша частина документів стосується купецтва та міщанства. Окрім цього, різноманітна інформація про діяльність органів Сирітського суду та опікунів міститься у фондах 229 «Канцелярія Миколаївського градоначальника, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії» та 230 «Канцелярія Миколаївського військового губернатора, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії» [3].

Сирітський суд був установою, на яку покладалась опіка над особами міських станів. Він виникає у 1775 р. згідно з «Учреждениям о губерниях» при кожному міському магістраті. Створювався Сирітський суд для купецьких та міщанських вдов і малолітніх сиріт [24]. У м. Миколаєві такий суд був заснований у 1807 р., проіснував до грудня 1917 р.

Зазвичай питаннями опіки і піклування щодо дворянства займалися дворянські опіки. Так, миколаївське дворянство підпадало під юрисдикцію Херсонської дворянської опіки, але згідно з наказом Правлячого Сенату від 18 жовтня 1829 р. піклування про дворянські маєтки, що знаходились у м. Миколаєві, було покладено на місцевий Сирітський суд [12, 1; 9, 8]. Але цей факт не звільнив

місцевих дворян від сплати податку на утримання Херсонської Дворянської опіки, що викликало велику дискусію у 70-х рр. XIX ст. серед місцевого дворянства.

Цій проблемі присвячено дві справи, що містяться у Миколаївському архіві – «Переписка з Херсонським повітовим предводителем дворянства про звільнення дворян домовласників м. Миколаєва від сплати податку на утримання дворянської опіки» [4] та «Справа про пересилку збору, що збирається з маєтностей спадкових дворян, у сирітський суд» [9].

Таке активне листування було пов'язане з тим, що кожна дворянська губернська спільнота мала капітали, які використовувались для суспільних або особистих потреб. Ці капітали формувалися з коштів, що сплачували місцеві спадкові дворяни, занесені у родословну книгу, та особисті дворяни, які мешкали у губернії. У пореформений час дворянство втратило значну кількість землі, що призвело до скорочення капіталів і змусило розширити коло платників та маєтностей, що підлягали оподаткуванню. Вже на початку 1870-х рр. низка дворянських зборів ухвалює постанови про оподаткування не тільки земель, але й міського дворянського майна, до якого могли входити будинки, фабрично-заводські приміщення, інші будівлі, що належали не тільки записаним, але й внесеним у родословні книги спадковим та особистим дворянам [18, 154-155]. Не стало винятком і Херсонське губернське Дворянське зібрання, яке ухвалило такий закон у 1872 р. [4, 4].

Початком суперечки є внесення до протоколу засідання Міської Думи від 16 листопада 1874 р. клопотання про нестягнення з дворян, що мешкають у м. Миколаєві, коштів на утримання Херсонської Дворянської опіки, у зв'язку з тим, що опіка над майном цих дворян відноситься до Миколаївського міського Сирітського Суду [4, 1]. Активне листування між Миколаївським міським головою, Миколаївським військовим губернатором та Предводителем дворянства Херсонської губернії продовжувалось майже 2 роки. Врешті-решт останній ґрунтовно пояснив необхідність сплати цього податку, вказавши, що ці кошти йдуть не тільки на утримання Дворянської опіки, а взагалі на різні губернські та повітові дворянські потреби, що визначаються кошторисом, який затверджується Губернським Дворянським зібранням [12, 4; 9, 15].

Про внесок Сирітського суду в справу дворянської опіки та піклування у 1870-1880-ті рр. свідчать відомості Миколаївського міського статистичного комітету, що містяться у таблиці 1 [10, 9 – 53].

Таблиця 1

Рік	1870	1871	1874	1875	1876	1882	1883
Загальна кількість опікунств у Сирітському суді	231	208	234	274	342	269	264
Кількість дворянських сирітських опікунств	70	65	68	85	120	91	79
% дворянських опікунств від загальної кількості	30,3	31,25	29,06	31,02	35,09	33,83	29,92

Отже, процентне співвідношення опік над майном та особами дворян у Миколаївському міському Сирітському суді складала в середньому 30%, що пояснює бажання Суду отримати кошти з Дворянської опіки.

Що стосується практичної діяльності Сирітського суду, то він, як і Дворянська опіка, переймався справами опіки і піклування – над неповнолітніми та хворими: безумними, божевільними, глухоніми та німими; опіка також могла бути встановлена над: марнотратниками; майном безвісно відсутніх; майном спадкоємним; майном померлого «тяжучогося» або боржника; майном засудженого; опіка за судовими та адміністративними стягненнями тощо.

Але в першу чергу під опіку потрапляли неповнолітні, які залишилися без батьківського піклування, та їхнє майно. Цивільне законодавство передбачало дві форми контролю: опіку та піклування. Було виділено три вікові категорії неповнолітніх: малолітні до 14 років; особи від 14 до 17 років; особи від 17 до 21 року [19]. Перші дві категорії перебували під опікою, вони позбавлялися права здійснювати будь-які юридичні дії, тобто визнавалися недієздатними, всі необхідні кроки за них виконував опікун. Піклування про осіб віком від 17 до 21 року суттєво розширювало їхні права. Найчастіше особи, які переходили до цієї категорії, зверталися до опіки з проханням призначити піклувальником свого попереднього опікуна. З цього моменту вони мали право самостійно керувати майном, але зі згоди піклувальника, основним завданням якого була допомога неповнолітньому при здійсненні ним особистої юридичної діяльності.

Підставою для встановлення опіки для малолітніх була смерть батьків; для божевільних – визнання їх такими у встановленому порядку; для глухонімих та німих – обстеження лікарем, яке підтверджувало нездатність сприймати оточуючий світ та виражати свою волю; для марнотратців – докази про життя, що не відповідало достаткові. Приводом для призначення опіки слугувала також смерть одного з відповідачів під час процесу або смерть боржника під час виконання рішення. Опікунська рада призначала опікуна, який отримував за свою діяльність 5% від прибутку неповнолітнього, отриманого в результаті господарської діяльності. Якщо опікунів було декілька, ця частка розподілялась між ними [26, 460, 467; 2].

Опікуни починали виконувати свої обов'язки після отримання указу про призначення. Так, удова титулярного радника Анна Бородіна звернулась до Миколаївського міського Сирітського суду із проханням призначити її опікуном над малолітньою дочкою та капіталом, що складався з 3-х білетів другої внутрішньої позики, кожен номіналом 100 руб., які її покійний чоловік поклав під заставу до Миколаївського відділення державного банку разом із сумою у 368 руб. 57 коп. Сирітський суд призначив її опікункою [11, 2 – 4]. Також опікунство можна було встановити і над капіталом. Так, малолітня дочка титулярного радника О.Попова отримала від бабусі спадок 200 руб., а її батько звернувся до суду із проханням призначити його опікуном цих грошей [15, 1 – 3].

Що стосується осіб, визнаних божевільними, то родина повинна була для підтвердження цього факту надати запит до місцевого керівника. Хворого піддавали огляду у лікарні губернського правління або за місцем проживання. Якщо особу визнавали хворою, матеріали подавалися на розгляд до Сенату. В разі погодження Сенату з рішенням лікарів над особою та майном хворого встановлювалась опіка, яка найчастіше надавалась найближчим родичам. Так, у Миколаївському архіві містяться справи про медичний огляд душевнохворих для призначення над ними опіки та пенсії. Переважна більшість документів стосується купецького та міщанського станів, але досить цікавим та найбільш задокументованим є справа відставного контр-адмірала В. Тригубова, яка містить усі документи, що оформлялись у такому порядку: звернення родичів (у даному випадку дружини), призначення комісії, протокол огляду, наказ Сенату про визнання недієздатним [7, 1 – 24].

Достатнім приводом для встановлення опіки було марнотратство. Так, у справі про встановлення опіки над майном дворянина Д. Олександрова до Сирітського суду звернувся батько цього дворянина з проханням узяти під опіку майно та дітей, оскільки той «від постійного пияцтва розкрадає своє майно, від чого діти його знаходяться у жалюгідному становищі». Було призначено розслідування, яке підтвердило слова діда, після чого було направлено рапорт до Правлячого сенату та видано указ про призначення опіки [8, 1 – 13].

Жорсткі вимоги висувалися до опікуна з управління та розпорядження майном підопічного. Вся діяльність його у цьому напрямку контролювалась опікунськими установами. Навіть право самостійного розпорядження коштами малолітнього обмежувалось приписами опікунських установ – використовувати ці кошти тільки за цільовим призначенням. На отримання капіталів із кредитних установ, продаж майна малолітніх, заставу або здачу майна в оренду потрібно було отримати дозвіл опікунської установи [19]. Такі справи містяться і в Миколаївському архіві, наприклад: «про клопотання Миколаївського міського суду градоначальнику про дозвіл видачі опікунам грошей з опікунських сум» [5, 5 – 18]; «клопотання Миколаївського Сирітського суду про дозвіл закладу, про продаж нерухомого майна осіб, які знаходяться під опікою» [6] тощо.

Капітали осіб, що перебували під опікою, зберігалися в державному банку. Продаж майна малолітнього відбувався під наглядом опікунських установ. Так, призначений опікун майна та малолітніх дітей померлого віце-адмірала І.Г.Попандопола звернувся до Сирітського суду по дозвіл продати дачу, яка належить його підопічним, за вільну ціну «ввиду бездоходности и обременительности содержания». Сирітський суд провів її оцінку та рапортував у Сенат, який дав дозвіл продати за вільною ціною, але не менше оціночної вартості, і зобов'язав отримані гроші покласти під проценти [13, 2 – 21]. Рухоме та нерухоме майно підзвітного передавалось опікунові за описом, який відтворювався у двох примірниках у присутності члена опікун-

ського управління та двох свідків. Один примірник передавався в опікунську установу, а інший отримував опікун [13, 8].

Опікун, який недобросовісно виконував обов'язки, ніс відповідальність. Надані ним звіти ретельно перевірялися. Якщо підопічний ніс збитки через зумисні дії чи недбалість опікуна, останній відповідав своїм майном та звільнявся від обов'язків. У разі, якщо померлий дворянин, володар майна, не мав прямих спадкоємців, органи опіки призначали опікуна на власний розсуд до появи такого, відомості про це містяться у справі «звіти опікунів над майном померлих» [14, 85]. Якщо такий не з'являвся у визначений законом термін, рішенням суду майно або маєток та сума за його оренду, що набігла за час пошуків спадко-

ємця, передавалися у розпорядження органу опіки.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. Миколаївський міський Сирітський суд виконував для місцевого дворянства функцію Дворянської опіки, з чим була пов'язана і суперечка, яка виникла у нього у 1870-ті рр. з губернськими становими органами. Сфера діяльності суду була дуже широкою: від контролю за майном та опікунами неповнолітніх, душевнохворих, німих та глухонімих до піклування про маєтності, які залишилися без прямих спадкоємців, до їх появи. У перспективі для більш цілісного уявлення про діяльність органів Дворянської опіки та Сирітських судів на Півдні України необхідно залучити матеріали й інших державних архівних установ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вольман И. С. Опекa и попечительство / И. С. Вольман – СПб. : Изд. дом «Труд», 1903. — 172 с.
2. Гавловська А. Інститут опіки і піклування на українських землях, в складі Російської імперії (1783–1917 рр.): історико-правові аспекти / А. Гавловська // Вісник Львівського університету – Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – Електронний ресурс – Режим доступу : [http://www.adhdportal.com/book_2041_chapter_12_INSTITUT_OPIKI_I_PIKLUVANNA_NA_UKRAINSKIKH_ZEML-JAKH_VSKLADI_ROSIJSKOI_IMPERII_\(1783-1917_RR%3Cspanlang=EN-GB%3E.\):_ISTORIKO-PRAVOVIASPEKTI.html](http://www.adhdportal.com/book_2041_chapter_12_INSTITUT_OPIKI_I_PIKLUVANNA_NA_UKRAINSKIKH_ZEML-JAKH_VSKLADI_ROSIJSKOI_IMPERII_(1783-1917_RR%3Cspanlang=EN-GB%3E.):_ISTORIKO-PRAVOVIASPEKTI.html).
3. Державний архів Херсонської області. Анотований реєстр описів. – Т.1. Фонди дорядянського часу – К., 2006. – 160с.
4. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). — Ф. 216. — Оп.1. — Спр. 245. —
5. ДАМО. — Ф. 229. — Оп.1. — Спр. 445. —
6. ДАМО. — Ф. 229. — Оп.1. — Спр. 1961. — 30 арк.
7. ДАМО. — Ф. 230. — Оп.1. — Спр. 12673 —
8. ДАМО. — Ф. 230. — Оп.1. — Спр. 9378 —
9. ДАМО. — Ф. 230. — Оп.1. — Спр. 9616. —
10. ДАМО. — Ф. 239. — Оп.1. — Спр. 84. —
11. ДАМО. — Ф. 292. — Оп.1. — Спр. 39. —
12. ДАМО. — Ф. 292. — Оп.1. — Спр. 212. —
13. ДАМО. — Ф. 292. — Оп.1. — Спр. 251. —
14. ДАМО. — Ф. 292. — Оп.1. — Спр. 619. —
15. ДАМО. — Ф. 292. — Оп.1. — Спр. 2509. —
16. Загоровский А. И. Курс семейного права / А. И. Загоровский; [под ред. и с предисловием В. А. Томсинова]. — М., 2003. — 464 с.
17. Концевич А.К вопросу об опеках / А. Концевич // Журнал гражданского и уголовного права: Октябрь. Издание С.-Петербургского Юридического Общества. — Кн. 8. — СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1883. — С. 29—76.
18. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861-1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А. П. Корелин. — М.: Издательство «Наука», 1979. — 303 с.
19. Макарова С. В. Институт опеки и попечительства над несовершеннолетними детьми: история его становления в России / С. В. Макарова // Вопросы ювенальной юстиции. Теории и исследования. — 2006. — №1 (6). — Режим доступу : <http://juvenjust.org/txt/index.php/t158.html>.
20. Меньшикова Е. Делопроизводственная документация сиротских судов как источник исследования проблемы эволюции женского мира купеческого сословия Центрального Черноземья в пореформенный период (60–90 е гг. XIX в.) / Е. Меньшикова — Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzzpmv/2009_19_1/NZ19\(474-491\).pdf](http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzzpmv/2009_19_1/NZ19(474-491).pdf).
21. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов — Т.1. — 2. — СПб., 1999.
22. Невзоров А. Опекa над несовершеннолетними / А. Невзоров — Ревель, 1892. — 248 с.
23. Посушко О. М. Діяльність органів юстиції на Катеринославщині в останній чверті XVIII — першій половині XIX століття — Електронний ресурс — Режим доступу : http://www.ukrtterra.com.ua/developments/history/su/posunko_yusticia.htm.
24. Сиротский суд // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб, 1890—1907. — Режим доступу : http://dic.academich.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/94278/Сиротский.
25. Тимченко О. Зародження соціальної функції держави у сфері охорони дитинства / О. Тимченко — Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2222/>.
26. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Г. Ф. Шершеневич; [Вступительная статья, Е. А. Суханов] — М.: Фирма «СПАРК», 1995.

УДК 323.22:321.64 (437) «1948/1956»

А.Д. СТЯПКО

АНТИКОМУНІСТИЧНИЙ ОПІР 1948-1956 РОКІВ ТА ПОЗИЦІЯ ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

Стяпко Антоніна Дмитрівна – аспірантка Ужгородського національного університету

У статті висвітлюється проблема формування антикомуністичного опору в Чехословаччині на першому етапі її післявоєнної історії. Основний акцент робиться на порівнянні політичної опозиції та подвійної позиції творчої інтелігенції, яка не одразу була схильна опонувати режиму.

Ключові слова: творча інтелігенція, комуністична партія, режим, політична криза, опозиція, самвидав.

В статье освещается проблема формирования антикоммунистического сопротивления в Чехословакии на первом этапе ее послевоенной истории. Основной акцент делается на сравнении политической оппозиции и двойственной позиции творческой интеллигенции, которая не сразу была готова оппонировать режиму.

Ключевые слова: творческая интеллигенция, коммунистическая партия, режим, политический кризис, оппозиция, самиздат.

In the article describes the formation of anti-communist resistance in Czechoslovakia in the first faze of its after-war history. The accent is made on the comparison between political opposition and ambivalent position of creative intelligentsia, which was not ready to resist the regime.

Keywords: creative intelligentsia, communist party, regime, political crisis, opposition, samizdat.

© А.Д. Стяпко, 2011

Проблема опору комуністичному режиму в Чехословаччині, як і в усій Центральній Європі, з одного боку, однією з найдосліджуваниших тем у політичній науці та історії, а з іншого – одна з найбільш міфологізованих. Переосмислення тоталітарної спадщини займає центральне місце в інтелектуальних дискусіях і через 20 років після падіння режиму, адже основною метою всіх нових демократій є остаточне неповернення до тоталітарних практик, що вимагає чіткого розставлення акцентів. Розглядати участь та діяльність творчої інтелігенції у трансформаційних процесах ми пропонуємо через призму опозиції, в той же час не отождествляючи їх. На нашу думку, відбувався амбівалентний процес – з одного боку, межі між сферою культурною та сферою політичною завжди були взаємопроникними, і культура завжди була визначальною, особливо якщо ми говоримо про Центральну Європу. З іншого боку, хоча станом на 1989 рік саме представники інтелігенції отримали практично всі важелі політичної влади після падіння режиму та визначали подальший поступ країни, неправильно було б відносити їх до політичної опозиції протягом усього періоду існування комуністичного режиму в Чехословаччині. Якщо розглянути паралельно історію творчої інтелігенції, її роль у суспільно-політичних процесах та відношення до комуністичного режиму в період з 1948 по 1989 роки, історію традиційної політичної опозиції чехословацькому комуністичному режимові в той самий період, то проявляється цікавий перетин. На самому початку, інтелігенція захоплено вітає прихід комуністичної влади, практично всі, кого вважали совістю нації вступають в партію, вітають комуністів та закликають маси до цього ж. В цей час традиційну опозицію поповнювали представники різних, далеко не інтелігентних верств – переважно колишні підприємці та фермери, що

зазнали нищівного удару з боку нової влади. Лише після 1968 року творча інтелігенція переходить в опозицію до режиму, переймаючи першість у опозиційній діяльності, адже «традиційна» опозиція на той момент була успішно придушена органами держбезпеки. Саме першому етапові присвячена наша стаття.

Хоча опозиція проти режиму у чеських землях не залишилася недослідженою, але увага дослідників розподілена дуже нерівномірно. Діяльність опозиції в 1970-х та 1980-х роках досить добре опрацьована. Є збірки документів та загальні студії щодо найосновніших опозиційних угруповань, особливо в пізніші роки режиму (зокрема, Gruntorád; Hlušíčková/Otáhal; Hlušíčková/Císařovská; Kokošková/Kokoška; Prečan; Svobodová). Також діяльність режиму (таємна поліція, документи судів і т.д.) є добре дослідженими (зокрема, Žáček). До того ж, залишилось багато усних переказів та численних інтерв'ю з основними акторами опозиції, які складають велику частину архіву інституту сучасної історії. На противагу цьому історія 1950-та 1960-х років не задокументована настільки ж ретельно. Про цей часовий проміжок є достатньо велика кількість публікацій істориків та журналістів. Вони концентрують свою увагу більше на реакції режиму на різноманітну діяльність опозиції, на переслідування та придушення, але мало говорять про безпосередню діяльність самої опозиції (зокрема, Bulínová; Dvořáková; Kaplan; Radosta; Kaplan/Váňová), презентують документацію про «антидержавні» листівки ранніх років режиму. Тому на цьому тлі лишається багато роботи для дослідників.

Практично те ж саме можна сказати й про дослідження творчої інтелігенції. Вони також є неспіврозмірними, але особливо слід відзначити дослідження Барбари Фолк «Дилема дисидентства у

Центрально-Східній Європі», Кевіна Макдермота та Метью Стіббе «Революція та опір в Східній Європі: виклики комуністичному режиму» та автора Андрю Баруха Вахтеля присвяченого ролі письменників в Східній Європі вже після падіння комунізму. До того ж, враховуючи те, що ми можемо користуватися безпосередньо першоджерелами - творами самих митців, то є можливість зробити плідніші висновки.

У лютому 1948 року після короткої відкритої політичної кризи добре підготовлені комуністи тріумфально перемогли своїх супротивників. Параметри політичної системи помінялися буквально в одну ніч, та чеське суспільство опинилося глибоко поділеним на два табори: ті, хто мали бажання побудувати новий «справедливий» комуністичний режим, та ті, хто сподівалися на його крах. Важливим психологічним аспектом була широко розповсюджена надія, що комуністичний режим не триватиме довго; що розвиток міжнародної ситуації призведе або до нової війни, яка призведе до поразки советського блоку, або тиск Заходу спричинить такий самий результат без війни. Переконавання, що закордонний тиск примусить режим провести вільні вибори, залишалося навіть через рік-два після встановлення комуністичної влади. Очікування підтримки Заходу підсилювало опозиційну готовність до діяльності та їхню надію на успіх. Ця рішучість зникла лише після 1956 року, коли стало зрозуміло, що «Американці не прийдуть». До цього часу людей, які були залучені до антирежимної діяльності, почали називати «третім опором» - після «першого опору» проти Габсбургів протягом Першої світової війни та «другого опору» проти нацистів протягом Другої світової.

Менше з тим, мусимо відмітити, що чеські комуністи мали найсильнішу місцеву підтримку в регіоні, факт, що не може бути переоцінений. КПЧ легально існувала в країні з 1921 року (хоч і була заборонена в 1938 році та лишалася нелегальною протягом Другої світової війни). Причини підтримки також закорінені у Мюнхенських договорах 1938 року - коли Судетські землі були передані Гітлерівській Німеччині, а Чехословаччина була успішно покинута західними країнами. Німеччина, а не Советський Союз була основним ворогом. Коли Президент Бенеш повернувся до Праги за допомогою Москви з його урядом у екзилі, послання було дуже сильним - співпраця та дружба з СРСР (щоправда, він досить швидко відійшов від справ, побачивши, що насправді являє собою влада Рад - А.С.). В той час, як польська національна незалежність сприймалася як протиріччя чи то російському чи то советському пануванню, в Чехословаччині СРСР розглядався як визволитель та гарант національної незалежності. Навіть Масарика було інтерпретовано крізь лінзу соціалізму, акцентуючи на панславізмі та моральній вищості й жертвовності СРСР в часи війни. Навіть до перевороту комуністи мали багато вирішальних посад в уряді. Більше того, комуністи успішно привабили інтелектуальну еліту країни. Як стверджує М.Кундера: «В 1939 році німецькі війська зайшли в Богемію та Чеська держава припинила існування. В 1945 році росій-

ські війська зайшли в Богемію, і країна знову була проголошена незалежною республікою. Люди проявляли величезний ентузіазм по відношенню до Росії, яка видворила з країни німців. А через те, що Чеська комуністична партія сприймалася як її вірний представник, люди перенесли свої симпатії на неї. На справді вільних виборах 1946 року Компартія Чехословаччини отримала практично 38% голосів серед чехів та словаків. [1, с.39]. І саме тому так сталося, що в лютому 1948 року комуністи взяли владу не кров'ю та насильством, а під оплески половини населення (тут, на нашу думку, Кундера погарячував, адже обминув факт розстрілу учнів вищої школи в Празі на Градчанах - А.С.). І, будь ласка, зверніть увагу: половина, що аплодувала, була більш динамічною, більш інтелегентною, кращою частиною» [8, с.59].

Скоро новий режим мав свій контроль над усіма сферами публічного життя. Ця «найбільш динамічна» частина населення, а саме інтелігенція сприяла його утвердженню. Багато хто був переконаний підтримувати та вступати в партію, як казав Мілан Шімеčka: «...практично кожен в тому чудовому поколінні міжвоєнних митців та авторів був у партії...всі письменники, яких ми любили, - культурні люди з національними устоями - були або членами партії, або послідовниками...» [8, с. 59].

Тут ми стикаємося з першим з парадоксів чехословацької історії - Мілан Кундера став апологетом антикомунізму в роки після празької весни, натомість сам з 1948 року був членом партії та йому навіть досі закидають те, що він мав зв'язки з комуністичною партією (як і вся Спілка письменників ЧССР), а в останні роки навіть з'явилися повідомлення про його нібито співпрацю з спецслужбами [5]. Парадоксом також є те, що речі, які закидала інтелігенція нацистам, невдовзі майже один в один повторилися й з советськими «визволителями». Достатньо лише порівняти текст листа до Й.Гейбельса від імені чеської інтелігенції, написаний та підписаний комуністом Юліусом Фучиком 1940 року, та тексти того ж таки М.Кундери, І.Кліми чи М.Шімеčki датовані 60-ми роками: «Ви закрили наші університети, - пише Ю.Фучик, - ви онімечуєте наші школи, ви пограбували та зайняли найкращі шкільні будівлі, перетворили на казарми театр, концертні зали та художні салони, ви грабуєте наукові установи, припиняєте наукову роботу, хочете зробити з журналістів автомати, що вбивають думку, вбиваєте тисячі працівників культури, знищуєте основи всієї культури, всього, що створює інтелігенцію - і тепер хочете саме з її допомогою продовжувати своє дике божевільня?» [4, с.347-349] Для порівняння наведемо слова М.Кундери з його «Вкраденого Заходу»: «...Ось чому країни Центральної Європи відчувають, що зміни, які сталися в їхній долі після 1945 р., не були просто політичною катастрофою: то був також напад на їхню цивілізацію. Глибоке значення їхнього опору полягає в боротьбі за збереження своєї ідентичності - або, якщо висловити це інакше, за збереження своєї «західності»» [1].

Наведені вище слова Кундери та Шімеčki про підтримку інтелігенцією режиму на етапі його

становлення, не слід сприймати як оду режиму, скоріше як констатацію факту про наявність цієї підтримки на певному історичному етапі. На нашу думку, цей факт вартий уваги хоча б тому, що багато вже сучасних ідеологів демократії схильні дещо ідеалізувати колишніх дисидентів та намагаються створити культ вічної опозиції комунізму на основі моральних устоїв чи інших переконань. Але як показують дослідження чехословацької історії, інтелігенція навіть під час кризи 1968 року не заперечувала режим повністю, а виступала за його модернізацію та реформування. До того ж, багато дослідників, зокрема Кевін Макдермот, свою критику дисидентів 1989 року за їхню нерішучість чи млявість у переговорах з режимом обґрунтовують саме фактом того, що інтелігенція мусила «дозріти» до опозиції, і не всі її представники до кінця готові були повністю відмовитися від усталеної системи «соціалізму з людським обличчям».

Тим часом режим все ще побоювався відкритих протестів опозиції як влітку та восени 1948, але демонстрації, що виникали, були спонтанними та неорганізованими, а саме тому й неефективними. У липні 1948 року відбувся «Сокольний зліт» («Sokolský Slet»), традиційне свято організації «Сокол» - організації, що займалася фізичним розвитком (фітнесом). В той же час «Сокол» був націоналістичною організацією, на яку комуністи не мали практично жодного впливу, і багато його членів брали участь у опорі ще під час обох світових війн. Десятки тисяч людей зі всієї країни брали участь у масових фізкультурних вправах та послідовному марші через Прагу. Учасники хвалили колишнього Президента Едварда Бенеша (1935-1948), який одразу ж після приходу комуністів до влади склав з себе повноваження та недовзі помер. Поліція заарештувала понад 200 осіб.

8 вересня 1948 року тисячі людей приїхали до Праги на похорони Президента Бенеша, які також були організовані «Соколом». Державні сили намагалися утримати тисячі тих, хто був у жалобі від того, щоб дістатися міста, але це не завадило їм продемонструвати свою незгоду з режимом. Поліція та «народна міліція», озброєні підрозділи комуністичної партії, повторно напали, і знову було багато арештів. Ці інциденти не поставили режим під загрозу. Тим не менш, вони стали основними віхами на шляху до гостріших та масивніших репресій. У день після поховання Бенеша керівництво комуністичної партії вирішило використати ситуацію – та, за словами Клемента Готтвальда, першого комуністичного президента, – провести «ряд заходів проти реакціонерів». Згідно з новою політикою жорсткої лінії (Hardliner-Politik) були організовані примусові робочі табори. Були також проведені заходи, спрямовані на знищення малого та великого підприємництва і найбільших фермерів, та було вирішено винести можливих ворогів режиму – «реакційні елементи» – за межі великих міст. Хвиля репресій мала непередбачені наслідки для керівного складу Сокола [15]. Саме колишні підприємці та фермери поповнювали лави традиційної опозиції. На цей момент творча інтелігенція не зазнала нищівних чисток, тому лишалася лояльною режиму.

Починаючи з весни 1948 року, активність традиційної опозиції отримала в більшій чи меншій мірі підпільний характер. Вона полягала у пустих дебатах, як ті, що були між депутатами перед-лютневих партій, Міладою Гораковою (Milada Horáková) та її колегами, наприклад, та стосувалися питання «що робити, якщо режим буде-таки змушений провести вільні вибори» (у 1950 році Горакова, одна з найвідоміших жертв комуністичного режиму, була засуджена до смертної кари через повішання разом із 13 іншими персонами [14]. Більш дієвими формами опозиційної діяльності стали роздача пропагандистських флаєрів, організовані втечі з країни, співпраця з закордонними спецслужбами та плани збройного повстання чи інші акти озброєного опору. Роздача флаєрів, які закликали до повстання, часто використовувалася у всі часи [12; 13]. Сотні угруповань та окремих осіб брали в цьому участь. Найбільша кількість флаєрів, 27 300 примірників, була конфіскована Державною службою безпеки (StB) у 1949 році. Протягом трьох наступних років їхня кількість все ще лишалася високою (приблизно 15 000). Тільки після 1953 ця діяльність значно зменшилася: з 6 000 до пари сотень на початок 60-х років.

Саме в цей період уперше знаходимо документальні згадки про самвидав. Мова йшла виключно про письменницький та поетичний самвидав, тому говорити про самвидав як соціальне явище ще не можна. Проте слід відзначити, що тільки завдяки спискам була, наприклад, збережена частина літературної спадщини поета Яна Заградника [3, с.124].

Після 1948 року десятки тисяч громадян покинули Чехословаччину, переважно через все більше закритий кордон. Сотні померли при таких спробах, тисячі були арештовані. Інколи в цьому були винні «фільтраційні агенти», люди, які з різних причин поверталися назад до Чехословаччини. Їхня діяльність координувалася західними спецслужбами з метою підтримати опір всередині країни. Чехословацькі агенти, які оперували з території Західної Німеччини, організовували дезінформаційні проекти і між іншим грали роль у здійсненні найбільших політичних показових процесів проти вищих комуністичних функціонерів за межами СРСР – так званому «процесі Сланського», при якому одинадцять осіб було засуджено до смертної кари [16, с.459-501]. Така діяльність спричиняла незручності панівному режиму, провокувала все сильніші контрзаходи та репресії і непрямозаходила до його дестабілізації [19]. Зрештою їхній успіх був дуже обмежений, в той час як СтБ успішно їх придушувала. В середині 1950-х років усі подібні операції практично припинилися.

Багато повстанських угруповань планували далекоглядні озброєні акти – починаючи від убивства керівників режиму та до справжніх повстань. Однак жоден із цих планів ніколи не був успішно втілений у життя, адже були розкриті спецслужбами, які встигали їм запобігти переважно ще на початковій стадії. У спробах двох державних переворотів у березні та травні 1949 року навіть були задіяні підрозділи армії, але й вони зазнали невдачі при

спробі їхньої реалізації [7]. Більшість діяльності Опору була значно дрібнішою та часто ізольованою. Правда, були акти насилля, але вони були скоріш спорадичними. До таких зараховують, наприклад, успішний напад на офіцера спецслужби майора Шрамма влітку 1948 року [15], розстріл місцевих комуністичних функціонерів у моравській спільноті Бабіце влітку 1951 року у зв'язку із колективізацією сільського господарства [27] та діяльність братів Машін (випадок з Машінами є найвідоміший та найбільш контраверсійний). У 1948 році сини героя руху Опору проти нацистів організували озброєне угруповування з великими планами, які між іншим включали в себе і вбивство президента Готтвальда. Їхня безпосередня діяльність була значно скромніша. Угрупування проводило саботажі, переважно проти колективізованих сільськогосподарських підприємств, причому було вбито чотирьох осіб. В 1953 році угруповування вирішило покинути Чехословаччину та подалося в дорогу через НДР. Вбивши щонайменше чотирьох східнонімецьких поліцейських, обидва брати досягли Західного Берліна (та пізніше вступили до американської армії, двоє членів групи були затримані та пізніше повернуті Чехословаччині) [22]. До сьогоднішнього дня незрозуміло, якою мірою ці акти насилля були маніпульованими чи прямо організованими з боку СтБ, принаймні у випадках з майором Шраммом та Бабіце.

Тисячі, напевне, навіть десятки тисяч (якщо додати і кількість засуджених) осіб різного соціального походження та ідеологічних переконань брали участь у діяльності традиційної опозиції. Переважно вони працювали незалежно та ізольовано один від одного. Коли з'явилися більші підпільні мережі, то, скоріш за все, всі вони перебували під контролем СтБ. Переважна більшість груп рано чи пізно була розсекречена та знищена [18, с.60-84]. Ситуація у селах виявилася для чиновництва дещо складнішою, але, незважаючи на це, опір колективізації також було успішно подолано [9]. До культурного процесу, як до 1968 року, який ми визначили рубіжним, так і після нього, було залучено значно менше осіб. Але натомість ефект був зворотньопропорційним тому, що мала традиційна опозиція. Невдачі останньої зневірювали маси у можливості коли-небудь позбутися комуністів, про це свідчать численні спогади пересічних чехів тих часів. Зокрема, Генрі Войт [26] посилається на проведене ним інтерв'ю, коли респонденти стверджували, що до останнього не могли повірити у те, що демонстрації можуть якимось чином вплинути на режим. Натомість сила слова традиційно поцінювалась у Чехословаччині. Тому, залучивши менше індивідів, культурний рух мав ширше коло реципієнтів – читачів, глядачів, слухачів.

Крім Опору в підпіллі, режиму час від часу доводилося стикатись із спонтанними масовими протестами. Часто це були страйки або інші соціальні хвилювання, які відбувалися за класичним зразком робітничих протестів. Навіть коли вони не носили ніякого політичного характеру, режим побоювався їх та суворо карав тих, хто брав участь. Найбільші з таких протестів – страйки та вуличні

демонстрації – відбувалися у Брно у 1951 році перед Різдом [23]. Режим опинився перед досить істотною загрозою. Частини громадськості, особливо у маленьких містечках в Словаччині, різко відреагували на закриття монастиря та ув'язнення членів монашого ордену карамітів у квітні 1950 року. Демонстрації були розігнані за допомогою армійських підрозділів, причому була застосована навіть вогнепальна зброя [10]. Справжня криза розпочалася, коли режим провів у червні 1953 р. валютну реформу з метою вирішення катастрофічного стану в економіці, що, в свою чергу, призвело до знищення практично всіх заощаджень та зниження рівня життя. Це привело до масового опору – страйків, демонстрацій, безпорядків у деяких містах. Найбільші зіткнення відбулися 1 червня 1953 р. у Пльзні. Що першопочатково було соціальним протестом, цього разу переросло в політичну демонстрацію. Із похвалою на честь Е.Бенеша, Сполучених Штатів та вимогою вільних виборів демонстранти зайняли все місто на декілька годин, захопили будівлі мерії та суду, роззброїли підрозділи «народної міліції». Лише військові та поліцейські загони, які були надіслані до Пльзні з інших міст, змогли зломити опір. Страйки та безпорядки меншої інтенсивності мали місце у багатьох містах, але там були енергійно подавлені. Послідували широкомасштабні поліцейські нальоти та сотні вироків [11; 21; 25]. Події в Пльзні та інших містах були насправді першим серйозним потрясінням для комуністичних режимів у Центральній Європі. При цьому йшлося про спонтанні рухи. Але не було жодних організованих опозиційних сил, які були б у змозі використати ситуацію. Опозиція у підпіллі була вже практично знищена.

У пізніші роки лише деякі опозиційні угруповання проявляли якісь намагання, коли в 1956 році активізувався опір. Навесні протестували студенти в Празі та Братиславі, на з'їзді Спілки письменників пролунали перші сміливі голоси публічної критики [20]. Восени 1956 року, під впливом подій у Польщі та Угорщині, поширились приклади діяльності Опору, такі як напад на військовий склад зброї з метою вбити президента Готтвальда або запланована на 28 жовтня (національне свято – А.С.) демонстрація в Празі. Але ця діяльність також виявилася неуспішною. В цілому режиму вдалося вистояти потрясіння 1956 року [6; 24, с.512-526]. Але можемо назвати три події, які змусили інтелігенцію, що пристала на комуністичні позиції вперше глибоко задуматися та порвати принаймні із сталінською формою марксизму: це – показовий процес проти Сланського в 1952 році (офіційно «Процес про антидержавну змову навколо Рудольфа Сланського», 20-27 листопада 1952 року. Звинувачені у троцькістсько-сіоністсько-титовській змові – А.С.), звіт Хрущова на XX з'їзді КПРС про злочини Сталіна і угорське повстання та його придушення радянською зброєю 1956 року. На нашу думку, саме ці три події підготували настрої серед інтелігенції, що повністю опанували її (та й усе суспільство загалом) у 1968 році. До того ж, вони були знаковими для інтелігенції Заходу, особливо лівацько налаштованої, що перед тим підтримува-

ла СРСР. Процес Сланського з розгорнутою анти-семітською риторикою став поворотним моментом для багатьох західних інтелектуалів, що після екзекуції основних фігурантів остаточно відвернулася від радянських комуністів, що створило також сприятливе інтелектуальне міжнародне середовище, чим скористалися дисиденти 70-80-х років.

Отже, перше покоління тих, хто брав участь в Опорі – це ті, кому на момент закінчення Другої світової війни було між 12 та 24 роками. Роки нацистської окупації та повоєнні роки були першими значимими подіями в ході їхньої соціалізації. Уроки, що слідували захопленню влади

комуністами в 1948 році, багато представників цього покоління – антикомуністи – емігрували, адже вони мусили постраждати від нових владарюючих. Ті, що лишилися і згодом брали активну участь в Опорі, натомість у перші роки після зміни влади, навпаки, покладали великі надії на розбудову соціалізму. Коли прийшло розчарування в ідеалістичній вірі в соціалізм, то вони відходять від партійної лінії і стають основними акторами прайської весни. Ці колишні реформатори, після поразки «соціалізму з людським обличчям», утворюють важливу базу дисидентства в 70-х та 80-х роках.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кундера М. Трагедія Центральної Європи [Електронний ресурс] / Мілан Кундера. – Режим доступу. <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm>
2. Кундера М. Шутка: Роман/ Пер. с чеш. Н. Шульгиной/ Милан Кундера. – СПб.: Издательский дом «Азбука-классика», 2007. – С. 116
3. Петрусек М. Чехословацкий самиздат как фактор социальных изменений [Електронний ресурс]/ Милослав Петрусек. – Режим доступу. http://www.ecsocman.edu.ru/data/180/848/1217/020_petrusek.pdf. – С.122-132
4. Фучик Ю. Избранное / Юліус Фучик – М., 1955. – С.347-349
5. Штутіна Ю., Малофеев С. Донос от диссидента [Електронний ресурс] / Юлия Штутіна, Станислав Малофеев. – Режим доступу. <http://www.rospress.com/hearsay/2551/>
6. Blaive M. Promarněná příležitost. Československo a rok 1956. / Muriel Blaive. – Prag, 2001;
7. Dvořáková Z. Z letopisů třetího odboje / Zora Dvořáková. – Prag, 1993
8. Falk B.J. The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings / Barbara J.Falk. – Cenral European University Press, Budapest, 2003. – P.59.
9. Jech K. Soumrak selského stavu / Karel Jach. – Prag, 2001
10. Jech K., Janišová M., Váchová J. Akce K – likvidace klášterů v roce 1950. Dokumenty a přehledy. 2 Bde / Karel Jech, Milada Janišová, Jana Váchová. – Hrsg.,Prag, 1993
11. Jirásek Z., Šula J. Velká peněžní loupež v Československu aneb 50:1 / Zdeněk Jirásek, Jaroslav Šula. – Prag, 1992
12. Kaplan K. K politickým procesům v Československu 1948-1954. Dokumentace Komise ÚV KS pro rehabilitaci 1968 / Karel Kaplan. – Hrsg., Prag, 1993;
13. Kaplan K. Nebezpečná bezpečnost: Státní bezpečnost 1948-1956 / Karel Kaplan. – Brno, 1999
14. Kaplan K. Největší politický proces: M. Horáková a spol. / Karel Kaplan. – Brno, 1996
15. Kaplan K. Nekrava revoluce / Karel Kaplan. – Prag, 1993
16. Lukes I. Der Fall Slánský / Igor Lukes. – In: Vierteljahrshesfte für Zeitgeschichte, 1999. – H. 47. – S. 459-501
17. Lutz A. Dissidenten und Bürgerbewegung: Ein Vergleich zwischen DDR und Tschechoslowakei / Annabelle Lutz. – Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1999. – P.39.
18. Málek J. Metody Státní bezpečnosti na likvidaci třetího odboje v letech 1948-1953/ Jiří Málek. – In J. Cuhra and V. Veber (Hrsg.): Za svobodu a demokracii, Bd. I. Prag, 1999. – S. 60-84.
19. Mastny V. The Cold War and Soviet insecurity. The Stalin Years / Vojtech Masny. – New York/ Oxford, 1996
20. Matthews J. Majales: The Abortive Student Revolt in Czechoslovakia in 1956. / John P. C. Matthews. – Washington, 1956
21. Musilová D. Měnová reforma 1953 a její sociální důsledky / Dana Musilová. – Prag, 1994;
22. Němeček J. Mašnové: Zpráva o dvou generacích / Jan Němeček. – Prag, 1998
23. Pernes J. Brno 1951. Příspěvek k dějinám protikomunistického odporu na Moravě / Jiří Pernes. – Prag, 1997
24. Pernes J. Ohlas maďarské revoluce roku 1956 v Československé veřejnosti. / Jiří Pernes. – In: Soudobé dějiny. – Bd. 3, 1996. – S. 512-26.
25. Štěpánek Z. Utajené povstání 1953. / Zdeněk Štěpánek. – Prag, 1993
26. Vogt H. Between Utopia and Disillusionment: a narrative of the political transformation in Eastern Europe / Henri Vogt.- Berghahn Books, 2005. – 333 p.
27. Zejda R. Babice / Radovan Zejda. – Třebíč, 2001

УДК: 323.15 (477.87): 070

Р.С. ФАТУЛА

УТИСКИ ПРЕСИ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ ТА ІНШИХ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УГОРЩИНІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Фатула Руслан Степанович – аспірант Закарпатського державного університету

У статті висвітлюються утиски і переслідування преси українців Закарпаття та інших національних меншин в Угорщині кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Автор аналізує чинники, що визначили політику угорського уряду щодо преси; закони, які регулювали діяльність преси; адміністративні і цензурно-судові методи, які угорська влада застосовувала проти видань нацменшин.

Ключові слова: преса, Закарпаття, мадяризація, асиміляція, національні меншини.

В статье освещаются притеснения и преследования прессы украинцев Закарпаття и других национальных меньшинств Венгрии в конце ХІХ – начале ХХ вв. Автор анализирует факторы, которые определили политику венгер-

ского правительства по отношению к прессе; законы, регулировавшие деятельность прессы; административные и цензурно-судебные методы, которые венгерская власть применяла против газет нацменьшинств.

Ключевые слова: пресса, Закарпатье, мадьяризация, ассимиляция, национальные меньшинства.

This article lights up oppressions and pursuits of the press of Ukrainians of Transcarpathia and other national minorities in Hungary on the beginning XIX – end XX century. An author analyses factors that defined the policy of the Hungarian government in relation to the press; laws that regulated activity of the press; administrative and censorial-judicial methods that Hungarian government applied against editions of national minorities.

Keywords: press, Transcarpatia, hungarization, assimilation, national minorities.

© Р.С. Фатула, 2011

XXI століття – це час становлення інформаційного суспільства. Цей процес набуває ознак глобальної інформаційної революції, все більш вагомою стає роль засобів масової інформації в усіх сферах суспільного життя. Наша держава є активним учасником глобальної інформатизації. Саме тому останнім часом зростає увага вітчизняних науковців до історії преси українців, виникнення якої відбувалося в умовах панування в Україні іноземних держав. Адже преса є не тільки дзеркалом суспільно-політичного життя, але й важливим його чинником, елементом політичної боротьби. Саме такий підхід дає можливість глибше та повніше збагнути зміст суспільних процесів. У цьому зв'язку чималий науковий інтерес представляє становлення преси українців Закарпаття, які з часу укладення дуалістичної угоди (1867 р.) опинилися у складі угорської частини дуалістичної Австро-Угорської монархії.

Мета цієї статті – є висвітлити утиски і переслідування преси українців Закарпаття та інших національних меншин в Угорщині в кін. XIX – поч. XX ст. Автор ставить завдання: визначити внутрішні і зовнішні чинники, які впливали на політику угорського уряду щодо преси нацменшин, розглянути адміністративні та цензурно-судові методи політичних розправ угорської влади над видавцями, редакторами і журналістами періодичних видань національностей, проаналізувати їх вплив на становище і розвиток преси українців Закарпаття у даний період.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених дослідженню історії вітчизняної преси, дуже мало авторів торкаються теми виникнення та розвитку періодичних видань українців Закарпаття. Отже, ця проблематика є актуальною в першу чергу тому, що вона недостатньо висвітлена в українській історіографії. Її подальша розробка допоможе з'ясувати, в яких умовах відбувалось становлення преси українців Закарпаття та розвиток видань інших нацменшин в Угорщині, а також сприятиме, щоб як нинішні, так і майбутні політики врахували історичний досвід і ніколи не повторили помилок угорських урядовців кін. XIX – поч. XX ст.

Питання про утиски преси національних меншин в Угорщині кін XIX – поч. XX ст. частково висвітлено у книзі [10] сучасника – видатного британського вченого Р-В. Сітна-Вотсна, де цій проблематиці присвячено цілий розділ. У згаданій праці дослідник детально описав масштабні національні утиски та насильницьку політику асиміляції, яких зазнали нацменшини в Угорщині, в тому числі й

русини-українці. Варто сказати, що на сторінках 419 – 512 автор подає угорські документи, які доводять правдивість його свідчень. Ще один сучасник – російський учений О.Петров на основі залучення багатьох джерел та публікацій, а також власних спостережень у своїй праці [6] аналізує етнічну ситуацію на Закарпатті. Велику увагу вчений приділяє міжетнічним контактам українців і процесу їх асиміляції. Для нас праця цінна тим, що висвітлює важку політичну атмосферу, в якій опинилися українці Закарпаття у цей період. Деякі відомості про утиски преси національних меншин в Угорщині, і зокрема українців Закарпаття, висвітлені в ряді загальних праць. Серед них: «Нариси історії Закарпаття (з найдавніших часів до 1918 року)» [7], «Історія Закарпаття» С. Папа [5], праця англійського вченого А. Тейлора [9], що присвячена дослідженню історії Австрійської імперії і Австро-Угорської монархії та ін. Велику цінність для глибшого розуміння проблематики мають публікації [2; 3] закарпатського вченого І.Мандрика, який аналізує ідеологію та практику проведення державної політики мадьяризації. Науковець вважає, що таким чином урядовці намагалися компенсувати незадоволення багатьох угорців дуалістичними обмеженнями, принципом «твердої руки» щодо національних меншин і цим самим відвернути увагу громадськості від інших наявних проблем [3, с.112]. Торкалися цієї тематики і угорські автори. Зокрема, М. Меєр у своїй праці [8] аналізує вплив угорської політики асиміляції на українське населення Підкарпатської Русі. Дослідниця окремо описує стан і розвиток угромовних видань русинів Закарпаття. Автор залучила широкий спектр документів, зокрема з угорських архівів.

Вороже ставлення угорського уряду до преси національних меншин в кін. XIX – на поч. XX ст. було обумовлене рядом факторів. По-перше, в Угорщині загострювалось національне питання. Дуалістична угода 1867 р. забезпечувала угорській еліті верховенство над іншими народами, які складали більше половини населення країни. Одночасно вона зумовила наростання угорського націоналізму, розкрила перед ним вільний простір [3, с.117]. На окраїнах держави більшість великих землевласників, вищих державних чиновників були угорського походження, а тому національні вимоги меншин викликали у них побоювання втрати політичного, адміністративного та економічного впливу. Існування Угорщини як державного об'єднання рівноправних національностей для них було неприйнятним. Шовіністи проголосили, що тільки угорська нація змогла створити у

середньому Подунав'ї державу, яка може протистояти загрозі з Півночі і Півдня на європейську цивілізацію, може просувати на Схід культуру, тому у збереженні і зміцненні Угорщини зацікавлена Європа [3, с. 118]. Ці сили складали значну частину угорської політичної верхівки. На практиці це означало, що мадяризація та політичні утиски національних меншин країни набрали більш жорстких форм [4, с. 377]. Тут варто зазначити, що напрямок внутрішньої політики Угорщини на поширення між неугорцями «угорської національної ідеї» призвів до ігнорування інтересів корінної мадярської народної маси, що проявлялося у погіршенні її матеріального становища. Невдоволення людей призвело до посилення еміграції та успіхів соціалізму не тільки у містах, але і в селах [6, с. 19]. І хоч у 70 – 80 рр. XIX ст. національні протиріччя в Угорщині ще не стояли на першому плані, у наступний період вони ще більше ускладнилися, поступово переросли в одну з основних проблем. Без докорінних змін вирішити наростаючі суперечності було неможливо [3, с. 117].

По-друге, потрібно розуміти, що цей період відзначився наростанням протиріч між європейськими державами і формуванням на цьому тлі військово-політичних союзів. Водночас у правлячих колах Угорщини утверджувався сліпий страх перед слов'янською загрозою – «панславизмом», страх поглинення ним [3, с. 117]. З'явилася теза про цивілізаторське поклонання Угорщини на сході Європи, оскільки саме вона має стати бар'єром проти російської експансії, культурним центром регіону. Досягти успіху Угорщина може лише тоді, коли вона стане великою однонаціональною країною. Якщо цього не станеться, під натиском німців чи росіян угорці втратять свою державність [3, с. 112]. Тому природним є факт, що в умовах загострення міжнародної ситуації угорський уряд намагався зміцнити свою внутрішню і зовнішню політику за рахунок контролю над пресою Угорщини та розширення свого впливу на велику частину зарубіжних видань. Таким чином, газети національних меншин вважались «п'ятою колоною», що була ворожою до всіх угорців і загрожувала самому існуванню угорської держави.

Сучасник Р.-В. Сітн-Вотсн писав: «Свободи преси у прямому значенні слова в Угорщині не існує, або швидше вона існує для одних лише угорців серед усіх народів країни. І навіть тільки для тих угорців, хто утримується від викриття істинних причин тяжкого становища пролетаріату» [10, с. 293]. Закон, який регулював діяльність преси з 1848 р., у свій час був справді прогресивним заходом у порівнянні з попередньою практикою. Але у наступні десятиліття він поступово став застарілим і потребував перегляду. Цей закон відміняв цензуру і забезпечив усім право повідомляти і розповсюджувати свої думки вільно через пресу. За цих умов, здається, ніби було мало можливостей для утисків преси національностей, але ситуацію змінило наступне законодавство. Новий Карний Кодекс, який вступив у дію у 1878 р., містив особливо суворі умови проти політичних злочинців. Суди отримали достатні повноваження, щоб тлумачити «пряме

підбурювання» згідно з розділом 172: «будь-яке розмовне або письмове слово, будь-яка дія, здатна викликати ненависть однієї національності до іншої, і т.д.». Прямий і непрямий – отже, ставали взаємозамінними термінами, і критика існуючого режиму стала кримінальною образою [10, с. 294]. Закон XXVI 1893 р. чітко формулює: виключати «кожну дію, яка направлена проти Конституції, національного характеру, єдності, незалежності і територіальної цілісності держави і проти вживання державної мови...». Це визначення було настільки непевним, що дозволяло необмежені можливості для будь-яких санкцій проти всіх, хто не хотів відмовлятися від своєї національної приналежності, і особливо тих, хто виступав на захист нацменшин [10, с. 295].

На фонди газет було покладено чимало юридичних обмежень. Декларація новоствореного видання мала бути вручена місцевій владі, і у ній мали бути вказані: місце, де видання мало з'явитись, дані про його власника, видавця, відповідальних редакторів; і це все повідомлялось міністру внутрішніх справ. З'явилася можливість протягом багатьох років відмовляти у створенні нової газети. Грошовий внесок безпеки у розмірі 20000 крон вимагався від кожної щоденної газети і стосувався всієї угорської преси, незалежно від мови видання. Однак це важило більше саме для нацменшин. І не тому, що в них було небагато капіталу, а в першу чергу тому, що штрафи, накладені на їхні газети, могли бути вираховані із цієї суми. Власті могли відразу зупинити роботу видання, доки не буде погашено дефіцит [10, с. 290]. Це слугувало уряду хорошою палицею проти неугорської преси. Політика прем'єра К. Тісо (1875 – 1895 рр.) за його наступників досягла досконалості у питаннях втягування преси нацменшин у хронічні борги і доведення їх до банкрутства.

Часто з верхніх прошарків національних меншин виходила більшість ренегатів, так званих мадяронів, які складали найбільш шовіністичну частину угорської інтелігенції та бюрократії. Ренегати – це ті, хто зі страху або свідомо втратили національне почуття, визнавали своїми угорську мову, звичаї, більшість навіть змінила прізвища. Що стосується змадяризованої русинської інтелігенції, то її представники здебільшого жили у Будапешті й були лікарями, адвокатами, професорами і т. ін. Будучи завжди при владі, що визначала курс, вони пишалися своїм пануючим становищем. Вони мали свої газети, які агресивно нападали на русинські газети [5, с. 487]. Сучасник О. Петров стверджував: «Найбільш визначні національні діячі зазнали цькування «патріотичного» угорського (здебільшого мадяронського) суспільства (бойкот, вибивання вікон, пловки услід – звичайна справа) і угорською (здебільшого мадяронською) пресою, які намагаються викрити перед властями таких зрадників батьківщини (házaárulók). Суспільний терор іде попереду урядового!» [6; с. 8]. М. Брацкайо, згадуючи ті часи, писав: «Мадяри всякого національного діяча вважали зрадником. Таких переслідувано не лише урядово, але також і приватно, в товариському і суспільному житті, де їх зневажано, бойкотовано

тощо. Всі мусили мовчати і придавити дух. Лише так довірливо виливали свідомі одиниці свої народні жалі, оглядаючись при тому, чи якесь вороже вухо не чує їхньої щирої розмови. Була це для русинів дуже тяжка політична атмосфера» [1, с. 97].

Хоча закарпатські українці у цих складних умовах не змогли створити власну політичну газету, вони публікували свої протести у газетах релігійного та іншого характеру. У 1867 р. активісти Спілки св. Василя Великого заснували в Ужгороді газету «Свьтъ», яка часто публікувала домагання церковної автономії для греко-католицької церкви, матеріали про тяжке становище жителів краю, про російську та українську літературу, матеріали з етнографії та фольклору східних слов'ян. Коли з'явився «Свьтъ», уряд почав видавати 4 газети в Ужгороді, і ще по одній у кожному комітаті. Почалась постійна і тривала полеміка в пресі. Згодом тодішній греко-католицький єпископ С. Панкович, який був прихильний до угорської влади, написав міністерству освіти, що спілка більше займається політикою, ніж дотриманням статутів. «Протягом 8 років вона не видала жодної угорської книги. Декотрі їх видання я заборонив уживати в церковних школах» [5, с. 396]. С. Панкович заборонив духовенству передплачувати газету «Свьтъ». Згодом діяльність спілки притихла, а 3 січня 1871 р. перестав виходити і часопис «Свьтъ». 9 лютого 1872 р. спілка почала видавати газету «Новий Свьтъ». Та через постійні переслідування і це видання перестало виходити. Одним з найбільш прогресивних видань того часу була сатирична газета «Сова», яка виходила в Ужгороді та у Пешті з липня 1871 р. Редактором і номінальним видавцем був В. Кимак (громадський діяч, публіцист, педагог, один з керівників спілки св. Василя Великого), фактичним видавцем – Е. Грабар. На сторінках газети викричали реакційні клерикали, політика гноблення і асиміляції нацменшин. Уже після 5 номера «Сова» була заборонена властями, її редактор, видавець і найактивніший співробітник К. Сабов були піддані репресіям, після чого В. Кимак та Е. Грабар були змушені емігрувати в Росію [7, с. 349]. Ще один часопис «Карпаты» (1873–1886 рр.) опинився в руках реакційної постаті закарпатської публіцистики – М. Гомічкова. Та, незважаючи на лояльність до угорської держави, це видання також не обминула чаша необґрунтованого звинувачення у панславизмі. З цієї причини часопис довго шукав своє обличчя, із страхом торкався питань суспільного і національно-культурного розвитку краю [7, с. 352].

З 1 січня 1899 р. запрацювала друкарня Спілки св. Василя Великого, створена, в основному, за рахунок внесків греко-католицьких священиків. Від 24 грудня того ж року тут друкувалась газета «Görögkatolikus Szemle» (Греко-католицький огляд). За пропозицією Ю. Жатковича активісти спілки планували видавати історичний журнал, було вирішено і оголошено видавати газету, календарі, книжечки народною мовою. Угорська дослідниця М. Меєр зазначає: «Цікаве знамення тої доби, що пропозиція Ю. Жатковича з надзвичайною швидкістю дійшла до угорського прем'єра. Бо вже за кілька днів глава уряду писав єпископові Фірца-

ку, вимагаючи пояснень» [8, с. 121]. У травні 1901 р. відбулась перевірка спілки, але міністерство констатує, що не знайшло жодних порушень. Тоді під тиском угорської влади спілку починають покидати деякі з її активістів. Потім влада відмовила в ухваленні нового статуту, і врешті, у 1902 р., уряд вирішив ліквідувати спілку [5, с. 401]. Щоб врятувати ситуацію, 3 квітня 1902 р. на базі спілки колишні її члени створили акціонерне товариство «Уніо», яке стало спадкоємцем друкарні і продовжувало видавати газету. За діяльністю АТ наглядало міністерство торгівлі. Здавалося, таким чином можна було уникнути переслідувань з боку угорської влади. Та вже 21 липня 1903 р. міністр торгівлі листом до прем'єра Угорщини звернув увагу, що самостійні національні торговельні об'єднання дуже небезпечні, бо поодиноким національностям дають грошову базу [5, с. 402]. Після цього угорська влада і поліція починають постійно обмежувати діяльність АТ «Уніо».

У той же час угорські урядовці стверджували, що ніде в Європі немає свободи настільки повної, як в Угорщині. «Помилковість цього твердження доведена звітами політичних судових процесів, де розглядалися злочини преси за останні чверть століття», – писав британський вчений Р.В. Сітн-Вотсн у 1908 р. [10, с. 295]. І тут в Угорщині є унікальний досвід, що стосується політичного переслідування [10, с. 298]. У своїй праці [10] дослідник описує десятки судових розправ над представниками преси нацменшин. Наприклад, 11 вересня 1890 р. Д. Макаві постав перед судом за дві блискучі статті у румунській газеті «Tribuna», у яких критикував ідею Угорської держави, як жахливу і неможливу догму. Держава, він вважав, не може належати тільки угорцям. «Якщо вони мають захопити монополію у державі, румуни будуть вимушені розцінити себе як громадяни іншої держави... Тільки Європа покликана вирішити майбутнє цієї країни» [10, с. 300]. За цю статтю автор був засуджений до 18 місяців ув'язнення, а відповідальний редактор С. Альбіні – до 6 місяців. Д. Макаві повернувся з тюрми із підірваним здоров'ям і через деякий час помер. У листопаді 1907 р. один з відповідальних редакторів румунської газети «Lupta» Б. Макреа був засуджений до 6 місяців ув'язнення і обкладений штрафом у 1,200 крон за статтю, в якій він критикував освітні закони Апоні. Його вирок був сформульований: «підбурювання проти угорської національності». У листопаді 1907 р. ще один співробітник газети «Tribuna» Д. Джован був засуджений до шести місяців ув'язнення і штрафу у 500 крон за те, що опублікував телеграму привітання, надіслану румунськими студентами Відня доктору Вайді з нагоди його насильного вигнання з Парламенту [10, с. 304].

Не краще почували себе і представники словацької преси. 13 травня 1907 р. Д. Грегуска опублікував статтю у виданні «Slovensky Tyzdennik», де пропонував огляд жорстокого ставлення до національностей за попередні 40 років після коронації. Він стверджував, що національності можна гнітити, ображати, погано з ними поводитись, але їх фізично знищити неможливо. За підбурювання

проти угорської національності він був засуджений до трьох місяців ув'язнення і 600 крон штрафу. Той самий автор у тій же газеті опублікував подібну статтю 13 вересня 1907 р. названу «До тих, хто не спить, Ви спите», в якій закликав словаків позбутися старої летаргії і бути готовими діяти. Та знову за звичним обвинуваченням він був засуджений до 5 місяців ув'язнення і 1000 кронам штрафу [10, с. 308]. В тій же газеті Д. Бегула опублікував статтю, що містила фразу: «Угорці кидаються на національності, немов дика орда, щоб відібрати їх землю, їх мову і їх релігію». Автор одразу був обвинувачений у підбурюванні проти угорської національності, за що отримав 1 рік ув'язнення і штраф 1200 крон [10, с. 309]. Отець Л. Глінка перед початком відбування свого дворічного ув'язнення, яке було накладено за передвибірні промови, опублікував у «Ludove Noviny» прощальну статтю до своїх парафіян. У ній він проголошував, що пішов у тюрму з чистим сумлінням, усвідомлюючи, що повинен постраждати за права словацьких людей. Коли він повернеться, то буде боротись за словацьку свободу з подвійною енергією, а переслідування і ув'язнення не залякають його. За цю статтю проти священика був складений новий позов, і 4 травня 1908 р. він був засуджений на додатковий термін у 18 місяців і штрафу 400 крон [10, с. 309].

Було б несправедливо не згадати переслідування соціалістичної преси Угорщини. Наприклад, у червні 1907 р. видання соціалістів «Vildszabadsdg» (Свобода Миру) опублікувало дві статті, що закликали робітників до дії. За це автори були засуджені до 1 року і 8 місяців ув'язнення за обвинуваченням у підбурюванні до класової ненависті [10, с. 310].

Обвинувачення у підбурюванні проти угорської національності або злочини під назвою «laudatio criminis» (похвала злочинної діяльності інших) були характерними для угорського кримінального кодексу [10, с. 318]. Фарс, на який перетворювалося судове переслідування зі звинуваченням у «laudatio criminis», відображений у випадку з Д. Турзо, який видав у словацькій газеті коміксів вірш, у якому хвалив отця Л. Глінку і його товаришів у тюрмі. І хоч цей вірш з'явився раніше, ніж Л. Глінка був визнаний винним, Д. Турзо був засуджений до 4 місяців ув'язнення за прославлення кримінальної діяльності [10, с. 327].

Такі політичні процеси були не поодинокими випадками, а діючою практикою. Тому не дивно, що вся література і майже всі газети опинились у руках угорців. За даними англійського вченого А. Тейлора, панівна нація мала 80% газет, у той час як 3 млн. румунів – лише 2,5%, 2 млн. словаків 0,64%, а 300 тис. малоросіян (українців Закарпаття) – всього 0,06% [9, с. 157].

Важливим є факт, що проти чеських, румунських, сербських і російських видань, які публікували статті на захист національних меншин в Угорщині, з боку угорської влади висувались обвинувачення у зраді і хабарництві. Під цим приводом

газети вилучали на кордоні. На Закарпатті забороняли читання українських часописів із Галичини, які вилучались на поштах [5, с. 367]. Варто зазначити, що закарпатські «будителі» були активними дописувачами галицької преси. З іншого боку, галицькі автори часто бували на Закарпатті, писали статті про нелегке життя своїх побратимів, збирали етнографічні матеріали. Угорці пильно стежили за ними, застосовували різні санкції. Так наприклад, проти видатного українського вченого етнографа В. Гнатюка був виданий спеціальний наказ негайно арештовувати його при першій появі [5, с. 369]. Цікавий випадок описує Р.-В. Сітн-Вотсн: «Один професор, русин із Галичини, що присвятив багато років вивченню місцевого фольклору, відвідав невеличку колонію русинів у великій рівнині Угорщини. Коли ж він пішов серед селян і заговорив з ними їхньою рідною мовою, одразу був заарештований, як агітатор панславизму і затриманий у місцевій в'язниці. Тільки телеграма до Будапешта від австрійського прем'єр-міністра звільнила його з-під варті» [10, с. 285]. Угорські владні кола добре розуміли, що співпраця галичан та закарпатців не була випадковою, бо ґрунтувалася на глибокому усвідомленні того, що по обидва боки Карпат живе єдиний руський народ.

Фінансові витрати і вплив на велику частину зарубіжного друку були в межах сфери діяльності угорського уряду, і це перешкоджало зовнішньому світу дізнатись правду про національні меншини. Реальні протести прийшли тільки з Німеччини, де сакси Трансільванії мали багато лояльних друзів і захисників. Але Троїстий Союз, утворення якого мало велике значення для інтересів молоді імперії, став подарунком для угорських державних діячів. Навіть О. Бісмарк відчував, що двома мільйонами німців Угорщини треба пожертвувати задля гострої необхідності зовнішньої політики. Їх захист був покладений тільки на «Німецький Шкільний Союз» і «Спілку Густава Адольфа» [10, с. 170].

Наведені вище факти переконливо доводять, що свобода слова і друку в Угорщині кін. XIX – поч. XX ст. була суттєво обмежена. Це було обумовлено рядом внутрішніх і зовнішніх факторів, серед яких: невирішене національне питання, зростання угорського націоналізму та загострення міжнародної ситуації напередодні I світової війни. Періодичні видання українців Закарпаття, як і інших нацменшин, у цей період зазнавали грубих утисків з боку угорської влади. За допомогою адміністративних та цензурно-судових методів, а також публічних обвинувачень угорський уряд намагався припинити їх видавничу діяльність, і подібна практика тривала по цілій країні до самого розпаду Австро-Угорщини. Така політика угорської влади не могла мати позитивних наслідків. Натомість вона ще більше загострила відносини між угорцями та іншими національностями країни. З іншого боку, очевидним є факт, що тиск і цькування періодичних видань на Закарпатті сильно уповільнили розвиток преси українців у цьому регіоні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брацайко М. Політична ситуація Підкарпатської Русі 25 років тому назад. Ювілейний календар т-ва Унію на 1928 рік. – Ужгород: Унію, 1928. – с. 141.
2. Мандрик І.О. Угорський закон 1868 року «Про національне рівноправ'я», його історична оцінка. // Науковий вісник УжНУ. Серія Історія. – Вип. 2, 1997. – С.93 – 99.
3. Мандрик І.О. Ідеологія та практика проведення державної політики мадяризації в 70-80-х роках XIX століття. // Науковий вісник УжНУ. Серія Історія. – Вип. 7, 2002. – С. 112 – 118.
4. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. / В. М. Кабузан; И-нт рос. истории РАН. – М.: Наука, 2006. – 658 с.
5. Пап С. Історія Закарпаття. /С. Пап – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. – Том III. – 648 с.
6. Петров А. Об этнографической границе русского народа в Австро-Угрии, о сомнительной «венгерской» нации и о неделимости Угрии. – Петроград, 1915. – 47 с.
7. Нариси історії Закарпаття. Т. I. (з найдавніших часів до 1918 року). / [кер. авт. кол. Гранчак І.М.] – Ужгород: «Закарпаття», 1995. – 436 с.
8. Mayer Mária: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860-1910. – Бп.: Akadémia, 1977. – 255 l.
9. Tajlor A.J.P. The Habsburg monarchy. 1815 – 1918. A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary. London: Macmillan, 1941. – 316 p.
10. Scotus Viator [RW Seton-Watson]/Racial problems in Hungary. – London: Constable, 1908. – 549 p.

УДК 94(=11)(477),,1901/1917”

І.В. ЧЕРНИШ

ЧИННИКИ НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІСТСЬКОГО РУХУ В ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ПОЧ. XX СТ.)

Черниш Ігор Вікторович – аспірант секції історії України кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

У статті розкриваються причини, які вплинули на переселення німецьких колоністів до Північно-Західної України, а також дані про кількісний склад німців у цьому регіоні на початок XX сторіччя. Показана динаміка змін кількості німецького населення протягом XIX сторіччя та його конфесійний склад за матеріалами Київської, Волинської та Чернігівської губерній України.

Ключові слова: німці, колонізація, Північно-Західна Україна.

В статье раскрываются причины, повлиявшие на переселение немецких колонистов в Северо-Западную Украину, а также данные о количестве немцев в этом регионе на начало XX века. Показана динамика изменения численности немецкого населения на протяжении XIX века и его конфессиональный состав. По материалам Киевской, Волынской и Черниговской губерний Украины.

Ключевые слова: немцы, колонизация, Северо-Западная Украина.

This article is about the reasons of German's colonization of North - West Ukraine. It contains information about the amount of Germans in that region at the beginning of XX c. The changes of German population in XIX c. and its confessional structure are shown by the author. This article is based on the materials of Wolyn, Kyiv and Chernigiv gubernias.

Key words: Germans, colonization, North - West Ukraine.

© І.В. Черниш, 2011

В Україні мешкає близько 130 національностей. Тому проблема її успішного розвитку та її безпеки залежить багато в чому від відносин між народами в середині держави. Вивчення історії кожного з етносів - важлива умова становлення сучасного демократичного суспільства.

Кожен народ привніс в економіку, культуру України свій досвід і свої знання. Значним є внесок німців у розвиток економіки та культури нашої держави, в тому числі її Північно-Західного регіону. Процес переселення та становлення німців Північно-Західної частини України являє собою науковий інтерес, оскільки вивчений ще недостатньо, значно менше, ніж німецька колонізація на Півдні та Сході українських земель.

Питання розвитку колоністського руху німців

досліджувалося в роботах багатьох науковців, серед яких – М. Кулінич, М. Костюк, Д. Брандес. Історіографія німецької колонізації поділяється на декілька етапів. Перший з них охоплює другу половину XIX – початок XX ст., до 1917 р. – це публікації Г. Писаревського, К. Ліндемана, Я. Штаха та інших авторів, присвячені колонізації та земельним володінням німців у Південно-Західній частині Російської імперії, що частково стосуються Північно-Західних губерній України [14, 15, 26, 33]. II період – 1917-1945 рр. – характеризується уповільненням вивчення проблеми вітчизняними істориками. Активізацією досліджень вирізняється повоєнний час, або третій етап – 1945-1991 рр. Окремі відомості про німецьке населення Північно-Західних губерній України містять роботи В.І.Наулко,

С.А.Макарчука [16, 19]. IV етап – з 1991 р. по теперішній час. Утворення незалежної України сприяло зростанню активності дослідників у цьому напрямі. Роботи І.М. Кулініча, В. Сергійчука, В.Б. Євтуха та Б.В. Чирко відносяться до цього періоду [6, 11, 12, 13, 30].

М. Костюк у багатьох роботах всебічно висвітлює історію волинських німців, у тому числі аналізує колонізаційні процеси та проблеми кількісного складу [9,10]. С. Бобильова, А.І. Безносів, І.В. Толстих, Ю.В. Берестень та інші присвятили свої праці питанням, що висвітлюються у даній статті. Щоправда, увага названих дослідників зосереджена в основному на Південному та Східному регіонах України [2, 3, 7, 18]. Серед зарубіжних дослідників найактивніше вивчають історію українських німців А. Айсфельд, Д. Брандес, Д. Нойтатц з Німеччини [1].

Стаття має за мету з'ясувати причини міграції німців у Північно-Західну Україну в межах Київської, Чернігівської та Волинської губерній, окреслити етапи переселення, кількісний та конфесійний склад колоністів кінця XIX – початку XX ст.

В середині XVIII - першій половині XIX ст. у німецьких державах, Речі Посполитій (до припинення її існування), Росії та в українських землях, що їй належали, склалися економічні, політичні, конфесійні та інші передумови до активізації переселенського руху німців.

З одного боку, російська влада намагалася за допомогою іноземних колоністів прискорити освоєння нових земель, для чого останнім надавалися досить широкі пільги, серед яких - надання коштів на переїзд, вибір місця поселення, право сповідувати свою релігію, звільнення від податків та митних зборів на 30 років (для тих, хто осідав у сільській місцевості), звільнення від військової служби, збереження самоврядування в колоніях [21, с.313-316].

З іншого боку, були причини, викликані становищем німців на історичній батьківщині, серед яких можна назвати бажання уникнути розорення та покращити своє матеріальне становище, оскільки у Пруссії та інших німецьких державах складалася досить тяжка ситуація для селян: загальне зростання кількості населення, безземелля та малоземелля, повна залежність від великих землеволодільців, не вигідність заняття ремеслом, а звідси – неможливість прогодувати сім'ю. До цього додавалися відсутність вільних земель, придатних для обробітку, постійні війни, що потребували високих податків та примусового набору у солдати та призводили до псування врожаю, а у випадку поразки – до пограбувань та тяжких контрибуцій.

Поміщицькі господарства України в першій половині XIX ст. знаходилися у кризовому стані, праця селян-кріпаків була малоефективною, що стосувалося й Північно-Західної України і приводило до зростання зацікавленості поміщиків у переселенні іноземних колоністів у регіон. Разом з тим існували законодавчі обмеження щодо володіння землею іноземними підданими та щодо викупу та передачі в оренду поміщицьких земель, що стримували цей процес.

Економічний інтерес до залучення німецьких колоністів набув принципово нового рівня після проведення реформ 60-х – 70-х років XIX ст. в Російській імперії. І в першу чергу після скасування кріпацтва, прийняття закону 19 лютого 1861 р., який дозволяв передавати в оренду та продавати поміщицькі землі іноземцям [20, с.400 - 401]. Це створило для колоністів більш сприятливі умови для розбудови господарства, змінило ситуацію з переселенням німців разом з переселенцями інших національностей, значно прискоривши міграційні процеси, зробивши їх масовими за масштабами та надавши колонізації аграрного характеру. Поміщики, особливо на Волині, Київщині та Чернігівщині, стали активно використовувати німецьких колоністів у якості робочої сили, а також як орендарів та покупців їхніх земель.

Сприяв переселенню на Волинь у тих умовах і географічний чинник: близьке до німецьких держав та привісленських земель розташування краю, схожість природних умов та умов господарювання з територіями, з яких походили колоністи. Поміщики польського походження мали міцні зв'язки з польськими землями, звідки йшов основний потік німців і користувалися цим для заохочення нових поселенців. Необхідно відзначити, що в Київській та Чернігівській губерніях вищевказані економічні чинники мали менший вплив, ніж у Волинській, що можна пояснити більш віддаленим розташуванням відносно територій, заселених німцями, слабшими історичними зв'язками та меншою кількістю вільних земель, придатних для обробітку.

До суто економічних причин переселення німців з польських територій додалася також політична - польське повстання 1863 року, яке дестабілізувало обстановку в регіоні. Німці, що висловили свою повну лояльність до царського уряду Росії і не хотіли бути втягнутими у події повстання, були переслідувані повстанцями і шукали порятунку на Волині, де повстання не набуло такого широкого розмаху. Події 1863 р. привели до аграрної реформи у польських землях, що зміцнила землеволодіння польських селян за рахунок у тому числі і німців. У північно-західному регіоні України обмеження прав землеволодіння польських поміщиків, що взяли участь у повстанні, розширювало для німців можливість оренди землі. Уряд розпродавав колоністам конфісковані землі польських панів.

До причин колонізації додаються також дуже важливі проблеми міжконфесійних відносин німців. Належність німців до певної релігійної конфесії часто ставала причиною різноманітних санкцій та переслідувань, економічних утисків з боку німецьких держав, де переважали лютеранство або католицизм. Меноніти були одними з перших, хто оселявся в північних районах України, зокрема у Чернігівській губернії. Вони переслідувалися за притаманні їм особливості віровчення, яке встановлювало неприйняття насилля у будь-якій формі, відмову від зброї, заборону давати клятву і служити в армії та інших державних установах (у 1774 р. Фрідріх II обмежив права менонітів щодо придбання землі), тому шукали порятунку в еміграції [4, с. XXIV, с.7]. З іншого боку – урядовці Російської

імперії вважали, що працелюбність та аскетичний спосіб життя сприятимуть якнайшвидшому освоєнню нових земель. Ці чинники прискорювали переселення менонітів. Однак через їх малу кількість у даному регіоні та нестачу землі, яка згідно з нормами, встановленими урядом, повинна була надаватися колоністам, відбулось їх подальше переселення на Південь України, де мешкала більшість їхніх одновірців [22, с. 421-425].

У лютеран також були причини для еміграції, пов'язані з міжконфесійним конфліктом: частина лютеран (старолютерани), яка виступала проти об'єднання з реформатами в євангелічну церкву, вдалася до виїзду з Пруссії до Російської імперії та Північної Америки. Російська влада сприймала лютеран як протипагу польському католицизму, забезпечила свободу віросповідання і, більше того, надала лютеранській церкві офіційний статус, що суттєво посилило виїзд німців-лютеран до України.

Отже, основні чинники німецької колонізації Північно-Західної України були економічними: зацікавленість Росії в освоєнні нових земель та підйомі малоефективних господарств і спроби самих німців покращити своє матеріальне становище. Наступний за значенням чинник пов'язаний з релігійними питаннями. Це – переслідування на батьківщині через належність до певної конфесії та певна свобода віросповідання, забезпечена в колоніях. Особливістю Волині було поєднання декількох чинників (інтерес місцевих поміщиків до німців, як працівників, покупців та орендарів, схожість географічних умов, полегшення законної купівлі та оренди землі після реформ 60-х рр. XIX ст.), яке привело до перетворення цієї губернії на перший за кількістю німецького населення регіон Північного Заходу України.

Відомості про загальну кількість німців у Північно-Західній Україні та її зміни подано у таблиці 1.

Таблиця 1
Чисельність німців Північно-Західної України

Рік	Волинська губернія	Київська губернія	Чернігівська губернія	Разом
1834	4000	1200	1500	6700
1875	25063		1378	26441
1897	171331	14707	5306	191344

Як видно з наведених даних, найбільша концентрація німецького населення на Північному Заході України спостерігалася у Волинській губернії.

З 1840 по 1860 р. тут утворилась 21 колонія; після реформи 1861 р. німецька колонізація погналила і протягом 1861-1871 рр. на Волині оселилось 5 500 родин, що в шість разів перевищувало кількість поселенців за попередні 10 років.

Кількісні зміни німецького населення мали наступну динаміку: 1858 р. – 4922 чол., 1867 р. – 24704, 1887 р. – 93964, 1897 р. – 171331, 1915 р. – 200583. відповідно темпи зростання були наступними: 1858 -1867 рр. – 5,0 рази, 1867 - 1887 рр. – 3,8 рази, 1887 - 1897 – 1,8 рази, 1897-1915 гг. – 1,17 рази. Цифри демонструють найбільше зростання у період після реформ 60 – 70-х років та про-

довження зростання у 1897 -1915, хоча й не такими високими темпами [5, с. 15; 23, с.87].

Співвідношення сільського та міського німецького населення Волинської губернії на початку XX ст. складало 99 до 1 [8, с. 224]. Німці складали 5,7% населення губернії, а серед міщан їх було 0,86%. Серед міст губернії найбільше німців у 1897 р. нараховувалося у Житомирі – 677, у Новограді-Волинському: – 344 мешканці, в Рівному – 253 (1,0%), в Луцьку – 202 (1,3%) [5, с. 14; 23, с. 88].

Другою після Волині за кількістю німців була Київська губернія. За даними перепису 1897 р., тут їх проживало 14707 осіб, а максимальне зростання чисельності припадає на другу половину XIX ст. У містах мешкали 32 відсотки німців Київської губернії, в сільській місцевості, відповідно, 68% [8, с. 224]. По відношенню до всього населення губернії німці складали 0,4%, а серед мешканців міст – 1,1%. За загальним переписом 1897 р. у Києві нараховувалося 4 354 німця, а на 1910 рік у Києві мешкали 16635 німців, або 3,4 % киян [5, с. 14; 24, с. 88].

З часів Катерини II селилися німецькі колоністи також і в Чернігівській губернії. Найдавнішими серед колоній Чернігівської губернії, заснованими у 1765-1767 рр., були Біловезькі колонії, розташовані у Борзнянському повіті [5, с.16]. У Чернігівській губернії існували 2 німецькі колоністські округи – Біловезький (Борзнянський повіт) і Радичевський у Кролевецькому повіті. В даній губернії у першій половині 60-х рр. XIX ст. мешкав 2461 німецький колоніст, у тому числі у Борзнянському повіті – 2388 чоловік, Сурозькому повіті – 73 (при сукопній фабриці в Нових Мезерічах) [14, с. 120-121]. Найбільш населений німцями повіт Чернігівської губернії на 1875 рік - Борзнянський – 2392 (2,2%) [11, с. 25].

Всього за даними перепису 1897 р. наприкінці XIX ст. на Чернігівщині мешкали 5306 німців [8, с. 60; 25, с. 112-115]. В Борзнянському та Новгород-Сіверському повітах на 1917 рік налічувалося 9 поселень. Німецьке населення мало найменшу питому вагу серед трьох губерній – 0,23%, а частка німців серед міщан складала 0,18%. Співвідношення сільського та міського німецького населення - 92,6 до 7,4. Найбільше німців мешкало у містах Ніжині – 830 (1,6%) (1910 р.) та Чернігові – 111 (0,4%) [5, с. 15]. Таблиця 2 відображає швидке зростання кількості колоністів та зростання відсотку німців у найбільш населених ними повітах північно-західних губерній в останній чверті XIX ст. [5, 17, 23, 24, 25]

Таким чином, в трьох губерніях України, за даними перепису 1897 р., нараховувалося близько 190 тисяч німців при загальній кількості населення 8 846 тисяч чоловік [8, с.59; 25, с.87], (у процентному відношенні – 2,15%) і до 1917 р. число німців зростало. Це свідчить про значну роль, яку відігравали німці у житті регіону. Левова частка німецького населення припадала на Волинську губернію. Серед регіонів України, в яких проживали німці, Волинь займала друге місце за кількістю німецького населення після Новоросійського краю. У 1897 р. тут мешкали 9,5% німців Російської

Таблиця 2

Кількість німецьких колоністів та їх відсоток по відношенню до загальної кількості населення в окремих повітах останньої чверті XIX ст.

	Повіти	1875 р.	1897 р.
Волинська губернія	Володимирський	1667 / 1,1%	15737 / 5,7%
	Житомирський	3501 / 1,5%	46922 / 10,8%
	Луцький	6755 / 6,0 %	30255 / 12 %
	Новоград-Волинський	4474 / 2,7 %	38201/10,9 %
	Ровенський	5254 / 3,9%	24407 / 8,9%
	Острозький	1702 / 1,6 %	2522 / 1,5%
Київська губернія	Київський (з Києвом)	242 / 0,1%	5814 / 1,1%
	Радомисльський	796 / 0,5%	7153 / 2,3%
Чернігівська губернія	Борзненський	2392 / 2,2%	4 379 / 3,0%
	Сурозький	73 / 0,2 % (1965р.)	143 / 0,1%

імперії [5, 23, 24, 25]. Міграційні процеси найактивніше відбувалися у 70-х – 90-х рр. XIX ст., під впливом реформ, що були здійснені в Росії за часів Олександра II. Більшість німецьких колоністів мешкала в сільській місцевості (за даними трьох губерній - 96,4 %). Це дає право говорити про сільськогосподарський характер німецької колонізації північно-західних українських губерній, що більше виражений у Волинській та Чернігівській губерніях, менше - в Київській.

Основні заняття німецького населення, як видно з наведених вище даних, були пов'язані з сільським господарством. Так, у Київській губернії землеробством і тваринництвом була зайнята приблизно половина німців, у Чернігівській - 62%, у Волинській відповідно 85%. Всього на Північному Заході - 91,2 % [23, 24, 25]. На адміністративних посадах, у судах та поліції серед трьох губерній найбільше німців служило у Київській губернії (0,6%), в той час як цей показник складав для Чернігівської губернії – (0,28%), а для Волинської губернії – (0,054%) [23, 24, 25]. Відрізняється Київська губернія від двох сусідніх також часткою німців, що працювали в сфері освіти та виховної діяльності, оскільки тут їх було близько 3%, відповідно у Волинській та Чернігівській – 0,7% та 1,14%. Така різниця між губерніями пояснюється особливостями статусу міста Києва та тим, що дані по Києву входять до загальногубернської статистики. Серед інших занять, якими найчастіше займалися німці, слід вказати обробку дерева та металу, тваринництво, обробка продуктів харчування, виготовлення одягу, будівництво та ремонт, робота приватною прислугою.

Враховуючи традиційно високий ступінь релігійності німців і те, що все громадське життя ініціювалося та підтримувалося саме церковними общи-

нами, можна говорити про значну роль церкви у їхньому житті. Німці, що прибували до Північного регіону України, характеризувались неоднорідним конфесійним складом та належали до різних напрямків християнства. Серед них були лютерани, католики, меноніти та незначна кількість штундистів, баптистів та adeptів інших протестанських сект. Отже, питання конфесійного складу німецьких колоністів також потребує окремого висвітлення.

Серед 5306 німців, що мешкали наприкінці XIX ст. у Чернігівській губернії, близько 3682 були лютеранами [29, с.2; 25, с.112]. Біловезькі колонії станом на середину XIX ст. розподілялися за конфесійною ознакою наступним чином: з Франкфурта-на-Майні походили лютеранські поселення Рундевізе, Кальчинівка, Білі Вежі, Біловезький городок; католиками були колоністи, що мешкали у Великому та Малому Вердері [17, с.543].

У 1897 році у Волинській губернії із загальної кількості німців протестанти різних напрямів становили 98,72 %, (з них 163990, або 95,71% усіх протестантів – лютерани, а 5147 – представники інших конфесій), а римо-католики, православні та інші становили 1,18% [9, с. 200].

У Київській губернії наприкінці XIX ст. при загальній кількості 14 707 осіб, 87% німців належали до лютеран, 6,5% - до католиків, 4% були баптистами, 2,5% - представники інших конфесій [8, с. 225, 24, с. 88].

Отже, у трьох північно-західних українських губерніях наприкінці XIX - початку XX ст. німецьке населення сповідувало у переважачій більшості лютеранство: близько 180 тисяч осіб, або 94%. Серед трьох губерній найбільшу частку лютерани складали на Волині, де інші конфесії мали незначну кількість прихильників.

Таким чином, німецька колонізація була викликана комплексом причин, серед яких основними були економічні: прагнення російської влади за допомогою колоністів освоїти нові землі та використати їхній досвід для підняття ефективності використання земель, що вже оброблялися; бажання німців покращити своє матеріальне становище, користуючись пільгами російського уряду; зацікавленість місцевих поміщиків у німцях, як орендарях та покупцях землі, у німецькій робочій силі. Другорядну роль відігравали намагання менонітів та частини лютеран уникнути переслідувань на конфесійній основі на батьківщині. Найважливішими етапами німецької колонізації даного регіону можна назвати наступні: від останньої третини XVIII до середини XIX ст. - час виникнення сільськогосподарських колоній та початку масового переселення німців; остання чверть XIX ст. стала часом найбільш швидкого зростання кількості німецьких колоністів у краї. На початку XX століття на Північному Заході України утворився регіон, де німецьке населення складало 191 344 чол. (понад 2%), що мешкало головним чином у сільській місцевості (96,4 %). Найбільшою за кількістю німців губернією регіону того періоду була Волинська губернія: 171331 чол., або 89,5 % німців краю. За віросповіданням німецькі ко-

лоністи належали переважно до лютеран (94 %). Кількісні дані про німців Північно-Західного регіону України свідчать, що вони складали помітну

частину населення краю та відігравали значну роль у господарському, культурному та громадському житті регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Айсфельд, А. Немецкие колонисты Юга Украины в 1917-1918 гг. [Текст] / А. Айсфельд // Вопросы германской истории. Немцы в Украине : Материалы украинско-германской научной конф. Днепропетровск, 26-29 сентября 1995 г. – Днепропетровск : ДГУ, 1996. – С. 125-129. ; Брандес Д. Немецкие колонисты Новороссии и Бессарабии в сравнении с задунайскими переселенцами 1787-1914 годов [Текст] / Д. Брандес // Вопросы германской истории. Немцы в Украине : Материалы украинско-германской научной конф. Днепропетровск, 26-29 сентября 1995 г. – Днепропетровск : ДГУ, 1996. – С. 15-23. ; Нойтатц, Д. Немецкие колонисты и их соседи (вторая половина XIX века – начало Первой мировой войны) [Текст] / Д. Нойтатц // Вопросы германской истории. Немцы в Украине : Материалы украинско-германской научной конф. Днепропетровск, 26-29 сентября 1995 г. – Днепропетровск : ДГУ, 1996. – С. 57-65.
2. Безносав, А.И. Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселений Юга Украины в начале XX века [Текст] / А.И. Безносав // Вопросы германской истории: Сборник научных статей / Ред. кол: С.И. Бобылева (отв. редактор) и др. – Д. : Изд-во Днепропетровского университета, 2000. – С. 127-132. ISBN 966-551-070-3
3. Бобылева С.И. «Немецкий вопрос» в оценке российского общественного мнения второй половины XIX века [Текст] / С.И. Бобылева // Ключевые проблемы истории российских немцев. Материалы X Международной конференции Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. – М. : ЗАО «МОНК-пресс», 2004. – С. 47 - 58. ISSN 5-98355-012-8
4. Бондарь С.Д. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации на Юге России). Очерк [Электронный ресурс] / С.Д. Бондарь. – Петроград, Типография В.Д.Смирнова, 1916. – 200 с.
5. Дизендорф В. Историческая демография немецкого населения России и СССР (XVIII в. – начало XXI в.) [Электронный ресурс] / Виктор Дизендорф. – Роттенбург, 2010. – Режим доступа: http://wolgadeutsche.ru/diesendorf/1st_demograf.pdf
6. Євтух В. Б. Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті рр.) [Текст] / В.Б.Євтух, В.Б. Чирко ; Київ. Центр етнополітичних дослідж. НАН України. – К. : ІНТЕЛІ, 1994. – 183 с.
7. Завьялов А.С. Цивилизационные аспекты истории немецких колоний в Украине. [Текст] / А.С. Завьялов // Вопросы германской истории. Немцы в Украине. Материалы украинско-германской научной конференции. Днепропетровск, 25-29 сентября 1995 г. – Днепропетровск : ДГУ, 1996. – С. 7-15.
8. Календарь и справочная книга Киевской губернии на 1907 год [Текст]. – Киев : Издание Общества скорой медицинской помощи в Киеве, [1906]. – 474 с.
9. Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX-початок XX століття) [Текст] / М.П.Костюк. – Тернопіль : Підручники & Посібники, 2003. – 384 с. ISBN 966-562-883-6
10. Костюк М.П. Участь німців у розвитку сільської промисловості Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) [Текст] / М.П. Костюк // Вопросы германской истории: Сборник научных статей / Ред. кол: С.И. Бобылева (отв. редактор) и др. – Днепропетровск : Изд-во Днепропетровского университета, 2000. – С.99-106. ISBN 966-551-070-3
11. Кулініч І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. - 1917р.) [Текст] / І.М.Кулініч // Український історичний журнал. - 1990. - №9. - С.18-31.
12. Кулинич И.М. Меннониты та Юге Украины [Текст] / И.М.Кулинич // Вопросы германской истории. Социально-экономическое развитие: неизученные проблемы. – Д. : Издательство ДГУ, 1995. – С.30-45.
13. Кулинич И.М. Подвижническая деятельность выдающихся деятелей немецких колоний [Текст] / И.М.Кулинич // Вопросы германской истории. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : ДГУ, 1995. – С. 37-51.
14. Линдеман К. Прекращение землевладения и землепользования поселян – собственников [Текст] / К. Линдеман – М., 1917. – 384 с.
15. Липранди А.И. Германия в России [Текст] / А.И.Липранди. – Харьков, 1911. – 215 с.
16. Макаручук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма [Текст] / С.А. Макаручук. – Львов : Вища школа, 1983. – 255 с.
17. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. Составил офицер генерального штаба подполковник М. Домонтович [Текст] / Сост. М. Домонтович. – СПб. : Типография Ф. Персона, 1865 г. – 686 с.
18. Материалы к энциклопедии «Немцы России». Выпуск 7 : Немцы Украины. Пилотный сборник [Текст] / Сост. С.И. Бобылева. – Москва : ЭРН, 2002, – 209 с.
19. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: (Стат. картографічне дослідж.) [Текст] / В.І.Наулко. – К. : Наукова думка, 1965. - 136 с.
20. Об отчуждении, передаче по наследству и отдаче в залог и аренду населенных помещичьих земель и имений, по издании Положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. № 36674 от 19 февраля 1861 г. [Электронный ресурс] // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Собр. 2. – Т. XXXVI (1861 г.). – Часть I. (Законы 96490 – 37190) – [С.Пб.], 1863. – С. 399-402. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php
21. О дозволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованных им правах. № 11.880 от 22 июля 1763 г. [Электронный ресурс] // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Собр. 1. – Т. XVI. – С 28 июня 1762 по 1765. – [С.Пб.], 1830. – С. 313 – 316. Режим доступа: http://imwerden.de/pdf/polnoe_sobranie_zakonov_tom16_1762-1765_1830.pdf
22. О переселении 124 семейств черниговских колонистов в Екатеринославскую губернию. № 4616 от 2 июня 1831 г. [Электронный ресурс] // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Собр. 2. – Т. VI (1831 г.). – Часть I. (Законы 4233 - 4779) – [С.Пб.], 1832. – С. 421 - 425. Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php
23. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. [Электронный ресурс] / Под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. – Т. 8 : Волынская губерния. – 1904. – [6], XX, 282 с. Режим доступа: http://www.prilib.ru/elfapps/pageturner2d/viewer.aspx?orderdate=18.05.2011&DocUNC_ID=5375&Token=E0LV7b8yCTA5FWBFZPXNjg==&lang=ru-RU
24. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. [Электронный ресурс] / Под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. – Т. 16 : Киевская губерния. – 1904. – [6], XII, 287 с. Режим доступа: http://www.prilib.ru/elfapps/pageturner2d/viewer.aspx?orderdate=18.05.2011&DocUNC_ID=5134&Token=uiKFHR+e5D2myeca9uzDBg==&lang=ru-RU
25. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. [Электронный ресурс] / Под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. – Т. 48 : Черниговская губерния. – 1905. – [4], XXVI, 341 с. Режим доступа: http://www.prilib.ru/elfapps/pageturner2d/viewer.aspx?orderdate=22.06.2011&DocUNC_ID=5509&Token=e5Ada8kNcy5u+1GX+auScA==&lang=ru-RU
26. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. [Текст] / Г. Писаревский // Записки Московского Археологического института. – М. : Печатня А.И. Снегиревой, 1909. – Т. 5. – С. 221-226.

27. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811-1913). Статистические очерки [Текст] / Под ред. С.Г.Струмилина. – М.: Государственное статист. изд-во, 1956. – 233 с.
28. Ренников А. Золото Рейна. О немцах в России [Текст] / А. Ренников. – Пг., 1915. – 285 с.
29. Русов А.А. Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. – [Санкт-Петербург ?], [1899]. – 326 с.
30. Сергійчук В. Німці в Україні [Текст] / В. Сергійчук // Український світ. – 1993. – №1, №2, №3 / 12 ; 1994. – № 1 – 2 ; №5 / 12.
31. Стрикун Т.М. Німецька колонізація в Російській імперії II половини XIX ст.: її причини та початок. Заснування та розвиток Біловезької німецької колонії у II половині XVIII ст. [текст] / Т.М. Стрикун // Німецькі поселення в Україні в II пол. XVIII – I пол. XX ст. Матеріали науково-практичної конференції, присвяч. 240 річч. Біловезької нім. колонії (18-19 вересня 2007 р.)/ За ред. Т.М. Стрикун. – Бахмач, 2008, – С. 14 - 17
32. Шелухин С.П. Немецкая колонизация на Юге России [Текст] / С.П. Шелухин. – Одесса, 1915.
33. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов [Текст] / Я.Штах - М., 1916. – 266 с.

ФІЛОСОФІЯ

УДК 111.1

В.С. ВОЗНЯК

ВСЕЄДНІСТЬ ЯК ОНТОЛОГІЯ ТА ЛОГІКА СВОБОДИ¹

Возняк Володимир Степанович – професор кафедри філософії Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, доктор філософських наук

У статті аргументується теза про всеєдність як онтологію та логіку свободи, що постає людською здатністю до самовизначення. Як позитивна, так і негативна єдність є підґрунтям і способом здійснення свободи у різних її вимірах, що, своєю чергою, дає змогу пояснити діалектику добра і зла як наслідків людської свободи волі.

Ключові слова: всеєдність, свобода, позитивна всеєдність, негативна єдність, добро, зло.

В статье аргументируется тезис о всеединстве как онтологии и логике свободы, которая предстает человеческой способностью к самоопределению. Как положительное, так и отрицательное единство является основой и способом осуществления свободы в различных ее измерениях, что, в свою очередь, дает возможность объяснить диалектику добра и зла как следствий человеческой свободной воли.

Ключевые слова: всеединство, свобода, позитивное всеединство, негативное единство, добро, зло.

Thesis about general unity as ontology and logics of freedom which arises as an ability of self-identification is studied. Both positive and negative unity are basis and way of realization of freedom in its different realms, that gives an opportunity to explain dialectic of good and evil as a consequence of human freedom of will.

Key words: general unity, freedom, positive general unity, negative unity, good, evil.

© В.С. Возняк, 2011

Свобода постає такою категорією (й водночас екзистенціалом), навколо якої так чи інакше центрується гуманітарно-рефлексивний теоретичний дискурс. Драматизм розгортання та здійснення людського буття у реаліях сучасності вимагає поглиблення осмислення онтологічних і логічних підстав феномена свободи, у тому числі – через аналітику концепту «всеєдність».

«Родовід» поняття всеєдності в історії філософії пов'язаний з іменами Плотіна, Ніколая Кузанського, Шеллінга, Гегеля; особливого розвитку експлікація змісту проблеми всеєдності набула в російській філософії (В. С. Соловйов, С. М. Трубецькой, С. М. Трубецькой, С. Л. Франк, П. О. Флоренський, Л. П. Карсавін). Серед сучасних дослідників, хто так чи інакше причетний до висвітлення метафізики всеєдності, можна назвати О. Ф. Лосева, С. С. Хоружого, В. М. Акулініна, П. П. Гайдено, Н. В. Мотрошилову, В. І. Мойсеева, Н. Ф. Уткіну, І. І. Євлямпієва, Ю. М. Романенка, Г. Я. Міненкова та ін. Проте проблематика свободи у контексті метафізики всеєдності вимагає окремого розгляду.

Метою статті є окреслення всеєдності як онтології та логіки свободи, через що людська свобода виявляється вкоріненою у найглибшій структурі універсального буття.

Свободу у найбільш загальному смислі можна визначити як здатність людини до самовизначення, – але визначення чим, яким контекстом і в якому

контексті? – Так чи інакше, реальністю, всередині якої самовизначається людина, є всеєдине буття.

Вслухаємося у роздуми Володимира Соловйова. Істина першочергово полягає в тому, що вона є. Вона являє собою не факт відчуття і не факт мислення. Істина не є відношенням суб'єкта і об'єкта, але є тим, що міститься у цьому відношенні. Тому вона не буття, а сутне. Але є – все. Отже, істина є все. А якщо істина є все, то кожен частковий предмет, явище, істота у своїй відокремленості від усього не є істина, тому що не існують у своїй відокремленості, а лише – з усім і в усьому. Таким чином, усе є істина у своїй єдності, як єдність. Множинність не є істина. Різні речі можуть бути істинними, якщо вони причетні до того, що є істина. Сутне як істина є не множинність, а єдність. Тому «істинно-сутне, будучи єдиним, разом із тим і тим самим є все, точніше, містить у собі все, або істинно-сутне є все єдиним» [4, с. 692].

Смисл всеєдності є глибоко метафізичним, оскільки присутність усього в усьому має не матеріальну, а ідеальну природу. У межах матеріальної сфери кожне «щось» закрите, непроникливе, обмежене особливим буттям; у нематеріальній же сфері кожна істота відкрита, прониклива і «містить усіх в собі і себе в усіх» [5, с. 78].

Найбільш дивне, загадкове, таємниче, неосяжне у всеєдності – присутність одного в іншому, кожного – в кожному, усього – в усьому, у кожному – усього, – саме присутність, а не наявність, яка за-

лишає фізичні сліди. Чистісінька містика, і тим не менше – факт, реальність, буттєвість. Цікаво, що В. В. Бібіхін гайдеггерівське *Dasein* (спосіб буття людини) перекладає як «присутність». Але й сам Гайдеггер вживає термін «присутність» стосовно буття як такого [7, с. 227].

Саме у присутності (одного – в іншому у контексті всеєдності) криється таїна немислимої спорідненості людини і світу. Яким чином ми можемо знати про таку все-присутність, про всеєдність? – Реальним прообразом, «протофеноменом» її виступає сфера душевно-духовного, особистісного самобуття, а ще ближче – наше власне «я», котре здатне до усе-присутності, усюдності і здатне вбирати у себе всесвітнє «усе».

Звісно, тверезий раціоналіст, та ще й з певними натуралістичними звичками, одразу ж і неодмінно буде заперечувати: яке право ми маємо чисто суб'єктивний спосіб буття накидати на весь універсум? Адже це «антропоморфізм»! – Зрозуміло, нічого нікуди «накидати» не треба. Проте, мабуть, слід змиритися з тим фактом, що людина освоює світ у формах власної активності, у своєму образі і своїм образом (але не в смислі деякої «своєрідності», часткової особливості), – це по-перше. А по-друге, глибини реальності розкриваються нам не в зовнішньому спостереженні, а крізь самих себе – не «за аналогією» з собою, а через мислячий душевно-духовний досвід, у тому числі і досвід осмислення граничних засад власного самобуття. Одним із підсумків такого самоосмислення його й постає категорія «всеєдність».

Можна погодитись з С. С. Хоружим у його визначення всеєдності як категорії онтології, «що позначає принцип внутрішньої форми досконалої єдності множини, згідно з яким усі елементи такої множини тотожні між собою і тотожні цілому, але водночас не зливаються у нерозпізнавану і суцільну єдність, а утворюють особливий поліфонічний лад» [8, с. XVIII-XIX]. Характерно, що автор даного визначення вважає, що істотність всеєдності не піддається розсудково-дискурсивному обчисленню.

Якщо всеєдність є істинно-сутнє, то якою є доля, якою є значимість одиничного, індивідуального, часткового? Чи не розчиняє метафізика всеєдності одинично-індивідуальне буття в єдиному, чи не стверджує вона пріоритет і панування всезагального над окремим? – Одномірно-розсудкова свідомість на подібні запитання відповідає однозначно: система «всеєдності» не може не приносити в жертву окреме, індивідуальне, одиничне в ім'я всезагального. Правда, тут можливі варіанти: подібного роду ушкоджена свідомість може або протестувати проти метафізичного «тоталітаризму», відстоюючи до хрипоти права індивідуального з його невпинними пошуками «ідентифікації», або санкціонувати панування абстрактної загальності над окремим, будучи вірним ідеологічним слугою такого придушення всіх відмінностей.

Біда у тім, що розсудкові інфікована свідомість представляє «єдність» та «всезагальність» за власним образом і подобою, тобто – суто абстрактно. Перевагою ж метафізики всеєдності є те, що вона своїм ненав'язливим апофатизмом не дається в

лапи розсудку, залишаючись непередметною та незрозумілою для нього. Метафізика всеєдності не є розсудковою метафізикою, – вона наскрізь діалектична, є спекулятивно, умоглядно конкретною й інтуїтивно насиченою глибинними людськими переживаннями.

Звернемося до досвіду російської філософії. Наша «самість» як безпосереднє самобуття, вважає С. Л. Франк, є всеєдністю буття, узятою як одиничне. Вона є ободиниченою всеєдністю. «Самість», тобто моє життя, як воно існує зсередини для мене і для себе самого, – чинить спротив розчиненню у безумовному бутті і «ревниво оберігає своє власне буття». Проте цей «спротив» здійснюється не проти всеєдності і не всупереч їй. Адже «в істинній всеєдності повинно було б бути збережене саме все – і в тому числі, отже, і першочергово, і наше власне самобуття в усій його повноті і метафізичній глибині» [6, с. 423]. Моя «самість» не тільки не поглинається всеєдністю, вона зберігається завдяки цій всеєдності. Вона «зіткана» цілковито з неї, вирошена нею, саме є всеєдністю, взятою як одиничне, одне, сама є безмежним у конкретній формі обмеженого. – Ось тут містяться онтологічні витoki людської свободи. Людина здатна до самовизначення через те, що несе у собі універсальні сили самого буття, що вона сама є всеєдністю, взятою в одній «точці».

Коли ж «самість» забуває про своє походження, свою спорідненість, про свою істинну батьківщину і природу й протиставляє себе іншим «самостям» та самій всеєдності буття, покладаючи себе саму мірилом істини, будучи цілковито стурбованою пошуками та утвердженням виключно «свого», – тоді у світ приходить зло. Утворюється «тріщина у всеєдності» (С. Л. Франк). Як помічає Гегель, зло «є нічим іншим, як духом, що ставить себе на вістрі своєї одиничності» [1, с. 26]. При цьому у «ситуації зла» або у «стані зла» самість аж ніяк не втрачає своєї іманентної свободи, але діє всупереч своїй природі й водночас сутності всеєдиного буття. Ось у чому секрет жажливої сили й енергії зла: не маючи власного «джерела живлення» (адже зло – не субстанційне), воно озброюється силою й міццю всеєдності. Воно живе, діє (і перемагає) за рахунок, як каже С. М. Булгаков, «онтологічної крадіжки», за рахунок іншого і проти іншого, за рахунок усього і проти всього.

Свобода як самовизначення у контексті всеєдності іманентно пов'язана з позитивною всеєдністю, яку Володимир Соловйов визначає наступним чином: «Я називаю істинною, або позитивною, всеєдністю таку, в котрій єдине існує не за рахунок усіх або на школу їм, а на користь усіх. Хибна, негативна єдність придушує або поглинає елементи, що входять в неї і сама виявляється, таким чином, пустотою; істинна єдність зберігає і підсилює свої елементи, здійснюючись у них як повнота буття» [3, с. 552]. Отже, зло може виходити не тільки від здурілої самості, що нанизала себе на вістря своєї відокремленості та виключності, але й від такої «єдності», котра в ім'я самої себе прагне придушити чи поглинути одиничне. Побідного роду «єдність» вельми схожа налюбимому розсудком

категорію «абстрактно-загальне». Правда, часто утвердження «хибної, негативної єдності» виявляється саме результатом активності засліпленої у самоствердженні «самості», котра підмінює собою дійсну всеєдність, зводячи саму себе в абсолют.

В істинній всеєдності (значить, і в істинній свободі) ніщо не приноситься в жертву: ані часткове, ані всезагальне. Водночас між ними не може й бути, так би мовити, «ліберального» стосунку – «сам живи і давай жити іншим». Немає «часткового» та «всезагального», між котрими слід встановити якісь зв'язки. Йдеться не про те, що «часткове» і «всезагальне» повинні жити мирно, чемно поступаючи одне одному місцем. «Часткове буття є ідеальним або гідним лише постільки, оскільки воно не заперечує всезагального, а дає йому місце в собі, і точно так само загальне є ідеальним або гідним тією мірою, якою воно дає в собі місце частковому» [2, с. 361]. – Отже, дати «місце в собі» іншому, вмістити його, а не просто трошки «посунутися». Дійсна свобода вміщує в себе буття і прагне здійснювати його смисли, а не просто втілювати «свої».

Гідне, ідеальне буття, – продовжує Володимир Соловйов, – є «повна свобода складових частин у досконалій єдності цілого» [2, с. 361]. Позитивна всеєдність є «простір часткового буття в єдності всезагального» [2, с. 362]. Звернемо увагу: не обмеження часткового буття, не підкорення його всезагальному, а саме – «простір». А свободи без простору не буває. Причому В. С. Соловйов вважає, що забезпечення подібного простору часткового буття в єдності всезагального утворює ідеальну сутність добра, істини і краси. «Гідне ідеальне буття вимагає однакового простору для цілого і для частин, отже, це не є свобода від особливостей, а тільки від їх винятковості. Повнота цієї свободи вимагає, щоб

усі часткові елементи знаходили себе одне в одному і в цілому, кожне покладало себе в іншому й інше в себе, відчувало в своїй частковості єдність цілого і в цілому – свою частковість, одне слово, абсолютну солідарність усього існуючого, Бог – усе в усіх» [2, с. 395-396].

Таким чином, метафізика всеєдності розкривається як метафізика свободи, – як це не суперечить логіці здорового глузду: якщо є зв'язаність, то про яку свободу, власне, йдеться? У сфері істинно всеїдного все існує ніби відповідно до величної формули: «нероздільно і незліянно»: усе зберігає свою самостійність і самовизначення завдяки взаємопроникненню і абсолютно взаємно проникає завдяки самостоянню.

Будучи онтологією свободи, всеєдність водночас виявляє себе як її логіка (логос): «Критерієм гідного або ідеального буття взагалі є найбільша самостійність частин при найбільшій єдності цілого» [2, с. 392]. Позитивна всеєдність є «життя всіх одне для одного в одному» [2, с. 393]. Ці ідеї російського філософа перегукується з геніальними рядками Р.-М. Рільке:

«Ведь вот он грех, коль есть какой на свете:
Не умножать чужой свободы всей
своей свободой. Вся любви премудрость –
давать друг другу волю. А держать
не трудно, и дается без ученья»².

Отже, підґрунтям людської свободи постає всеєдність, спосіб здійснення якої визначає й логіку свободи. Сваюля (як формальна й перекручена свобода) має місце лише у негативній єдності, але вона є вторинною, похідною – від позитивної всеєдності. Онтологічно свобода не починається з сваволі. До речі, останню треба гасити швидше, ніж пожежу, – стверджував Геракліт Ефеський.

ПРИМІТКИ:

¹ Стаття підготовлена в рамках проекту НАН України – РГНФ «Філософія 'Срібного віку' у Росії та Україні в європейському контексті (новітні дослідження)» (постанова Президії НАНУ № 167 от 26.05.2010 г.).

² Переклад з німецької Г. І. Ротгауза.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук / Г. В. Ф. Гегель; [пер. с нем. Б. Стоппнер]. – Т. 3. Философия духа. – М.: Мысль, 1977. – 408 с. – (Философское наследие).
2. Соловьев В. С. Красота в природе / В. С. Соловьев // Сочинения: в 2 т. / В. С. Соловьев. – Т. 1. – М.: Мысль, 1990. – С. 351–389. – (Философское наследие).
3. Соловьев В. С. Первый шаг к положительной эстетике // В. С. Соловьев // Сочинения: в 2 т. / В. С. Соловьев. – Т. 2. – М.: Мысль, 1990. – С. 548–555. – (Философское наследие).
4. Соловьев В. С. Критика отвлеченных начал / В. С. Соловьев // Сочинения: в 2 т. / В. С. Соловьев. – Т. 1. – М.: Мысль, 1990. – С. 581–756. – (Философское наследие).
5. Соловьев В. С. Лекции по истории философии / В. С. Соловьев // Вопросы философии. – 1989. – № 6. – С. 76–137.
6. Франк С. Л. Непостижимое. Онтологическое введение в философию религии / С. Л. Франк // Сочинения / С. Л. Франк. – М.: Правда, 1990. – С. 183–559. – (Приложение к журналу «Вопросы философии»).
7. Хайдеггер М. Что зовется мышлением? / М. Хайдеггер; [пер. с нем. Э. Сагетдинов] – М.: Академический проект, 2006. – 351 с. – (Философские технологии).
8. Хоружий С. С. Жизнь и учение Льва Карсавина / С. С. Хоружий // Карсавин Л. Религиозно-философские сочинения: в 2 т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1992. – С. V–LXXIII.

УДК 111.852:2

В.М. ШЕЛЮТО

ПРОБЛЕМА САКРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПОЛИТИЧЕСКИХ ИДЕОЛОГИЯХ XX ВЕКА

Шелюто Владимир Михайлович – профессор кафедры мировой философии и эстетики Восточноукраинского национального университета им. В. Даля, доктор философских наук, кандидат исторических наук, доцент

Стаття присвячена дослідженню місця і ролі сакрального в політичних ідеологіях XX століття. У даній статті робиться спроба розкрити як сакральне впливає на формування політичної ідеології. Дослідження сакральних цінностей проведено на прикладах ідеологій комунізму, фашизму, ліберальної демократії.

Ключові слова: сакральне, ідеологія, комунізм, фашизм, демократія.

Статья посвящена исследованию места и роли сакрального в политических идеологиях XX века. В данной статье предпринимается попытка раскрыть как сакральное воздействует на формирование политической идеологии. Исследование сакральных ценностей проведено на примерах идеологий коммунизма, фашизма, либеральной демократии.

Ключевые слова: сакральное, идеология, коммунизм, фашизм, демократия.

The article is devoted to research of place and role of the sacred in political ideologies of XXth century. An attempt to expose as sacred affects forming of political ideology is undertaken in this article. Research of sacred values is conducted on the examples of ideologies of communism, fascism, liberal democracy.

Keywords: sacred, ideology, communism, fascism, democracy.

© В.М. Шелюто, 2011

Проблема сакрального с каждым годом привлекает к себе внимание всё большего числа исследователей. Выйдя за рамки чисто религиоведческого дискурса, сакральное обрело категориальный статус применительно к этике, эстетике, да и по отношению к культуре в целом. Вследствие этого сакральное стало важнейшей категорией гуманитарного знания. Расширение предметного поля сакрального в контексте современного гуманитарного дискурса было связано с именами таких выдающихся исследователей данной проблемы, как представители феноменологического направления в религиоведении Р. Отто, Г. ван дер Леу, М. Элиаде и др. [1 - 3]. Другое направление исследования проблемы сакрального, к которому принадлежали Б. Малиновский, Р. Кайюа, М. Мосс, Р. Жирар [4 - 7], занималось исследованием истоков и природы сакрального, ориентируясь преимущественно на материалы антропологии, мифологии и этнографии народов, находящихся на ранней стадии развития.

Целью данной статьи является показать место и роль сакрального в ряде политических идеологий XX столетия. Хотя большинство этих идеологий заявляли о своём секулярном характере, тем не менее применительно к ним имеет смысл говорить о наличии отдельных элементов социогенотейстического типа сакрального [8, 12]. Такой тип сакрального непосредственно не связан с конкретной религией, однако содержит ценности, которые рассматриваются в контексте той или иной политической идеологии как сакральные по своему статусу в шкале ценностей. Они стоят неизмеримо выше всех остальных и присутствуют практически во всех политических идеологиях XX века в разной мере.

Сакральное политических идеологий является

эзотерическим по своей сути, хотя, по своей форме, ценности, объявленные священными той или иной идеологией, могут показаться, на первый взгляд, связанными с вполне земным существованием человека. Эти сакральные ценности политических идеологий XX века стоят над всякой логикой и требуют глубочайшей веры в них. Более того они могут даже входить в противоречие с законами формальной логики, и до поры до времени, именно благодаря этому демонстрируют свою силу. Отказавшись от религии, от Бога, объявив «войну небу» многие политические вожди XX века сами попытались поставить себя на место земных богов. В политическом контексте XX века мы зачастую встречаемся с такими явлениями как культ политического вождя, как представление об особой миссии общественного класса, нации или расы. Наличие элементов сакрального в политических идеологиях XX века подтверждает глубокую правоту старой пословицы: «Свято место пусто не бывает».

Религиозное сознание, по словам М. Элиаде, разделяет мир на «сакральное» и «профанное». Причём эти два начала противопоставляются друг другу. Сакральное в любой религии по своему статусу всегда отличается от профанного, мирского, повседневного. Сакральное обладает высшим статусом реальности именно потому, что оно обращено в вечность, тогда как профанное, связано с повседневностью. В политических идеологиях XX века такая позиция также часто прослеживается. О квазирелигиозных истоках одной из важнейших политических идеологий прошлого века в своё время говорил Н. А. Бердяев в своей работе «Истоки и смысл русского коммунизма» [9].

Сакральное биполярно по своей природе, поскольку оно, по словам немецкого исследователя природы сакрального – протестантского теолога

и философа Р. Отто, есть *mysterium tremendum et fascinans* [1, 21 - 73]. В отличие от сакрального, профанное начало всегда однополярное. В качестве одного из полюсов сакральное стремится к божественному, в качестве другого противоположного полюса может содержать и «инфернальное», связанное с мировым злом, с образом врага и т.п. Такая позиция чётко прослеживается в дуалистических религиях древнеиранского происхождения – зороастризме и манихействе, согласно которым добрый и злой боги выступают в качестве творцов мира. Биполярные оппозиции встречаются как в политеистических религиях, например, Вишну-Шива в индуизме, так и в какой-то мере в монотеистических религиях, относящихся к авраамической традиции. Соотношения между полюсами добра и зла, созидания и разрушения неодинаково в разных религиях. Так, например, в религиях, принадлежащих к традиции авраамического монотеизма, добро является абсолютным, тогда как зло – относительным. Добро и зло относятся друг к другу подобно свету и тени. В древнеиранской дуалистической традиции добро и зло мыслятся как абсолютные противоположности друг другу, признаётся субстанциональность зла, а отношение между добром и злом рассматриваются подобно отношению света и тьмы.

Двойственный характер сакральных ценностей сохраняется не только в религиях, но и в политических идеологиях XX века. Современная политическая идеология, хотя и принадлежит к мирской среде, тем не менее сохранила в себе элементы религиозного деления мира на сакральное и профанное. Видимо это сохранение будет всегда актуальным, по крайней мере до того, пока сознание человечества не превратится в нечто однородное, одномерное, как об этом в своё время с тревогой пророчествовал Герберт Маркузе в своей книге «Одномерный человек». Это может осуществиться лишь тогда, когда наступит духовная смерть человеческого рода. Однако, по-видимому, это невозможно осуществить в полной мере, хотя мыслители модерна и постмодерна уже провозгласили «череду смертей»: Фридрих Ницше провозгласил смерть Бога, Мишель Фуко – смерть Человека, Ролан Барт – смерть Автора, а Фрэнсис Фукуяма – конец всемирной истории.

Политическая идеология во многом подобна мифологической сфере, на какую бы научность она не претендовала, как это, к примеру, было с идеологией научного коммунизма. Конструирование политической идеологии требует не столько научных обоснований, сколько интуитивных озарений, иррациональных порывов «воли к власти», *élan vital*, требует квазирелигиозности, утопизма и многого такого, что не может уместиться в тесных рамках рационального мышления. Так или иначе для политической идеологии необходим элемент сакрального.

XX век дал миру несколько тоталитарных идеологий, которые зачастую объявив «войну небу», всё же сами не убереглись от религиозного по своей сути разделения мира на две сферы – сакрального и профанного. Речь идёт прежде всего о ком-

мунистической идеологии, господствовавшей в СССР и странах социализма и национал-социалистской (фашистской) идеологии, являвшейся государственной идеологией Германии, Италии и ряда других стран Европы в 20 – первой половине 40-х годов XX века. Обе идеологии рассматривали себя как альтернативу западной демократии, возводящей себя к Просвещению и либерализму. Поскольку все три идеологии, как тоталитарные, так и демократическая, некоторое время существовали одновременно, то их сакральные ориентиры были расположены в рамках одной и той же исторической парадигмы и должны рассматриваться в одной и той же системе координат политической и социокультурной жизни истекшего столетия. Это говорит о том, что противоположность различных направлений идеологии, с одной стороны, являлось диалектическим моментом их определённого единства в данный исторический период, а с другой стороны, она создавала подобие религиозной среды, с её постоянной внутренней борьбой, в которой существовали своя сакральная, в том числе «инфернальная», и профанная сферы. Для коммунизма, в качестве «инфернального» начала выступал фашизм, в качестве профанного – идеология западноевропейского либерализма и демократии, которая стремилась к отрыву от какой-либо национальной традиции, была надклассовой по форме и космополитичной по своему характеру. Для фашизма инфернальное начало воплощал мировой коммунизм, в то время как профанным началом считалась всё та же западная демократия.

Преодоление космополитической тенденции, первоначально, в некоторой мере, присущей коммунистической идеологии, было осуществлено в процессе партийных чисток и массовых репрессий в 30-х - начале 50-х годов XX века. Эти действия способствовали сближению коммунистической идеологии в СССР, приобретшей в качестве ведущей сакральной ценности великодержавные черты государственности с нацистской идеологией Германии, стремящейся к утверждению, по крайней мере, в Европе, сакральной идеи «третьего Рейха». Главное препятствие к окончательному сближению двух первоначально противоположных по своей направленности идеологий, заключалось в том, что германский национал-социализм всё-таки сохранял некоторые ценности индивидуального характера, прежде всего частную собственность на средства производства и частное предпринимательство. Фашистская Германия не собиралась отказываться от главных сакральных ценностей западного мира, никогда не собиралась уничтожать буржуазный строй, а, значит, идти далеко вперёд в реализации утопической идеи радикального преобразования мира и человечества. К тому же претензии на мировое господство одной страны – Германии, освященные идеей тысячелетнего Рейха, т. е. идеей, апеллирующей к прошлому, наталкивались на тяготение к универсальному господству со стороны коммунистической идеологии, которая апеллировала к будущему времени. Такое противостояние было во многом связано не только с коммунистической идеологией,

подчёркивающей превосходство классовых ценностей над национальными, но и с тем, что СССР был все-таки многонациональным государством. В этом было его главное отличие от Германской империи, которая в свое время противопоставляла себя благодаря «чистоте немецкой крови» «лоскутной» Австро-Венгерской империи, с её многочисленными народами и языками. Что касается Советского Союза, то идеологически он воспринимался не просто как одно из государств, пусть даже очень большое государство, а именно как «шестая часть мира», как «земшарная республика Советов», как «Новый мир», противостоящий «старому миру», к которому причислялись и западные демократии и тоталитарные фашистские государства Европы. Недаром самые влиятельные советские литературные журналы того времени назывались «Красная новь», «Новый мир» и т. п. Вследствие этого идеология в СССР не могла замыкаться узкими национальными рамками, как это было в Германии, где главной задачей являлся именно «мир для немцев». Советская идеология должна была включать в себя как сакральные ценности идеи интернационализма межнационального единства, так и признание существования многих национальных культур. Поэтому, даже у бесписьменных народов должен был появиться алфавит, свои писатели, деятели науки и искусства. Отсюда и известная в период социализма формулировка основной характеристики советской культуры как «национальной по форме и социалистической по содержанию». Германия же, будучи по своей сути мононациональным государством, стремилась к утверждению «нового порядка», который должен был сакрализировать исключительное право немцев как нации на мировое господство. Для обоснования подобных идей и был создан нацистский политический «миф XX века», связывающий немцев начала XX века с древними арийцами и утверждающий сакральную ценность «Deutschland über alles» (Германия – превыше всего). Господствующие в гитлеровской Германии расовые теории, геополитические учения, деятельность общества «Наследие предков», имели задачей сделать германскую историю самой древней историей по отношению ко всем остальным народам мира. Сделать историю древнее, чем она есть на самом деле, – это означало сакрализировать её. Советская коммунистическая идеология первоначально рассматривала Советский Союз едва ли не самым молодым государством мира. Здесь сакрализировалось именно «будущее» время, как таковое, а не государство, всегда сопряжённое с историей, а, значит и с прошлым, которое по утверждениям коммунистических идеологов должно было вскоре отмереть. И только в 30-е годы столкнувшись с вызовом фашизма, в СССР разворачивается процесс сакрализации истории государства, причём во всех советских учебниках она начинается не с истории восточных славян и Киевской Руси, а с древнейших государственных образований Кавказа и Средней Азии. По сути, история СССР, как и германская история, возводящая немцев к древним ариям, начинает-

ся именно с истории стран Древнего Востока.

В период Второй мировой войны сакральной германской идее «нового порядка», противостояла уже не сакральная идея «мировой революции», а идея советской великодержавности, как хотя и «Нового мира», но возводящего себя к глубокой исторической традиции. Хотя вожди страны Советов и не отказывались от фундаментальной, сакральной по своей сути, идеи всемирной коммунистической революции, однако, эту идею они старались в этот период времени не афишировать. Сакральной ценностью считалась именно Родина. И это дало определённые положительные результаты для поддержки СССР в годы войны со стороны народов и правительств других стран. Вокруг СССР могли сплотиться все антифашистские силы, в том числе и представляющие демократические политические режимы западных стран.

По своей внешней форме коммунистическая идеология отличается от фашистской. Труды основоположников марксизма-ленинизма изобилуют различными научными выкладками и ссылками, в них приводится анализ существующих проблем, подкрепляющие тезисы факты. Сакральная книга фашизма «Mein Kampf» не содержит ничего подобного. Она построена на политической мифологии, основанной на эмоциях и риторике, в ней не приводится никаких аргументов строго научного плана. Что касается идеологии западной демократии, то она возводит свои истоки к древнегреческому полису, к римскому праву, к средневековым англосаксонским и романским традициям, к философии Просвещения и либерализму.

Важнейшим сакральным образом в политических идеологиях XX века был образ врага. Западными демократиями был создан образ врага, который связывался прежде всего с коммунистическим режимом в СССР. Несмотря на относительную устойчивость представлений об образе врага в коммунизме и фашизме, изменения в этом образе были очевидны в конце 30-х годов, и происходили зачастую в зависимости от сиюминутной политической конъюнктуры, что не замедлило сказаться на заключении пакта Молотова - Риббентропа, предвзявшем Вторую мировую войну. Таким образом, все политические устремления в этот исторический период группировались вокруг образа врага, который для всех трех сторон являлся сакральным и служил своеобразной точкой отсчета для всех дальнейших действий политического и военного характера.

В идеологии западных демократий, образ врага был довольно обтекаемым. Фашизм представлялся ей врагом лишь тогда, когда его сакральная националистическая и великодержавная идея сталкивалась с европейским космополитизмом и либерализмом, коммунизм же становился врагом тогда, когда его идея «перманентной революции» столкнулась с характерной для Запада идеей прогресса и классового сотрудничества. Колебания западной демократии в ту или другую сторону были очевидны, как раз в силу слабости присутствия элементов сакрального в этой идеологии. Сакральными в ней почитались та-

кие понятия как свобода, частная собственность, которые были адресованы конкретной личности, а не определённой коллективной общности: народу, пролетариату, коллективу, партии, и тем самым они не могли объединить народ той или иной страны в экстремальной ситуации, связанной с войной. Подобные идеи могли до некоторой степени лишь сгладить напряжённость в отношениях между различными общественными классами в демократических странах Европы. Как подчёркивает М. Элиаде, религиозное сознание предполагает, что, когда человек отказывается от себя во имя долга, во имя народа, во имя Бога, во имя какой-то ценности, имеющей надличностный характер, ценности, которая получает в его мировоззрении сакральный статус, только тогда он становится самим собой. В то же время, западная цивилизация, ориентирующаяся на индивидуализм каждого, не давала, в отличие от Древней Греции с её уникальным полисным строем, возможности сплотиться народам этих стран в минуты опасности, поскольку не только имущественная, но и интеллектуальная пропасть стояла между правящим классом и пролетариями в довоенном западном обществе. Чтобы приобщиться к сакральным ценностям нужно либо сплотиться вокруг сакральной идеи, либо становиться аскетом, отшельником, отказавшись от мирских благ. Для советского народа, измученного постоянной усобицей, которая проявлялась в гражданской войне, в коллективизации, повлекшей за собой массовый голод, в политических чистках и массовых репрессиях, именно «священная война» явилась поводом для сплочения против внешнего врага. Западная цивилизация дала простор индивидуализму и была ориентирована на гедонистические ценности, которые связаны с пребыванием человека на земле именно в момент настоящего времени. Эта цивилизация исходила из существования «атомарных», отчуждённых друг от друга личностей и о каком-то единении народов этих стран перед лицом общего врага не могло быть речи.

Важнейшим проявлением сакрального в религии является жертвенность, стремление жертвовать собой ради других. В какой-то мере представление о святости жертвы распространилось и на политические идеологии. Подобно тому, как в древних культах жертва должна лежать в основе человеческой общности и способствовать динамике развития этой общности (например, в основе христианского общества лежала великая искупительная жертва Христа), в различных политических идеологиях также присутствовали сакральные элементы жертвенности, которые воспевались их сторонниками. Так, коммунистическая идеология в СССР всячески подчеркивала жертвенность многих поколений революционеров. Слова «Вы жертвою пали в борьбе роковой» стали строкой революционного гимна. Воспевалась не только жертвенность революционеров, но их действия облекались в многочисленные мифы, героями которых становились погибшие революционеры.

Для политической идеологии стран постсоветского пространства так же характерно присутствие

элемента жертвенности. В жертву приносятся не просто конкретные люди, хотя и такое имеет место в различных локальных конфликтах. Жертвой является, прежде всего, сам распад Советского Союза. Он также был принесен в жертву будущему, новому мировому порядку, глобализации, как после Второй мировой войны, благодаря победе стран антигитлеровской коалиции в жертву была принесена Германия, расчленённая на отдельные оккупационные зоны. Мотив расчленения тела какого-либо гиганта лежит в основе множества мифов о сотворении мира. Такие мифы характерны для скандинавской мифологии, индуистских религиозных представлений. Восходящие к древним религиям, эти мифы в другой форме воспроизводятся в современной ситуации. Еще в древнеиндийской религии Вед говорится о том, что боги расчленили тело первосущества – гиганта Пуруши и из него создали мир. Это трактуется как великая жертва, принесенная богами на алтарь будущего мира и трактуется в священных Ведах следующим образом: «Боги жертву пожертвовали жертве».

Насилие, совершаемое в ходе революции, представляет собой в сакральном отношении жертвоприношение на алтарь будущего. Это возврат в известной степени к древним религиозным культам, в которых всякая жертвенность была связана со сферой сакрального. Языческие боги требовали от людей постоянного приношения жертв. Древние религии рассматривали жертвоприношения как важнейший способ общения с божеством. В этих религиях, допускающих насилие, отношение к жертве всегда было амбивалентным. Как утверждает французский исследователь Р. Жирар в своей работе «Насилие и сакральное»: с одной стороны, существо, приносимое в жертву, почиталось святым, невинным, но с другой – именно жертвенное насилие над ним и сообщало ему святость [7]. Эта двойственность, заключалась именно в том, что принесенное в жертву существо, будь это животное или человек, представлялось святым именно в процессе акта своей насильственной смерти.

Фанатизм в политической идеологии предполагает некую «одержимость» сакральным. По словам Ж. Ж. Руссо, «при всей своей кровожадности и жестокости именно фанатизм – это великая и сильная страсть, которая возвышает сердце человека, заставляет его презирать смерть, дает ему силы для мощного полета и которой нужно лишь лучше управлять, чтобы извлечь из неё возвышенные добродетели» [10, 144]. Сакральное фанатиком политической идеи воспринимается как «верность земле» (Ф. Ницше), свои действия в сложившейся ситуации он не склонен реально оценивать. Каждое мгновение своей жизни он ощущает как «гибель богов» и «рождение нового мира». Как утверждала гитлеровская пропаганда: «Священную книгу» национал-социализма и новой Германии нужно «прожить вместе с фюрером, пережить её вместе с ним...» [10, 151].

Важнейший аспект сакрального проявляется в языке. Политическая идеология нуждается в особом языке, при помощи которого могут быть выражены ее утверждения, которые в своей про-

стоте должны быть понятны всем. В тоталитарном государстве этот язык напоминает язык военных команд. Он выполняет роль заклинания и таким образом становится средством магического воздействия на массы.

Для тоталитарных политических режимов характерно превращение языка из «дома бытия», подлинной речи «сказания» в технизированный новояз. «Сакральный» язык тоталитарного общества в избранной им самим ограниченности выражает только одну сторону человеческой сущности. Поэтому в отличие от сакрального языка мировых религий он поразительно беден. Он стремится к аббревиатурам, к упрощению правил грамматики. Такой язык принуждает каждого человека следовать единым образцам. Любое суждение, высказанное автором в той или иной книге или публичной речи, не должно входить в противоречие с установленными политической властью «истинами». По словам немецкого исследователя В. Клемперера, «язык Третьего рейха полностью нацелен на то, чтобы лишить отдельного человека его индивидуальной сущности, одурманить, усыпить личность, сделать ее тупой и безвольной частицей гонимого в определенном направлении стада, простым атомом катящегося вниз камня» [10, 143].

Сакральное политических идеологий манифестируется и через различные перформансы. Примерами таких перформансов являются первомайские демонстрации, физкультурные и военные парады в СССР, факельные шествия в нацистской Германии, массовые уличные шествия и т. п. Такие перформансы, потрясающие своими масштабами, восходят ещё к ритуалам языческих религий.

Мы можем сделать следующие выводы. Демократическая идеология в отличие от своих тоталитарных альтернатив, ориентированных на «вечность», привязана преимущественно к настоящему времени, к сегодня, к обыденному. Она лишена во многом и жертвенности, и фанатизма.

Коммунизм устремлён в будущее, он заявляет о себе как о совершенном общественном строе, который должен быть построен в будущем. Эта направленность в будущее и составляет важнейший элемент сакрального в коммунистической идеологии. Фашизм, наоборот, во многом устремлён к прошлому, привержен к древнеарийскому началу в культуре, «истинно-немецкому» (*kerndeutsch*) духу и подпитывается архаическими сакральными традициями. Он обращён к древнегерманским языческим богам, богам, которые «велят ковать железо».

Культура, находящаяся в кризисе вследствие дефицита в ней сакрального начала, также, как и живой организм, использует компенсаторные возможности, взятые из других культур и стремится прирастить сакральное извне. Также, как и западная демократия, фашизм и коммунизм – это явно европейские политические феномены. Но европейская идеология XX века – не есть результатом развития только европейской мысли. Это – продукт, возникший в результате открытости этой мысли для различных религиозно-культурных традиций. В XX веке фашизм не мог бы существо-

вать без знания теоретиками «Третьего Рейха» сакральных учений тибетских мудрецов и древнеиндийских (арийских) священных текстов, без «Заратустры» Фридриха Ницше. За внешним фасадом фашистской идеологии существовал внутренний, эзотерический слой, который едва уловим за чеканными словами выступлений политических вождей. Аналогичные поиски сакрального в странах Востока проводились и советскими специальными органами, что в частности проявлялось в проведении экспедиций в малодоступные районы Индии и Тибета. Именно в этот период возникло учение Агни-Йога, у истоков которого стояли Николай и Елена Рерих. Это учение пыталось совместить в себе элементы индийской и христианской традиции с элементами идеологии коммунизма. И это было не случайно. Подход, когда к великому духовному наследию стран Востока относятся только как к средству для достижения сугубо практических целей, характерен именно для мировоззрения, свойственного западной культуре. Открытость европейского сознания могла способствовать переработке европейских идей в принципиально новом ключе. Но то, что в культурах народов Востока давало серьезные позитивные результаты, европейцев зачастую подталкивало к пропасти.

Важнейшим сакральным элементом политической идеологии является утопия. Хотя Н. А. Бердяев утверждает, что главное в наше время не осуществление утопий, а умение их избежать, тем не менее, необходимо иметь в виду и ту правду, которую содержат утопии, несмотря на всю их несбыточность. Сила утопии не в достижении результата, а в воздействии на сознание людей в плане формирования новых тенденций и ценностей в культуре и политике. Утопия, обладая колоссальным сакральным потенциалом, представляется мощным двигателем исторического процесса. Не наука, а именно утопия, составляют основу всякой политической идеологии. И не только коммунизма, фашизма или евразийства, но и «демократических» идеологий либерализма, консерватизма, глобализации, правового государства и т. д.

В отличие от христианской религии, которая включает в себе не только объект коллективной веры, но и субъект – субъектные отношения между человеком и Богом, политическая идеология, лишена этих отношений изначально. Политическая идеология включает в себя только отношения между субъектом и объектом, которому она стремится себя навязать. Посредником, медиатором в действиях людей в десакрализованном пространстве является уже не Бог, а политический вождь, который рассматривается как эталон нравственности и мудрости, зачастую без должных на то оснований. Отсюда и проистекает культ личности в отношении правителей.

Все политические идеологии провозглашают одной из важнейших ценностей свободу. Однако свобода, которая в религиозном сознании выводится из того, что человек создан по образу Божию и к подобию должен стремиться на протяжении всей своей жизни, существенным образом отличается

от представления о свободе в политической идеологии. В идеологии, образ первоначально не задан и свобода выводится из природы самого человека, из факта его рождения, из представлений о его правах. Такая свобода лишена серьёзного онтологического обоснования.

В отношении сакральной «беспочвенности» демократии, следует вспомнить суждение одного из её творцов. Ж. Ж. Руссо утверждал, что настоящей демократии не было, нет и не будет. Ибо

демократия создавалась для Богов, а не для людей [Цит. 11, 395]. Таким образом, французский мыслитель косвенно признаёт, что будущее демократии зависит от того, какой потенциал сакрального в ней заложен изначально. Демократия может принести хорошие плоды только в том случае, когда она дает возможность раскрытия этого потенциала и способствует приращению нравственного компонента в духовной сфере бытия личности и народа.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Отто Р. Священное. Об иррациональном в идее божественного и его отношении с рациональным /Рудольф Отто ; [пер. с нем. А. М. Руткевича]. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2008. – 272 с.
2. Leeuw G. van der *Phanomenologie der Religion* / Gerardus van der Leeuw. – Tubingen : Mohr, 1970. – 808 p.
3. Элиаде М. Священное и мирское / Мирча Элиаде ; [пер. с фр. Н. К. Грабовского]. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.
4. Малиновский Б. Магия, наука и религия / Бронислав Малиновский ; [пер. с англ. А. П. Хомик ; под ред. О. Ю. Артёмовой.]. – М. :Рефл-бук, 1998. – 304 с.
5. Каюа Р. Людина та сакральне / Роже Каюа ; [пер. с фр., відп. ред. С.Л. Удовик]. – К. : Ваклер, 2003. – 256 с.
6. Мосс М. Социальные функции священного :/ Марсель Мосс ; [пер. с фр. под ред. И. В. Утехина ; науч. ред. Утехин И. В. и Геренко Н. М. ; сост. Трофимов В. Ю.]. – СПб. : Евразия, 2000. – 448 с.
7. Жирар Р. Насилие и священное / Рене Жирар ; [пер. с фр. Г. Дашевского]. – М. : Новое лит. обозрение, 2000. – 396 с. – (Интеллектуальная история).
8. Токман В. В. Феномен священного: його сутність і світоглядна природа : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / В. В. Токман. – К., 2001. – 16, [1] с.
9. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма /Н.А. Бердяев. – М.: Наука, 1990 – 224с.
10. Клемперер В. Язык третьего рейха / В. Клемперер // Человек. – 1995. – № 3. – С. 140–156.
11. Новгородцев П. И. Сочинения/ Павел Иванович Новгородцев. – М.: Раритет, 1995. – 448 с. – (Библиотека духовного возрождения)

УДК 7.01

О.П. ГУЖВА

СИМФОНІЗМ ПОЕТИЧНОЇ ДУМКИ

Гужва Олександр Павлович – завідувач кафедри історії Української державної академії залізничного транспорту, професор кафедри, кандидат мистецтвознавства, доктор філософських наук

На прикладі творів Сковороди, Шевченка, Лесі Українки, Павла Тичини розкривається значимість симфонізму як загальнономистецького феномена, здатного відтворювати духовні колізії.

Ключові слова: симфонізм, поетична думка, свідомість, особистість.

На примере произведений Сковороды, Шевченко, Леси Украинки, Павла Тычины раскрывается значимость симфонизма как общехудожественного феномена, способного воспроизводить духовные коллизии.

Ключевые слова: симфонизм, поэтическая мысль, сознание, личность

Guzhva O.P. Symphonism of a poetical thought. In examples of the works by Skovoroda, Shevchenko, Ukrainian Lesya, Paul Tyczyna reveals the importance of a symphonic method as phenomenon of the all arts, rendering spiritual conflicts.

Keywords: symphonism, poetic thought, consciousness, personality

© О. П. Гужва, 2011

Постановка проблеми. Симфонізм як метод художнього мислення розроблявся переважно у музикознавстві. Втім, маються всі підстави сприймати симфонізм як феномен усієї духовної культури, що засвідчує своє існування спробами подолання трагізму. Саме розкриття симфонізму у межах філософсько-культурологічного дискурсу дає змогу розкрити його сутність, що автор доводить у низці своїх наукових розробок та докторській дисертації «Симфонізм як феномен духовної культури», що була захищена у 2010 році.

Мета дослідження полягає у виявленні сутнісних ознак симфонізму у творчості найвидатніших українських поетів-мислителів, які залучалися до відображення та вирішення гострих екзистенційних проблем.

Результати дослідження. В духовній культурі симфонізм займає визначне місце, оскільки бере на себе функцію осмислення буття у його цілісності, включаючи несподівану відповідність між розбудовою твору та безпосередньо онтологічними вимірами Всесвіту [1]. Відповідність виникає й на рівні ідейно-змістовних координат симфонічних задумів, що поширюються на образ світу і зводять воедино колективну та індивідуальну свідомість у цілісне «Я» культури.

Варто зазначити, що саме Сковорода знаходився безпосередньо біля початків формування симфонізму. Саме його діяльність як філософа і митця стає показовою для доведення того, що симфонізм із засобу світоспоглядання перетворюється на логос культури, здатний й через прогноз майбутнього та подолання трагізму буття.

Симфонізм – то є логос самої культури, що в засобах музичної виразності віднаходить ідею діалогу: прихованого у зчепленні тонів, пошуках контрастів, окремих мелодій, магії звукових дійств, розгортанні художнього цілого. Діалог, що є ознакою розгортання соціокультурного буття, висвітлюється в музиці й через асоціативність, тобто залучення сенсів, що належать різним явищам, іноді

пластам культури і припадають на окрему мить музичного висловлювання, як те, скажімо, було у Малера. Але спочатку наявність діалогу, що відбиває прагнення людини охопити Всесвіт, дає нам творчість Сковороди.

Звичайно, прихований від зору, але достеменно присутній на рівнях смислу, образу, змісту протягом симфонічного висловлювання діалог свідчить про зустріч свідомостей: окремої істоти з тим, що розгортається навколо неї, що вона одухотворяє (у найбільшій мірі саме в музиці, від жанрів та форм якої відштовхується й український філософ).

Цей діалог набуває сакрального значення у часопросторі культури, коли йдеться про зустріч людини з Богом, Всесвітом, природою, до яких вона причетна і до яких звернена усім своїм еством. Цей діалог зустрічається в міфах, казках, Священному Писанні. Він є причиною виникнення різних мистецтв, стає рушійною силою розвитку наук, становлення світу духовності, що встановлює у розумінні сенсу буття взаємовідносини Людини зі Всесвітом.

Зустріч людини з Універсумом відбувається і в межах симфонічного висловлювання, сприймаючись як «злиття суб'єктивного та об'єктивного буття» [курсив. – О.Л.], котре обумовлює своєрідність музики як мистецтва. Дамо більш розгорнену думку О.Ф.Лосева з його дослідження «Музика як предмет логіки»: «В абсолютному музичному бутті якраз присутнє суб'єктивне буття з усією своєю невимовною і абсолютно простою якісністю; тут саме присутнє й об'єктивне буття з усім своїм предметним устроєм і якістю об'єктивності. Музичне буття тому так інтимно переживається людиною, що у ньому він знаходить найбільш інтимне торкання буттю, йому чужому. Його «я» раптом перестає бути відокремленим; його життя постає одночасно і життям предметів, а предмети раптом ввійшли у його «я» і зажили єдиним із нею життям. Слухаючи музику, ми раптом відчуваємо, що світ є не що інше, як ми самі, або... ми самі містимо у собі життя світу» [2, с.244].

Сприйняття симфонізму в якості логоса культури дає можливість проникнути у таємницю розгортання художнього задуму (перш за все – музичного твору) з єдиного імпульсу, що сам у собі несе ідею подальшого розвитку через принципи контрасту, антитези, протистоянь. Імпульс цей навіть у згорненому виді вже передбачає співвіднесеність музики з образом світу як найширшим виміром творчого задуму. Тобто у ньому самому (імпульсі) вже з'являється уявлення про своєрідний часопростір, де задіяними мають бути не один, а принаймні декілька образних планів, подій, що підкоряються зовнішній та внутрішній архітектурі цілого, що стає, і як смислове єдине припускає відходи початкового імпульсу від самого себе, появу іншого, на якому симфонізм як логос не завершує своєї роботи, а сягає за межі музичного твору в часопростір усієї культури.

Лише з позицій симфонізму можна зрозуміти масштабність творчих злетів Григорія Савича Сковороди, які зумовлювали тісну єдність усіх гілок його творчості: пісень, байок, притч, філософських діалогів та своєрідних містерій, до яких насамперед належить його книга «Симфонія, наречення Асхань...»

Саме в «Симфонії» Сковорода геть перевершує все те, що дає знання риторики, і створює єдине ціле, що відповідає не окремим формам диспуту: бесіди, діалогу, полілогу, а розгортанню і становленню думки, що проходить через самозаперечення і ствердження.

Логос софійності, згідно з Лосевим, виступає як «конструкція тілесно-фактичного світу, логос творчості» [3, с.179-180]. «Сутнісна софійність» – тіло, що на собі несе становлення смислу – «може вступати у взаємовідносини з оточуючим його меоном, ...тим, який виникає при реальному переході сутності як такої...у нове інобуття» [3, с.180]. При переході сутності в інобуття, зауважує Лосев, немає ще «ніякого фактичного розпаду, є лише розуміння сутності як потенції всього алогічного, як адекватно втіленої алогічними засобами. Тоді це означає, що сутність отримала художнє втілення, і логосом цього втілення, цієї енергії...є естетика» [3, с.181].

У «Симфонії» Сковороди одна «картина» (вислів Сковороди) зі Священного Писання кореспондує з іншою, відбувається грандіозне дійство, яке складається з переростання одного символу в інший, що підіймають глибини змісту самої «Біблії». Персонажі «Симфонії»: Памва, Антон, Лука, Конон, Филон, Квадрат, Друг (ті самі, що були в «Нарцисі»), – стають причетними до відтворення світу духовності, що належить усім і складається з думок та осмислення діянь біблійних персонажів.

Сковорода прагне у винайденій ним світоглядній системі відтворити загальне «Я» усієї християнської общини, а наслідком грандіозної титанічної роботи його думки стає відтворення «Я» усієї культури. Варто зауважити, що таке широке сприйняття суб'єкта історії та культури народжується у добу Просвітництва в філософії та мистецтві.

Найважливішим завоюванням філософської і художньої думки нового часу стала розробка ді-

лектики як науки про розвиток у тому вигляді, як представили цю діалектику Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель. Для німецьких мислителів важливою категорією в осмисленні діалектики стало «Я», що сприймається як суб'єкт історії, прояв абсолютного духу.

Висунення музики на перший план у ряді мистецтв було визнане естетичною думкою на початку XIX століття. В першу чергу до подібного висновку прийшли романтики, пізніше – символісти. Причому всі вони звертали увагу на специфіку музичного мислення, здатного дати не стільки інше, скільки більш ємне, в порівнянні з іншими мистецтвами, уявлення про світ, художній час і простір, надавши їм ефект буттєвих планів, що множаться, своєрідних оповідних кругів, що розходяться, охоплюють весь всесвіт. І цей музичний принцип охоплення всесвіту, що народився загалом з ідеї синтезу всіх мистецтв, був повернений потім кожному з них, ввійшовши в картини Чюрльоніса, романи Томаса Манна, Михайла Булгакова, Германа Гессе. Для всіх названих авторів музика була найважливішим компонентом власного стилю, світобачення і системи образів.

Саме у широкій панорамі духовних шукань нового часу історії формується постать генія української культури Григорія Савича Сковороди, який зводить досягнення музики і філософії в нероздільне ціле і власним типом мислення формує закономірності, притаманні симфонізму.

Саме слово «симфонія» він сприймав як «злагода» (согласие), до цієї злагоди він йшов все життя і шукав її на небі, де поруч з ангелами є змій-спокусник, між людьми, де кожен переживає свою духовну драму.

Сковорода проходить свій шлях духовних страждань у різних своїх втілах, скажімо, у «Потопі зміїному» (1791), де віднаходимо підняття духовного горизонту від мороку до світла.

«Бесѣдуют Душа и Нетлѣнный Дух...

Не всѣ ли не преплывшіи мучатся в огненной безднѣ? Не всѣ ли блеют о пеклѣ? И кто уразумѣл пекло? Не смѣшно ли, что всѣ в пеклѣ, а боятся, чтоб не попасть?..

Прощай, огненная бездна! [Прости, западное солнце!] Мы сотворим свѣтъ получшій. Созиждем день веселѣйшій. Да будет свѣтъ — и се бысть свѣтъ. Да станет солнце и луна! Да станет и утвердится! Да свѣтит во вѣки вѣков! И се ста солнце и луна! Новая луна и солнце. От бога божественное» – (цит. за: [4, с.136]).

Не менш суттєвими у розумінні значимості Сковороди як мислителя є художні відкриття його послідовників: Шевченка, Лесі Українки, Тичини, які знову-таки спирались на зв'язки музики з іншими видами мистецтва, для яких музика була не тільки можливістю збагачення емоційного змісту слова, а й провідником самого задуму.

«Наша дума, наша пісня // Не вмре, не загине...// От де, люде, наша слава, // Слава України!» – так писав Тарас Григорович Шевченко у своєму поетичному зверненні «До Основ'яненка». Шевченко усвідомлював величезну роль, яку відіграють засади духовності у створенні майбутнього Украї-

ни, своєю творчістю він не лише узагальнював досягнення своїх попередників або навіть сучасників, а й відкривав обрії майбутньої оновленої картини світу («І на оновленій землі»). Тому не дивно, що саме шевченківська дума стала тією визначною силою, котра зумовила подальший розвиток української культури та мистецтва.

Шевченко відкрив нові виміри художньої свідомості, ставши в один ряд з геніями людства, бо вміщав у собі потребу до найширшого поєднання міфологічної та релігійної свідомості, занурення у найглибші стани людської душі, котра переживає власну екзистенційну драму і поєднує її з драмою свого народу. Не дивно, що поруч стоять у поета і з'являються майже в один час лірична сповідь та поема, містерія та «подражаніє», бо виміри художнього часу та простору шевченківської думи майже неосяжні. До того ж, між окремими творами Шевченка прокладаються образні арки, виникають різні персонажі легендарних месників, сліпого перебенді, першої любові, скривдженої дівчини.

Тож художнє ціле окремих шевченківських творів сприймається як гостро суперечливе поєднання думок, які у межах усєї творчості набувають філософського змісту та узагальнення. І навіть типове для української народної творчості поєднання контрастуючих образних планів, що зустрічаємо в «Перебенді», також має неабиякий узагальнюючий зміст: «Заспіває, засміється, //А на слюзо зверне».

Тут знаходить відбиття не тільки типова романтична колізія протиставлення мрії та дійсності, а й узагальнення самої моделі сприйняття дійсності, яка несе у собі трагізм людської долі. У музиці XIX століття це протиставлення образних планів породило певні символи, символи долі, фатуму. Це перш за все співставлення тризвуків мажор-мінор, що з'являються у трагедійних задумах Шуберта, Брукнера, Малера.

Шевченківська трагедійність також зростає з внутрішньої діалогічності висловлювання, як те виявилось притаманним симфонії XX століття. Ця внутрішня діалогічність поширюється на художнє ціле тих творів, де є спільні образи або думки. Особливо загострено ця внутрішня діалогічність заявляє про себе у сфері сакрального, котра присутня майже в усіх поезіях Шевченка, де є певна дія або сюжет. Для нього драма Спасителя не має свого завершення: «Тоді повісили Христа, //Й тепер не втік би син Марії» (Орська кріпость 1847). Але разом з Йовом він кидає обвинувачення Творцю за те, що відбувається тут, на землі, з людьми та у душах людей, особливо трагізм зростає, коли йдеться про долю України: «Я так її, я так люблю //Мою Україну убогу, //Що проклену святого Бога, //За неї душу погублю» («Сон»).

Усе життя Шевченко змушений був долати соціальні перешкоди: кріпак, в'язень, солдат – та шукати сенс буття у височині духовності. Не дивно, що саме тяга до мистецтва давала йому змогу розправити крила душі («Як небо блакитне – нема йому краю, // Так душі почину і краю немає» – «Гайдамаки»), вмістити в себе картини минулого, споріднитись з усім народом: «Пишними рядами // Виступають отамани, сотники з панами //І гетьма-

ни; всі в золоті //У мою хатину //Прийшли, сіли коло мене //І про Україну //Розмовляють, розказують...» – «Гайдамаки». Останні рядки виявляють чи не найважливішу рису європейського симфонізму: розширення драматургічного русла за рахунок переключень від оповідальності до драматичного розвороту подій. – Здається, те саме пропонує Григорій Савич Сковорода у своєму «Архістратизі», що починається з листа другу і переростає у шкільну драму.

У мистецтвознавстві поширюються ідеї про наявність рис симфонізму у межах літературного твору. Зокрема, так говорять про романи Т.Манна. Симфонія та соната – як назви – супроводжують творчі звершення А.Білого, Чюрльоніса. Певно, варто поставити питання про наявність спільних рис у мисленні Шевченка з художньою практикою двох минулих століть, яка спиралась у багатьох випадках на синтез мистецтв, обумовлений зміною художнього сприйняття дійсності та пошуками нових творчих засад.

Шевченко ішов на сміливе оновлення форм поетичної творчості, виходячи за межі певного естетичного напрямку. Відповідно до художньої практики XIX-XX століть він збагачував мистецтво слова опорою на давньохристиянські форми (псалми Давида, містерія, плач). Справа була не лише у зверненні до архаїчних пластів, а й розширенні змістовних та образних планів. Не переказ подій Священного Писання, а можливість їх тлумачення в нових історичних умовах, навіть коли здається, що це вже неможливо, коли у Шевченка, як і у біблійського Йова, вже немає віри. Він знов і знов веде цей нескінченний діалог з Создателем, Марією, Архістратигом Михайлом і прокладає шляхи до нового розуміння завдання мистецтва: не всупереч, а разом з вірою відтворювати людину, її духовний світ. Десять він стає схожим на Гоголя, де він переджає М.Булгакова («Слепая»).

У своїх творчих шуканнях Леся Українка спирається на творчий метод Шевченка та Достоевського, що незалежно один від одного торували нові шляхи у мистецтві, але ж мали багато спільного у сутності звершень, що зумовлювалась здатністю охопити неосяжне поле культури, людських здобутків. Творчий метод Шевченка та Достоевського включає в себе гостро суперечливе поєднання думок, він будується на різких змінах композиційних планів, розширенні драматургічної перспективи, внутрішній діалогічності самої думки. Внутрішня діалогічність думки, за нашими спостереженнями, – явище, що поєднує різні види мистецтва, скеровані на відображення динаміки в свитосприйнятті.

Внутрішня діалогічність у Лесі Українки супроводжує важливі для неї у світоглядному плані рішення, що стосуються й усвідомлення власної долі.

Я ... жду страшних ночей, // І жду, що серед них вогонь той загориться, // Де жевріє залізо для мечей, // Гартується ясна і тверда криця.

Коли я крицею зроблюсь на тім вогні, // Скажіть тоді: «Нова людина народилась»; // А як зломлюсь – не плачте по мені! // Пожальте, чому раніше не зломилась! («О, знаю

я, багато ще промчить...», 16/ IX 1896 р.)

Здатність поєднатись і бачити себе в іншій людині — явище не поодиноким в українській літературі — У Лесі Українки почасти йде від самозабуття — «Selbstvergessenheit». Самозабуття відкриває простір для важливих змін у світорозумінні: доля однієї людини є лише ланкою на довгому шляху людської історії та людського духу — те сповідають автори симфоній, починаючи від Моцарта, те ми відчуваємо в духовних хорових концертах Бортнянського, Березовського та Веделя.

Здавен, було, марю: коли б мені сила, // то я б у той храм таємничий вступила, // де світять кризь пійму науки дива, // де людська не хилиться в діл голова, // а гордо здійснюється чоло думливе, // знаття свого певне, і ясне, й щасливе, // де ллється у душу величний спокій, // немов легендарний цілющий напій (LÉGENDE DES SIÈCLES).

Самозабуття надає певної об'єктивності поетичному висловлюванню, збільшує його символіку, зводить воедино історичні часи (Орфееве чудо).

Як і його попередники: Сковорода, Шевченко, Леся Українка, — Тичина звертається до метамови, що сполучає засоби музики, тетралізованого дійства, живопису і надає його поетичній думці надзвичайної ємності відповідно до його світорозуміння й світовідчуття. Його образ світу виникає з

хаосу, він сонцепоклонник, він шукає злагоди поміж людьми у такій же мірі, як вона існує у Всесвіті, і у цьому сенсі він підхоплює кредо Сковороди: пізнати себе, щоб віднайти шлях до Бога. Для обох Сковороди та Тичини симфонія — то найширший вимір буття, що, відтворюючи конфлікти, несе у собі ідею їх подолання.

«І там, де світ нібито закінчується, // там він тільки наново народжується» — Павло Тичина «Сковорода. Симфонія».

Висновки. Григорій Савич Сковорода дійсно був причетний, як і його послідовники, до формування симфонізму як принципу філософсько-художнього осягнення дійсності, що став не лише виміром, а й проявом духовного буття. Через симфонізм прокладає собі дорогу необхідність узагальнення екзистенційного досвіду поколінь, прагнень окремої людини і суспільства. В ньому вибудовується система цінностей та життєвих орієнтирів, які вказують на певний ідеал (досягнення щастя завдяки «сродній праці»), і, мабуть, лише в синкретичному поєднанні різних сфер творчості Сковороди, зумовленому симфонізмом, цей, дещо відсторонений від свідомості окремої людини, ідеал набуває значення всезагальності і сенсу буття.

«Мы сотворим свѣтъ лучшій. Созиждем день веселѣйшій. Да будет свѣтъ — и се бысть свѣтъ».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Суханцева В.К. Музыка как мир человека (от идеи вселенной — к философии музыки) / Виктория Константиновна Суханцева. К.: Факт, 2000. — 176 с.
2. Лосев А.Ф. Музыка как предмет логики / Алексей Федорович Лосев / Из ранних произведений. — М.: Моск. ун-т, 1990. — С. 195-392.
3. Лосев А.Ф. Философия имени / Алексей Федорович Лосев. — М.: Моск. ун-т, 1990. — 270 с.
4. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. — К.: Наукова думка, 1973. — Т. 1. — 532 с.
5. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко; [вступ. ст. О. Гончара; приміт. Л. Кодацької]. — К.: Дніпро, 1987. — 639 с., 1 л. Портр.
6. Українка Леся. Твори: В 2 т. Т. 1: Поетичні твори; Драматичні твори / Упоряд. і приміт. О.Ф. Ставицького; Вступ ст. Л.І. Міщенко; Ред. тому І.О.Дзевєрін. — К.: Наук. думка, 1986. — 608 с.
7. Тичина П.Г. Сковорода. Симфонія. / Павло Тичина. — К.: Рад. письменник, 1971. — 403 с.

УДК 130.3

А.В. ХАЛАПСИС

ФИЛОСОФИЯ ИСТОРИИ И ПРИНЦИП ОБЪЕКТИВНОСТИ

Халапсис Алексей Владиславович — профессор кафедры философии Национальной металлургической академии Украины, доктор философских наук

В статье рассмотрен вопрос об объективности философского постижения истории.

Ключевые слова: философия истории, принцип объективности, субъективизм, истина.

У статті розглянуто питання про об'єктивність філософського осягнення історії.

Ключові слова: філософія історії, принцип об'єктивності, суб'єктивізм, істина.

This article discusses the question of the objectivity in philosophical comprehension of the history.

Keywords: philosophy of history, the principle of objectivity, subjectivity, truth.

© А.В. Халапсис, 2011

Всякое, в том числе — и философское, исследование, претендующее не только на осмысленность своих вопросов, но и на достоверность своих выводов, с необходимостью должно основываться на

принципе объективности. Последний ориентирует исследователя на получение информации, характеризующей имманентные свойства изучаемого объекта, которые не зависят от желаний, убеждений,

личностных оценок и предпочтений познающего субъекта. Конечно, полностью исключить из процесса познания личностные элементы невозможно, но необходимо сознательно стремиться свести их к минимуму.

В естествознании делать это проще, поскольку там объект познания отделен от субъекта, и часто, хоть и не всегда, влияние исследователя можно «вынести за скобки». В естествознании объект исследования (даже если этот объект – человек, как, например, в анатомии) выступает как внешняя по отношению к познающему субъекту реальность, сама-в-себе равнодушная к нему. Иными словами, хотя объект как объект познания возникает в процессе познания, но в своей собственной сущности он не зависит от факта познания, существует вне него. В самом объекте никаких изменений не произошло оттого, что он стал объектом познания.

Науки математические составляют в этом смысле прямую противоположность естествознанию. Дело в том, что они не имеют по существу своего объекта как чего-то противостоящего сознанию, внешнего по отношению к нему. Математические понятия есть особые объекты, которые лишь в субъекте получают свою объективность. Объективность математического знания имеет абсолютную достоверность для человеческого сознания, взятого в своей универсальной форме, т.е. не как сознание отдельного индивидуума, который, конечно, может и не знать математики, но как сознание всеобщее, человеческое вообще, или, что то же самое, как абсолютная возможность такой достоверности. Но именно поэтому математические объекты на самом деле и не объекты вовсе, а лишь инструменты; они не существуют сами по себе, а выполняют лишь служебную роль в процессе познания объектов иной степени реальности (природа и общество), будучи идеализациями.

Таким образом, если в естествознании объект сам по себе не зависит от субъекта, то в математике объект конструируется субъектом и не имеет как-кого бы то ни было реального самостоятельного существования. (Я сейчас не рассматриваю традиционную квантовую механику, в которой влияние субъекта познания исключить нельзя. Приведу лишь цитату из книги известных авторов: «...в соответствии с духом ортодоксальной квантовой теории, квантовые скачки должны быть обусловлены нашим измерением! Принять подобное утверждение тем более трудно, что квантовые скачки являются основным механизмом химических реакций. Можно ли химию считать результатом нашего наблюдения? Если это так, то кто наблюдал химические реакции, которые привели к возникновению жизни?» [3, с. 133]).

В смысле объективности существования общество занимает своего рода промежуточное положение между объектами естествознания и математики. При познании общества исследователь стремится занять позицию стороннего наблюдателя, теоретически осмысливая бытие общества как реальности, существующей самой по себе, то есть безразличной к акту познания и познающему субъекту. Здесь обществовед берет пример с натуралис-

та. Однако в этом своем намерении он достигает успеха лишь частично. Помимо сложностей чисто методологического свойства, связанных со спецификой социальной реальности, которая не может рассматриваться в строго детерминистических категориях, два обстоятельства мешают ему уподобиться естествоиспытателю.

Первое обстоятельство связано с характером познания. Дело в том, что научное познание зависит от тех предпосылочных форм, которые выработало данное общество на конкретном этапе и тех знаний, которыми оно уже владеет. Иными словами, в науке не может идти речь о начале познания с чистого листа. Исследователь использует не только собственные наблюдения, но и данные, накопленные его предшественниками, а также сделанные ими теоретические обобщения, поэтому фактически субъект познания выступает как коллективный субъект. Это справедливо для всех наук, даже для тех, которые номинально только возникли. Однако применительно к общественному познанию ситуация усложняется: коллективный субъект, будучи репрезентантом общества, познает общество как данность, то есть, в определенном смысле можно сказать, что общество познает само себя. Граница между субъектом и объектом стирается, но именно поэтому остро встает вопрос об объективности такого познания.

Второе обстоятельство связано с особенностью общества как объекта познания, а именно – его заинтересованности в познавательном процессе. Объекты естествознания существовали до процесса познания, будут существовать и после него, в этом смысле будучи независимыми (хотя, разумеется, в качестве объектов исследования они конституируются уже собственно в процессе познания; сами же они «не знают» что стали для кого-то «объектом»). Конечно, можно оказывать на них воздействие, преобразовывать их, но это уже вторично, поскольку никак не следует из их собственной сущности. В противоположность им, общество – отнюдь небезразличный объект познавательно-практического интереса исследователя. Социальное познание выступает как один из факторов, влияющих на развитие общества. Причем на каждом последующем этапе истории влияние этого фактора возрастает. Все это приводит к тому, что в науках, занимающихся познанием человека и общества, требования объективности порой являются лишь благим пожеланием.

Строго говоря, философия как таковая не относится ни к естественным, ни к точным, ни к гуманитарным, ни к общественным наукам. Однако отдельные философские дисциплины соотносятся с теми или иными научными сферами, к примеру, философия математики соотносена с математикой, философия физики – с физикой и т.д. Философия (метафизика) истории имеет с историографией и другими общественными науками, а сам философ истории выступает как обществовед. Поэтому на него распространяется сходная для всех обществоведов проблема соблюдения принципа объективности.

Но нужно ли вообще философу истории придержи-

живаться этого принципа? Почему бы не свести все к переживанию, к опыту восприятия истории (или, говоря словами Ф. Анкерсмита, к «возвышенному историческому опыту») и заявить *urbi et orbi*: «Это мое личное субъективное мнение, на которое я, как и всякий человек, имею полное право»?

Конечно, нельзя лишить человека (даже если этот человек является философом) права на субъективное мнение, особенно когда вопрос касается истории и ее интерпретаций; Клио – капризная муза, у которой поистине «семь пятниц на неделе». Кроме того, добиться полной объективности при постижении истории практически невозможно. И все же стремиться к максимальному соблюдению этого принципа необходимо. Причем дело здесь не только в профессиональной этике. Ложное восприятие истории может иметь отнюдь не только теоретические последствия. От адекватности расшифровки культурно-исторических кодов во многом зависит адекватность принятия решений в настоящем, а также достоверность прогнозирования будущего, и, следовательно, – управления им. Сознательная фальсификация истории, осуществляемая даже с самыми благими намерениями, способна нанести обществу колоссальный вред. Крайне негативно на объективность исследования также влияет политическая ангажированность автора; если последний в одном лице выступает и как философ, и как политик, то первый почти всегда оказывается в услужении у второго. Когда же философ берет на себя идеологическую миссию, принципом объективности ему приходится при этом пожертвовать.

Например, Николай Бердяев в «Опыте эсхатологической метафизики» отмечал: «Есть два понимания общества и два пути его. Или общество понимается как природа, или общество понимается как дух. Или общество строится как природа, согласно законам природы, или оно строится как духовная реальность. Этим определяются общественные идеалы и характер общественной борьбы» [1, с. 269]. Обратим внимание, что Бердяев говорит о понимании не в эпистемологическом, а в онтологическом смысле, а именно в смысле противопоставления друг другу различных общественных стратегий, разных идеалов. Отсюда и его понимание духа, которое предполагает априорную моральную оценку, в соответствии с которой можно говорить о том, что конкретное общество строится или как природа, или как дух.

В общем виде мысль Бердяева понятна. Однако сам его подход открывает слишком обширные возможности для произвола интерпретаций. Чем принципиально отличается путь природы от пути духа? Дело-то в том, что «чистых» типов не существует, как и нет здесь однозначных и общеобязательных критериев. Но тогда получается, что решение о том, какие тенденции преобладают в данном конкретном обществе, зависит почти целиком от вкуса теоретика и его личных симпатий (антипатий).

К примеру, какой сценарий реализует современное американское общество? Его защитники будут говорить о том, что для него ключевыми ценностями являются свобода, демократия, права человека

и т.д., и что, стало быть, оно идет по пути духа; те, кто относится к нему с антипатией, будут говорить об американском империализме, о культе «золотого тельца», об агрессивной внешней политике... Как оценить путь Северной Кореи или современного Ирана? Сказать, что это «путь природы» нельзя, ведь религиозным и идеологическим факторам в данных обществах придается немалое значение (идеология чучхе и исламский фундаментализм однозначно не «природные» формы организации общества), но и не каждый западный теоретик с легкостью назовет эти общества «обществами духа». А что скажут незападные теоретики? Если Рональд Рейган назвал «империей зла» СССР, то в современной России кое-кто этот почетный титул присваивает уже самим Соединенным Штатам. Как оценивать кратковременное правление в Афганистане талибов? Кстати, чем принципиально отличается уничтожение талибами буддийского комплекса от ликвидации «языческих капищ» князем Владимиром, не говоря уже о действиях некоторых, не отличающихся особой веротерпимостью, иудейских пророков? Каковы же критерии духовного пути и могут ли они быть в принципе? Кроме того, где гарантия того, что у духа, как и у природы один путь?

Впрочем, в работе «Философия свободного духа» Бердяев вообще пишет, что вопрос достоверности может подниматься лишь в рамках «натуралистических» богословия и метафизики, а для духа он вообще неуместен. Русский философ исходит из того, что сам духовный опыт есть достоверность себя самого, сама духовная жизнь доказывает саму себя и т.д. Так, он пишет: «Духовный опыт и есть самая духовная жизнь, самая реальность духа, самая реальность божественного. В духовной жизни явлены сами духовные реальности и потому не может быть вопроса о соответствии реальностей тому, что в духовной жизни раскрывается. В духовном мире опыту не соответствуют предметные реальности, но самый опыт духовный и есть реальность высшего порядка. Духовная жизнь не есть отражение какой-либо реальности, она есть самая реальность» [34, с. 34]. И далее: «Вопрос о критерии истины, об источниках санкции в познании истины, об авторитете в вере – не духовный вопрос» [2, с. 46].

Можно согласиться с Бердяевым в том, что дух есть активность, жизнь, действие, а не субстанция (в смысле неподвижности, самодостаточности, свершенности). Также он справедливо указывал на недостатки натуралистического подхода к трансцендентному вообще, духу – в частности. По его мнению, метафизический спиритуализм в своем роде не менее дефектен, чем материализм [2, с. 58]. Но что Бердяев предлагает взамен? Рационализированному богословию и метафизике он противопоставляет мистический путь постижения духа, как наиболее подлинный. Однако если к его словам отнестись вполне серьезно, то окажется, что они ведут к следствиям, которые для самого Бердяева были бы наверняка неприемлемы. Русский мыслитель был далек от церковной ортодоксии, но как человек православный, он едва ли признал бы, к

примеру, в практикуемой пятидесятниками глоссолалии подлинный и чистый опыт духа, хотя для самих пятидесятников этот опыт, очевидно, представляется таковым. Бердяев убежден, что познание духа осуществляется во Христе, но ведь есть и нехристианские варианты мистического опыта. В частности, он критикует индийскую религиозную традицию, однако ведь индуист также может иметь мистический опыт, который для него имеет больший авторитет, нежели все богословие и метафизика христианства.

Вероятно понимая, что его «свободный дух» может слишком далеко уйти от собственно христианского учения, Бердяев спохватывается и вспоминает библейскую фразу об испытании духов, однако как их испытывать, если сам мистический опыт не требует доказательств и есть доказательство самого себя? В таком случае следует либо признать «законным» абсолютно всякий мистический опыт (но тогда христианство лишается своего привилегированного статуса как единственного пути богопознания), либо указать критерии, в соответствии с которыми мистический опыт может считаться (или не считаться) подлинно духовным. Если же критериев нет, кроме самых общих рассуждений об эзотерическом христианстве, то «законным» становится любой, сколь угодно произвольный и смутный опыт лишь на основании самого факта опыта.

Вся логика рассуждений Бердяева может быть воспринята представителями иных религий и без больших хлопот «адаптирована» к нехристианским учениям (скажем, вместо пути Христа мусульманский богослов стал бы говорить о пути Аллаха). Сомнительно, что сам Бердяев согласился бы с такой трактовкой, но он не предложил каких-то существенных ограничений, которые бы сделали такую трактовку невозможной. Если для любого человека его личный мистический опыт есть абсолютная достоверность, стоящая выше любого богословия и любой метафизики, то подобный духовный произвол ведет лишь к абсолютному субъективизму. К тому же, если личный духовный опыт – это «реальность высшего порядка», то тогда любые богословские и философские тексты (в том числе и тексты самого Бердяева) теряют всякую ценность. По-видимому, не столь уж наивно «школьное богословие» в своем стремлении «рационализировать» пути богопознания и не столь уж неоправданным является осуждаемое Бердяевым подозрительное отношение Церкви к мистическому опыту.

Я вовсе не отрицаю возможности и ценности мистического опыта, я не берусь судить об аутентичности путей богопознания и т.д. Рассмотрение этих вопросов не входит в мои планы, да и вообще они выходят за рамки философского дискурса. Обратил я на них внимание лишь для того, чтобы показать: как только снимается вопрос об истине и ее критериях, всякое дальнейшее обсуждение философской проблемы теряет смысл. Показателен бердяевский пассаж: «То, что во мне рождается духовная жизнь, что я ищущу Бога, хочу божественного в жизни и люблю божественное в жизни, есть высшее в мире, есть оправдание самого бытия мира. Никакие силы мира не убедят меня в том, что это

иллюзия, самообман, не жизнь» [2, с. 67-68]. Но если никакие силы не убедят его, кого же он сам пытается убедить? Ведь подобный аргумент может использовать кто угодно, указывая на свой личный опыт, называя его высшим в мире и аутично «закрываюсь» от всех остальных сил в этом мире.

Бердяева я привел не в укор, он – один из лучших русских философов. Но есть много теоретиков, для которых философия, в частности – философия истории, оказывается всего лишь средством выражения национальных чувств и партийной (в широком смысле слова) пропаганды. Не составляет большого труда придумать такую модель истории, в рамках которой кто угодно мог бы доказать что угодно – всемирно-историческую роль пролетариата, высший характер арийской расы, сакральную миссию России или то, что развитию цивилизации человечество обязано трипольской культуре. Каждая из этих (и многих других) концепций может подаваться как «объективная», базирующаяся на «строгих научных данных», «новейших открытиях» и т.д.

Как выявить действительно объективное содержание философско-исторических концепций и отделить его от сугубо идеологических конструкций? Конечно, в каждом конкретном случае следует принимать во внимание изложенные факты, аргументы и следующие из них выводы. Но нельзя забывать, что факты могут быть подобраны тенденциозно, а аргументы подтасованы. Все это поставит под сомнение объективность (а, стало быть, – и достоверность) выводов. Обречена ли философия истории на то, чтобы быть «служанкой идеологии» или все же ее модели могут выражать объективное содержание исторического бытия?

Я считаю, что объективность философско-исторического исследования не только необходима, но и возможна. Одним из критериев (с негативной стороны) для меня является национально-партийный. Я имею в виду следующее. Проведем мысленный эксперимент. Возьмем какой-нибудь философско-исторический трактат и представим, что нам неизвестен его автор. Сможем ли мы из текста узнать его партийность или национальность? Если не сможем или его, скажем, национальность будет давать о себе знать лишь во второстепенных деталях (стиль изложения и т.д.), то этот текст может претендовать на значительную степень объективности. Лишь по некоторым нюансам можно догадаться, что «Закат Европы» написал немец, «Постижение истории» – англичанин, а «Социальную и культурную динамику» – американец русского происхождения. Зато национальность авторов «России и Европы» или «Великой шахматной доски» ни у кого не вызовет сомнений.

Конечно, из того, что сочинение Шпенглера более (в соответствии с принятым здесь критерием) объективно, чем работы Н.Я. Данилевского и З. Бжезинского, еще не следует, что оно само по себе достоверно, поскольку, во-первых, национально-партийный критерий – один из критериев объективности, но не единственный, во-вторых, объективность является необходимым, но не достаточным компонентом достоверности. Однако

если философский текст не является рупором патристических идей и партийной принадлежности его автора, то его выводы будут вызывать гораздо больше доверия. В противном случае, прежде чем говорить о достоверности выводов соответствующего трактата, придется мысленно извлечь из него все национально-партийное и смотреть уже на то, что останется. Вот этот остаток и будет ценой такого текста как текста философского, сколь бы ценен он ни был как, скажем, пропагандистский или идеологический ресурс.

Есть, тем не менее, познавательная сфера, на которую действие принципа объективности я бы не стал распространять. Это сфера познания будущего. Такого рода познание не есть познание чего-то объективно существующего как данности, но рассмотрение наиболее вероятных возможностей развития релевантных объектов (народов, государств, цивилизаций etc.). В этом случае даже взаимно противоположные прогнозы могут быть одинаково возможны. Разговор здесь, стало быть, должен идти не об объективности (ибо положение дел в будущем еще не сложилось, оно не есть наличной данностью присутствия), а об адекватности и о достоверности прогноза. Кроме того, сам факт прогноза может иметь для будущего самые серьезные последствия, ведь прогнозы как раз и делаются для того, чтобы направить усилия на реализацию наиболее благоприятного из всех возможных сценария

рия и недопущения реализации неблагоприятного. Особенно интересен второй случай: теоретик предсказывает возможность какого-либо крайне неблагоприятного события (крушения цивилизации, техногенной катастрофы, ядерной войны и т.д.) как раз для того (если он не такой фаталист как Шпенглер), чтобы его прогноз не оправдался.

Одно из своих эссе Бертран Рассел заканчивает любопытным прогнозом: «Если человеческие существа, распаленные гневом, прибегнут к помощи насекомых и микроорганизмов (что, конечно, произойдет в случае большой войны), то, по-видимому, насекомые и останутся единственными победителями. С космической точки зрения, наверное, об этом сожалеть не стоит; но как человеческое существо, я не могу не вздохнуть с сожалением о конце моего вида» [4, с. 424].

Занятие «космической точки зрения» при прогнозировании будущего не является задачей теоретика и он вовсе не обязан с холодным равнодушием констатировать наступление будущего как чего-то неотвратимого (тот же Рассел, я подозреваю, написал свое эссе не имея в виду оплакивание судьбы человечества). Абсурдно навязывать свою волю прошлому, но вовсе не безрассудно пытаться управлять будущим. Исходя из этих соображений, философу истории также нет необходимости делать вид, что будущее его занимает исключительно *sub specie aeternitatis*.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бердяев Н.А. Опыт эсхатологической метафизики. Творчество и объективация // Бердяев Н.А. Царство Духа и царство Кесаря. – М.: Республика, 1995. – С. 164-286.
2. Бердяев Н.А. Философия свободного духа // Бердяев Н.А. Диалектика божественного и человеческого. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2003. – С. 15-338.
3. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант / И. Пригожин, И. Стенгерс; Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1999. – 268 с.
4. Рассел Б. Люди или насекомые? / Б. Рассел // Квинтэссенция: Философский альманах / Сост.: В.И. Мудрагей, В.И. Усанов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 423-424.

УДК 130.32

В.В. ДУТЧАК

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ КАТЕГОРІАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ВЛАДИ. «ВЛАДА У МЕЖАХ ТІЛЬКИ РОЗУМУ» (Частина 2)

Дутчак Владислав Васильович – завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Обласного комунального вищого навчального закладу «Інститут підприємництва «Стратегія», кандидат філософських наук

У статті аналізуються категоричні настанови І. Канта «Влада у межах розуму» (Частина 2).

Ключові слова: влада, антропологія, категорії, совість, суспільство, обов'язок.

В статье анализируются категорические наставления И. Канта «Власть в пределах разума» (Часть 2).

Ключевые слова: власть, антропология, категории, совесть, общество, долг.

The article is the attempt to analyze the categorical definition "Power Within the Limits of Reason Alone Mind" given by I. Kant.

Keywords: power, anthropology, categories, conscience, society, debt of honour.

© В.В. Дутчак, 2011

Внутрішнім (антропологічно безумовним) стержнем, на який «нанизується» можливість індиві-

дуального вибору у напрямок імперативу, є не що інше, як совість. Совість є насамперед тим, що вга-

мове особистісні амбіції відносно впорядкувальної функції влади. Натомість витoki її сходять до розумового (усвідомленого) релігійного артефакту. «...те места Писания, которые, кажется, содержат [призыв к] пассивной покорности внешней силе, порождающей в нас святость, должны быть истолкованы так, чтобы стало ясно, что мы сами должны трудиться над развитием моральных задатков в нас, хотя эти задатки свидетельствуют о божественности происхождения, которое выше всякого разума и поэтому обладание ими есть не заслуга, а божья милость» [15, с.342], вказує Кант.

На думку Канта, «совесть – это практический разум, напоминающий человеку в каждом случае [применения] закона о его долге оправдать или осудить. Ее отношение, следовательно, есть не отношение к объекту, а отношение только к субъекту (воздействовать на моральное чувство через его акт), следовательно, она неизбежный факт, но не обязанность или долг» [12, с.335]. У цих міркуваннях, на наш погляд, проступає дійсність ліберально-демократичної та гуманістичної (цивілізаційно-світської) «налаштованості» кантівської думки, витoki якої сходять до джерел аксіологічно (метафізично-релігійно) забарвленого антропологізму. Оскільки категорії покори, підлеглості, підданства конститууються «крізь» настанову абсолютної довіри до людської індивідуальності, крізь можливість особи свідомо підійти до морального закону як безумовної сутності, остільки й влада (з культурно-антропологічної точки зору) не містить необхідної потреби у примусі, тим більш – у насильстві.

Можна, таким чином, стверджувати, що інтенціональна цивілізаційно-культурна опозиція, в яку вбудована категоріальна бінарність «влада (впорядкування – управління – примус [насильство])» – «підлеглість (підпорядкування – виконання – [покоря])» у полярних семіотичних пунктах утворює антиномію: у цивілізації влада є примус, у культурі – свободний вибір на основі морального імперативу. Але в антропологічній рефлексії (зокрема, завдяки *cogitatio* совісті) ця антиномія трансформується у смислову доповнювальність. Мораль, каже Кант, «неизбежно ведет к религии, благодаря чему она расширяется до идеи обладающего властью морального законодателя вне человека (выделено мной – В.Д), в воле которого конечной целью мироздания служит то, что может и должно быть также конечной целью человека» [14, с.82].

Вчення Канта про совість здебільшого розглядають у контексті його етики. Дійсно, совість людини є найкращим суддею в питаннях моралі, вищою здатністю виявлення моральної істини і правильного рішення; якщо вона не тільки суб'єктивна, але і з'єднана зі знанням об'єктивної істини, то вона є справді моральною точкою зору. Кажуть, посилаючись на «Критику чистого розуму», що в Канта совість саме і з'являється там, де голос розуму умовкає, де мислення не може дати собі ради з пізнавальними проблемами. Але це не применшує значення нормативно-критичних принципів для реального поведіння людини, і спонукання совісті є необхідною складовою частиною характе-

ристики особистості. Діяльний практичний розум, розглянутий Кантом у вченні про добродійність, несе в собі свідомість «внутрішнього судилища», чим і є, власне, совість. Ця свідомість виражається в споконвічних моральних задатках і висновках розуму, в ідеальних, заснованих переважно на релігійній вірі цілях і, нарешті в розумному хвилюванні, тобто в моральному принципі чи основоположенні розуму, який був сформульований ще в «Критиці практичного розуму» і потім покладений в основу «Метафізики моральності». У кантівському вченні поряд з естетичною та розумовою потребою людини в совісті має значення і сфера релігійного досвіду, свого роду «релігійно-совісна» установка. Мова йде про первісні задатки моральності, у яких схильності, порив до дії, сама дія вимагають воління, котре не обходиться без совісті; тимчасові ступені вираження цих задатків, а також форми їхнього усвідомлення (неясна, виразна і релігійно-віруюча) додають вченню про совість закінченого вигляду. З поняттям совісті тематично та семіотично пов'язане поняття свободної сваволі (або свавілля) – одне з найцікавіших понять в Канта. Воно вказує на належним (рос.: *долженствующим*) – метафізично, морально та релігійно – чином обумовлений характер владного самопримусу у людському волевиявленні. У трактаті «Релігія у межах тільки розуму» Кант, зокрема, вказує, що «с точки зрения практической способности, для которой важна не физическая, а исключительно моральная сторона нашего свободного произвола – а именно то, с чего мы должны здесь начинать в моральном смысле: с веры ли в то, что бог для нас сделал, или же с того, что мы сами должны делать, чтобы стать достойными этого благодеяния (а оно может состоять в чем угодно), – вопрос, несомненно, решается в пользу последнего» [14, с.189].

Показово, що владний самопримус – «через» свободну сваволу – діє на основі раціональної рефлексії (а якщо поширити реконструкцію кантівської моральної настанови до метафізичних «масштабів» світогляду – на основі апіорних підстав можливості синтетичного судження). Кант зазначає: лише моральний закон сам по собі є мотивом у судженні розуму, і той, хто робить його своєю максимою, є морально добрим. Образ думок, тобто перша суб'єктивна підстава прийняття максим, може бути лише одним, та спрямованим на усе застосування свободи взагалі. Але сам образ думок має бути прийнятий свободою сваволею, інакше він не може бути втілений в свідомість [див.: 14, с.94].

Отже, Кант є прихильником влади належного над цінністю в моралі, у цьому він вбачає специфіку моральності, крім того, він першим звертає увагу на загальний характер моральних вимог, на те, що вони у своєму «зобов'язуючому» значенні поширюються на всіх людей, у кінцевому рахунку – на людство в цілому. Кант наголошує, що в моралі людина повинна сама усвідомлювати необхідність (належність) певних дій і сама примушувати себе до цього. У цьому він і бачить специфіку моральності, відрізняючи її від легальності (простого виконання імперативних вимог, зовнішнього підпорядкування). Мораль не виводиться Кантом

з аналізу людського буття, історії, суспільства, а просто постулюється як щось споконвічно дане розумом і як деякий особливий вимір світу.

Вчинок, закон якого збігається з законом природи, не має, за Кантом, ніякого відношення до морального закону. Те, чого немає в природному законі, – це внутрішній примус. Моральну здатність «свободного самопримуса» Кант називає добродійністю, а вчинок, вихідний з такого умонастрою (з поваги до закону), – добродієм (етичним) вчинком. Чеснота є твердістю максими людини під час дотримання свого обов'язку – усяка твердість дізнається через ті перешкоди, що вона може перебороти, для чесноти ж такі перешкоди – це природні схильності, які можуть прийти в зіткнення з моральним наміром [див.:12, с.329].

У соціальній сфері Кант стверджує ідею просвітительської розсудливості про неспішну зміну до кращого, замість «революції в образі думок». Він не квапиться підтримати строгі моральні оцінки суспільного прогресу, добро і зло за аналогією заступаються категоріями «краще – гірше», безумовна протилежність полярних етичних понять «згладжується» поступовістю поліпшень, «нескінченністю руху вперед від поганого до кращого». Індивідуальний і колективний егоїзм, вважає мислитель, у підсумку приносить суспільству не збиток, а внутрішнє суперництво між індивідами – позитивна, сприятлива умова удосконалювання індивідів і прогресу суспільства, наближення до загального «всесвітньогромадянського» стану. «И это вселяет в нас надежду, что после некоторых преобразовательных революций осуществится наконец то, что природа наметила своей высшей целью, а именно всеобщее всемирно-гражданское состояние, как оно, в котором разовьются все первоначальные задатки человеческого рода» [8, с.21].

Серед здібностей людини Кант виділяє здатність «спілкуватися із собі подібними». Спілкування він зводить до негативної форми, до антагонізму між ізольованими одне від іншого індивідами; таке «спілкування» безпосередньо впливає з «нетовариської властивості», закладеного в природі людини, із сильного прагнення усамітнитися, ізольоватися, з бажання «все сообразовывать только со своим разумением»; такой человек неизбежно ожидает отовсюду сопротивления, так как он по себе знает, что сам склонен сопротивляться другим» [8, с.11]. Це породжує тільки «недоброзичливу товариськість» людей, що постійно загрожує суспільству роз'єднанням. Людина затверджує себе серед своїх ближніх, котрих вона не може терпіти, але без яких «не може обійтися» [8, с.11]. Добро з цього погляду з'являється в історії як побічний продукт морального зла. Моральне зло має ту невід'ємну від своєї природи властивість, що по своїм цілям (особливо у відношенні інших, що тримаються такого ж напрямку думок) воно є внутрішньо суперечливим і саморуйнівним і, таким чином, хоча і повільно, але поступається місцем моральному принципу добра [див.: 9, с.300]. Кант наголошує, що від неприборканого егоїзму і розгулу свавілля (несамовитого потягу до влади) через

прогрес до дисципліни й просвіти все-таки можна поступово прийти до визначеної задля людства мети й патологічно змушену узгоду до життя в суспільстві перетворити зрештою в моральне ціле [див.: 8, с.12]. Цивілізація споруджена на плюралізмі егоїстичних прагнень, але вони, узагалі говорячи, до добра не ведуть. Таким чином, у даному випадку Канту доводиться дистанціювати вирішення моральної задачі для історичного світу у невідоме майбутнє.

Дуже важливо зрозуміти, що кантівське обмеження владних домагань розуму одночасно означає звільнення його від усякого спонукання, що нав'язується ззовні. Ноуменальна воля, освоєвана трансцендентальною рефлексією, з модусу передіснування трансформується в модус самоздійснення раціонально діючого суб'єкта. Звільняючи розум від владної догматики авторитету, Кант, по суті, «звільняє» людину, і в цій обставині відкривається, можливо, найважливіше, найглибінніше значення трансцендентальної метафізики: рефлексивній практиці мислячого суб'єкта Кант додає чітко виражений індивідуально-особистісний вимір. Адже взяти на себе всю повноту відповідальності за вчинок можливо лише в тому випадку, якщо суб'єкт судження (фігурант вчинку), по-перше, відокремлює себе від усякого впливу, що детермінує апостеріорі (у темпоральному і причинному відношенні, причому – не тільки в порядку «природної» детермінації (владного впливу)), але й у моральному й аксіологічному планах (відповідальність є результатом вибору, але не примусу), а по-друге, виявляється здатним – при збереженні саморефлексії своєї неповторності й унікальності – промислити зміст дійсності і зміст суджень про неї в контексті структурного і смислового ізоморфізму. Така відповідальність не може бути вимушеною, вона генерується особистістю як раціонально обґрунтований вчинок обранства. Навіть у відношенні цінностей, обумовлених верховним авторитетом, яким для християнина є Писання, діє це особистісне раціонально-вмотивоване обґрунтування. Усі тлумачення Св. Писання, вказує Кант, автентичні лише тоді, коли засновані на принципі моральності (ми вже згадували це положення): тоді сам Бог у нас є «тлумач»; отже, божественність отриманого нами вчення може бути пізнана тільки через поняття нашого розуму, оскільки вони чисто моральні і тому вірні [див.: 15, 348]. Ця індивідуально-особистісна свідомість достоїнства і принциповий «аксіоматичний антифаталізм» (цим терміном Е.Ю. Соловйов зазначає визнання за кожною особистістю свободи волі [див.: 21, с.171]) у ще більшому ступені, аніж поділ функцій теології і філософії, характеризують антропологічний переворот, що здійснився в новоевропейську епоху. Він органічно кореспондує з «цивілізаційним переворотом», тобто з характером і змістом перетворень широкого соціального плану, що здійснилися до кінця XVIII століття в Європі: в економіці, соціальній системі, політиці і праві, техніці, технології, науці і т.п.

Отже... Реконструкція архетипічно-антропологічних підстав, на яких будується кантівська он-

тологія влади, має здійснюватися у смисловому полі світоглядної парадигмальної альтернативи «Реформація – Просвітництво» («культура – цивілізація»). Існує трансцендентально-антропологічна (онтологічно непередумовлена, сакрально-імперативно «налаштована», проте усвідомлена розумом) засаднича бінарність «владно-підлеглого» зіставлення. Культурно-антропологічна рецепція та інтерпретація поглядів Канта приводять до висновку, що в імперативному вимірі буття суб'єкт підпорядкування (або підлеглості) не має потреби в зовнішньому примусі з боку влади

або інакше: влада «не містить» у собі необхідності примусових дій або навіть «насиленних намірів» відносно цього суб'єкта. У кантівському розумінні онтології влади проступає дійсність ліберально-демократичної та гуманістичної (цивілізаційно-світської) «налаштованості» новоевропейської думки, витоки якої сходять до джерел аксіологічно (метафізично-релігійно) забарвленого антропологізму. Кантівське обмеження владних домагань розуму одночасно означає звільнення його від усякого спонукання, що нав'язується ззовні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева И.С. Учение Канта о вечном мире // *Философия Канта и современность* '1974. – С. 236-266.
2. Асмус В.Ф. Иммануил Кант. М.: Наука, 1973.
3. Богомолов А.С. Кант, кантианство и европейская философия XIX в. // *Кант и кантианцы. Критические очерки одной философской традиции*. – М.: Наука, 1978. – С. 97-154.
4. Булатов М.А. «Практический разум», философия истории и теория целесообразности // *Критические очерки по философии Канта*. К.: Наукова думка, 1975. – С. 62-108.
5. Гердер Г.И. Идеи к философии истории человечества. М., 1977.
6. Гулыга А.В. Кант сегодня // *Кант И. Трактаты и письма*. – М.: Наука, 1980. – с. 5-42.
7. Дробницкий О.Г. Теоретические основы этики Канта // *Философия Канта и современность* '1974. – С. 103-151.
8. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // *Соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 5-23.*
9. Кант И. К вечному миру // *Соч. в 6 т. – М.: 1966. Т. 6. – С. 257 – 307*
10. Кант И. Критика способности суждения // *Соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1966. – Т. 5. – С. 161-527.*
11. Кант И. Критика чистого разума // *Соч.: в 6 т. М.: Мысль, 1964. – Т. 3. – 799 с.*
12. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. Часть вторая. Метафизические начала учения о добродетели // *Соч. в 6 т. – М.: 1965. – Т. 4, ч.2. – С. 305-438.*
13. Кант И. О вопросе, предложенном на премию Королевской Берлинской Академией наук в 1791 году: какие действительные успехи сделала метафизика в Германии со времени Лейбница и Вольфа? // *Соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1966. – С. 177-255.*
14. Кант И. Религия в пределах только разума // *Трактаты и письма*. – М.: Наука, 1980. – С.78-278.
15. Кант И. Спор факультетов // *Соч. в 6 т. – М.: Мысль, 1966. Т. 6. – С. 311-348.*
16. Корнер В.Ф. Двойное сознание интеллигенции и псевдокультура // *Вопр. философии* // – 1989. – №9. – С.65-79.
17. Кураев А. О вере и знании – без антиномий // *Вопр. философии*. – 1992. – №7. – 45-63.
18. Малахов В.А. Проблема нравственной свободы в этике Канта // *Критические очерки...* С. 109-123.
19. Пионтковский А.А. Теория права и государства Канта // *Философия Канта и современность*. М.: Мысль, 1974. – С. 152-183.
20. Пронякин В.И. Культурно-онтологические аспекты истории западноевропейской метафизики. – Дисс. на соиск. уч. ст. докт. филос. н. – Днепропетровск, 1998. – 421 с. (на правах рукописи).
21. Соловьев Э.Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права. М.: Наука, 1992. 214 с.
22. Соловьев Э.Ю. Теория «общественного договора» и кантовское моральное обоснование права // *Философия Канта и современность* '1974. – С. 184-235.
23. Табачковский В.Г. Кант и проблема целостности человеческой деятельности в буржуазном сознании // *Критические очерки ...* – С. 220-269.
24. Фрейд З. Тотем и табу // «Я» и «Оно». Труды разных лет. – Тбилиси: Мерани, 1991. – С.193-350.
25. Dallmayr F. Between Freiburg and Frankfurt: Toward a Critical Ontology. Amherst: 1991.
26. *Metaphysics and Philosophy of Science in the seventeenth and eighteenth centuries: Essays in honor of Gerd Buchdal* / Ed. by R.S.Woolhouse. Dordrecht: 1988.

УДК 130.2

О.В. РОДНЫЙ

СМЕХ В СОЦИАЛЬНОЙ ИНТЕРАКЦИИ

Родный Олег Владимирович – докторант кафедры философии Днепропетровского национального университета им. А. Гончара, доцент, кандидат филологических наук

Статья посвящена социальным функциям смеха, их взаимозвязку й значенню в житті суспільства. Показано, яким чином сміх виконує корекцію стосовно навколишньої дійсності.

Ключові слова: сміх, комічне, функція, соціум, комунікація.

Статья посвящена социальным функциям смеха, их взаимосвязи и значению в жизни общества. Показано, каким образом смех выполняет коррекцию по отношению к окружающей действительности.

Ключевые слова: смех, комическое, функция, социум, коммуникация.

The article is devoted to laugh social functions, their interrelation and importance in society life. It is shown how laugh carries out environmental social life correction.

Key words: laughter, comic, function, socium, communication.

© О.В.Родный, 2011

Смех – универсальное явление, присущее только человеку, сопровождает эволюцию мировой цивилизации, выражает своеобразие ее локусов, способствует выработке норм, ценностей социальной коммуникации, содействует формированию человеческой личности.

Смех выступает органичной составляющей социальной жизни человека с древнейших времен, выполняя социальные функции по интеграции, идентификации, коммуникации.

В разное время теориями смеха, комического занимались Р.Декарт, Т.Гоббс, И.Кант, З.Фрейд, А.Бергсон, М.Бахтин, Д.Лихачев и другие ученые первой величины. В конце XX века появилась новая отрасль науки, занимающаяся проблемами смеха – гелатология. Однако до сих пор смех остается дефиницией, ставящей перед его исследователями множество вопросов: происхождение смеха, его социальные функции, особенности комического в разные эпохи развития цивилизации, национальные особенности смеховой культуры и т.д.

В данной статье предпринята попытка определить социальные функции смеха. По отдельности они упоминаются в ряде научных источников, однако систематизированный анализ социальной интеракции смеха предпринимается впервые.

Смех должен отвечать известным требованиям совместной жизни людей (А.Бергсон). Поэтому прежде всего выделяется общественная функция смеха.

Смех, по А.Бергсону, теряет свое значение вне социальной группы: «Не существует смешного вне человеческого» [3, 11], Смех непосредственно связан с отношениями между людьми, в определенной ситуации выстраивает их поведение. Современный американский гелатолог Роберт Провайн называет смех клеем, связывающим группу людей воедино.

Смех должен быть видом общественного мнения, средством избавления общества от механической косности. На это указывал А.Бергсон: «Исходящее от него (от смеха – О.Р.) опасение подавляет центробежные тенденции, держит в напряжении и взаимодействии известные виды активности побочного характера, рискующие обособиться и заглохнуть, – словом, сообщает гибкость всему тому, что может остаться от механической косности на поверхности социального тела» [3, 20-21]. Косность характера, ума, мировоззрения должна настораживать общество как признак того, что в нем активность замирает, замыкается в себе.

Существование норм мышления помогает людям понимать друг друга в сходных ситуациях действия, и в то же время именно существование норм рождает особое человеческое поведение – смех. В. Я. Пропп в своей классификации видов смеха [7] показывает, что есть особые виды смеха, которые просто требуют осознания норм: так, насмешливым называется смех, в основе которого лежит отношение человека к различным нормам физического строения тела или нормам поведения. Сам комизм как явление основан на несходстве укладов жизни разных народов, он только резко подчеркивает существование этих норм.

Смех рождается из коммуникации; с полным

основанием можно сказать, что само бытие смеха может быть понято только через предварительный онтологический анализ двух своих диалогических сторон – смеющегося субъекта и осмеиваемого объекта. Поэтому одной из самых важных функций смеха является его коммуникативная составляющая.

Смех и улыбка выступают, прежде всего, как форма простейшей коммуникации. Первичная функция смеха – передача информации о комфорте, отсутствии боли и неудобств. Изначально смех означал дружелюбие, радушие, отсутствие опасности. Кроме того, смех способствует объединению определенных групп людей, связанных устойчивым комическим отношением к каким-либо явлениям социальной жизни.

А.Сычев выделяет при этом две смеховые подфункции: интеграции и дифференциации, находящиеся в амбивалентной связи друг с другом: «...отграничение... группы от других групп подчеркивает ее специфику, способствует более четкой самоидентификации ее членов, а, следовательно, и их сплочению. Как правило, интеграция является первичной и основной целью коммуникации, в то время, как дифференциация – вторичной и подчиненной» [8, 98].

Коммуникативное бытие смеха следует оценивать в социальной интеракции. Последнее подразумевает, что смех выступает в качестве действенного механизма, позволяющего реализовывать исправление социальных норм, принципов взаимодействия. Социальное взаимодействие также выступает важнейшим социальным атрибутом смеха. Именно здесь реализуется деятельностный характер смеха, коммуникативная эффективность. Целью социального взаимодействия является взаимопонимание, подразумевающие единые и согласованные действия членов общества. У человека, который включается в общий процесс достижения цели, смех выступает символом приятия и единения.

Санкционирующая функция смеха также является одной из центральных функций комического. Еще в архаичном обществе смехом наказывали, поощряли, воодушевляли соплеменников. Анри Бергсон справедливо отмечал: «Смех, прежде всего, – исправление. Способный унижать, он должен всегда производить на того, кто является его предметом, тяжелое впечатление. Общество мстит посредством смеха за те вольности, которые позволяют себе по отношению к нему» [3, 121]. Роль смеха здесь сводится к необходимости отстаивания традиционных ценностей, социальных и моральных норм.

Особенно ярко данная функция смеха проявляется в сатирической литературе, помогая обнаружить несоответствие между видимостью и сущностью, формой и содержанием. Этот мощный литературный пласт, берущий начало с творчества Марциала, Луцилия, Ювенала, характеризуется уничтожающим осмеянием предмета изображения, раскрытием его несостоятельности, несоответствием своей природе или предназначению. Особенное значение сатирическая литература приобрела в

Новое время, став действенным оружием борьбы за исправление общественных пороков.

С санкционирующей функцией смеха тесно связана компенсаторная функция, призванная снимать психологическое и эмоциональное напряжение, обеспечивать человеку состояние релаксации. Основное ее предназначение – противостояние смеха негативным явлениям окружающего мира и создание условий покоя и гармонии по отношению к явлениям действительности.

Компенсаторная функция смеха прослеживается в ритуалах и обрядах первобытного общества, средневековья, Возрождения. Не менее активна она и в культуре (не только смеховой) Нового времени. Человек во все времена нуждается в отдыхе от работы и проблем, от социальной регламентации, определенных общественных норм. Ритуалы и обряды входили в состав многих праздников, во время которых люди отвлекались от каждодневных проблем, предавались релаксации и, как следствие, смеху.

А.Сычев считает, что определенной формой социальной компенсации является утопическое мироощущение, которое можно интерпретировать как «изначальное» – это мироощущение «золотого века» с его всеобщей свободой. «Смеховая утопия отличается от поздних концепций рядом особенностей: во-первых, праздничная утопия универсальна и всеохватна, а не строго локализована. Во-вторых, утопии Платона, Томаса Мора или христианский рай предлагают отсроченное изменение статуса – после построения идеального государства или после смерти, где «плачущие утешатся, а милостивые – будут помилованы» [4, 238].

Помимо прочего, смех проявляется как механизм катарсиса, эмоционального и эстетического очищения. Комическое искусство, помимо сатирического обличения, где гнев выступает как социальная санкция и средство воспитания, может выступать и как чистое развлечение, поддерживающее социальный оптимизм и веру в будущее. И «Декамерон» Боккаччо, и «Гаргантюа и Пантагрюэль» Ф.Рабле, и комедии В.Шекспира, и творчество Дж.Свифта, и многих других сатириков мировой литературы включают в себя, помимо других, компенсаторную функцию смеха.

А.И.Мазаев ввел в научный обиход понятие «праздничного мироощущения» [6], которое вбирает в себя чувство прекрасного или возвышенного, свободы или даже счастья. Такое мироощущение не обходится без радостного смеха с его компенсаторной функцией.

Онтологические аспекты смеха тесно связаны с познавательными. Со времен Аристофана смех часто представляется как разоблачение иллюзии, фикции, предрассудка, заблуждения, т.е. в гносеологическом аспекте.

Смеясь, человек и общество познают мир, преодолевая ложь, заблуждения и глупость и приближаясь к пониманию истины. Смех с этой точки зрения является формой познания и должен рассматриваться в общем поле гносеологической проблематики.

В качестве конституирующего элемента мировоз-

зрения смех выступает в ряде концепций и теорий. Таким мировоззренческим целым смех был, например, в высказываниях «смеющегося философа» Демокрита или в смеховых концепциях М.М. Бахтина и Д.С.Лихачева. «Функция смеха, – указывает Д.С.Лихачев, – обнажать, обнаруживать правду, раздевать реальность от покровов этикета, церемониальности, искусственного неравенства, от всей сложной знаковой системы данного общества» [5, 19]. В этих концепциях смех становится одной из форм социального познания и одним из наиболее действенных путей индивидуального и социального отграничения истины от заблуждения или лжи.

Смех может служить средством защиты человека от неблагоприятных, дискомфортных условий социальной жизни, выполняя защитную функцию. «Смех сквозь слезы», ирония, «черный юмор» служат средством своеобразной социальной защиты. Осмеиваемый объект подвергается аксеологическому девальвированию, снижению его значимости, в результате чего возникает иллюзорное ощущение спокойствия. В социуме всегда присутствует некая «шоковая ситуация», обстоятельства которой находятся за гранью понимания отдельных членов общества. В этом случае смех снижает значимость этих обстоятельств, приписывая им смысл нереального, а стало быть – нестрашного бытия. Защитный смех обесценивает некие проявления зла или дискомфорта.

Зачастую это достигается тем, что, усмотрев в предмете или событии изъян или враждебность, человек может в своем сознании «достроить» «правильный» образ этой вещи, он в этом «достраивании» пользуется энергией смеха. Обезвреженное таким путем, зло «прощается» в смехе, сохраняя, однако, намеки на возможность иного, совершенно не такого безобидного ответа.

С защитной функцией смеха связана такая немаловажная его составляющая, как медиативная (примиряющая) функция. Инверсия, переоценка ценностей неизменно приводит к оппозиционной дуальности, которая не может продолжаться бесконечно долго. «Медиация развивается через углубление диалога, она возникает вместе с культурой, существуя на заднем плане инверсии. На протяжении истории она постепенно, крайне медленно усиливает свои позиции, оттесняя инверсию как свою крайнюю исходную точку. Медиация ищет решения между крайностями, между полюсами дуальной оппозиции. Она фокусирует внимание на таком осмыслении явления, которое было бы соотнесено с полюсами и полюса – друг с другом через осмыслимое явление» [1, 235].

Медиация снимает напряжение дуальности, и немаловажную роль в этом играет смех. Именно он совмещает и примиряет противоположности жизни и смерти в феноменах воинского и земледельческого, агрессивного и жизнеутверждающего, убивающего и возрождающего смеха.

Единственным способом «снятия» дихотомических крайностей может быть синтез. Пособником примирения крайних точек бинарной оппозиции является «медиатор» (Ж.Леви-Строс) – трикстер.

Трикстер – мифическое гермофродитное суще-

ство, он вызывает восхищение, ужас, почтение и вместе с тем чувство близости, так как своими проделками он разом снимает то напряжение, которое нагнетается сакральным в его более конвенциональных аспектах. Трикстер как бы уравнивает умного и глупого, удачливого и несчастного, богатого и бедного, увлекая всех в животворный изначальный хаос.

Человек, смеясь, в той или иной степени абстрагируется от окружающего мира, создает пусть кратковременный, но отличный от реального мир. Д.С.Лихачев говорил об особенностях средневекового смехового мира: «Смех делит мир надвое, создает бесконечное количество двойников, создает смеховую «тень» действительности, раскалывает эту действительность» [5, 15]. В создании смехового ирреального мира заключается креативная функция смеха. Особенно ярко она проявляется во время народных праздников: «дня дураков», масленицы, карнавала.

Праздники карнавального типа отличаются подчеркнутой остротой от обыденного мира (необычная одежда, танцы, традиции), созданием своих правил, не имеющих четких определений, что придает почти полную свободу смеховому творчеству. По мнению М. М. Бахтина, карнавалу началу принадлежит значительная роль в культурной динамике, оно служит «обновлению культуры, ее своеобразному дыханию, ее выходу из систем и регламентов предыдущей поры» [2, 40].

Смех, обличая, обнажая общественные пороки, создает условия для их возможного преодоления, ищет пути оптимального развития общества. В этом также сказывается его творческий потенциал. Сатира, гротеск, ирония как составляющие категории комического направлены на исправление явления, а следовательно, его преобразование. Не случайно одним из основных свойств романтического мироощущения рубежа XVIII-XIX вв., резко критически относящегося к современной ему действительности, являлась ирония. Иронические произведения романтического искусства не только

вскрывали общественные недостатки, но и «методом от противного» утверждали новые, справедливые формы существования общества».

Смех зачастую связан с определенными условностями, правилами, табу и их нарушениями. Более того, смех создает кратковременный, но своеобразный мир, понятный всякому, кто входит в него и принимает в нем участие. Игровая функция смеха, как и коммуникативная, формируется на наиболее ранних этапах истории человечества.

В свою очередь, игра (за исключением спортивных) предопределяет некоторые черты смеха. Известный исследователь психологии и философии игр Й.Хейзинга [9] указывает, что в основе игры лежат обособленность во времени и пространстве, наличие определенных правил, эмоциональность и свобода. Все это применимо и к смеху. Взрывы смеха сопровождаются подавляющее большинство народных игр, праздников. Здесь смех включается в игровое время и пространство, позволяя участникам игры на время забыть об обыденной жизни.

Функции смеха изменяются в зависимости от типа общества и исторического интервала, в котором общество развивается. В обществе традиционном и современном функции смеха различны.

Существенно различается роль смеха в кризисные или стабильные эпохи. В кризисные эпохи потребность в смехе существенно возрастает. В данные периоды развития общества смех выполняет компенсаторную функцию, служит не только утверждению позитивных ценностей над негативными, но и выступает средством терапии. Смех выполняет определенную коррекцию по отношению к окружающей действительности, повышает способности критической оценки событий социальной жизни.

Обозначение социальных функций смеха позволяет рассмотреть динамику его развития в разные исторические эпохи, специфику национального юмора, углубить понятие комического как эстетической категории.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ахиезер А.С. Феномены инверсии, раскола, медиации и срединной культуры / А.С.Ахиезер // Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурный словарь). – М.: ФО СССР, 1991.
2. Бахтин, М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1965.
3. Бергсон А. Смех / А.Бергсон. – М.: Искусство, 1992.
4. Дмитриев А.В., Сычев А.А. Социофилософский анализ / А.В.Дмитриев, А.А.Сычев – М.: Альфа-М, 2005.
5. Лихачев Д.С. Смех в Древней Руси / Д.С.Лихачев – Л.: Наука, 1984.
6. Мазаев А.И. Праздник как социально-художественное явление / А.И.Мазаев — М.: Наука, 1978.
7. Пропп В.Я. Проблемы комизма и смеха / В.Я.Пропп – М.: Лабиринт, 2007.
8. Сычев А.А. Природа смеха или философия комического / А.А.Сычев – Саранск: Изд-во Мордовского ун-та, 2003.
9. Хейзинга Й. Homo ludens. Человек играющий / Й.Хейзинга – М.: Азбука-классика, 2007.

УДК: 09.00.03

С.В. КОСТРЮКОВ

ПРИЗНАЧЕННЯ КУЛЬТУРИ І ЇЇ ЛЮДИНОТВОРЧА СУТНІСТЬ

Кострюков Сергій Володимирович – доцент кафедри цивільного та господарського права Національного гірничого університету, доцент кафедри цивільного та господарського права, кандидат філософських наук

Стаття присвячена дослідженню призначення культури в житті суспільства та її людинотворчої сутності.

Ключові слова: культура, покликання культури, призначення культури.

Статья посвящена исследованию назначения культуры в жизни общества и ее человекотворческой сущности.

Ключевые слова: культура, призвание культуры, назначения культуры.

The article is dedicated to study of the purpose of culture in social life of a community and to its personality making essence.

Keywords: culture, calling of culture, setting of culture.

© С. В. Кострюков, 2011

Культура – фундаментальне явище суспільства. Людство виживає й розвивається завдяки перевазі культури над руйнівними суспільними процесами. Культура формується в ході історичного опанування людьми ресурсами існування і виявляється гуманізованим досвідом виробництва та засвоєння індивідами створених ними цінностей. У філософській і науковій літературі феномен культури висвітлений досить різнобічно [2; 3; 4; 5; 8]. Насамперед фахівці звертають увагу на три особливо яскраві риси культури – її людський, ціннісний і штучний характер.

Аналіз наукових джерел дає підстави визначити декілька аспектів дійсного призначення культури в суспільстві. Насамперед – це аксіологічне призначення культури.

Одна з нагальних потреб формування культури – прагнення людей оцінювати процес і результат власної активності. Постійне оцінювання людиною навколишнього світу, самої себе, своїх дій та наслідків цих дій, визначення критеріїв оцінки та самих оцінок через духовні детермінанти діяльності, а також необхідність здійснювати ціннісний вибір із того, що вчинено та зроблено, становить аксіологічний аспект культури.

Обов'язковою складовою створення предметності та її засвоєння в культурному аспекті виступає вироблення ціннісного ставлення до такої предметності. Ціннісне ставлення до певної діяльності людей і створених людьми об'єктів є необхідною умовою щодо залучення людини в культурне поле. Такому ціннісному підходу навчають, такі об'єкти зберігають та відтворюють, ними дорожать і можуть захоплюватися, їх аналізують. З іншого боку – необхідне розуміння того, що наділення ціннісним змістом нецінностей, антицінностей призводить до створення ієрархії хибних цінностей і прийняття за культуру, по суті, не окультурених або антикультурних форм (наприклад, фашистського режиму). Отже, виробництво, виявлення, засвоєння, зберігання та збільшення цінностей, а також правильне розуміння суб'єктами ціннісного змісту становлять сутнісні та інваріантні якості культури.

Однак культура перманентно проблемна вже в тому розумінні, що її існування далеко не фатально. Культура проблемна у її постійно незавершеному прояві. Фахівці стверджують, що існують періоди девальвації та переоцінки цінностей в історії. Протягом суспільного життя відбуваються зміни внаслідок яких те, що зовсім недавно засуджувалося, стає цінністю, а те, що було особливим, цінним, раптом втрачає ці властивості. Тому, внаслідок зміни історичних епох, приходу до життя нових поколінь, піднесення потреб людей, з ходом історії виникає необхідність з'ясування змістовного наповнення культури, її утвердження в суспільстві.

Ідентифікація суб'єктами цінностей є окремим і важливим напрямком духовного життя суспільства. Однак проблемність культури, відносність граней між цінностями й нецінностями, виникнення необхідності для суб'єктів з часом прибігати до паліативів перетворюють ідентифікацію культури в складний, суперечливий процес, що входить до числа факторів культурного творення і постійно існує в суспільстві.

Ще одне покликання культури – це її онтологічне призначення. Виокремлення онтологічних підстав призводить до такого аспекту метафізики культури, де проявляється початок сущого в полі культури. Сущо єдино, проте як плюралізм контрарних залежностей у ньому визначаються зв'язки між протилежними початками: ідеальним й реальним, матеріальним й процесуальним, упорядкованістю й хаосом, суб'єктом і об'єктом тощо. У ході творення змісту культурної предметності і вирішуються такі протиріччя.

Буття, зазначає Т. Лапіна, – це все реальне, здійснене, а світ ідеального становлять програми, проекти, задуми, ідеї тощо. Адже соціальні суб'єкти в їхній активності багато в чому покладаються на визначену мету, розроблені програми, висунуті проекти, складені плани. Культура розгортається в просторі протиріччя між ідеальним і реальним. Над усім, що здійснено та зроблено в ході суспільної практики, панують необхідність та ідеал, з

якими суб'єкт порівнює зроблене і вчинене, здійснюючи для себе висновки що і як робити далі [3, 74–75].

У процесах виробництва та засвоєння культури співвідношення ідеального і реального адекватно виражається в принципі взаємної обумовленості. В ідеальному суб'єкт духовно перетворює реальність, доповнюючи та виправляючи її. Проте, навіть якщо в ідеальному і створюється щось нове, його продукування неможливе без відштовхування від буття. У ході практичного втілення ідеального воно нерідко коригується. Однак і серед стихійних творень іноді виникають культураносні знахідки: наприклад, у свій час незаплановано виникла народна дипломатія. Перетворене буття, у свою чергу, є основою для народження оновлених феноменів ідеального. Забезпечення суб'єктами того, щоб реальне та ідеальне взаємно збагачували один одного, є одним із принципів існування культури.

У вигляді програм, проєктів, регулятивів ідеальне спрямовує та генерує людську активність і є завдяки цьому духовним засобом суспільного формоутворення. Матеріалом і субстратом формоутворення та змін виступає матерія. Матерії протистоїть процес, а при взаємодії матеріальності та процесуальності виникають нові форми, якісні утворення.

Таким чином, культура заснована, зокрема, на здатності людей, використовуючи різноманітні матеріали та субстрати, правильно визначаючи способи діяльності, одержувати форми-результати, що є для людини цінністю, за рахунок чого суще нарощується та стає різноманітним. Завдяки подоланню суб'єктами інертності матеріалу при створенні нових форм, суспільне життя приростає, вдосконалюється.

Слід зазначити, що цивілізований суб'єкт протиставляє культуру хаосу та людинокорпоративним деформаціям, явно або неявно закладаючи в прояви культури програму або зразок (соціокод): «так треба», «так добре». В. Стюпін обґрунтовано пише, що культуру можна розглядати як систему інформаційних кодів, що закріплюють накопичений історично соціальний досвід, що виступає стосовно різних видів діяльності, поведінки та спілкування як їх надбіологічна програма [8, 63]. Розгортання культуригенних соціокодів у процесі людської діяльності забезпечує виконання культурою організуючої ролі, соціальної сили що впорядковує там, де її впроваджують суб'єкти, і лише провідна роль культури в умовах цивілізації може забезпечити перевагу в суспільстві людської впорядкованості над безладдям та структурністю над хаосом. У ряді сфер суспільного життя (наприклад, у сферах матеріального виробництва, політики, соціального захисту населення) одним з проявів розвитку культури є становлення найскладніших та впорядкованих структур, що відповідають інтересам людей.

Не менш вагомим, порівняно з попередніми, є гносеологічне призначення культури. Як явище ціннісне й олюднене, культура заснована не просто на пізнанні, а на широкому та глибокому осягненні громадського життя. Але без пізнання осягнення сущого неможливе, а суть пізнання зводиться

до складання гносеологічних образів. Сукупність знань, здобутих людством, є важливою складовою підґрунтя виробництва та засвоєння культури. У процесі здобуття знань спостерігається синтез почуттєвого й раціонального, інтуїтивного та усвідомлюваного, предметного та соціального, наукового та позанаукового пізнання.

Крім того, засобами осягнення сущого є соціальна оцінка, інтерпретація, встановлення значення, розуміння та переживання. Внаслідок таких процесів формуються співвідносні, порівняльні та значеннєві репрезентації, а також досягається те, що М. Бахтін називав «глибиною проникнення». Вдало осягаючи суспільне життя, людина набуває живого знання, що приводить до взаємопроникнення суб'єкта та об'єкта пізнання. Суб'єкт живого знання завжди прагне зайняти гуманістичну позицію, поділяючи тривогу за долю народів і індивідів. Без одержання живого знання важко зрозуміти проблеми людини та її місце в суспільстві [1, 34–35].

Свідомість – не тільки вища форма відображення, але й ідеальне створення бажаної дійсності. Одним із завдань культури є складання проєктів того, що потрібно або бажано створити. Складання моделей, що спираються на культурні надбання і проєктування в них того, що органічно впишеться потім у мережу природного та суспільного детермінізму, є одним із принципів виробництва культури. Такі проєктивні та регулятивні моделі є й приписами, пізнавальними утвореннями, що в ідеалі в духовній формі конденсують кращий людський досвід. При цьому регулятиви оцінюються не з точки зору істинності, а з точки зору правильності. Якщо в істині переважає відбиття сущого, то виведення правильного означає духовний зміст можливих форм сущого й вираження вольової спрямованості суб'єктів. Однак відображення багато в чому обумовлює творчість, а вона, у свою чергу, стимулює розширення та поглиблення людського пізнання. Отже, культура постає основою у досягненні істинності та визначення правильності в розумінні навколишнього світу.

Відображення дійсності, вираження ставлення до неї індивідів, програмування людської активності проявляються у світоглядних універсальностях, які В. Стюпін вважає граничними підставами кожної історично визначеної культури [8, 65]. В. Стюпін виділяє два значних, пов'язаних між собою блоки світоглядних універсалій. До першого блоку ним віднесені загальнофілософські категорії (наприклад, «рух», «річ», «відношення»), до другого – соціально-філософські: «людина», «суспільство», «свідомість», «воля», «справедливість» тощо. Виокремлюючи аспект відображення таких категорій, В. Стюпін зазначає, що в їх системі людина осмислює та переживає мир, зводить у цілісність всі явища дійсності, що потрапляють у сферу її досвіду [8, 65].

У системі універсалій культури виражені найзагальніші уявлення про основні компоненти та аспекти людської життєдіяльності, про місце людини у світі. Проте в цих же категоріях, на нашу думку, містяться духовні основи активності людей, адже досвід в універсальностях культури систематизується,

а узагальнена картина людського миру, яку створює взаємозв'язок універсалій, тобто світогляд, утворює певну шкалу цінностей. Отже, зміст світоглядних категорій розгортається у полі культури. І тою мірою, якою такі категорії необхідні для вираження принципів виробництва культури, зазначені універсалії виступають як глибинні програми соціального життя [5, 52-63]. Таким чином, світоглядні універсалії доцільно вважати важливим проявом гносеологічних підстав культури, що забезпечують духовну базу для включення людини в світ як активної істоти.

Заслугує на особливу увагу і антропологічне призначення культури. Таке призначення полягає в необхідності для людей (за відсутності готової ніші в природі) трудитися та творити, створюючи культурну предметність. Культура, розгортаючись, компенсує біологічну слабкість людини силою її розуму та її здатністю до творення ноосфери та другої природи. Різноманітна людська активність, що ставить людей у продуктивні види відносин до природи, суспільства, до себе подібних, генерує різні види та підвиди культури. Культура обумовлюється потребою людей у багатобічному саможитті, універсальним характером засвоєння світу людиною.

Інша складова філософсько-антропологічних підстав культури полягає в необхідності для людей відтворювати самих себе, олюднюючи світ. Незважаючи на безперервний розвиток, людина за всіх часів свого існування має якісну визначеність – родову природу. Ця константа як сталість людської сутності виражається в категорії «людська гідність»: єдність обов'язкових фізичних, біологічних, соціальних та духовних якостей, втративши які, людина перестає представляти людину як специфічну форму сущого. Найважливіші родові якості людей: біологічність, діяльність, розумність, духовність, соціальність та індивідуалізованість – формують основу культури. Відповідно до родових якостей людей виділяються культура виробництва та культура споживання, культура праці та культура дозвілля, ділова та ігрова культура, тілесно-фізична та духовна культура тощо [7, 88-89].

Створюючи «світ людини», люди змінюються самі, зокрема, тому, що те, що вони створюють, висувають до них свої вимоги. Так, у права та моралі є свої вимоги до суб'єкта – до того, яким він має бути, щоб ефективно використовувати свій регулятивний та гуманітарний потенціали. Засвоєння культури обумовлює засвоєння особистістю соціально прийнятних норм поведінки. Не тільки людина реальна, але й її ідеал, ідея особистості досконалого суб'єкта суспільних відносин перебуває в полі філософсько-антропологічних підвалин культури.

У філософській антропології усвідомлені не тільки позитивні, але й негативні родові якості людини, вона попереджає про потенційну можливість самознищення людей. На основі рефлексії того, що людська активність може й руйнувати, виходячи з проблем виживання людства, в ході суспільної історії подальшого розвитку набуває комплексна культура захисного характеру. Завдяки такій культурі у певних масштабах здійснюється профі-

лактика та блокування різноманітних деструкцій та деформацій, що викликані як необережною, так і навмисно руйнівною людською активністю.

Людина та життя як міра всіх речей – це загальний принцип, що задає та пояснює культуроносний характер певних форм суспільного життя. Насамперед, з метою дотримання прав людини сучасне цивілізоване суспільство виробляє спеціальні соціальні засоби твердження особистісної автономії та гідності, визнання на практиці цінності особистості. У цьому змісті людина сама задає собі закони та підтримує свою родову натуру. З ходом історії люди усе більш свідомо підкоряють свою діяльність вдосконаленню самих себе за рахунок як суспільних, так і індивідуально-особистісних засобів.

З моменту появи інституту прав людини одним із принципів виробництва культури є свідоме підпорядкування діяльності суб'єктів «людському виміру» і додання гуманістичної орієнтованості економіці та політиці. Т. Лапіна справедливо зазначає, що загальнофілософським критерієм суспільного прогресу є існування людини в навколишній природній і соціальній дійсності, оскільки, зрештою, все робиться в ім'я людини й для людини [3, 81]. Вищим критерієм культурності країни є якість життя та місце особистості в суспільстві. Моральна ідея дійсної людяності – головний показник культури. Отже, фундаментальним призначенням культури виступає забезпечення культуроносними засобами існування людини за рахунок її власних творчих зусиль.

Не тільки для суспільства, але й для кожного індивіда значущим виявляється соціальне призначення культури. Всі види суспільного детермінізму – географічний, демографічний, соціально-економічний, технологічний – певним чином позначаються в конкретному змісті культур по країнах і регіонах. Виходячи з того, що природа суспільного детермінізму полягає в тому, що він носить об'єктивно-суб'єктивний характер, суспільний детермінізм є вагомою підставою культури. З одного боку, непорушна дія в суспільстві об'єктивних законів, з іншого боку – формування багатьох явищ суспільного життя становить велике поле творчості суб'єктів. Як доцільність, як підстава діяльності, результати якої не порушують необхідного порядку життя, а не як причина, такий закон детермінує людську активність. Проте таку доцільність треба зрозуміти та виразити, а це може зробити тільки соціальний суб'єкт. Він має визначити і засвоїти форми активності, що відповідають законам, адже наслідки недотримання таких законів носять соціально-негативний характер і руйнівним чином позначаються на стані суспільства.

У суб'єктивній стороні суспільного детермінізму виражається залежність протікання суспільного життя від природи, рівня розвитку та активності соціальних суб'єктів у суспільстві. Такий аспект суспільного детермінізму визначається й базовими цінностями, що сповідуються націями, змістом соціальних і предметних норм та дотриманням таких норм на практиці.

Суспільство є утворенням природно-штучним. Суспільство – і субстрат культури, і об'єкт впли-

ву культури. Як соціальна форма виробництва й відтворення людини суспільство потребує цілеспрямованої підтримки. Громадський порядок, налагоджене й соціально орієнтоване національне господарство, ефективна охорона природи, здоров'я населення, прийняте законодавство, збереження культурного надбання нації тощо – все це є об'єктами культурного впливу. Суспільство зберігається й захищається культурою. Одним із законів громадського життя стає взаємооблаштування особистості та суспільства. Вивчення та врахуван-

ня суб'єктами матеріального й духовного виробництва, а також керування особистими і суспільними потребами входить до кола дії культури [6, 51-52]. Отже, соціальні принципи пояснення культури полягають в об'єктивно-суб'єктивному характері суспільного детермінізму. Цілеспрямоване формування суб'єктів, зацікавлених у культурогенному створенні реальності, становить соціальний принцип виробництва культури. Внаслідок дії такого принципу відбувається збереження соціальності та соціуму в цілому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахизер А.С. Проблема субъекта: человек – субъект // Вопросы философии. – 2007. – № 12. – С. 3–15.
2. Культура и рациональность. Интервью с А.В.Смирновым // Вопросы философии. – 2007. – № 1. – С. 16–25.
3. Лапина Т.С. Культура как объект философского осмысления // Философия и общество. – 2005. – № 3 (40). – С. 70–86.
4. Межуев В.М. Идеал культуры. Очерки по философии культуры. – М.: Прогресс-Традиция, 2006. – 406 с.
5. Селиванов А.И. Метафизика в культурологическом измерении // Вопросы философии. – 2006. – № 3. – С. 49–63.
6. Семенов В.С. Диалектика взаимодействия общества, культуры, цивилизации // Философия и общество. – 2006. – № 2 (34). – С. 68–93.
7. Степин В.С. Культура // Вопросы философии. – 1999. – № 8. – С. 60–67.
8. Оганов А.А. Современная проблематика философии культуры // Философия и общество. – 2007. – № 2 (46). – С. 99–118.

УДК 7.01

В.В. МАКОГОНОВА

Н.Я. ГРОТ О ФИЛОСОФИИ КАК ВЕТВИ ИСКУССТВА

Макогонова Владислава Владимировна – доцент кафедры философии Днепропетровского национального университета им. А. Гончара

У статті проаналізовано погляди М.Я.Грота на природу філософського знання, вивчити його досвід порівняння філософії та мистецтва як форм духовної діяльності.

Ключові слова: філософія, мистецтво, порівняння.

В статье проанализированы воззрения Н.Я.Грота на природу философского знания, изучить его опыт сравнения философии и искусства как форм духовной деятельности.

Ключевые слова: философия, искусство, сравнение.

In the article analysed the aim is to analyze Nikolai Grot's understanding of philosophical knowledge and his comparison of philosophy and art as forms of spiritual activity.

Key words: philosophy, art, comparison.

© В.В. Макогонова, 2011

Николай Яковлевич Грот (1852 - 1899) - ученый, общественный деятель, педагог. В историю русской философии вошел, прежде всего, как основатель и первый редактор журнала «Вопросы философии и психологии», председатель Психологического общества при Московском университете.

Сегодня интерес к идеям Н.Я.Грота невелик; труды его, изданные в большинстве еще при жизни автора, практически не переиздаются; библиография работ, ему посвященных, ограничивается несколькими статьями, вышедшими в связи со 150-летним юбилеем ученого.

Между тем, в юбилейных статьях отмечается, что невниманию к личности и идеям Грота современных исследователей не соответствует той роли, которую играл Грот в развитии философской мысли в России. Безусловно, он не создал своей концепции, которая явилась бы шагом вперед в пони-

мании философских проблем. Но Грот интересен как «живое воплощение тех изменений в философских умонастроениях, которые происходили в России в последней четверти XIX в.» [5, с.115]. Недаром его популярность как философа в тот период считают возможным сравнивать с популярностью В.С.Соловьева [4, с.84].

Тот факт, что Николай Яковлевич Грот оказался не только своего рода «зеркалом», отражавшем перемены, происходившие в философском сознании России последней трети XIX в., но и активно влиял на этот процесс, осознали уже его современники. Л.М.Лопатин, А.И.Введенский, Г.И.Челпанов, В.В.Розанов подчеркивали в своих заметках и воспоминаниях: редакционная и педагогическая деятельность Грота формировала в тот период философские умонастроения в России.

Актуальным тогда и чрезвычайно важным сегод-

ня остается вопрос о том, в каком виде является философское знание о форме, в которую облачается философская мысль на определенном историческом этапе своего развития и в определенной культурной среде.

Пытаясь ответить на эти вопросы, русский философ конца XIX в. приходит к необходимости сопоставить философию и искусство как формы духовной деятельности.

Обращение к этому опыту как предмету исследования весьма актуально сегодня, учитывая наличие в современной культуре заметной тенденции к уравниванию поэтической и философской рефлексии.

Цель данной статьи - проанализировать воззрения Н.Я.Грота на природу философского знания, изучить его опыт сравнения философии и искусства как форм духовной деятельности.

К необходимости сопоставить философию и искусство русский мыслитель пришел, пытаясь решить извечную философскую проблему - «примирить те два факта, что философия невозможна как синтетическая наука о мире в его целом и вместе с тем, что эта самая философия или синтез понятий составляют самую коренную потребность человеческого ума, которую не могут искоренить никакие логические рассуждения и доказательства» [2, с.75].

Н.Я.Грот считал возможным найти ответ на пути сравнения философии и искусства, философии и поэзии.

В системе занятий и интересов человеческого ума давно уже произошло разделение на науки и искусства. Смешивать их невозможно ввиду их разного «назначения и механизма».

Задача наук - «проникнуть во все отношения внешних предметов и явлений с тем, чтобы вполне подчинить их управлению человека. Задача искусств - пользуясь результатами познания и науки, искусственно воспроизвести действительные или только возможные отношения вещей с целью удовлетворить высшим, субъективным потребностям природы, т.е. потребностям чувства» [2, с.74].

Орудием научного познания является наблюдение; орудием художественного творчества - воображение. Основой науки является усвоение закономерностей, связывающих предметы и явления мира; основой искусства - творчество, т.е. создание нового, ранее не бывшего.

Основной метод научного познания - анализ, основной метод искусства - синтез. Грот настаивает: синтез - не есть дело науки. Наука - это объективное знание, а «синтез уже не есть знание, а лишь его продукт, что и есть искусство» [2, с.75]. Анализ всегда имеет теоретическую основу, синтез не может обойтись без основы практической, в которую вмешивается чувство. Философия, как синтез, как выражение чувства, как творчество, как отражение субъективного по существу не наука, а искусство.

Такой вывод, по мнению Н.Я.Грота, способен произвести коренной переворот во взглядах на философию. «Все недостатки, в которых упрекали эту последнюю, пока считали ее за науку, окажутся естественными ее свойствами и отчасти даже до-

стоинствами, с той минуты как она признана будет ветвью искусства. Общество сейчас же примирится с философией и с философами, как скоро узнает в этих последних братьев поэтов и художников, которые не истину должны ему открывать, а только изображать перед ним внутренний мир человеческого сознания с его высшими потребностями, влечениями и идеалами. То, что должно быть, а не то, что есть - вот что раскрывает философия» [2, с.76]. Уравнивание философии и искусства решает многие проблемы: оправдывает и признает неизбежными разногласия и противоречия между разными философскими школами и направлениями, извиняет дилетантизм многих философов в науках, ибо в деле творчества талант важнее, чем положительные знания, необходимые только в известной степени.

С энтузиазмом, который вызывает надежда разрешить окончательно вопрос о природе и сущности философии, Грот предлагает обстоятельно сравнить философию и поэзию как две ветви одного дерева. По его мнению, сходные черты философии и искусства таковы:

- философские и поэтические произведения есть дело вкуса, ибо всегда удовлетворяют лишь определенный круг лиц и определенные эпохи; говорить о вкусах в науке нелепо;

- несмотря на разнообразие и переменчивость вкусов в отношении к произведениям искусства и философии, творения живописцев, музыкантов, поэтов, как и философов, вызывают ощущение объективно значимого даже у тех, кто не разделяет их идею; Платон, Софокл, Аристотель, Рафаэль, Моцарт, Кант вызывают во всяком человеке уважение к своим творениям;

- философские системы, как и художественные произведения, неразрывно связаны с именем своего творца; научные теории безличны, хотя бы потому, что открыть в науке некий закон может несколько лиц, а «Фауст» Гете или трансцендентальный идеализм Канта принадлежит только своим создателям.

Философия и искусство, таким образом, представляют собою не различные формы духовной деятельности, а разновидности одной - искусства.

Внутри самой сферы художественного творчества существуют различия между видами искусства.

В иерархии искусств первую ступень занимают музыка и ваение как наиболее чувственные, они творят в сфере ощущений, а не представлений и понятий. Живопись, как царство представлений, стоит ступенью выше. Некоторые живописные школы пытаются перешагнуть в область понятий, работая над типами, но удается этот шаг лучше поэзии. Поэзия занимает следующую ступень. Мимоходом пробуждая ощущения и представления, она вращается в сфере конкретных понятий. Но, как орудие творчества в области отвлеченных идей, поэзия наивна и смешна. Творчество в сфере отвлеченных понятий принадлежит философии.

Музыка более доступна пониманию, чем живопись, а живопись доступнее поэзии. Сфера доступности философии самая узкая. «Мир идей доступен только избранным». Грот предлагает «отказаться от тысячелетней иллюзии, что философия есть

наука ... перестанем верить, что она откроет нам тайну мироздания ... к философии же станем прислушиваться с вниманием, как к вечно юной изобразительнице нашей внутренней жизни и выразительнице высших потребностей нашего чувства» [2, с.78.].

Очевидно, что на воззрения Н.Я.Грота коренным образом повлияли идеи представителей немецкой классической философии.

Можно вполне определенно утверждать, что это Иммануил Кант крепко «привязал» философию и искусство друг к другу.

Оценить ли переворот, совершенный кенигсбергским мыслителем, как конец метафизики – открывается перспектива примирения невозможности философии как науки и ее упорного существования как коренной потребности человеческого ума через определение философии ветвью искусства. Оценить ли его как начало и пропедевтику новой философии – установление границ разума раскрывает почву для иного познания. Рациональность не исчерпывает человеческого существа, необходим какой-то особый «канал» постижения мира, который удовлетворял бы нашу потребность в интимном переживании бытия. Этим каналом может быть искусство. Таков, например, вывод М. Хайдеггера.

В любом случае открывается возможность уравновешивания философской и художественной рефлексии. Возможность превращается в стойкую тенденцию (в рамках постмодернистского дискурса во всяком случае), что связано с оформлением модели «поэтического мышления».

Согласно этой модели, всякое мышление, в том числе философское, неизбежно поэтично. Метафоричность, следовательно, поэтичность является существенной характеристикой философского языка. Опора на художественный метод мышления выступает как доминанта философствования.

Чтобы оценить это явление, найти критерий, с помощью которого можно было бы отличить «литературную» философию как «своеобразный конкретный – исторический способ преодоления разорванности разных форм осмысления человеком самого себя в современную эпоху» от ложно-философских спекуляций на почве отсутствия «стремления мыслить последовательно и прояснять внутренние связи идей» [6, с. 152], необходима целостная концепция взаимоотношений философии и искусства, обязательной составной частью которой должен быть компаративистский анализ философии и искусства, философии и литературы.

То, что такую необходимость ясно осознает современное научное сообщество, подтверждает

анализ историко-философской литературы, материалов научных конференций последних лет.

Об этом, например, шла речь на 11 Сквородинских чтениях «Философия и литература (Харьков, 2004 г.). Очевидным это было и для участников круглого стола «Философия и литература», состоявшемся в 2010 г. в Симферополе.

Для создания целостной концепции взаимоотношений философии и искусства необходимо решить следующие задачи: сформулировать и обосновать принципы «методологии сравнения» философии и искусства; сопоставить философию и искусство как формы духовного освоения действительности; проанализировать содержание процесса взаимодействия философии и искусства в мировой культуре, определить его характер и формы.

Сделать это можно только в рамках историко-философского исследования. Глубокое, внимательное, тщательное изучение истории философии – основной способ защиты от той опасной для философии тенденции, которую М.Хайдеггер обозначил как сдвиг от серьезного мышления к поверхностному любопытству.

В таком контексте обращение к опыту Николая Яковлевича Грота, посвятившего себя «правильной постановке философских знаний», представляет значительный интерес. Русский ученый пытается осмыслить природу и сущность философского знания, сопоставляя философию и искусство. Он находит, что на умственную работу философа влияет «посторонний элемент» - чувство. Философа и поэта сближает и, в свою очередь, противопоставляет ученому, чувство. Оно служит для них «исходным мотивом и конечной целью».

«Философия заключает в себе такую же недостижимую даль ...как это свойственно всем искусствам. Прогресса нет ни в философии, ни в искусстве. В обоих случаях важно нечто другое: вызывать участие» [2, с.96] Это слова Г.- Г. Гадамера. В XX веке представление о том, что философия по своей творческой природе гораздо ближе к искусству, особенно литературе, нежели к науке, было не просто популярным. Оно получило глубокую разработку в трудах М.Хайдеггера, Ж.П.Сартра, Н.А.Бердяева, Г.Башляра, Ж.Делеза, Ж.Деррида и других.

Николай Яковлевич Грот, для современников и коллег бывший «воплощением образа университетского преподавателя как профессионального, талантливого лектора, активного организатора интеллектуальной жизни философского сообщества» [1, с.197], вложил много личного чувства в решение вечного вопроса – что такое философия и чем она занимается.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ:

1. Баранец Н.Г. Об этосе философского сообщества рубежа XIX - XX вв. // Философия и будущее цивилизации. Тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса. Т.2 – М., 2005. – с. 196 –197.
2. Гадамер Г.-Г. Философия и литература // Фил.науки, 1993, № 2. – с.84 –97.
3. Грот Н.Я. Философия как ветвь искусства // Начала, 1993, № 3. – с.74 –78.
4. Летцев В.М. «Він мов би народився бути професором...» До 150-річчя від дня народження Миколи Яковича Грота // Магістеріум. Історико-философські студії. Вип.13. – К., «КМ Академія», 2004. – с.84 – 88.
5. Павлов А.Т. Николай Яковлевич Грот, его место в истории русской философии // Вопр.философии, 2003, № . – с.114 – 122.
6. Філософія і література // Матеріали XI Сквородинівських читань. – Харків, 2004. – 388 с.

УДК 1 (091)

В.В. МЕЛЬНИК

СТРАХ САМОТНОСТІ ТА СМЕРТІ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІАЛ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

Мельник Валерія Валеріївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних та правових наук Слов'янського державного педагогічного університету

Смерть і страх самотності невід'ємна частина екзистенції як соціального і культурного аспекту. Природність смерті для людини неминуча. Кожна людина боїться померти наодинці.

Ключові слова: смерть, екзистенція, страх, самотність, буття, нарцисизм.

Смерть и страх одиночества рассматриваются в статье как неотъемлемые части экзистенции в социальном и культурном аспектах. Природность смерти для человека неизбежна. Каждый человек боится умереть в одиночестве.

Ключевые слова: смерть, экзистенция, страх, одиночество, бытие, нарциссизм.

Death and the fear of loneliness are discussed in the article as an integral part of existence in the social and cultural aspects. Naturalness of death for a man is inevitable. Everybody is afraid to die in loneliness.

Keywords: death, existence, fear, loneliness, being, narcissism.

© В.В. Мельник, 2011

Проблема відношення людської особистості до смерті була й залишається однією з актуальних та закритих тем в історії людства і філософії. Немає жодної людини, яка б не замислювалася над своєю смертю – кінець існування та не відчувала страх перед нею. Страх смерті постає не лише як щось укорінене у вітальності людини, як природний інстинкт її самозбереження, а передусім – як соціально-історичний, культурно обумовлений феномен. Тому неможливо розглядати проблему страху смерті поза контекстом загальної екзистенційної ситуації людини, яка живе в конкретну культурно-історичну епоху. З іншого боку, смерть – це таємниця, про яку відомо лише те, що вона є: і людина практично позбавлена можливості описати її як щось пережите та відчуте. Лише в поодиноких випадках людина може переказати свій досвід помирання. Йдеться або про досвід клінічної смерті (згадаймо американський бестселер Моуді «Життя після смерті»), або про дивовижний досвід помертвих станів, описаних у релігійній літературі («Митарства блаженної Феодори», «Тибетська книга мертвих», Біблія тощо). Природність смерті та водночас її загадка, таємниця утворюють двоякість, яка породжує особливе, специфічне ставлення до смерті в історії розвитку та еволюції людського світовідчуття. Але все ж таки смерть – це таїнство. І невідомо, коли вона прийде. Ми вважаємо, що смерть пов'язана лише зі страхом, почуттям тривожного очікування. Так чи інакше людина очікує смерті й навіть готується до неї, але насправді ідея смерті зазнала чимало змін протягом своєї історії. Що ж є визначальним фактором, який впливає на відношення сучасної людини до смерті? Людина не хоче вмирати або хоче жити вічно. У Біблії йдеться про те, що смерті не існує. Христос своєю смертю смерть поправ. Людина – вічна.

Смерть досліджували Кьєркегор, Камю, Сартр, Франкл, Лосський, Соловйов, які наголошували на світовідчутті людини до смерті, яке змінюється постійно дивлячись на те, в яку епоху вона живе. Звичайно відношення людини античності чи се-

редньовіччя до смерті змінилося. І навіть змінилася сама смерть. Якщо раніше людина знала за що вмирає або хоча б намагалася це зрозуміти, працюючи над своєю душею, то зараз людина не хоче навіть замислюватись над цим, вона хоче бути вічною. Хоча й тут, і там можна виділити спільні риси.

Загальновизнано, що підвалини сучасного розуміння смерті в європейській культурі криються в античному й християнському дискурсах. Це є дві складові європейської культури. Але в чому полягає принципова відмінність між цими двома типами світогляду? Фактично – це два типи ментальності. Смерть в античності не є надто великою проблемою. Страх смерті долається раціонально. Смерть є навіть деякою мірою бажаною. Платон говорив, що філософія є ніщо інше, як приготування до смерті. Антична філософія розглядає смерть як благо. Сократ, виступаючи перед суддями, які засудили його до смертної кари, заявляє, що «... здається, насправді, все це відбулося на мою користь, і бути цього не може, щоб ми вірно розуміли справу, говорячи, що смерть є зло» [8, с. 213]. Філософ Епікур виділяв три форми страху (в тому числі і страх смерті), але запевняв, що нам не варто її боятися.

Сьорен К'єркегор зазначає, що грек і сучасна людина бояться смерті по-різному. Звичайного грека лякало передусім те, що після смерті йому потрібно буде переживати тортури в загробному житті, тому й славетний філософ Епікур «заспокоював» його, коли стверджував, що смерть – це зникнення особистості, небуття. Іншими словами, коли настає смерть, то зникає суб'єкт страждань. А для християнина саме це небуття, зникнення особистості й страх пред невідомим і лякає. У греків не було особистості в сучасному розумінні цього слова, тому вони і не боялися її втратити. В християнстві виникає феномен особистості. Тому і страх набирає інших форм. Хоча християнство і впроваджує феномен особистості, але ж не забуваймо, що християнство висуває ідею про спасіння її душі. У греків спасіння не існувало і ніякої перспективи

на воскресіння і отримання старого тіла не було. Сенси життя особи був не в ній самій, а в житті цілому. Тому смерть не сприймається трагічно. Смерть може забрати життя людини, але не може знищити ціле – рід, поліс, суспільство. І це можна побачити в Платона, коли він підкреслював, що буттям володіє тільки всезагальним, а всяка окрема річ - реальна (себто має буття) лише постільки поскільки вона причетна до всезагального.

Забуваючи смерть, уникаючи розмов про неї, людина унеможлиблює філософсько-етичне осмислення власного буття. Український філософ Є. Мулярчук у своїй праці «Феномен конечності буття людини» показав, що конечність – це «фактор, який зумовлює цілісність буття людини» [7, с.4]. Якщо ми не будемо розглядати буття людини в цілому, то це призведе до неавтентичності її морального існування. А з цього, на думку мислителя, випливає втрата людиною: 1). цілісності, 2). самобутності (тобто здатності існувати особистісно, а не знеособлено), 3). осмисленості, 4). совісті (тобто можливості занепокоєння щодо автентичності власного буття й можливості відчувати провину), 5). свободи. А відсутність свободи, яка з-поміж усього іншого, дозволяє людині робити ціннісний вибір та вибирати між добром і злом, призводить до аморалізму. Дивно, але смерть на екрані, яка масово обрушується на сучасну людину в потоці бойовиків або, як модно зараз говорити, блокбастерів, не сприймається як реальність, що має пряме відношення до кожного. Типова реакція захисту: «До кожного - можливо, але не до мене». Отже, першим джерелом захисту від страху смерті (і, як ми побачимо, неефективним) є нарцисизм сучасної культури, неможливість прийняти невідворотні обмеження і мирську долю, властиву всім. Установка на винятковість пронизує життя сучасної людини. якщо виразити цю установку в гранично грубій формі, вона зведеться до наступного твердження: «Я не такий, як інші, загальні закони не повинні на мене розповсюджуватися і зі мною нічого не трапиться». Із нарцисизмом тісно пов'язана ідея всемогутності, омніпотенція - «Смерті і хвороб можна уникнути».

Ці нарцисичні установки посилено підживлюються й обслуговуються сучасною культурою. Ще однією відмінною властивістю західної культури є культивування обсесивно-компульсивних рис особи - таких як перфекціонізм, високі стандарти, порядок, контроль. Міф про можливість і необхідність повного контролю над тим, що відбувається, несумісний з ідеєю смерті. Її не призначив на певний вік, не приурочив до певного дня - ця гость не домовляється про зустріч в певну годину. Думка про те, що смерть може наступити у будь-який момент життя, здається сучасній людині, звиклій планувати кожну хвилину, абсолютно недоречною, такою, що руйнує такий дорогий їй порядок, що позбавляє її необхідного контролю, відчуття того, що все йде за планом.

Третє джерело страху смерті - екзистенціальний вакуум: відсутність мети і сенсу в житті. Порожнє існування - це вже не життя, а щось проміжне між життям і смертю, щось наближене до смерті. Внут-

рішнє відчуття людини підказує їй, що таке життя небагато чим відрізняється від смерті, і вона гостріше відчуває її близькість і неминучість. Можна сказати, що сильний страх смерті - це не страх перед безглуздя життя. Людське життя постає як сукупність фрагментів часу, наповнене фрагментарними предметами, де немає цілісності, немає проекту життя, який виникає тільки при ухваленні і усвідомленні факту кінця існування. Такий стан М. Хайдеггер визначає як безликість, коли чоловік не сприймає кінця свого існування, свою смертність, оскільки низка фрагментів не припускає завершення. Ломка даного стереотипу при близькому зіткненні із смертю може приводити до неврозу. Людина не справляється з ідеєю власної смерті поза спробою осмислити своє життя, знайти екзистенцію, а значить, вийти за свої межі, знайти свій сенс.

Збагнення власного, унікального для кожної людини сенсу, у свою чергу, припускає вільне самовиявлення, інакше пошуки сенсу підмінюються соціальним моделюванням у гіршому сенсі цього слова - «змалюванням» цих цілей і сенсів у інших, ухваленням цілей, очікуваних або нав'язуваних ззовні. Справжній сенс підмінюється соціальними стандартами, власним людським самопроектом. Згідно з Юнгом, головною причиною психічних розладів є блокада процесу індивідуалізації, тобто реалізації своїх сил і здібностей. Провідним конфліктом тут виступає конфлікт між унікальністю кожної людини, його самозвеличенням і персоною або маскою. У разі блокади процесу індивідуалізації людині не вдається оволодіти своїм несвідомим і взяти його під контроль, і тоді архаїчні образи і конфлікти несвідомого можуть оволодіти психікою людини. Сюди можна віднести і страх смерті. Власні деструктивні тенденції, витиснена агресивність нерідко стають джерелом тривоги, зокрема страху за життя близьких і власне життя. Однією з головних причин блокади процесу індивідуалізації Юнг вважає потребу відповідності соціальним нормам і очікуванням, для позначення якої він і вводить поняття «персона». Відповідаючи соціальним стандартам, людина витісняє свої дійсні відчуття, у тому числі і свою агресію. Тоді вона не може навчитися приймати і конструктивно переробляти цю межу. Згідно з Юнгом, «ідентифікація з соціальною роллю - щедрі джерело неврозів взагалі. Людина не може безкарно відділятися від самої себе на користь штучної особи. Уже тільки спроба цього звичайно викликає несвідомі реакції, настрої, афекти, фобії, нав'язливі уявлення, слабкості, вади і так далі. Соціально «сильний чоловік» у приватному житті» - частіш за все дитя по відношенню до стану власних відчуттів, несвідомо пригнічує «Я» з тією самою силою, з якою останнє притягується персоною. Непротивлення дії зовні, тобто по відношенню до проби персони, означає аналогічну слабкість усередині - по відношенню до впливів несвідомого; настроїв і настроїв, боязлива, навіть фемінізована сексуальність (що кульмінує в імпотенції) поступово беруть гору» [10, с. 545]. Таким чином, несправжнє, позбавлене сенсу буття разом з нарцисичним прагненням до переваги і по-

требою в контролі - найважливіші джерела страху смерті в сучасній культурі.

Четверте джерело страху смерті: самота, соціальна ізоляція і процес відчуження та роз'єднаність людей - неминуха плата за індивідуалізм і конкурентність, такі властиві сучасній західній культурі. Факт моєї екзистенції і повинен бути підтверджений іншою людиною, її включеністю в моє внутрішнє життя, її присутністю в ній. Дослідження показують, що в смерті багатьох людей лякає неможливість бути з іншими. Потребу в спільності з іншими людьми А. Адлер розглядав як природжену, базисну потребу людини. Згідно з Адлером, блокування цієї потреби веде до психічної патології. Самота і соціальна ізоляція загострюють страх смерті. Цей страх починає активніше нагадувати про себе, тому що самота позбавляє нас відчуття зв'язку з життями інших людей, що також символічно наближає нас до смерті. Ніщо не є присутність небуття в бутті, згідно з М. Хайдеггером. «Воно там завжди - страшне, надприродне, таке, що вабить. Лягти ні в що означає втратити буття, стати нічим. Смерть - абсолютне ніщо, але є інші, не такі абсолютні способи вторгнення небуття в буття - наприклад, відчуження і ізоляція від світу. Наскільки можливості існування далекі від виконання, настільки небуття пересилує буття». Установкою античної філософії згідно з Гагарінім, є «експлікація смерті за межі феноменологічного простору» [2, с.6], за межі нашого досвіду. Цікавий морально-світоглядний аспект страху показує філософ Еріх Фромм у праці «Мати або бути?», оскільки він пов'язує страх із неправильною світоглядною установкою людини, а саме: з установкою на володіння речами. Якщо людина - це те, чим вона володіє, тоді вона постійно боїться за те, щоб не втратити те, чим вона володіє. Але усвідомивши те, що людина нічим не володіє сама і в неї нічого немає, крім того, чим вона сама є, тобто - змінивши установку «володіти» на установку «бути», екзистенція позбавляється цього страху. Якщо говорити в термінах Фромма, то Аврам реалізував на практиці саме таку світоглядну установку: буття, а не володіння. Цікаво, що Фромм, мислитель фрейд-марксистського гатунку, прийде до цього висновку, проаналізувавши величезний корпус релігійно-філософських робіт з різних традицій - іудаїзму, буддизму, християнства. Філософ повертає філософську думку в русло традиційних ідей, які були відомі людству понад тисячі років, знову актуалізує їх світоглядну, моральну значущість для особи. Співзвучними Еріху Фромму є ідеї сучасного українського дослідника Л. Солонька. Він також пов'язує страх смерті з певною світоглядною установкою існування, з так званим діяльнісним підходом або діяльнісною парадигмою. Ця парадигма заснована на раціональному цілеположенні. Ми ставимо певну мету й досягаємо певного результату. Але смерть робить усю систему цілеположення абсурдною, зводить життя як процес покладання мети (і пошуку засобу для цієї мети) нанівець. Тому ми витісняємо думку про смерть з нашого життєвого горизонту.

П'яте джерело страху смерті - не перероблений і

не інтегрований досвід зіткнення зі смертю. Життя і смерть взаємозалежні; вони існують одночасно, а не послідовно; діючи на наш досвід і поведінку. У кожного з нас є особистий досвід зіткнення зі смертю - це мертва пташка, знайдена в дитинстві, це смерть улюбленої тварини, смерть людей похилого віку, щось ненароком підглянуте, почуте.

Отже, не забувати про смерть означає бути цілісною людиною. Але думати про смерть без страху неможливо без наявності такої моральної чесноти, як мужність. Цим аспектом займається окрема група дослідників. Дослідниця Елізабет Кюблер-Росс у своїй книзі «Смерть та вмирання» аналізує етапи сприйняття смерті людиною (такі як заперечення, обурення, депресія, смирення), допомагає близьким хворого і самому хворому пережити смерть, змиритися із нею, як чимось неминучим, споглядаючи життя, як «падаючу зірку, що спалахнула на мить у небі для того, щоб навіки цезнути» [5, с. 314]. У Віктора Франкла є схожа ідея про те, що навіть смертельно хвора людина не втрачає сенсу життя, бо, не маючи змоги реалізувати цінність творення, у неї залишається цінність відношення. В цьому відношенні людина проявляє свою позицію, своє «Я». Присутність смерті у життєвому світі християнина дає нам змогу усвідомити, що життя це - Таїнство. Одна з фундаментальних праць сучасного грецького філософа так і називається «Таїнство смерті». В ній йдеться про відоме християнському світу поняття - «місцевість вмирати». Світовідчуття християнина налаштоване так, щоб учитись приймати не відмовляючись дари Промислу. Таким даром можуть бути прикрість, хвороба, розчарування, невдача, самотність, крах надій. Людина з християнським світоглядом приймає власну смерть як певний дар. «Бо для мене життя - це Христос, а смерть - це надбання. Тягнути мене одне і друге» (Фил. 1:21, 23) [1] - пише апостол Павло. Мученики перших століть християнства зустрічали смерть як винагороду, як привілей донести свою вірність Христу. Саме слово мученик означає свідок. Тобто це людина, яка бачила, до кінця переконана в тому, що її смерть сповнена смислу.

Християнська смерть - мирна, у ній немає гніву, злості та жаху. Широковідомі рядки, написані дочкою російського царя Миколи II безпосередньо перед стратою: «И в час мучительной кончины/ Вдохни в сердца твоих рабов/ Нечеловеческие силы/ Молитесь кротко за врагов» [4, с. 65].

Підкреслимо, що в рамках християнської традиції смерть розглядається в контексті есхатології (дослівно «есхатон» - «кінцева мета»). Йдеться про події кінця людської історії - не в політичному, а в метафізичному сенсі. Відтак подія смерті в контексті кінця історії пов'язана з подією воскресіння. Воскресіння - це центральна антропологічна подія для християнської есхатології. Вона має і онтологічний, і філософсько-етичний аспекти.

Ми вже зазначали, що для християнського світовідчуття страх смерті (в сучасному розумінні цього слова) не є надто великою проблемою. Лише із секуляризацією, з послабленням позиції релігії та усуванням метафізики як цілого філософського

пласту і з'являється страх смерті. В чому ж полягає принципова відмінність між сьогоdnшнім, модерним сприйняттям смерті і відношенням до неї в традиційній системі цінностей? Етичний аспект проблеми страху смерті полягає не в тому, що людина боїться вмерти біологічно. Йдеться передусім про страх вмерти духовно, вмерти як особистість. Ми переживаємо такі «малі смерті» та відродження

щодня: на роботі, в коханні, в стосунках з друзями. Духовна смерть та духовне відродження - це те, що неодмінно супроводжує наше інтелектуальне зростання, стремління до кращого, що перевищує нас, наше моральне самовдосконалення. Помираючи для старого, ми відкриваємо для себе нове. Одне слово, це можна виразити так: ми здійснюємо самотрансценденцію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Библия. Комм. Ч.И.Скоуфильфа // Библия. С англ. изд. 1909 г. М., 1989.- 1510 с.
2. Гагарин А.С. Экзистенциалы человеческого бытия: одиночество, смерть, страх (от античности до Нового времени). Историко-философский аспект. М., 2007. - 355 с.
3. Гуссерль Э. Картезианские размышления. СПб., 1998. - 316 с.
4. Закон Божий, составленный по Священному Писанию и изречениям Святых Отцов, как практическое руководство к духовной жизни. М., 2000. - 704 с.
5. Кюблер-Росс Е. Смерть и умирание. Россия 2001
6. Паскаль Б. Мысли. Фр.147 // Афоризмы. С.198-199.
7. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т.1. Гештальт и действительность. М., 1993. - 663 с.
8. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т.2.Всемирно-исторические перспективы. М, 1998. - 606 с.
9. Хайдеггер М. Введение в метафизику. СПб., 1998. - 304 с.
10. Юнг К. Душа и миф: шесть архетипов. М., 1997. - 384 с.
11. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1994. - 527 с.

УДК 141.78

В.Я. ПОГРЕБНАЯ

ФИЛОСОФСКИЙ ДИСКУРС: СПЕЦИФИКА ПРОИЗВОДСТВА И ВОСПРОИЗВОДСТВА ПОСТМОДЕРНИСТСКОГО ЗНАНИЯ

Погребная Виктория Ярославовна – старший преподаватель кафедры украиноведения Донецкого национального университета экономики и торговли имени Михаила Туган-Барановского, кандидат философских наук

У статті зроблена спроба здійснити розгляд специфіки виробництва і відтворення постмодерністського знання. Подано огляд літератури, що присвячена проблемі постмодерністського дискурсу.

Ключові слова: постісторія, соціальний капітал, духовна культура, міф, глобалізація.

В статье сделана попытка осуществить рассмотрение специфики производства и воспроизводства постмодернистского знания. Представлен обзор литературы, посвященной проблеме постмодернистского дискурса.

Ключевые слова: постистория, социальный капитал, духовная культура, миф, глобализация

The article attempt is made to carry out consideration of the specificity of creation and reproduction of post-modern knowledge. Provides an overview of the literature on post-modern discourse.

Keywords: post-history, social capital, spiritual culture, myth, globalization.

© В.Я. Погребная, 2011

Постмодернизм как одно из направлений современной философии развивается на основе новейших философских и социологических концепций. В настоящее время постмодернистская ориентация является доминантной в исследовании современного социального пространства. Это обусловлено реалиями социального развития.

Цель статьи – рассмотрение специфики производства и воспроизводства постмодернистского знания путем обзора современных научных философских исследований.

С.Кравченко в статье «Модерн и Постмодерн: «старое» и новое видение» анализирует толкования модерна в концепциях Э.Гидденса, Р.Гринштейна, Д.Нейбрета, Е.Макамо, В.Шмидта; исследуя тео-

рии современных социологов, выявляет новые институциональные характеристики модерна. Автор раскрывает основные черты постмодерна, сформулированные Э.Гидденсом; уточняет характеристики постмодерна, опираясь на ряд современных постмодернистских социологических концепций.

В.Мартьянов в работе «Постмодерн – реванш «проклятой стороны модерна» рассматривает феномен постмодерна; анализирует постмодернистский политический дискурс нормы; выявляет отличительные черты постмодернистского политического мышления.

В.Дударь в статье «Мистика и наука в ситуации постмодерна» рассматривает влияние постмодернизма на методологическое самосознание

гуманитарной науки, исследует общие положения мистики, дает определение современной науке. Сопоставляя мистику и науку, приходит к выводу, что данные понятия противоположны в наиболее существенных гносеологических и аксиологических аспектах, и никакая конвергенция между ними невозможна.

Е.Ищенко в статье «Новая парадигма интерпретации в дискурсивном поле современной философии» рассматривает интерпретацию как феномен; осуществляет теоретико-философский анализ познавательного статуса интерпретации; очерчивает контуры новой интерпретационной парадигмы, которая, по мнению автора, выявляет новые возможности исследования современного философского дискурса.

М.Шестакова в работе «Индивидуальное мышление в контексте принципа плюрализма» рассматривает плюрализм как общий мировоззренческий принцип, базовую установку демократической идеологии. Автор отмечает, что теоретическая разработка данного принципа осуществляется в философии постмодернизма, который (постмодернизм) развивает модель радикального плюрализма, включающего всякую индивидуальность; показывает, каким образом индивидуальность превращается в иллюзию, симулякр. М.Шестакова приходит к выводу: распространение демократической идеологии ведет не к расцвету индивидуальности, а к ее нивелировке, растворению в массовом сознании.

А.Шинкаренко в статье «Постмодерн о новом видении этики и морали» рассматривает постмодернистское понимание морали, основанное на деконструкции категорий классической этики и морали; анализирует формирование нового человека в постмодернистском дискурсе.

В.Федотова в статье «Факторы ценностных изменений на Западе и в России» выявляет и анализирует факторы сходных ценностных изменений в России и на Западе. Такими факторами, по мнению исследователя, являются либертаризм, глобализация, американская массовая культура.

В работе «Новый историзм» как постмодернистский дискурс современности В.Павлов анализирует кризисное состояние современной науки, в частности исторических дисциплин; изучает внешние и внутренние предпосылки и особенности данного состояния. Автор утверждает, что принципиальной особенностью постмодернистской ситуации является переход от традиционной методологии историзма к историко-литературному анализу, где в центре внимания исследователей-постмодернистов – субъективное конструирование исторической реальности в литературном произведении. Сущность новоистористской методологии, по мнению автора, заключается в принципиальной дедифференциации (систематического разграничения между историческим исследованием и литературоведческим анализом больше не существует, снимается оппозиция текста и истории).

С.Крымский в статье «Смысл постистории» рассматривает типы исторического бытия, переход к новому периоду – постистории; выделяет существенные характеристики цивилизационных про-

цессов постистории. Автор приходит к выводу о том, что становление человека как планетарного субъекта и определяет содержание новой эпохи – постистории.

Л.Газнюк в работе «Философия нарратива» в персональном бытии человека рассматривает понятие «нарратив», осуществляет анализ нарративного аспекта социального существования индивида как основания формирования его идентичности; раскрывает способы конструирования Я-концепции и персональной идентичности.

Е.Павлова в статье «Особенности игры воображения в эпоху Постмодерна» рассматривает роль воображения в современной культурной ситуации и раскрывает необходимость его в заполнении и достраивании до целостности абстрактной идентичности существующего бытия. Исследователь доказывает, что принципиальное изменение культурной позиции, произошедшее в эпоху Постмодерна, приводит к распытыванию, вначале эмпирического единства субъекта, а потом и логического единства сознания познающего субъекта.

В.Порус в работе «Обжить катастрофу. Своевременные заметки о духовной культуре России» рассматривает понятия «культура», «духовность», «духовная культура», «материальная культура»; анализирует современную постмодернистскую ситуацию, которую характеризует, как культурную катастрофу. Автор приходит к парадоксальному выводу: лишь обживая катастрофу, можно остановить деструктивные процессы, регенерировать универсалии.

Л.Хольцман в статье «Как сделать постмодернизм деятельностным», рассматривая понятия «постмодернизм» и «постмодернистская психология», предлагает радикализировать постмодернизм. Суть данной радикализации заключается в слиянии постмодернистской психологии с практикой диалектики как метода. Это необходимо, по мнению автора, для того, чтобы психология помогла людям успешно адаптироваться к социальным изменениям.

Е.Суименко в работе «Социальный и индивидуальный способы материально-производственной жизнедеятельности людей» анализирует способы организации и выполнения деятельности как общественно необходимого труда. Автор утверждает, что хотя социативный и индивидуативный способы ситуативно доминируют в любой человеческой деятельности, социативный способ, взятый в чистом виде, направлен на элементарное обеспечение материального существования людей, индивидуативный – на экономическое преуспевание, успех. Из этого постулата Е.Суименко выводит и следующие, продолжающие смысл исходного: для социативного свойственны «замкнутость, ограниченность, неподвижность, рутинность, постоянство, тотальность, конформность, экстенсивность деятельности» [8, с.25], тогда как индивидуативный характеризуется «открытостью, нестабильностью, подвижностью (релятивностью), инновационностью, свободой выбора и интенсивностью деятельности» [8, с.25]. Исследователь приходит к выводу о необходимости диалектического взаимодействия

этих двух способов в жизнедеятельности людей.

Д.Силичев в статье «Социальные последствия перехода от индустриализма и модерна к постиндустриализму и постмодерну» анализирует основные модели социального государства; рассматривает причины и факторы его деконструкции и переход к «скромному государству» [7, с.10], где общественные проблемы проявляются как индивидуальные, а социальная политика имеет адресный характер; выявляет социальные последствия такого перехода.

Е.Улыбина в статье «Пространство субъектности и проблема степеней свободы» рассматривает понятие субъектности, ее пространства – «взаимодействия тела и культуры» [6, с.550], определяет диспозитив сексуальности; анализирует реализацию женской субъектности в пространстве романа. Телесность, по мнению автора, «в процессе воздействия дискурса приобретает социальное измерение, что создает параметр социального смысла» [7, с.550].

В.Бурлачук в работе «Власть и тело: история любви» рассматривает, опираясь на фундаментальные идеи М.Фуко, развитие сексуального дискурса (от дезинтегрированного тела к дисциплинарному и от него к эротизированному) и телесных практик во взаимодействии с дискурсом власти в эпоху Нового времени, тоталитарном и современном обществе; анализирует концепцию тела в постмодернизме.

А.Мальцева в статье «Желание как философско-методологическая проблема» формулирует методологическую проблему определения понятия «желание»; осуществляет анализ онтологически субъективного феномена желания, его функций в дискурсивной академической практике. Автор утверждает, что философии постмодернизма, для которой характерна ситуация утраты субъекта познания и действия, следует противопоставить теорию желания, где субъекту возвращается его центрированность и целостность.

М.Шугуров в работе «Правовая субъектность и инверсии современной культуры» рассматривает эволюцию субъекта; раскрывает факторы и причины формирования маргинальной субъектности в современном постмодернистском дискурсе культуры; анализирует проблему правовой субъектности.

В работе «Человек и культура: диалектика взаимодействия» И.Яковенко, рассматривая понятие «человек», соотносит его с трактовкой категории культуры; анализирует человека и культуру как различающиеся сущности и приходит к выводу о том, что культура – «безлична, индивидуальное культурное сознание – личностно. Культура интерсубъективна, индивидуум субъективен по преимуществу» [6, с.124]. Автор раскрывает функции и механизмы воздействия культуры в управлении человеком и создании континуума его самопроявления.

Е.Добренкова в статье «Деформации образовательного дискурса» рассматривает понятие дискурса; выявляет дисфункции образования; анализирует кризисные процессы в системе высшего

образования, негативные тенденции в вузовской науке.

Н.Тихонова в работе «Ресурсный подход как новая теоретическая парадигма в стратификационных исследованиях» задается реальной целью выяснить изменения типа социальной структуры современного российского общества. Достижение этой цели происходит путем анализа существующих концепций и подходов к проблематике социальной стратификации; определения критериев выделения тех или иных социальных групп в качестве структурообразующих элементов общества. По мнению автора, место человека в современном обществе зависит от структуры и объема его активностей; такого типа социальная структура является классовой.

Т.Алексеева в статье «Лики российского постмодернизма» рассматривает постмодернизм как феномен, характеризует современную ситуацию в России как постмодернистскую; осуществляет анализ концепций современности ведущих российских философов (Б.Капустина, А.Филиппова и др.).

В книге «Народ без элиты» А.Панарин раскрывает сущность либеральной и постмодернистской парадигмы, суть которой, по мнению автора, состоит в подмене реальных социальных и политических прав свободной чувственностью, «культом чувственных удовольствий» [4, с.87], социального дискурса – этноцентричным; в устранении будущего настоящим. А.Панарин высказывает опасение, что современная российская элита стала антагонистом по отношению к русскому социуму.

В своем последнем труде «Стратегическая нестабильность в XXI веке» А.Панарин развивает идеи рассмотренной выше книги. Стратегическая нестабильность, по мнению автора, обусловлена господствующей либеральной парадигмой, носящей социал-дарвинистский характер, «рыночным терроризмом» [5, с.487] и американским экспансионизмом.

Особый интерес представляют политологические работы в плане конструирования реальности, изучения, анализа современной мифологии, формирования мифологического мировосприятия.

А.Панарин в работе «Стиль «ретро» в идеологии и политике» рассматривает проблему деидеологизации и деидеологизации массового сознания в технократических концепциях. Автор отмечает, что в данных концепциях вместо вооружения сознания научной рациональностью и здравым смыслом наблюдается процесс его разоружения с помощью потребительской культуры, которая освобождает индивида от каких-либо норм и традиций, т.е. воспроизводится программа ремифологизации мышления.

Е.Дьякова в работе «Политическая рефлексия над политематической научной дисциплиной: политология и теории массовой коммуникации» рассматривает коммуникативистику (теорию массовой коммуникации) как феномен; исследует различные интерпретации теории массовой коммуникации, их научный статус в духе К.Поппера; выясняет, что некоторые концепции, в частности торонтская школа коммуникатив-

ных исследований, являются *ad hoc* теориями.

А.Трахтенберг в статье «Дискурсивный анализ массовой коммуникации и парадоксы левого сознания» утверждает, что основным объектом анализа в современной теории дискурса является массовая коммуникация, поскольку последняя является инструментом применения власти; рассматривает дальнейшее развитие современной коммуникативистики, взаимодействие альтернативного демократического и доминантного бюрократического дискурсов, являющихся не столько интерпретирующими, сколько мифологизирующими. По мнению автора, исследователи, занимаясь демифологизацией дискурса, сами мыслят в логике мифа. Они, разрушая миф, порождают новый.

Монография А.Кольева «Политическая мифология» представляет серьезное аналитическое исследование взаимосвязи мифологического мировосприятия с мышлением и политическими практиками. Автор раскрывает теоретико-методологические основы политической мифологии; освещает духовно-нравственное измерение политических процессов; выявляет мифологические характеристики общественного сознания; обосновывает роль и место мифа в индивидуальном и массовом сознании; показывает технологии конструирования политических мифов, а также механизмы их разрушения; рассматривает миф как необходимый, а во многих случаях созидательный компонент политического сознания. Исследователь особо останавливается на национальной мифологии как одной из духовно-творческих сил, которые могли бы способствовать преодолению социокультурного, нравственного, экологического, демографического кризисов в стране и реализации нового позитивного проекта будущего России. В книге проанализированы взгляды крупнейших политических мыслителей прошлого и современности, а также события и факты реальной политической жизни.

С.Кара-Мурза в своем труде «Идеология и мать ее наука» анализирует роль науки и научного мышления в формировании и трансформации основных положений и мифов идеологии, методов убеждения, а также формы участия ученых в качестве экспертов и идеологов. Автор утверждает, что концептуальная основа идеологии опирается на интересы и ценности, а не на научное знание, хотя стремиться обеспечить себе легитимацию наукой.

В книге «Манипуляция сознанием» С.Кара-Мурза дает определение понятию «манипуляция»; раскрывает механизмы современной технологии манипуляции сознанием; рассматривает психические и интеллектуальные структуры в сознании и подсознании личности, на которые направлена манипуляция; выявляет способы и приемы расщепления и сужения сознания – его «искусственной шизофренизации» [2, с.114]. Автор анализирует мифы общественного сознания как большие проекты манипуляции; показывает общественные институты как инструменты манипуляции сознанием; описывает причины уязвимости современного сознания. С.Кара-Мурза утверждает, что манипуляция сознанием превратилась в технологию господства: переход к новому типу власти над челове-

ком означает смену культуры, мышления, языка.

Данной проблеме посвящена еще одна работа С.Кара-Мурзы. В книге «Потерянный разум» он пишет, что вследствие применения властью современных технологий манипулирования произошло глубокое поражение общественного сознания, выражающееся в отходе от норм логического мышления. Автор дает классификацию дефектов мышления и их проявлений при трактовке проблем, стоящих перед обществом. С.Кара-Мурза отмечает, что восстановление методов и норм мышления невозможно в постмодернистском дискурсе. Выход из сложившейся ситуации – возвращение к рациональности Нового времени.

В.Бурлачук в статье «Символические системы и конституирование социального смысла осмысляет трансформационные процессы, происходящие в нашем обществе в сфере экономики, политики, идеологии, права, культуры, массового сознания; рассматривает символические системы (миф, традицию, авторитет, ритуал, предрассудок), с помощью которых происходит конституирование социального смысла. Автор исследует конструирование реальности в кризисные периоды общества, определяет специфические черты, отличающие современный миф, и выявляет место, которое он занимает в современной культуре.

К.Гаджиев в работе «Масса. Миф. Государство» рассматривает феномен массы в современном обществе; выявляет тенденции формирования мифа в массовом сознании; анализирует последствия становления массового общества. Автор утверждает, что образование мировых толп явилось результатом информатизации и глобализации. Данный процесс он представляет как варваризацию, которая осуществляется с Запада на Восток.

В.Немировский в статье «Массовое сознание и бессознательное как объект постнеклассической социологии» рассматривает структуру и содержание массового сознания, его эмоциональные и неосознаваемые элементы; конструирует общую модель массового сознания; выявляет и анализирует типы массового сознания.

Все работы, приведенные выше, можно условно подразделить на обязательные и факультативные. Обязательные – это те источники, без которых диссертационное исследование было бы неполным или вообще невозможным. К таким, бесспорно, относится сборник работ А.Лосева «Философия. Мифология. Культура». Данное издание содержит фундаментальное исследование автора – «Диалектику мифа». Выдающийся философ вскрывает сущность понятия мифа; разбирает его логическую и феноменологическую структуру; создает теорию мифа. Утверждая, что без социологии мифа никакая его диалектика невозможна, А.Ф.Лосев рассматривает основные социальные типы мифологии.

В связи с рассмотрением проблемы постмодернистского развития общества определенный интерес вызвали работы, посвященные вопросам глобализации и обратной ее стороне регионализации.

А.Панарин в труде «Глобальное политическое прогнозирование» рассматривает объект глобального политического прогнозирования – феномен

глобализации; осуществляет анализ связанных с этим методологических вопросов: «кто открывает качественно иное будущее и с помощью каких средств и процедур» [3, с.7] и, главное, зачем. Автор вскрывает постмодернистские стратегии Запада; отмечает углубляющуюся поляризацию между привилегированными и непривилегированными государствами, которая вызывает напряженность между народами. Объясняя новое мироустройство, известный российский философ и политолог очерчивает пути предотвращения катастрофы.

П.Гнатенко, М.Бузский в работе «Методологические аспекты анализа социально-культурной идентичности» рассматривают феномен идентичности; определяют методологию ее анализа; исследуют проблему формирования социально-культурной идентичности в глобализационной парадигме.

П.Гончаров в статье «Политический транзит: от концепции модернизации к парадигме транзитологии» выясняет сущность понятий «политический транзит», «политическая транзитология», «модернизация»; формулирует ряд положений парадигмы политической транзитологии; анализируя различные трактовки теории модернизации, дает ей свое определение, в основе которого лежит понимание понятия модернизации как философской категории; рассматривает типы политических модернизаций. Автор утверждает, что 1) на основных идеях концепции политических модернизаций базируются теории демократизации, постмодернизации, транзитологии; 2) теории модернизации, демократизации, постмодернизации имеют свои достаточно проработанные типологии политических транзитов и транзитивных политических систем.

О.Гребиневич в работе «Легитимативные процессы в обществе либерально-демократической культуры» рассматривает феномен легитимности в трех значимых аспектах этого концепта: «1) легитимность происходит из уже установленных правил и принципов; 2) эти правила и принципы имеют свою систему оправдания и обоснования, приемлемую для общества; 3) легитимность предстает как высказанное согласие» [1, с.100]. Автор анализирует

ценностно-нормативную легитимацию двух нормативных моделей демократий: либеральной и республиканской; исследует проблему легитимности в эпоху глобализации, определяя последнюю как эпоху универсализма.

М.Лебедева в статье «Восприятие социальной организации мира в современных российских исследованиях по международным отношениям» рассматривая концепции современных ученых, выделяет два типа социальных связей; раскрывает понятие социальной организации в терминах «иерархии» и «сети»; анализируя различные точки зрения, определяет структуру глобализационной парадигмы.

Выводы. Таким образом, конец прошлого века – начало теперешнего характеризуется достаточно широкими и разноречивыми научными разведками в отношении постмодернизма. Однако в целом можно выделить два основных направления в его исследовании: эпистемологическое и социо-философское. Для первого характерна постановка следующих вопросов: что представляет собой постмодернистская философия; в чем заключается рациональность постмодернизма и чем она отличается от рациональности эпохи Модерна, каковы ее источники формирования и функции; что составляет специфику познавательного процесса философии Модерна и Постмодерна; каковы тенденции в современном научном познании; каковы причины зарождения и формирования постмодернистского дискурса; существует ли логика развития постмодернистского знания. Второе направление – социо-философское – связано с социально-философским объяснением постмодернизма. Эта традиция исследует новый гуманизм, новое понимание истории, новое пространство субъектности философии постмодернизма, рассматривает постмодернистское видение этики и морали, механизмы формирования постмодернистского сознания, конституирование социального смысла.

Перспективами дальнейших исследований в этом направлении будет рассмотрение феномена трансгрессивности, который составляет сущность постмодернистского дискурса.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гребиневич О. Легитимативні процеси в суспільстві ліберально-демократичної культури [Текст] / О. Гребиневич // Філософська думка. – 2005. – №6. – С. 99-126.
2. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием [Текст] / С. Г. Кара-Мурза. – М.: Изд-во: Эксмо, 2005. – 832с.
3. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование [Текст]: учебник для студентов вузов / А. С. Панарин. – М.: Алгоритм, 2002. – 348 с.
4. Панарин А. С. Народ без элиты [Текст] / А. С. Панарин. – М.: Изд-во Алгоритм, Изд-во Эксмо, 2006. – 352 с. – (Философский бестселлер).
5. Панарин А. С. Стратегическая нестабильность в XXI веке [Текст] / А.С. Панарин. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2004. – 640 с.
6. Пространства жизни субъекта: Единство и многомерность субъектнообразующей социальной эволюции [Текст] / отв. ред. Э.В. Сайко; Науч. совет «История мировой культуры» РАН; Рос. акад. наук; Комиссия по теорет. – методол. пробл. культуры; Комиссия по истории кн. культуры. – М.: Наука, 2004. – 608с. – (Субъект в мире. Мир субъекта).
7. Силичев Д. А. Социальные последствия перехода от индустриализма и модерна к постиндустриализму и постмодерну [Текст] / Д. А. Силичев // Вопросы философии. – 2005. – №7. – С.3-20. – Библиогр.: с. 20.
8. Суименко Е. Социальный и индивидуальный способы материально-производственной жизнедеятельности людей [Текст] / Е. Суименко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – №1. – С.20-36.

УДК 572.08

С.Ш. АЙТОВ

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО І ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Айтов Спартак Шалвович – Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В.А. Лазаряна

У статті аналізуються когнітивні підходи історичної антропології для дослідження цивілізаційної й глобалізаційної динаміки.

Ключові слова: історична антропологія, цивілізація, глобалізація, когнітивні підходи, епістемологія.

В статье анализируются эпистемологические подходы исторической антропологии для изучения цивилизационной и глобализационной динамики.

Ключевые слова: историческая антропология, цивилизация, глобализация, когнитивные подходы, эпистемология.

In the article analysed of historical anthropology for civilizations and globalistic dynamics is analyzed.

Keywords: historical anthropology, civilization, globalization, cognitive approach, epistemology.

© С.Ш. Айтов, 2011

Постановка проблеми. Проблема даної роботи полягає у виявленні епістемологічних можливостей соціально-гуманітарних наук для дослідження складних суспільно-політичних та соціально-культурних процесів, які мають глобальний характер.

Стан дослідження проблеми. Слід відзначити, що тематика застосування можливостей соціально-гуманітарного пізнання, і зокрема історії, для дослідження не тільки їх власної проблематики, але й більш широкого проблемного поля соціальної реальності, в тому числі сучасної, знаходиться на початковій стадії розвитку. Методологічні підходи до стадій у вказаній сфері соціально-гуманітарного пізнання у багатьох дослідників, зокрема таких різних, як А. Дж. Тойнбі й Дж. Аррігі, фактично засновані на однаковому концепті. Згідно з ним, історичні процеси у принципі повторюються через певний проміжок часу, а отже, це створює можливості для аналізу сучасних соціально-політичних та суспільних проблем за допомогою екстраполяції розуміння минувшини для пояснення змісту сучасних суспільних процесів. Разом з тим, такий підхід не враховує проблему принципової можливості такого повторення історичної реальності, а також питання причин та рушійних сил цієї можливої повторюваності.

Мета статті. Метою статті, відповідно до сказаного, є дослідження епістемологічних можливостей історичної антропології, як важливої складової сучасної цивілізаційної та глобалізаційної динаміки, переважно у їх соціально-психологічних світоглядних та соціально-культурних аспектах.

Основна частина. Процес створення універсальних культурних та морально-етичних цінностей, стереотипів побутової й суспільної поведінки об'єктивно є неминучим і необхідним для побудови нового світу строю. Формування глобального культурного простору поряд з уніфікацією правових, політичних й економічних систем різних країн було б показником успішного завершення нині реалізованого

мого західного глобалістського проекту.

Певні наочні ознаки дозволяють зробити висновок про результативність глобалізаційних процесів у сфері масової культури, трансформації ціннісних орієнтацій представників багатьох незахідних суспільств. До таких ознак можна віднести, зокрема, вельми широку популярність творів і персонажів західної, перед усім американської, популярної культури, світову розповсюдженість певної сукупності брендів й продукції, яку вони представляють. У багатьох країнах мають розповсюдження однакові стилі життя, життєві стратегії й цінності: вузький професіоналізм, особиста кар'єра й матеріальний успіх, культ речей, плюралізм (фактично обмежений) думок та ідей, парадигма політкоректності та ін.

Разом з тим, на шляху наполегливої експансії ідеологів та практичних діячів західного універсалістського проекту розташований досить складний для подолання феномен – етнічна й культурна різноманітність світу. Людство «було й лишається етнічним архіпелагом» [25, с. 609]. Етнокультурний плюралізм і цивілізаційні особливості є альтернативою нині реалізованому західному універсалістському проекту.

Одним із найбільш важливих чинників даної альтернативи виступають етнопсихологічні, історичні, релігійні, соціально-культурні аспекти національного буття народів та локальних цивілізацій. Аналізуючи багатоаспектну динаміку розвитку цивілізаційних спільностей, яка відбувається одночасно із глобалізаційною динамікою, але різноспрямовано, слід звернути увагу на такі її сучасні суспільно-культурні й соціально-психологічні чинники, як: тенденція розходження у світогляді та морально-етичних пріоритетах народів і політичних еліт Західної Європи та США – складових європейсько-атлантичної цивілізації; значне зростання ускладнень адаптації іммігрантів у країнах Заходу; поглиблення світоглядних та ідейних протиріч між США та іншим «неамериканським

світом»; зменшення впливу західних раціоналістичних концепцій пізнання й осягнення світу (як у суто західному, так і в інших регіонах планети), що відбувається одночасно із стрімким розповсюдженням іраціональних вірувань та вчень: спроби створення незахідних універсалістських, глобалістських проєктів.

Кожні із наведених аспектів складного переплетіння процесів цивілізаційного та глобалізаційного розвитку є вельми складним соціально-психологічним, культурним та суспільно-політичним феноменом. Так, розходження у світоглядних орієнтаціях та морально-етичних цінностях сучасних Західної Європи і США виявилися у суттєвих відмінностях розуміння їх народами, зокрема, проблем захисту навколишнього середовища, смертної кари, форм й методів боротьби із міжнародним тероризмом, війн в Іраку та Афганістані, відносин з Іраном тощо. Європейці виявили неприйняття догматичного світогляду [7, с. 77] та жорсткої, фактично антиісламської [7, с. 70] риторики представників політичної еліти США, підтриманої значною частиною американського суспільства. У свою чергу, розходження у світоглядних і морально-етичних цінностях, їх змісті та пріоритетах здійснює істотний вплив і на суперечки у напрямках розвитку геополітичної стратегії Європейського Союзу та США, кардинальну зміну орієнтури їх розвитку у 2000-ні роки [20, с. 35]. Намітилися також й більш фундаментальні розходження у соціокультурних цінностях суспільств та еліт країн Західної Європи й Сполучених Штатів. Так, європейці вважають, що їх модель капіталізму більш соціально-орієнтована, із «людським обличчям», на відміну від американської – «безжальної» [5, с. 46]. Європейські інтелектуали вказують на відсутність (або дуже малий рівень присутності) солідарності й соціальної інтеграції в американському суспільстві [5, с. 50].

Проблема культурної й соціально-психологічної адаптації іммігрантів до способу життя й цінностей народів Заходу, в свою чергу, детермінується негативними демографічними процесами у Західній Європі й США. У сполученні дані чинники виступають одним із найбільших викликів вказаним країнам. Зіткнення Західної Європи й США з проблемами іммігрантів, переважно мусульман (у Західній Європі) [23, с. 70] та іспаномовних переселенців (у Сполучених Штатах), є однією з об'єктивних основ їх «внутрішньої напруги», а в подальшому, можливо, й втрати цивілізаційної ідентичності. Відхід ЄС від визнання домінуючої ролі християнства в історії країн цього регіону, наочно проявився у першій декаді ХХІ ст. Складнощі адаптації іммігрантів у західні суспільства знайшли відображення у їх небажанні соціальної інтеграції на основі вже існуючих там морально-етичних та культурних цінностей «суспільства споживання», акцентуванні власних соціокультурних орієнтацій на самоцінності ісламської та латиноамериканських (ситуація США) культур.

Складнощі соціокультурного й етнопсихологічного діалогу в країнах Заходу доповнені також проблемою взаєморозуміння США та «позаамериканського» світу. Психологічна й політична само-

ізоляція Сполучених Штатів є вельми небезпечною для цієї країни, як вказує відомий дослідник Ф. Фукуяма. На його думку, цей феномен знаходить прояв, зокрема, у «знехтуванні (американців) розумінням чужих культур, не цікавості до вивчення (іноземних) мов» [23, с. 67–68]. Небажання еліт та суспільства розуміти ментальність й культури інших народів, зокрема народів Близького та Середнього Сходу, є, на жаль, достатньо давньою західною інтелектуальною традицією. Система зверхніх і помилкових суджень західноєвропейських й американських учених та діячів культури ХVІІІ ст. - першої половини ХХ ст. про народи та країни згаданих регіонів була реконструйована Е. Саїдом у книзі «Орієнталізм» (1978), назва якої означає «ідеологію переваги Заходу над Сходом» [7, с. 68]. Ця негативна інтелектуальна традиція доповнилася у сучасних США почуттями та ідеями власної військової та науково-технічної всемогутності й глобалістського месіанства. Аналогічним чином американське суспільство (його більшість) глухе до розуміння ментальності, культурних і конфесійних цінностей інших локальних цивілізацій.

Надмірна втіха власними технологічними та геополітичними досягненнями є характерною для репрезентативних суспільних настроїв у США та Західній Європі. Втім, останні зовсім не враховують можливі соціально-політичні небезпеки для західної культури й способу життя. Серед цих небезпек, зокрема, дослідники вказують на можливість глобального повстання «соціального дна» - приблизно 1,3 млрд. людей, які внаслідок неконтрольованих й некерованих процесів соціально-економічної глобалізації фактично «випали» із суспільства [1, с. 71] й є за суттю альтернативною маргінальною спільнотою.

Таке небажання бачити й розуміти реальні вчинки й небезпеки елітами та соціумами Західної Європи та США можна розглядати як одне із свідчень кризи західного раціоналізму, падіння престижу «світських ідеологій», які констатує Е. Хобсбаум [24, с. 11] наукова, «розумова» картина світу на батьківщині раціоналізму поступається ірраціональному та фундаменталістському світоглядам. Характерною ознакою нашого часу стало «відродження релігійних або ірраціональних вчень... розповсюдження ірраціональних уявлень про науку, виникнення нових різновидів релігій» [24, с. 11].

Руйнування ментальних й інтелектуальних основ європейсько-атлантичної цивілізації істотно впливає на перспективи західного глобалістського проєкту, сприяє виникненню та розвитку потужних дестабілізуючих соціокультурних та політичних чинників як «зовні» його, зокрема, радикальні ісламістські соціально-політичні рухи, й всередині Заходу – зокрема етнокультурні й конфесійні конфлікти із небажаним інтегруватися у місцеві суспільно-культурні структури іммігрантським співтовариством.

Зростаючі економічні і соціокультурні проблеми європейсько-атлантичної цивілізації об'єктивно сприяють виникненню питання про альтернативні західному глобалістських проєктах, їх існуванні,

потенціалі й перспективах, соціокультурному та світоглядно-ідеологічному аспектах. Аналізуючи розвиток цивілізаційних спільностей у сучасності можна відокремити три ймовірні альтернативи майбутнього глобалізаційних процесів: світ, який веде гегемон; світ без керівництва гегемона; світ багатополарний, заснований на ефективному діалозі цивілізацій.

Домінування гегемонізму у геополітичній, гео-економічній та соціокультурній еволюції світу постулює Д. Аррігі. На його думку, «Європа була гегемоном минулого, США – сучасності, а Азія із домінуючим у ній Китаєм буде гегемоном майбутнього» [2, с. 17]. Потужна економічна динаміка Китаю, його геополітична орієнтація на ідеал багатополарного світу, у чому цю країну фактично підтримує більшість азіатських країн [18, с. 36] поряд з одночасним занепадом геополітичної та гео-економічної могутності США, є об'єктивною підставою, що частково підтверджує гіпотезу Дж. Аррігі. Втім, існують й не менш істотні чинники, що суттєво обмежують можливості Китаю стати глобальним гегемоном. Так, Е. Хобсбаум вказує на відсутність у історичних традиціях та ідейно-культурних цінностях цієї країни концепту всесвітньої експансії та гегемонізму [24, с. 12]. Можливою є також і проблема креативності сучасної конфуціанської цивілізації, що включає не тільки Китай, але й близький до нього у релігійно-культурному аспекті Сінгапур, Тайвань, Країни Південної-Східної Азії [6, с. 81]. Маються на увазі серйозні сумніви аналітиків у можливості даної цивілізації створювати як революційні інновації у сфері науки й технології, так і висувати політичні ідеї та культурні концепти (сучасні), які могли б об'єднати людство навколо ймовірного китайського лідерства й задати світу актуальну мету розвитку. Інші ж цивілізації не можуть конкурувати з США, Китаєм та Індією з економічних причин. При цьому Індії, навіть у більшій мірі, ніж Китаю, властива потужна історична традиція культурного ізоляціонізму.

Перспективу «аполярного світу», яка може реалізуватися внаслідок ймовірного краху американського глобального лідерства, висуває та аналізує, зокрема, П. Фергюсон [22, с. 28–30]. Характерною рисою такої альтернативи, на думку дослідника, виявляється глобальний хаос, «війна всіх проти всіх». Таку парадигму світорозвитку, на жаль, підтверджують такі соціально-політичні процеси сучасності, як міжнародний тероризм і постійно зростаюча прірва між багатими й бідними країнами, між багатими й бідними навіть в успішних країнах. Останнє об'єктивно сприяє збільшенню світового соціального «дна» на його можливому «вибуху» – про що йшлося вище.

Можливою й вельми реальною альтернативою світорозвитку ряд вчених, зокрема Б. Г. Капустін [10, с. 87–88] та Е. Тодд [20, с. 38]. Чинником, що стабілізуватиме й інтегруватиме взаємодію локальних цивілізацій можуть стати універсалістські проекти, або проект незахідних цивілізацій, орієнтованих на створенні соціокультурної й ціннісної «матриці», яку б добровільно прийняли, як фундаментальну, всі цивілізаційні спільності.

Претендувати на створення соціокультурної та світоглядної «матриці» у сучасності із найбільшими підставами можуть Росія (складова частина слов'яноправославної цивілізації), ісламський світ та Латинська Америка. Підставою для участі Росії у створенні останньої є надзвичайно плідна й різноманітна культура цієї країни, що потужно реалізувалася у XIX–XX ст. заслуговують на увагу й ідеї соціальної справедливості та рівноправної взаємодії народів, характерні для російської історії та культури. Однак досить складне сучасне соціально-економічне становище Росії, яке ускладнюється надзвичайною втомою народу від «мобілізаційного ривка 1920–1960 рр. [20, с. 479] й вельми неуспішна ліберальна трансформація 1990-х років, дуже обмежують можливості участі цієї країни в створенні глобального універсалістського проекту. Тим більш, створення і національної, і «загальносвітової» ідеї потребує «велетенської напруги всіх духовних сил народу на вершині його історичного ривку...» [15, с. 100], що наочно є відсутнім у сучасній Росії.

Сучасний ісламський світ є досить пасіонарним, прагне до консолідації, культурної та політичної [16, с. 11]. Йому властиві позитивна демографічна динаміка та висока політична активність. У той же час світобачення і світогляд мусульманської глобальної громади у певній мірі пов'язаний із радикальними ідеями, ворожими не тільки західному глобалістському проекту, але й ліберальним соціальним та культурним течіям у самому ісламі [16, с. 11]. Це внутрішнє протистояння об'єктивно послаблює ісламський світ і, крім того, обмежує вплив власного можливого універсалістського проекту ареалом ісламських країн. Проте феномен загальноарабських телеканалів «Аль-Джазіра» та ін., які ефективно сприяють єдності ісламського світу [13, с. 22–23], вказує на суттєвий резерв для створення ісламської глобалістської соціокультурної «матриці». Характерним, у цьому зв'язку є також збільшення інформаційного та культурного впливу арабського Сходу в Європі.

Латиноамериканський світ володіє «цілісністю» консолідованого цивілізаційного суб'єкта, до створення якого прагнуть народи мусульманської цивілізаційної спільності. Соціально-культурний і політичний розвиток народів цієї цивілізації виявив велику різноманітність значимих для світу процесів і феноменів у суспільно-політичній та культурній сферах. Серед них можна назвати, зокрема, латиноамериканський раціоналізм (1960-ті рр. – початок XXI ст.), соціально-політичний рух та ідеологію «теології визволення» (1960–1980 рр.), створенні і розвії всесвітньовідомого літературного напрямку «магічного реалізму». У 1990 – початку XXI ст. численні представники Латинської Америки взяли участь у світовому альтерглобалістському русі, створенні основ «глобального громадянського суспільства» [9, с. 3]. Показово, що «соціальний Давос» – всесвітній форум, що має за мету протистояння неоліберальній моделі глобалізації й створення моделі «народної глобалізації» кожен рік проходить у бразильському місті Порту-Алегрі (у 2000-х рр. – за участю президента Бразилії Л. да

Сільви). Одночасно все більший вплив у Латинській Америці та інших регіонах світу набуває морально-етичне вчення аргентинського письменника й мислителя Маріо Кобоса – універсальний гуманізм. З метою розповсюдження основних принципів вчення – ідеалів ненасильства, недискримінації, гуманізму – був створений і отримав міжнародне визнання гуманістичний рух. Відділи цього міжнародного руху існують більш ніж у 100 країнах [14, с. 41]. М. Кобос відзначає глобальний характер й перспективи принципів цього соціального проекту: «Важливо, щоб молоді люди збільшили... моральну силу в інтересах історії, щоб ця течія була нестримною і щоб про неї заговорили на всіх мовах Землі. Тоді діти зможуть навчити своїх батьків новим почуттям й новому розумінню світу» [11, с. 44]. Секулярний, гуманістичний та інтернаціональний характер даного руху, його концепцій та цілей створюють об'єктивні умови для його подальшого розвитку в світі. Важливою подією у світовій політиці став також і «лівий поворот» у Латинській Америці у 2000-х рр., який проявився у приході до влади лівих та лівоцентристських урядів у ряді країн Південної Америки, зокрема, у Бразилії, Болівії, Венесуелі, Еквадорі. Досить ефективно розвиваються й інтеграційні процеси у даному регіоні, що також дає підстави для висновку про формування потужного глобалістського суб'єкта в Латинській Америці. Одночасно створюється і культурна матриця останнього. Очевидні її складові, до яких можна віднести: цінність полікультурного розвитку, політичну активність, ідеали соціальної справедливості та расового й культурного рівноправ'я, шанобливе ставлення до релігії та ін. Вказані соціокультурні і світоглядні чинники створюють умови пріоритетної участі латиноамериканського світу у формуванні відповідних основ «багатополярного глобального проекту»: які ймовірно складатиме фундамент для інтеграції культурних досягнень, духовних цінностей і діалогу всіх цивілізаційних спільностей.

Як бачимо, ментальні, ідейно-ідеологічні та соціокультурні чинники мають особливе значення для розвитку цивілізаційної динаміки та загальних глобалізаційних процесів. Ефективне дослідження надзвичайно складного універсуму глобалізації об'єктивно потребує адекватного його реаліям наукового апарату, значна частина якого належить до соціально-гуманітарного пізнання. Аналізом різноманітних ментальних інтелектуальних, соціокультурних феноменів на всьому просторі історичного розвитку людства займається історична антропологія. Протягом свого розвитку (початок ХХ

ст. – сучасність) ця наукова дисципліна створила досить багато концепцій та методологій, спрямованих на осягнення вказаної проблематики. певні теоретичні розробки вчених, що працювали над аналізом (тематикою) історико-антропологічної проблематики, можуть бути ефективно застосовані для дослідження сутності та перспектив динаміки цивілізаційної та глобалізаційної динаміки.

Так, зокрема, М. Вебер висунув теорію про визначальний характер чинників, таких як релігію забарвлення відношення до власності (аскетизм у протестантських ученнях Західної Європи [8, с. 172-173]). Н. Еліас у двухтомній праці «Про процес цивілізації: дослідження соціо- й психогенезу», намагався показати взаємний вплив мікро- та макроісторичних процесів, простежити змістовні зв'язки між характерними для певної епохи етикою, етикетом і ширше – баченням світу й особливостями соціального ладу [3, с. 104], соціоекономічними та політичними процесами. Ф. Бродель вказує на необхідність дослідження всього обсягу цивілізаційного розвитку, а особливо глибинних тенденцій історичних процесів [4, с. 8]. Ментальність, світоглядні установки, соціально-психологічні феномени складають істотну частину цих фундаментальних цивілізаційних тенденцій. Сучасні дослідники Б. А. Успенський та М. Ю. Савельєва аналізують проблематику обумовленості російського історичного процесу, зокрема у період середньовіччя, певними елементами світобачення російського соціуму. Б. А. Успенський показує відповідний вплив уявлень про час, характерний для Середньовічної Русі на формування знакової для Росії (на всьому подальшому протязі її історичного розвитку) концепції «Москва – Третій Рим» [20, с. 92]. М. Ю. Савельєва виявляє чинники (сакрального) відношення російського етносу до власної країни як до епіцентру боротьби вселенських сил боротьби добра та зла [17, с. 374–375]. Останній концепт також є характерним не тільки для минулих епох але й, певною мірою, для світосприйняття російського суспільства у сучасності.

Висновки. Всі перелічені аспекти проблемного поля історичної антропології спрямовані, з одного боку, на дослідження суто історичних процесів. З другого боку, когнітивний досвід історичної антропології є вельми актуальним, оскільки він дозволяє ефективно аналізувати ментальні й соціокультурні феномени, які «із глибини» цивілізаційного розвитку потужно впливають на геополітичну, гео економічну та геокультурну траєкторію їх динаміки, що, в свою чергу, складає зміст та перспективи процесів глобалізації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Антиглобализм или альтернативная глобализация. Круглый стол [Текст] // Свободная мысль-XXI. – 2005. – № 8. – С. 63–81.
2. Арриги Дж. Динамика кризиса гегемонии [Текст] / Дж. Арриги // Свободная мысль-XXI. – 2005. – № 1. – С. 3–20.
3. Брагинская Н. В. Элиас Н. О процессах цивилизации (обзор) [Текст] / Н. В. Брагинская / Культура и общество в Средние века: методология и методика зарубежного исследования. – М.: Наука, 1987. – Вып. 2. – с. 101-122
4. Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. 1 Численность населения и ее колебания на протяжении веков [Текст] / Ф Бродель. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. – 406 с.
5. Брутенц К. Н. Может ли Европа сказать «нет» американскому патронату [Текст] / К.Н.Брутенц // Новая и новейшая история. – 2009. – № 5. – С. 41–69.
6. В поисках гегемона. Круглый стол [Текст] // Свободная мысль-XXI. – 2005. – № 6. – С. 76 – 99.
7. Васильев Л. Девятая симфония Эдварда Саида [Текст] / Л. Васильев // Азия и Африка сегодня. – 2004. – № 2. – С. 65–72.
8. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма [Текст] / М. Вебер. – К.: Основы, 1994. – 271 с.

9. Жилин Ю. Глобализация в контексте развития цивилизации [Текст] / Ю.Жилин // Свободная мысль-XXI. – 2004. – № 4. – С. 27–40.
10. Капустин Б. Г. О колониальных империях и неоколониализме [Текст] / Б. Г. Капустин // Свободная мысль-XXI. – 2004. – № 6. – С. 87–89.
11. Кобос М. Освободить дорогу для новых времен [Текст] / М. Кобос // Латинская Америка. – 2004. – № 9. – С. 42–44.
12. Кэмерон Ф. Европейский союз и Соединенные Штаты: друзья или соперники [Текст] / Ф.Кэмерон // Свободная мысль-XXI. – 2004. – № 11. – С. 72–81.
13. Линн М. От конфронтации к диалогу [Текст] / М. Линн // Азия и Африка сегодня. – 2004. – № 4. – С. 20–25.
14. Новотный У. О. Послание человечеству [Текст] / У. О. Новотный // Латинская Америка. – 2004. – № 4. – С. 41–42.
15. Пастухов В. Б. Русский неомарксизм [Текст] / В. Б. Пастухов // Общественные науки и современность. – 2004. – С. 97–107.
16. Попов В. Исламский фактор в мировой политике [Текст] / В. Попов // Азия и Африка сегодня. – 2004. – № 1. – С. 9–13.
17. Савельева М. Ю. Монархия как форма самоопределения личности. Российский опыт становления феномена «сакральное» [Текст] / В. Ю. Савельева. – К. : Изд-во ПАРАПАН. – 2007. – 412 с.
18. Степанянц М. Т. Восточные сценарии глобального мира [Текст] / М. Т. Степанянц // Вопр. филос. – 2009. – № 7. – С. 33–53.
19. Тодд Э. Мы возвращаемся в реальный мир [Текст] // Э. Тодд // Свободная мысль-XXI. – 2004. – № 1. – С. 9–13.
20. Успенский Б. А. Восприятие истории в древней Руси и доктрина «Москва – Третий Рим» [Текст] / Б. А. Успенский / Этюды о русской истории. – СПб. : Азбука, 2002. – С. 89–148.
21. Уткин А. И. Россия и Запад: история цивилизации [Текст] / А. И. Уткин. – М. : Гардарики, 2000. – 572 с.
22. Фергюссон Н. Мир без гегемона [Текст] / Н. Фергюссон // Свободная мысль-XXI. – 2005. – № 1. – С. 21–30.
23. Фукуяма Ф. Непростые вызовы нового столетия [Текст] / Ф. Фукуяма // Свободная мысль-XXI. – 2004. – № 11. – С. 63–71.
24. Хобсбаум Э. Масштаб посткоммунистической катастрофы не понят за пределами России / Э. Хобсбаум // Свободная мысль-XXI. – 2004. – № 9. – С. 3–24.
25. Цивилизационные модели современности и их исторические корни [Текст] / Под ред. А. И. Коннышева. – К. : Наука, 2002. – 630 с.

УДК 051:130.2

О.П. ЧУМАЧЕНКО

АНАЛІЗ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ ПОНЯТТЯ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ФІЛОСОФСЬКИХ НАПРЯМКАХ ХІХ – ХХ СТОРІЧЧЯ

Олена Петрівна Чумаченко – аспірантка Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Стаття присвячена аналізу процесу трансформації теоретичних основ поняття творчої діяльності у філософських напрямках ХІХ – ХХ сторіччя. В якості методологічної основи дослідження використовуються методи наукового пізнання, а саме: аналіз, синтез, індукція і дедукція. На основі аналізу трансформації теоретичних основ поняття творчої діяльності досліджено головні тенденції інтерпретації теоретичних основ поняття творчої діяльності у філософських напрямках ХІХ – ХХ сторіччя.

Ключові слова: творча діяльність, креативність, творча здатність, тенденції творчості.

Статья посвящена анализу процесса трансформации теоретических основ понятия творческой деятельности в философских направлениях ХІХ – ХХ столетия. В качестве методологической основы исследования используются методы научного познания, а именно: анализ, синтез, индукция и дедукция. На основе анализа трансформации теоретических основ понятия творческой деятельности исследованы главные тенденции интерпретации теоретических основ понятия творческой деятельности в философских направлениях ХІХ – ХХ столетия.

Ключевые слова: творческая деятельность, креативность, творческая способность, тенденции творчества.

The article is devoted to analysis of process of transformation of theoretical basics of conception of creative activity in philosophical directions of ХІХ – ХХ century. Some methods of scientific knowledge like analysis, synthesis, induction and deduction are used in the capacity of methodological basic of investigation. On the basic of analysis of transformation of theoretical basics of conception of creative activity is investigated the main tendencies of interpretation of theoretical basics of conception of creative activity in philosophical directions of ХІХ – ХХ century.

Keywords: creative activity, creativeness, creative possibility, tendencies of creativity.

© О.П Чумаченко, 2011

Аналіз численних праць, присвячених вивченню проблематики трансформації теоретичних основ поняття творчої діяльності, свідчить про те, що це питання є суперечливим і неоднозначним. Більш того, є різні точки зору на використання різноманітних дефініцій, які визначають феномени, котрі мають безпосереднє відношення до процесу творчої діяльності. У науковій літературі, присвяченій вивченню даного питання, поняття творчої діяльності трактується як «творча здатність», «творчий процес», «творче мислення», «креативність».

Актуальність даної статті полягає в аналітичному дослідженні трансформації теоретичних основ

поняття творчої діяльності у філософських напрямках ХІХ - ХХ сторіччя.

Проблематика питання трансформації теоретичних основ поняття творчої діяльності неодноразово поставала в світовій філософсько-культурологічній думці. Варто хоча б згадати таких учених, як Мак Ферсон, К. Тейлор, Д. Тейлор, Дж. Гилфорд, Г. Грубер, Д. Векслер, Р. Уайсберг, Г. Айзенк, Л. Термен, Р. Стернберг, Д. Лаверт та інші.

Метою даної статті є простеження трансформації теоретичних основ поняття творчої діяльності у філософських напрямках ХІХ - ХХ сторіччя.

У філософських напрямках ХІХ - ХХ сторіччя

творча діяльність розглядається як специфічна форма культурної діяльності, як гра різних ступенів реальності самої культури. Поняття творчої діяльності набуває відповідних значень, зміст яких досліджується за допомогою історичної динаміки змін у формах філософської рефлексії. Без поняття творчої діяльності неможливо розглядати культуру, тому що в основу творчої діяльності покладено афективне коріння, яке є вираженням відповідних потреб у соціокультурному житті людства.

Аксіологічні аспекти поняття творчої діяльності універсальні, тому що за допомогою творчої діяльності у контексті динаміки соціокультурного буття підвищується рівень консолідації членів соціуму.

У філософських напрямках XIX - XX сторіччя поняття творчої діяльності трактується в контексті «проблеми мови», тобто трансляції нової креативної форми і її відповідності культурному коду певної доби.

Проблематика трансформації теоретичних основ поняття творчої діяльності у філософських напрямках XIX-XX сторіччя у даному ракурсі в літературі не розглядалась, але, звичайно, сам ракурс міг бути знайденим тільки у зв'язку з аналізом відповідної літератури, яка класифікується відповідним чином.

До першої групи досліджень теоретичних основ поняття творчої діяльності в філософських напрямках XIX - XX сторіччя відносяться праці філософів, які досліджують природу культурної діяльності в аспекті її принципової неоднорідності, тобто природа культурної діяльності має творчий характер. Культурна діяльність постійно перебуває у творчому стані. Ця концепція виникла завдяки принципу заперечення Г.В.Ф. Гегеля, тобто культура постійно оновлюється і набуває нового творчого стану. Ця концепція характерна для філософії становлення. Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі розглядають поняття творчої діяльності у контексті «філософії становлення», тобто творча діяльність - це процес постійного пошуку і становлення. Творчий досвід пов'язаний з ситуацією виникнення сингулярних відповідей, в яких реалізується максимальне творче світосприйняття. Поняття творчої діяльності у трактовці Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі пов'язане з «творчістю концептів».

Сучасні культурологи, які вивчають питання пов'язані з сутністю культурної діяльності, вважають, що вона безпосередньо пов'язана з поняттям творчої діяльності. Тобто сутність культурної діяльності полягає в просторі діалогу і постійно змінюється. Як зауважує М. Бубер, культурна діяльність у просторі діалогу набуває нового творчого характеру.

В процесі аналізу проблематики поняття творчої діяльності поступово набуває нових значень. Філософи сучасності О.Б. Афанасьєв, С.С. Гольдентрихт, Г.С. Батищев досліджують природу творчої діяльності. Інша точка зору представлена в працях А. Пуанкаре, А. Ейкена, М. Арнаудова, І.І. Родного, М.С. Берштейна, З.М. Какабадзе, які досліджують специфіку форм творчої діяльності.

Когнітивні концепції творчої діяльності представлені у працях А.Кестлера, А.М. Менігетті,

Г.Л. Тульчинського, В.М. Бехтерева, С.Л. Рубінштейна, З. Грузенберга.

Якщо до XIX сторіччя іманентність свідомості трактувалась у контексті раціонального підходу, то З. Фрейд і К. Юнг представили нову трактовку іманентності свідомості у контексті ірраціональності. У XX сторіччі ці ідеї набувають особливої актуальності і завдяки їм відбувається розкриття особливої специфіки соціокультурної природи свідомості. Завдяки цьому розкриттю виникає новий напрям у філософії, тобто «філософія мови», яка пропонує своє трактування категорії буття, а саме: буття - це дискурс. У цьому контексті творча діяльність виходить за межі логічних міркувань, «чистий розум», поринаючи через мову і «тілесні торкання» (термін М. Мерло - Понті) у культуру, втрачає свою чистоту, і тому творча діяльність виходить за межі логічних і раціональних конструкцій.

Аналізуючи теоретичні основи поняття творчої діяльності, необхідно мати на увазі ще одну групу досліджень по цій проблематиці, в яких розкриваються питання онтології творчої діяльності. Багато уваги дослідженню цього питання приділяв О. Ф. Лосєв, який розглядав онтологічну концепцію творчої діяльності в контексті античних культурних традицій, і трактував творчу діяльність як образну, але реальну категорію буття.

Н.Луман, Н. Вінер, К. Хельд, М.М. Бахтін, Ю. М. Лотман, Ю. У. Шатін вивчають специфіку творчої діяльності у контексті культурної і комунікативної парадигми.

Необхідно зазначити, що для вивчення проблематики теоретичних основ поняття творчої діяльності особливо потрібно акцентувати увагу на працях авторів, які досліджують трансформацію поняття творчої діяльності у контексті історичної динаміки соціокультурного розвитку. Вперше це питання було осмислено філософами доби романтизму. У працях німецьких романтиків раціональність метафорично перетворюється на містику. Містична реальність у цьому випадку розглядається як повнота буття, яке охоплює різноманітні рівні соціокультурного цілого певної доби. Творча діяльність у трактовці німецьких романтиків визначалась як певний механізм, завдяки якому відбуваються становлення і розвиток справжнього містичного суспільства.

Діапазон досліджень трансформації теоретичних основ поняття творчої діяльності у контексті динаміки соціокультурних змін охоплює широке поле філософських праць. Питання трансформації теоретичних основ поняття творчої діяльності у контексті динаміки соціокультурного розвитку знаходять висвітлення в працях Н. Ф. Федорова, Н.А. Бердяєва, С. Л. Франка, П. А. Флоренського.

Специфічний метод вивчення психологічних механізмів творчої діяльності у контексті динаміки соціокультурного розвитку був запропонований В. Дільтеєм і отримав продовження розвитку у трактовці неокантіанської школи, зокрема Р. Ріккертом.

Аналізуючи трансформацію теоретичних основ поняття творчої діяльності найбільш евристичною в осмисленні культурних мотивацій творчої діяль-

ності є теорія комунікативної дії Ю. Хабермаса. У цій теорії відповідним чином синтезовані теорії постмодернізму, функціоналізму, феноменології. Слід зазначити, що своєрідною є концепція культурогенеза А.Я. Флієра [7]. Філософ акцентує увагу на безпосередньому розрізненні між інноваційною і творчою діяльністю. Творча діяльність - це продукт образної реінтерпретації окремих різноманітних фрагментів соціального досвіду. А інновації (тобто відкриття), як зазначає філософ, створюються завдяки адаптивним потребам соціуму.

У концепції неоміфологізму творча діяльність заперечує будь-які раціоналістичні установи. Особливо це відображається в концепції «життєвого світу». Варіанти трактування концепції «життєвого світу» представлені в працях Е. Гусерля, Ю. Хабермаса. В концепції «життєвого світу» творча діяльність - це процес свідомого і несвідомого виконання культурних норм і їх відповідних символічних інтерпретацій.

Аналізуючи процес трансформації теоретичних основ поняття творчої діяльності, слід зазначити, що у сучасному контексті розуміння філософських концепцій вагоме значення мають ідеї А. Бадю. Філософ робить відповідне співвідношення між культурою, історією і суб'єктом культури і об'єднуючою ланкою у цьому співвідношенні є творча діяльність. У постструктуралізмі і постмодернізмі вивченню трансформації теоретичних основ поняття творчої діяльності присвячені праці М. Фуко, У. Еко, Ж. Деріда, Ж. Дельоза, Ж. Бодрийяра. Особливо слід наголосити на тому, що саме Ж. Бодрийяр доповнив поняття творчої діяльності категорією «габітус» [2]. Ця категорія визначає відповідну ментальну схему, яка впливає на характер різних соціокультурних практик, у тому числі і творчої діяльності.

Представники марксистського напрямку трактують творчу діяльність, як предметно практичну діяльність, тобто виробництво. Творча діяльність, як зазначають представники марксистського напрямку, - це діяльність людини, котра створює сама себе у процесі історії. Історія розглядається у контексті вдосконалювання предметно-практичних засобів людської діяльності.

Багато уваги дослідженню трансформації теоретичних основ творчої діяльності приділяв В.П. Руднев. Філософ зазначав, що у галузевих дослідженнях, у сучасному динамічному культурному просторі, більше уваги приділяється вивченню проблематики унікальності і оригінальності кожного творчого акту. Весь процес творчої діяльності неможливо віднести до відповідних інваріантних основ і загальних раціональних закономірностей.

Трансформацію теоретичних основ поняття творчої діяльності аналізує представник позитивного екзистенціалізму Н. Аббаньяно. Філософ зауважує, що розвиток творчої діяльності відбувається лише за умовою наявності вибору і свободи. Вибір і свобода є основою для реалізації трансцендентальних можливостей людини, або творчої «можливості можливостей». Творча діяльність - це завжди свобода і відповідальність. Теоретичні підґрунтя творчої діяльності - це знання, але творча діяльність,

як універсалія культури, відбувається в процесі вільної можливості. Перша ступінь процесу творчої діяльності - це ступінь осяяння певного духовного акту, який оснований на довірі до своїх можливостей і здібностей. Друга ступінь процесу творчої діяльності - це предметна діяльність, в якій втілюється художній образ. У цьому втіленні важливу роль відіграє аспект індивідуальної саморегуляції.

Мак Ферсон, К.Тейлор, Д. Тейлор аналізують трансформацію теоретичних основ поняття творчої діяльності за допомогою створених результативних об'єктів, тобто вони аналізують основні характеристики творчого продукту: кількості, якості та інших. Ф. Джаксон і С. Мессік пропонують концептуальну схему, яка відображає критерії для оцінки результату творчої діяльності. Також у цій концептуальній схемі присутні чотири характеристики продуктів творчої діяльності. Це співвідношення, незвичайність, трансформація, а також конденсація. Створення продуктів творчої діяльності з такими характеристиками припускає, що процес творчої діяльності відбувається у певному, релевантному когнітивному стилі. Інтуїтивне світосприйняття у процесі творчої діяльності сприяє тому, що поява творчого продукту більше залежить не від нових знань, а від нових суспільних поглядів. Трансформаційні можливості творчої діяльності сприяють здатності бачити речі такими якими вони є, незалежно від їхньої символічної репрезентації. Останній критерій, тобто конденсація, яка у трактуванні Ф. Джаксона - це «творче досягнення», має здатність до стійкості у часі і завдяки конденсації творча діяльність кожного разу набуває аспекту новизни.

Теоретичні основи поняття творчої діяльності дуже різноманітні. Г. Уоллес, вивчаючи теоретичні основи поняття творчої діяльності, пропонує концепцію «творчого процесу», тобто творча діяльність - це процес, який має різноманітні стадії і рівні. Грем Уоллес виділяє чотири стадії творчого процесу. Це - підготовка, інкубація, осяяння, перевірка.

Також творчу діяльність, як процес, розглядає Я. А. Пономарьов [4]. У творчому процесі автор визначає такі рівні: рівень інтуїтивного осмислення, рівень формалізації вербалізаційного рішення.

У контексті трансформації теоретичних основ поняття творчої діяльності велику роль відіграє концепція Сімсона [5]. Однією з основних складових творчої діяльності є креативність, тобто здатність до творчості. Сімсон зауважує, що головну роль у процесі творчої діяльності відіграють мотивація і креативність.

А. Танненбаум і А. Олох вважають, що у процесі творчої діяльності створюються умови для виникнення когнітивної обдарованості суб'єкта творчості.

Творча креативність, тобто здатність до творчості, у процесі творчої діяльності є самостійним фактором і існує незалежно від інтелекту. Представники цієї теорії Дж. Гілфорд і Г. Грубер. Особливо слід зазначити, якщо Дж. Гілфорд вивчав креативність у контексті заданості, то Є. Торренс вивчав здатність до творчості в незалежності від генетики,

а в залежності від тієї культури, в якій виховується майбутній суб'єкт творчості.

А. Векслер, Г. Айзенк, Р. Стернберг вивчають творчу діяльність не як специфічну форму психічної активності, а як форму співвідношення рівнів розвитку інтелекту і творчості. Теорія інвестування, одна з останніх теорій креативності, яка була розроблена Р. Стернбергом і Д. Лавертом, представляє трактовку творчої здатності, у процесі творчої діяльності, в аспекті «розумного ризику». Тобто здатність суб'єкта у процесі творчої діяльності йти на розумний ризик, тобто протистояти думці суспільства.

Вітчизняні філософи трактують трансформацію теоретичних основ творчої діяльності в контексті комунікативної парадигми. Категоріальним критерієм творчої діяльності в контексті цієї парадигми виступає оригінальність і новизна. «Творчою є всяка діяльність, що створює щось нове, оригінальне, що входить не тільки в історію всякого творця, але в історію розвитку науки, мистецтва», - писав видатний філософ і психолог С.Л. Рубінштейн [6, 587]. Теоретичні основи поняття творчої діяльності в контексті комунікативної парадигми вивчав О.В. Брушлинський. Творча діяльність, - як зауважує філософ, - це не ігнорування реальності, а навпаки максимально можливе у відповідних умовах, найбільш глибоке проникнення в об'єктивну реальність. Творча діяльність у контексті комунікативної парадигми дослідження - це відкриття нового, але не у світі предметів, а у світі етичних змістів його існування. Інтерпретація поняття творчої діяльності, яка бере свій початок у міжсуб'єктності, має особливо специфічну евристичність.

Категорія міжсуб'єктності дуже тісно пов'язана з категорією тривалості і свідчить про комунікативну природу творчої діяльності. Концепцію комунікативної природи творчої діяльності запропонував Г.С. Батищев. Філософ вважав, що творча діяльність потребує специфічної організації суб'єкта творчості. Коли суб'єкт творчої діяльності опиняється в проблемній ситуації, то саме ця ситуація приймає для суб'єкта творчості креативність у міжсуб'єктності, тобто суб'єкт творчості опиняється на перехресті різних традицій. Потім ці традиції синтезуються в нове ціле і точка зору суб'єкта творчості приймає комунікативний характер, а його творча діяльність розглядається у ракурсі поля предметності. Комунікативний аспект творчої діяльності дозволяє суб'єкту діяти у різноманітних напрямках, тобто самовизначатись у динаміці культурного простору постійного руху. Завдяки комунікативному аспекту творчої діяльності суб'єкт творчості бачить всю конфігурацію зв'язків у світі і завдяки цьому він розуміє істину буття. Поліфонічна логіка творчої діяльності потребує і особливого стану суб'єкта творчої діяльності. Цей специфічний стан має назву - процес створення «внутрішньої людини». Тобто у людини з'являється надфункціональне і надпрагматичне мислення. Г.С. Батищев зауважує, що творча діяльність отримує аксіологічний потенціал тільки у перехресті комунікацій, тобто різноманітних, онто-

логічних ліній. Також філософ зауважує, що концепція міжсуб'єктності творчої діяльності розкривається завдяки взаємозалежності оригінального з універсальним. Г. С. Батищев пропонує розглядати процес відношень. Ідея Г. С. Батищева дозволяє бачити природу «глибинного людського спілкування». Тобто ця глибинність припускає розкриття у процесі творчої діяльності прихованих можливостей суб'єкта творчості. Творча діяльність має загальнокультурний характер, тому що у цьому процесі поліфонічно взаємодіють етичні і культурні аспекти універсального спілкування.

Аналізуючи трансформацію теоретичних основ поняття творчої діяльності, слід зазначити, що сучасні культурологи визначають поняття творчої діяльності, як діяльність, що створює щось нове і оригінальне і входить не тільки в історію кожного творця, але і в історію розвитку науки, мистецтва і тому подібне [6, 587]. Таке визначення поняття творчої діяльності отримало тому, що сучасні культурологи роблять акцент на його діяльній природі, але Є. Г. Юдін і А. П. Огурцов, які вивчають теоретичні основи поняття творчої діяльності в контексті ментальності, вважають, що у визначенні поняття творчої діяльності використовуються й інші фактори, такі, наприклад, як критерій совісті.

Розглядаючи процес трансформації теоретичних основ поняття творчої діяльності у концепціях Л. С. Виготського, Л. Д. Столяренко, Є. В. Ільєнкова та інших слід зазначити, що вони трактують творчу діяльність, як активну, самостійну діяльність суб'єкта творчості, яка націлена не тільки на створення нового об'єкта творчості для суспільства, але і для самого суб'єкта творчості. Також це активна самостійна діяльність характеризується напругою усіх духовних сил суб'єкта творчості. К. Роджерс також розглядав творчу діяльність як активну самостійну діяльність суб'єкта творчості, але яка знаходиться весь час у русі, і в процесі цього руху розкриваються всі потенційні здібності людини до творчої діяльності.

О. С. Газман, Л. Н. Куліков, Л. И. Новікова визначають творчу діяльність як форму пізнання оточуючого нас світу, а також як засіб самовираження. Крім того, вони вважають, що творча діяльність є формою засвоєння соціального досвіду, який сприяє пізнанню оточуючого світу. Процес розвитку творчої діяльності є феноменом актуалізації внутрішнього потенціалу суб'єкта творчої діяльності. Творча діяльність можлива лише в вільних умовах і детермінується внутрішніми інтенціями особистості.

Аналізуючи трансформацію теоретичних основ творчої діяльності, неможливо не зупинитися на інтерпретації феномена і категорії «творча діяльність» у контексті філогенетичного підходу.

У філогенетичному контексті дослідженням поняття творчої діяльності певний час займалась філософія. У контексті філогенетичного підходу творча діяльність характеризується пріоритетом гуманістичного і трансперсонального підходів. Це визначається в концепції «New age», тобто творча діяльність сприяє інтеграції духовності у повсякденне життя. Основою творчої діяльності є акт

транценденції, тобто подолання детермінованого традиційними схемами буття [6]. Понятійний апарат творчої діяльності включає в себе такі категорії, як «космічна свідомість», «універсальний розум», «розум», «підсвідомість», «надсвідомість», «особистий досвід», «трансекий стан», «комунікаційність».

Дуже актуальним у кінці ХХ сторіччя є звернення до міфотворчості, в якій беруть свої джерела перші теоретичні основи поняття творчої діяльності. Природа творчої діяльності пов'язана з прийняттям креативних процесів космогенезу.

У ХХ сторіччі творча діяльність націлена на знаходження універсального засобу рішення завдань у будь-якій творчій сфері. Тобто метода, за допомогою якого можливо вирішити усі завдання. Творча діяльність розглядається як безперервне створення нового, як сутність буття, яке створюється у протилежність суб'єктивної реальності конструювання. Творча діяльність - це кульмінація, яка досягається у процесі взаємозалежності, більш ніж ста два-

дцять окремих якостей (Дж. Гілфорд). Слід зазначити, що ця взаємодія відбувається за допомогою різноманітних засобів. У контексті філогенетичного підходу творча діяльність визначається як діяльність неповторна, оригінальна і якісно нова.

Творча діяльність специфічна для людини, тому що людина у творчому процесі виступає в ролі творця - суб'єкта творчої діяльності, а творчий продукт створюється в результаті реалізації творчих здібностей. Таким чином, як висновок слід зазначити, що у контексті філогенетичного підходу творча діяльність - це відповідна якість, яка створює умови для пошуку найвищих реальностей та єдності з ними, розкриттю суттєвих характеристик суб'єкта творчої діяльності. Творча діяльність впливає на збереження цілісності світоглядних установок. Також творча діяльність сприяє саморозвитку особистості. Творча діяльність розглядається в дослідженнях ХХІ сторіччя, як система пошуку вищого порядку у синергійному просторі, який має еволюційно-голографічну природу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аршинов В.И. Сфирот познания / В.И. Аршинов, М. Лайтман, Я.И. Свирский. - М.: Изд-во ЛКИ, 2007.-248с.
2. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / Ж. Бодрийяр. - М.: Добросвет, 2000.-258с.
3. Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н. Дружинин. СПб.: Изд-во «Питер», 1998.-368с.
4. Об исследовании проблем психологии творчества: сб. ст. / отв. ред. Я.А. Пономарев. - М.: Наука, 1983.-336с.
5. Редин Л.В. Формирование и развитие творческой личности как основа инноваций в профессиональной деятельности / Л.В. Редин // Инновационные процессы в профессиональной деятельности. - Казань: РИЦ «Школа» 2008.-С.36-82.
6. Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности / С.Л. Рубинштейн // Ученые записки высшей школы г. Одессы. - Т.11.-Одесса, 1922.-587с.
7. Флиер А.Я. Культурология для культурологов: учебное пособие для магистров, аспирантов и соискателей, а также преподавателей культурологии / А. Я. Флиер.- М.: Академический проект, 2000.-496с.

УДК 130.2

М.Ю. ШЕВЧЕНКО

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ СУБЪЕКТА В ПОСТСТРУКТУРАЛИСТСКОЙ КОНЦЕПЦИИ М. ФУКО

Шевченко Марина Юрьевна – аспирантка кафедры философии, социально-политических и правовых наук Славянского государственного педагогического университета

У статті розглядається маргіналізм як одне з найважливіших понять філософії суб'єкта М. Фуко. Показано, що концепція маргінального суб'єкта є принциповою основою для розглядання смислового обрію суб'єктивності і побудови цілісної антропологічної теорії.

Ключові слова: суб'єкт, індивід, маргіналізм, інституціоналізація, соціальність, антропологія.

В статье рассматривается маргинализм, как одно из важнейших понятий философии субъекта М. Фуко. Показано, что концепция маргинального субъекта является принципиальным основанием для рассмотрения смыслового горизонта субъективности и построения целостной антропологической теории.

Ключевые слова: субъект, индивид, маргинализм, институционализация, социальность, антропология.

In article is considered marginalism, as one of the major concepts of philosophy of the subject of M. Foucault. It is shown, that the concept marginal subject is the basis for consideration of semantic horizon of subjectivity and construction of the complete anthropological theory.

Key words: subject, individual, marginalism, institutionalization, a sociality, anthropology.

© М.Ю.Шевченко, 2011

Проблематика субъективности относится к ряду традиционных и достаточно разработанных тем в современной западной философии. Вместе с тем едва ли можно сказать, что рассмотрение дан-

ного круга проблем близко к своему завершению. Более того, чем активнее занимаются субъектом, тем скорее последний ускользает от сколько-нибудь достаточной полноты описания.

Такое положение дел порождает подчас довольно специфические и даже неожиданные реакции, побуждая современных философов либо к пересмотру и дополнению наших представлений о субъективности [2], либо и вовсе к нигилизму по отношению к самому концепту субъекта и его свойств [11].

Среди многочисленных исследований, посвященных человеку как субъекту, которыми так богата европейская философия XX века, особое положение занимает концепция М. Фуко. Это особое положение обусловлено не только и не столько оригинальностью его философской позиции или блестящими стилистическими характеристиками его философской прозы, сколько активным введением в философию принципиально новых смысловых координат, описывающих субъекта и его спецификации в европейской культуре.

Субъект позиционируется и рассматривается М. Фуко в широкой культурно-исторической перспективе – от истоков, лежащих в античной *ἐπι-μέλειαν σαφούς* – озабоченности собой, до психоанализа и современных постструктуралистских концепций.

Не будет преувеличением сказать, что маргинальность и фигура маргинала в западной культуре (наряду с концептом «заботы о себе») – одна из ключевых в философии субъекта М. Фуко. Более точно – сквозной темой Фуко является институционализация маргинала и соответствующих форм поведения, произошедшая в европейской культуре в XIX-XX вв. [7-10, 12-15 и др.].

Рефлексия, осуществляемая Фуко в отношении современного состояния общества постоянно приводит его к описанию институциональных характеристик субъекта, имеющих по его мнению отчетливо выраженную негативную природу: «Вплоть до настоящего времени на Западе традиционный подход к изучению систем мышления заключался в том, что основное внимание уделялось лишь позитивным феноменам. Однако за последние годы Леви-Строс в этнологии разработал методiku, позволяющую в любом обществе и культуре выявлять некую негативную структуру» [6, с. 7].

В соответствии с этим философ определяет и собственные задачи: «...моя цель состоит не в том, чтобы узнать, что утверждается и превозносится в том или ином обществе или в некоей системе мышления, но в том, чтобы изучать то, что в них отвергается и исключается» [6, с. 7].

Поиск негативного начала как неизбежного антропологического фактора, приводит Фуко к пересмотру традиционного представления о субъекте как наборе изначально заданных (природных или социокультурных) характеристик, откуда следует и задача философа или антрополога – осуществлять рационализированный и институционализированный дискурс в отношении субъекта и его свойств, равно как и самой ситуации производства субъективности. Фуко буквально переворачивает данную ситуацию с ног на голову, показывая, что многие знакомые нам свойства субъекта, а в известном смысле и сам субъект, появляются именно в процессе институционализации как действие некоего нигилизирующего принципа, как результат

влияния социальных структур, выталкивающих человека за пределы привычных для него социальных условий.

Отсюда недалеко до вывода о том, что, во-первых, само наличие подобных структур является необходимым условием существования человеческих сообществ; во-вторых, наличие любой негативной структуры имеет непосредственное отношение к концепции субъекта, принятой в данном сообществе (институционализация субъективности); в-третьих, те или иные формы такой институционализации возможны лишь потому, что они уже заложены в самой субъективности. Так, например, люди способны к членораздельной речи, но сама эта способность появилась вместе с формированием соответствующего речевого аппарата, который провоцирует весь спектр звуков, которые мы способны издавать.

Было бы ошибкой приписывать Фуко поиски маргинальности, рядоположной неким позитивным характеристикам субъекта. Субъект сам по себе есть маргинальность, и Фуко просто восстанавливает *status quo* в философии субъекта. Но это одновременно является или же оборачивается утверждением негативизма в отношении субъекта, выражением высочайшего недоверия по отношению ко всему, что так или иначе связано с характеристикой субъективности, например, к рациональности, на чем основывается современный тип постмодернистского дискурса.

Подобный подход оказался созвучным нынешним попыткам построения социально-культурной антропологии, опирающейся на представления о целостности субъекта, причем речь идет не о привычном уже холистском или холономном подходе, но о рассмотрении таких характеристик человека, которые оставались за пределами традиционных исследовательских схем.

На сегодняшний день нет недостатка в обоснованиях и описаниях такого изменения: «На рубеже XIX-XX веков произошел некоторый сдвиг от попыток классической антропологии свести сущность человека к одному основному принципу или субстанции (обычно – разуму), к неклассическим представлениям о сложности и многообразии феноменов человеческого бытия и невыразимости (неуловимости, парадоксальности) природы человека. Для философских учений XX века показательным резкое расширение антропологической проблематики и сдвиг интересов в сторону таких феноменов человеческого бытия, которые можно было бы называть маргинальными.

Неклассическая европейская философия отличается новыми подходами к старым проблемам и специфическим выбором феноменов человеческого бытия для своего анализа (язык, текст, понимание, сексуальность, телесность, извращение, сумасшествие, преступление), что потребовало и соответствующей методологии (лингвистический анализ, герменевтика, психоанализ, феноменология, экзистенциализм, структурализм, постмодернизм).

Показателен особый интерес к измененным состояниям сознания, экстремальным и пограничным ситуациям, телесным практикам, радикаль-

ному опыту, всему тому, что может обнаружить предел возможностей, показать масштаб человеческого в человеке, указать на нечто Иное, быть местом встречи с принципиально Другим. Можно попытаться выделить нечто общее в архаических мифах, в философии Древнего Востока и в направлениях современной западной философии, то, что можно было бы назвать «маргинальной антропологией» [1].

Понятие маргинальности в данном отношении едва ли является новацией в настоящее время, учитывая, разумеется, сам контекст философии М. Фуко. Последний предельно расширяет сферу маргинальности, трактуя ее двояко: с одной стороны, как вариант процессов социализации и десоциализации человека, с другой, как собственно субъектное содержание, включающее в себя не только социально одобряемые и морально приемлемые контексты, но и периферийные, пограничные, часто – обесценные смыслы. Для Фуко, собственно, нет ничего специфически маргинального, если описывая человека, мы подвергаем разбору его сексуальность, телесные практики, патологические состояния и др. Сама по себе патологичность еще не делает человека маргиналом, необычность некоторых человеческих проявлений еще не означает их действительной периферийности или исключительности в ряду прочих человеческих качеств. Кроме того, с точки зрения Фуко, мы едва ли можем построить сколько-нибудь полную классификацию маргинальных феноменов, поскольку сама маргинальность является в значительной степени социальным конструктом, следовательно, предельной точкой зрения была бы следующая: в субъекте нет ни одного свойства, ни одной характеристики или состояния, которые не могли бы быть маргинализованы. Например, в атеистической социальной среде, скажем в СССР, маргинальным проявлением человека была его религиозность, точно также как в Средние века маргинализировался атеизм.

Скорее следует согласиться с позицией ряда других авторов, которые указывают, что маргинализм большинства антропологических концепций в XX веке является отнюдь не провокацией или эпатажем, но, скорее, следствием предельного рассмотрения специфики человеческого существования. В этом смысле всякое антропологическое исследование, претендующее на полноту, должно быть маргинальным: «...философское рассмотрение сознания и свойств человеческой субъективности почти неизбежно должно отталкиваться от того факта, что само сознание представляет собой едва ли закономерный и предусмотренный факт естественной истории. В определенном смысле оно есть некое превозмогание, надрыв, выход за пределы возможного, если угодно, хулиганство, величайшая маргинальность в цепи эволюции природы» [4, с. 201].

В связи с этим особую внимания заслуживает классификация маргинальностей, которую Фуко связывает с основными аспектами жизнедеятельности субъекта.

Фуко выделяет четыре области человеческой деятельности: а) труд, или экономическое производство; б) сексуальность, семья, то есть воспроиз-

водство общества; в) говорение, речь; г) игровая деятельность, например игры и празднества [6, с. 8].

В соответствии с этим Фуко выделяет также четыре типа маргиналов и соответственно четыре типа маргинальных субъектов: «...даже среди обычного населения отношение к труду изменяется в зависимости от пола и возраста. И во многих обществах правящие политики и клирики, если им приходится управлять работой остальных или служить посредниками по отношению к сверхъестественным силам, сами непосредственно в труде не участвуют, и цикл производства их не касается. Существуют также лица, которые уклоняются и от второго цикла, воспроизводящего общество. Примером этого служат холостяки, которых, в частности, встречается много среди клириков. Впрочем, известно, что у индейцев Северной Америки существуют педерасты и транссвеститы, и нужно отметить, что по отношению к воспроизводству общества они также занимают маргинальное положение. На третьем месте стоят лица, ускользающие от нормы дискурса. Ведь произносимые ими слова имеют совершенно иной смысл. В подобном случае слова пророка, его речи, таящие в себе символический смысл, могут в один прекрасный день явить свою скрытую истину. Да и слова, которые употребляют поэты, подчас принадлежат к сфере эстетики и точно так же ускользают от нормы. На четвертом месте во всех обществах стоят лица, исключенные из игр и празднеств. Происходит же это либо потому, что их считают опасными, либо потому, что они сами – предмет некоего празднества, подобно козлу отпущения у евреев, когда кто-то приносился в жертву, беря на себя прегрешения остальных; по поводу церемонии исключения народ и устраивал празднество» [6, с. 8-9].

Фуко указывает, что во всех подобных случаях часто исключается одно и то же лицо – безумец, которого в зависимости от обстоятельств наделяют то религиозным, то магическим, то игровым, а то и патологическим статусом.

Таксономия Фуко сама по себе не идеальна и может быть дополнена целым рядом позиций, продуцирующих свои типы маргинальностей, например, наука и научная деятельность («матема» у А. Бадью) и особый тип маргинала, революционера (экстраординарная наука у Т. Куна) или любителя паранормальных явлений – фигура экстрасенса, уфолога, ученого-маньяка и т.п.; политика и политическое действие, дающее целый спектр маргинализованных персонажей; искусство, например, фигура поэта, одержимого творца; формирование и реализация субъектом своей этнической и расовой идентичности, наконец, религия и соответствующие типы маргиналов.

В широком смысле все типы маргиналов могут быть описаны с точки зрения соответствия или несоответствия определенной системе социальной идентификации, имеющей, как правило, конвенциональную природу. Дилемму «по природе или по установлению» (φύσει – θεσει) Фуко явно решает в пользу второго члена оппозиции, даже в отношении пола и половой идентификации, что и позволяет современным представителям гендерной

науки полагать Фуко своим предшественником. Так И.К. Саджвик отмечает: «Пол» в этом смысле – это то, что я вычленила как «хромосомный пол», – рассматривается как относительно минимальное сырье, из которого происходит социальное конструирование гендера. Гендер, в свою очередь, это гораздо более детально продуманное, более полно и жестко дихотомированное социальное производство и воспроизводство мужской и женской идентичностей и форм поведения – личностей мужского и женского пола – в культурной системе, для которой «мужское/женское» действует как некий изначальный эталон бинаризма, оказывающий влияние на формирование и значение многих других бинаризов, чья видимая связь с хромосомным полом нередко незначительна или просто не существует» [5, с. 34].

Схема формирования и функционирования механизма сексуальности в целом чрезвычайно занимала Фуко, причем, именно в связи с анализом дискурса как системы общественного производства. Отличие его подхода от радикальных бинаристских оппозиций: биологическое-культурное, присущее-сконструированное, заключается во введении третьей величины – посредника, провоцирующего и осуществляющего процесс перехода и снимающего жесткость и непримиримость бинаризма – позиция, ставшая впоследствии едва ли не ключевой формулой постструктуралистской методологии (см. Рис. 1).

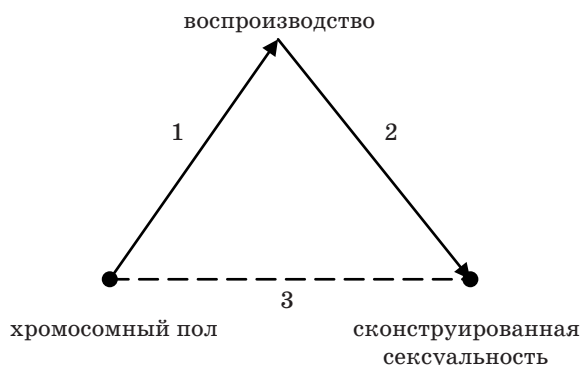

Рис. 1

В данной схеме наиболее условной оказывается как раз наиболее очевидная для здравого смысла прямая связь – 3 между биологическим полом и сексуальностью, которая, по мнению философа, осуществляется через посредника, при этом основное внимание Фуко уделяет позициям 1-2, представляющих собой попарно изоморфные структуры/процессы:

1) социальный процесс институционализации различий (в том числе и процесс отторжения маргинала);

2) ментальные состояния участника процесса – социального индивида, т.е. формирующийся на основе институционализации тип личности с присущими ей свойствами.

Если первой частью – собственно социальным конструированием маргинальных типов, их горизонтальным и вертикальным перемещением в пре-

делах конкретного сообщества, формами изоляции, санкций и субкультур маргиналов – занимаются соответствующие разделы социологии и социальной психологии, то качественные характеристики ментальных образований и влияние последних на весь процесс – тема особого рассмотрения. По существу, позиции 1-2 на нашей схеме должны быть удвоены – 1а-1б и 2а-2б (см. Рис. 2), поскольку там, где обыденное сознание видит лишь факт появления того или иного типа сексуальности как нормальной, так и маргинальной, присутствует тонкий и почти невидимый процесс социального конструирования и духовного производства субъектов и самой субъективности. Кроме того, речь не может идти исключительно о сексуальности и о соответствующих последней фигурах маргиналов, хотя для Фуко данная тематика безусловно является ключевой.

Подход философа предполагает экспликацию любой схемы формирования и закрепления социокультурных и ментальных различий, в том числе и маргинализацию. Фуко предлагает своего рода методологию анализа любого типа социальной идентичности, по существу открывает антропологический механизм появления любых социальных новаций. В известном смысле, сам социальный субъект также является подобным новообразованием.

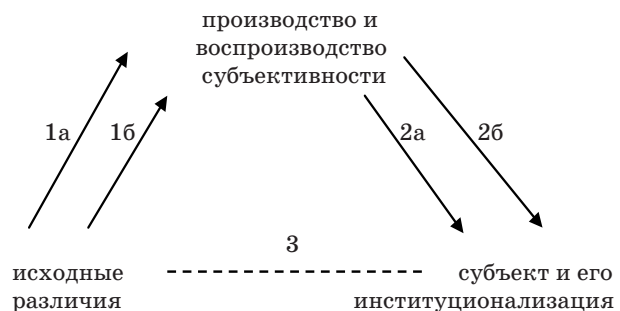

Рис. 2

1а – процесс социальной и культурной дифференциации;

1б – закрепление индивидуальных (частных) практик и различий на ментальном уровне;

2а – социальное конструирование субъективности;

2б – процесс ментальной самоидентификации (самоосознания) субъекта;

3 – «видимый» процесс трансформации исходных различий.

Такое представление механизма формирования субъективности объясняет почему для Фуко подобные механизмы имели непосредственное отношение к истине, власти и т.п. Коль скоро сама субъективность и ее спецификации созданы (сконструированы) сообразно предпочтениям данного сообщества, то возникает соблазн релятивизировать также и процесс «производства» истины, власти, сексуальности. Все эти процедуры с большим или меньшим успехом проделаны современными приверженцами Фуко, которые с завидной последовательностью отвергают эссенциализм в любой его

разновидности и отстаивают конструктивистскую позицию [см. 3, 5].

Уже в первом томе «Истории сексуальности» Фуко выводит на первый план аспект конструирования маргинала (на примере гомосексуальности) зачастую включающий в себя, помимо естественных характеристик, некие ментальные структуры, мотивацию, а то и вовсе фантастические компоненты. Такое конструирование Фуко связывает с осуществлением властью своих функций, одна из которых есть непосредственно – «охота за удовольствиями», т.е. именно за удовольствиями конкретного субъекта, которые отныне превращаются в пороки. Подобная процедура имеет по мнению философа одно фундаментальное для всей западной культуры следствие: «Эта новая охота на периферийную сексуальность влечет с собой инкорпорацию перверсий [букв. введение, добавление –incorporation des perversions] и новую спецификацию субъектов. Гомосексуалист XIX века становится особым персонажем: с прошлым, историей, детством, характером, формой жизни; также и со своей морфологией, вместе с нескромной анатомией, а также, возможно, и с таинственной физиологией. Ничто из того, что он есть в целом не избегает его сексуальности. Она присутствует в нем повсеместно, является скрытой основой всего его поведения. <...> Она присуща ему не как греховная привычка, но как его особая природа» [12, с. 58-59].

Тем не менее особое внимание Фуко к фигу-

ре маргинала не должно вводить в заблуждение: маргинал как институционализированный социальный тип не мог бы появиться без подобной же институционализации «нормальности». Именно озабоченность последней продуцирует маргинальность как таковую.

В подобной модели до некоторой степени открывается «тайна» концепции М. Фуко, равно как и мыслителей, солидаризирующихся с ним. Суть влияния социума, его институтов (власть, религия, наука, медицина и пр.) вовсе не в том, что маргинальность является особым конструктом, конвенциональным набором дискурсивных практик, но в том, что и «нормальные» практики (например, гетеросексуальность) – это также *тёσει* – социальный конструкт. Разумеется, с точки зрения Фуко бинаризм пола (хромосомный пол) не преодолевается простым актом нигилизации полового различия, но совершает переход в социально сконструированную сексуальность человека (гендер) посредством процессов производства и воспроизводства дискурсивных практик, контекстов, психологических ресурсов, которые в совокупности и являют собой смысловой горизонт человеческой субъективности. Поэтому в качестве вывода данной статьи можно отметить, что сквозной темой и принципиальной теоретической новацией Фуко является не только и не столько институционализация маргинальности, но в большей степени – институционализация самого субъекта как маргинальности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гурин С.П. Маргинальная антропология / С.П. Гурин. – Интернет-ресурс. Режим доступа: www.philosophy.ru/library/margin (Заголов. з экрану).
2. Декомб В. Дополнение к субъекту: Исследование феномена действия от собственного лица / Пер. с фр. М. Головановской / В. Декомб. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 576 с.
3. Джагоз А. Введение в квин-теорию / Пер. с англ. – М.: Канон+, РООИ «Реабилитация», 2008. – 208 с.
4. Павловский И.В. Маргинализм или финитизм? // Танатос: Исследования традиций смерти и умирания в европейской культуре. Альманах / И.В. Павловский. – М., 2002. – С. 196-210.
5. Сэдживик И.К. Эпистемология чулана / Пер. с англ. / И.К. Сэдживик. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 272 с.
6. Фуко М. Интеллектуалы и власть. Статьи и интервью 1970-1984 гг. / Пер. с фр. С.Ч. Офертас / М. Фуко. – М.: Праксис, 2002. – 384 с.
7. Фуко М. Интеллектуалы и власть. 1970-1984 гг. / Пер. с фр. И. Окуневой / М. Фуко. – М.: Праксис, 2005. – 320 с.
8. Фуко М. Ненормальные. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1974-1975 учебном году / Пер. с фр. А.В. Шестакова / М. Фуко. – СПб.: Наука, 2004. – 432 с.
9. Фуко М. Герменевтика субъекта. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1981-1982 учебном году / Пер. с фр. А.Г. Погоняйло / М. Фуко. – СПб.: Наука, 2007. – 677 с.
10. Фуко М. Психическая болезнь и личность / Пер. с фр., предисл. и коммент. О.А. Власовой / М. Фуко. – СПб.: Гуманитарная академия, 2009. – 320 с.
11. Шеффер Ж.-М. Конец человеческой исключительности / Пер. с фр. С.Н. Зенкина / Ж.-М. Шеффер. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 392 с.
12. Foucault M. Histoire de la sexualité I. La volonté de savoir. Paris. Gallimard, 1976. – 213 p.
13. Foucault M. Histoire de la sexualité III. Le souci de soi. Paris. Gallimard, 1984. – 335 p.
14. Foucault M. Histoire de la folie à l'âge classique. Paris. Gallimard, 1984. – 335 p.
15. Foucault M. Surveiller et punir. Naissance de la prison. Paris. Gallimard, 2008. – 362 p.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.776

ВЕСЛАВА КУЖНЯР

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ИМИДЖА ТЕРРИТОРИИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЦЕЛЕВЫЕ РЫНКИ

Веслава Кужняр – доктор экономики, адъюнкт кафедры маркетинга и предпринимательства экономического факультета Жешувского университета, Польша

У статті розглядаються окремі питання, пов'язані з формуванням іміджу територіальної одиниці, що становить важливий елемент конкурентної боротьби. Основою його створення автор вважає ідентичність території, що являє собою набір унікальних функцій, які відрізняють цю територіальну одиницю. На прикладі Підкарпатського воєводства, де природні і культурні цінності відіграють значну роль, представлено окремі сфери активності територій в сфері формування іміджу. Серед дій з формування іміджу Підкарпаття, особливо в контексті розвитку туризму, важливу роль відіграє подієвий маркетинг (event marketing), що сприяє прояву унікальних якостей регіону.

Ключові слова: територіальний маркетинг, територіальна одиниця, імідж території.

В статье рассматриваются отдельные вопросы, связанные с формированием имиджа территориальной единицы, составляющей важный элемент конкурентной борьбы. Основой его создания автор считает идентичность территории, представляющую набор уникальных функций, отличающих данную территориальную единицу. На примере Подкарпатского воєводства, где природные и культурные ценности играют значительную роль, представлены отдельные сферы активности территорий в области формирования имиджа. Среди действий по формированию имиджа Подкарпатя, особенно в контексте развития туризма, важную роль играет событийный маркетинг (event marketing), способствующий проявлению уникальных качеств региона.

Ключевые слова: территориальный маркетинг, территориальная единица, имидж территории.

The study presents selected issues connected with shaping the image of a territorial unit, constituting an important element of a competitive fight. The basis of its creation is identity, constituting a set of unique features which differentiate a given unit in comparison to others. Referring to the province of podkarpackie, natural and cultural values play a significant role. That is why, among the actions of shaping the image of communes from the region of Podkarpacie, event marketing plays a crucial role by means of promoting unique values of the region in the context of developing the touristic function.

Key words: territorial marketing, territorial unit, image of territory.

© Веслава Кужняр, 2011

Введение. Динамичное развитие территориального маркетинга, наблюдаемое в последнее время в Польше, находит отражение в активности представителей местного самоуправления в сфере формирования положительного образа территории. Имидж становится все более важным элементом конкурентного преимущества городов, гмин, регионов в борьбе территорий за привлечение инвесторов, туристов, организаторов конгрессов, выставок и других мероприятий, продвигающих данную территорию.

Имидж, как своеобразная марка территории, должен отражать нематериальные и неуловимые характеристики территории, быть отличительной особенностью данного региона на фоне других.

На протяжении длительного времени процесс формирования имиджа ассоциировался с известными лицами (политиками, артистами) или же с крупными, часто международными предприятиями. В последнее же время территории все чаще сами заботятся о своей репутации, предпринимая

действия, способствующие тому, что окружение воспринимает их как город или гмину, притягательные для окружающей среды, населения, инвесторов и других клиентов территориальных образований.

Целью данной работы является представление отдельных сфер активности территорий в области формирования имиджа. Наряду с теоретическими положениями представлены результаты исследования оценки активности властей подкарпатских гмин*, проведенного среди жителей (371чел.) Подкарпатского воєводства. Анкетирование проводилось во втором квартале 2010 года. Проба респондентов выбрана на основании неслучайной квотированной репрезентативной выборки, с учетом пола, возраста и места проживания – в городских и сельско-городских гминах Подкарпатского воєводства.

Имидж территории – сущность, цели и целевые рынки.

Дефинируя имидж территориальной единицы,

следует обратиться к общему определению имиджа, адаптируя, однако, субъективную и объективную специфику этого понятия к специфике территории. Таким образом, можно его определить как представление о данной территории (городе, гмине или регионе), понимаемой как территориальный мегапродукт, или же об отдельных функциональных элементах этой территории (т.наз. субпродуктов), созданное среди различных целевых групп благодаря познавательным и эмоциональным процессам. Восприятие данной территории, таким образом, зависит от индивидуальных качеств каждого человека. В литературе по данной тематике подчеркивается, что изменение существующего имиджа можно осуществить при помощи изменения идентичности территории, которая определяется как сумма его характерных свойств и действий, которые отличают пространственные единицы от других подобных субъектов. Именно идентичность может быть предметом планирования и целенаправленных действий внутри региона, а имидж является как бы реакцией на коммуникативную идентичность в сознании адресатов.

По определению А.Шромника имидж территориальной единицы – это совокупность субъективных представлений о действительности, которые образовались в человеческом сознании как эффект восприятия, воздействия средств формальной и неформальной информации. При этом автор выделяет такие черты имиджа территориальной единицы:

- он является индивидуализированной категорией,
- непостоянен,
- формируется на протяжении длительного времени,
- является внутренне сложной категорией,
- может повышать или снижать конкурентность единицы,
- его идентификация требует специальных маркетинговых исследований¹.

Имидж отражает реальные и внереальные элементы территориальной единицы. Реальные элементы – это физические характеристики данного места, которые можно выразить рационально, например, величина, локализация, пространственная структура, состояние инфраструктуры, тип застройки и т.д. Внереальные (эмоциональные) элементы – это эмоциональный настрой, уровень симпатии людей к определенному месту, нередко сформировавшихся под влиянием предубеждений или стереотипов. В значительной степени эмоциональный настрой по отношению к данному городу имеет решающее значение для полного представления о нем².

Созданный в общественной перцепции положительный имидж территории содействует развитию локальной экономики, поскольку влияет на укрепление ее позиции на фоне конкурентных территорий. Является также своего рода ценностью, о которой местные власти должны неустанно заботиться, так как имидж представляет данную территорию, как место, привлекающее для поселения, проведения отпуска, учебы или же хозяйственной деятельности.

Согласно А.Лучака, имидж территориальной единицы, выполняет следующие функции:

- является носителем характера территории и предопределяет принятие решения о выборе, например, мест реализации инвестиций, мест отдыха, места жительства и т.п.,
- упрощает и селекционирует поступающую в человеческое сознание информацию, необходимую для принятия определенных решений,
- интегрирует поступающую в человеческое сознание информацию в единое целое,
- выполняет ориентационную функцию, поскольку позволяет проводить субъективное дифференцирование территориальных единиц,
- благодаря доверию, внушаемому положительным имиджем территориальной единицы, снижается риск принятия неверного решения³.

Представленные функции имиджа территории должны воздействовать на целевые рынки, среди которых особую роль играет население. Оно имеет дуальный характер: с одной стороны, является главным целевым рынком, а с другой – само имеет влияние на процесс создания имиджа. Сложившийся позитивный имидж может положительно влиять на степень отождествления жителей с городом или гминой, чувство удовлетворения, безопасности. Благодаря этому образуются сильные связи со своим местом проживания, усиливается участие жителей в общественной жизни данной местности, с которой они связывают свое будущее⁴.

Можно выделить две группы моделей адресатов действий по созданию имиджа – адресаты внутренние и внешние.

Кроме населения, к внутренним адресатам следует отнести местных предпринимателей, общественных деятелей, функциональных жителей окрестностей, локальные и региональные организации, хозяйственные субъекты, общественные союзы и объединения, политические, религиозные организации, а также работников и деятелей местного самоуправления, общественные предприятия и организации. Эту группу называют постоянными потребителями услуг органов местного самоуправления, потребителями, «обреченными на локальное предложение»⁵.

Внешние адресаты – это группа клиентов данной территории извне как отечественных, так и зарубежных. Среди них есть предприниматели, инвесторы, акционеры внешних фирм, финансовые организации, правительственные организации и филиалы, туристы, жители других поселений, регионов, стран как потенциальные потребители услуг и молодежь как потенциальные учащиеся или студенты.

Каждый из выделенных адресатов имеет определенное представление о данной территории, и если оно положительное, то процесс формирования имиджа должен его усилить; если же негативное, то рекомендуется его изменить; в случае же отсутствия каких-либо ассоциаций – имидж формируется от основания.

Процесс формирования имиджа территориальной единицы.

Проблема формирования положительного имид-

жа очень существенна в маркетинговом управлении территорией, поэтому предпринимаемые действия, направленные на создание ее положительного образа в среде, должны тщательно планироваться и постоянно контролироваться.

В процесс реализации целей, связанных с созданием имиджа, вовлечено множество субъектов и лиц, которые вместе участвуют в формировании образа территории. Это, прежде всего, население, которое влияет на способ восприятия территории через свои качества, поведение, потребности, предпочтения, а также представители органов власти города/гмины – самые активные субъекты в городе/гмине, которые удовлетворяют потребности населения и других потребителей предложения данного города/гмины. Кроме того, большую роль в процессе формирования имиджа могут играть общественные организации локального уровня (фольклорные коллективы, хоры, любительские театры, клубы, объединения, местные средства массовой информации) и хозяйственные субъекты (предприятия, полностью расположенные на территории города, или же имеющие здесь свои филиалы, отделения).

В процессе формирования имиджа территории можно выделить несколько этапов:

1. Анализ исходного состояния или изучение имеющегося имиджа. На старте существенным является определение, есть ли и какой он – образ региона в сознании адресатов, в какой степени собственный имидж региона отличается от общего имиджа, какие положительные и отрицательные черты региона может замечать окружение, каково направление изменений имиджа (улучшается он или ухудшается).

2. Определение целей, относящихся к желаемому, идеальному имиджу. На этом этапе ключевым становится определение идентичности региона и идентификация т.наз. показателей идентичности, на которых будет базироваться создаваемый образ (уникальность, наиболее значительные сильные стороны). Следует также помнить о том, что планируемый имидж не должен выходить за рамки принятой миссии региона или, по крайней мере, не противоречить ей.

3. Сегментация адресатов имиджа. На этом этапе органы власти местного уровня должны поделить адресатов имиджа на однородные группы согласно точно определенных критериев (напр., инвесторы, туристы, студенты и т.п.). Это деление даст возможность тщательно выбрать средства и инструменты для осуществления цели – создания положительного образа данной территории.

4. Позиционирование имиджа – на этом этапе следует создать в сознании потенциальных потребителей территориального предложения такой образ территории, который, благодаря определенным особенностям, позволит отличать местное предложение от предложений конкурентов.

5. Выбор маркетинговых инструментов формирования имиджа – продвижение образа. Необходим отбор инструментария территориального маркетингового комплекса, в первую очередь, средств коммуникации. Одним из важнейших является рекла-

ма. Программирование рекламных мероприятий (в том числе, создание рекламного слогана) концентрируется на позиционировании имиджа места, подчеркивающего уникальность и исключительные качества данной территории.

6. Контроль, сравнение состояния фактического и планируемого – измерение имиджа⁶.

Желаемый имидж должен точно вырастать из миссии развития гмины, при этом должен выполнять несколько условий:

1) должен быть актуальным и достоверным;

2) должен быть простым (если данная местность представляет слишком много имиджей, то может «размыться» свой образ);

3) должен привлекать внимание (наводить на мысль, почему люди хотели бы жить, инвестировать, работать в данном городе, гмине или посетить ее);

4) должен быть узнаваемым, уникальным (если, например, в стране есть несколько территорий, рекламирующих себя как «благоприятное место» с «лучшим климатом для бизнеса», то могут возникнуть ошибки). Следует занимать свободную нишу⁷.

Планируемый имидж должен базироваться на ожиданиях адресатов, должен основываться на оригинальном и нацеленном в будущее видении, которое должно поддерживаться местной общественностью, особенно ее наиболее динамичными, активными и креативными членами.

Инструменты, формирующие желаемый образ территориальной единицы.

Основой создания имиджа является идентичность данной единицы, включающая все для нее характерное, то, на чем базируется оценка имиджа в среде. Следовательно, к инструментам идентичности относятся не только визуальные символы, идентифицирующие данный город или гмину, но также все мероприятия, образ действий, события, способы коммуникации с целевыми группами и т.п. Все эти элементы создают своеобразный способ аутопрезентации и являются результатом многолетней деятельности.

Исходя из концепции тождественности предприятия, в литературе по данной тематике указываются элементы, которые города/гмины могут использовать в процессе определения своей идентичности и создания имиджа. Это:

- организуемые в городе/гмине мероприятия, которые наблюдает окружение (city behaviour);

- система презентации и идентификации города/гмины (city design);

- система коммуникации города/гмины с окружением (city communication)⁸.

Кроме того, принимая во внимание специфические качества территории, принципиально отличающие ее от предприятий, следует указать также на значение таких факторов, как:

- человеческий потенциал – известные уроженцы города или гмины, знаменитости, посещающие данную местность, исторические личности, местные лидеры, вымышленные лица, характеристики жителей;

- архитектура (landmarks, или характерные архитектурные объекты, предприя-

тия, территориальные продукты и марки);

- наука, религия – научные события (циклические и одноразовые), места и служители религиозного культа, религиозные события (циклические и одноразовые);

- природа – особенности ландшафта, флора и фауна, природные явления;

- спорт – известные спортсмены, спортивные команды, дисциплины, события и объекты;

- музыка, кино, визуальные виды искусства – город/гмина как место действия фильма, сериала, телевизионной программы, мотивы данной местности в песне, романсе, артисты-уроженцы города, артисты, работающие в городе;

- события – единичные (исторические или современные) и циклические, ярмарки, выставки;

- другие – кулинарные фирменные блюда, костюмы, мифы, легенды, изречения.

Важным элементом идентичности города/гмины является система маркетинговой коммуникации с внешней средой и внешними субъектами, которая формирует желаемый образ у потенциальных потребителей. Особую роль при этом играют действия в сфере публичных рилейшнз и публицити, в особенности организация маркетинговых событий (т.наз. event marketing). Чтобы мероприятия, организуемые в рамках event marketing, были эффективными, надолго остались в памяти их участников, следует, прежде всего, обеспечить их оригинальность и привлекательность, соответствующим образом заранее продвинуть, профессионально подготовить и исполнить. Важно (если есть такая возможность) активизировать участников события, чтобы они не оставались пассивными наблюдателями. Рекомендуется придать этим действиям циклический характер, благодаря ему они будут лучше запоминаться. Стоит также пригласить важных, известных деятелей (иногда даже т.наз. «celebrities») с целью повышения интереса к мероприятию и усиления заинтересованности средств массовой информации.

Вышеприведенные инструменты, формирующие имидж территории, можно анализировать на общем уровне, то есть на уровне всех групп, и в рамках конкретных целевых групп, например инвесторов, туристов и т.п.

Оценка маркетинговой активности органов власти подкарпатских гмин по созданию имиджа территории: мнение населения.

Подкарпатское воеводство – это юго-восточный регион Польши, граничащий на востоке с Украиной, Львовской и Закарпатской областями, а на юге – со Словакией. К наиболее значительным особенностям, которые выделяют Подкарпатское воеводство среди других регионов страны, следует отнести природные достопримечательности и богатое культурно-историческое наследие, с многочисленными историческими памятниками и местным фольклором. В особенности это относится к сельской местности, для которой характерна раздробленная структура агрохозяйств, отрицательно влияющая на их рентабельность и вынуждающая искать альтернативные источники дохода, в том числе в сфере агротуризма. Поэтому часто действия по продвижению, направленные на формирование

имиджа региона, подчеркивают туристические достопримечательности Подкарпатья. Привлекательные стороны исследуемого региона, составляющие его идентичность как основу имиджа воеводства, представлены в табл.1.

Таблица 1

Оценка привлекательности выбранных субпродуктов, формирующих имидж изучаемых гмин (по шкале от 1 до 5, где 1 – самая низкая оценка, 5 – самая высокая)

Перечень	Средняя оценка	Процентное соотношение оценок	
		самых низких	самых высоких
Природные достопримечательности	3,82	1,9	31,5
Богатое культурное наследие	3,41	4,6	16,7
Местные обычаи, традиции, религия	3,56	3,0	19,7
Услуги местной администрации	2,95	9,4	5,9
Уровень технической инфраструктуры	3,11	4,0	5,7
Развлекательный продукт	3,28	6,5	12,4
Торгово-гастрономический продукт	2,99	10,0	7,0

Источник: собственная разработка на основании исследования при помощи анкетирования.

По мнению жителей региона главной сильной стороной сельских и сельско-городских гмин являются достопримечательности природной среды – в среднем каждый третий респондент дал им самую высокую, из возможных по шкале 1-5, оценку. Относительно высоко были оценены также элементы культуры, в частности местные обычаи, традиции, религия. Эти достопримечательности особо привлекательны в контексте развития туристской функции, представляя большой интерес для приезжих гостей. Самые низкие оценки относятся к качеству услуг администрации, которое особенно важно для внутренних адресатов предложения, то есть для населения и субъектов, постоянно связанных с данной территорией. Относительно низкие оценки получили также элементы технической и торгово-гастрономической инфраструктуры.

Чтобы продвигать уникальные достопримечательности Подкарпатья, связанные с выдающимися достопримечательностями природы, культурным наследием или же богатством территориальных продуктов, в воеводстве внедряются многочисленные инициативы как национального, так и местного масштаба. Они охватывают различные выставки, фестивали, ярмарки, конкурсы, научные конференции или же публикации в традиционном и электронном виде. Инициативы влияют на оживление развития конкретных территорий, фор-

миру и усиливая их имидж как среди внутренних (население), так и внешних референтных групп (потенциальные туристы, инвесторы, журналисты, представители финансовых институтов и т.п.). Оценку активности органов власти в выбранных сферах деятельности, связанных с формированием имиджа территории, представляет табл.2.

Таблица 2

Версификация предположений, относящихся к маркетинговой активности в области формирования имиджа гмины (в %)

Перечень	Средняя оценка по шкале от 1 до 7	Процентное соотношение оценок	
		самых низких	самых высоких
Местные органы власти систематически и профессионально формируют положительный имидж гмины	4,35	19,1	11,1
Гмина ведет интенсивную деятельность по продвижению территории	4,01	18,1	17,5
Гмина организует много мероприятий по продвижению территории (event marketing)	4,76	10,8	36,7
Органы власти гмины выступают в местных масс-медиа часто и профессионально, усиливая таким способом имидж всей гмины	3,91	20,8	13,6

Источник: собственная разработка на основании исследования при помощи анкетирования.

Среди подвергаемых оценке действий наибольшую поддержку населения получают проводимые все чаще, особенно в летнее время, мероприятия по продвижению данной территории, так называемые ивентами. Чаще всего они принимают форму народных гуляний, концертов или различных мероприятий, обращающихся к традициям или фирменным блюдам местной кухни.

Вместе с тем, следует подчеркнуть факт, что в среднем каждый пятый респондент однозначно отвергает утверждение, что местные органы власти формируют положительный имидж гмины систематически и профессионально. Внутренняя структура этой оценки, с учетом возраста анкетированных, представлена в табл.3.

Анализ изучаемого явления с учетом возраста анкетированных показал, что молодые люди дали более высокую оценку активности органов власти в сфере формирования имиджа. Это может объясняться фактом, что лица старшего возраста меньше участвуют в жизни своей гмины и часто остаются в

неведении относительно многих мероприятий, организованных на уровне данной гмины или города.

Таблица 3

Согласие жителей с утверждением, что местные органы власти формируют положительный имидж гмины систематически и профессионально (с учетом возраста респондентов, в %)

Варианты ответов	Всего	Возраст			
		19-24	25-39	40-59	60 и старше
Определенно да	1,1	-	1,8	1,6	-
Да	10,0	12,5	9,8	11,8	5,9
Думаю, что да	12,9	6,3	13,4	14,2	11,9
Затрудняюсь ответить	17,0	43,7	27,6	23,6	23,8
Думаю, что нет	29,9	27,1	28,6	24,4	41,7
Нет	16,7	10,4	17,0	19,7	15,5
Определенно нет	2,4	-	1,8	4,7	1,2

Источник: собственная разработка на основании исследования при помощи анкетирования.

Выводы. Формирование имиджа территории - это запланированный комплекс действий и мероприятий, целью которых является создание идентичности территории, а впоследствии продвижение ее сильных сторон среди внутренних и внешних адресатов территориального предложения. Правильно сформированный положительный имидж является одной из существенных предпосылок выделения на рынке и, следовательно, достижения конкурентного преимущества.

Особо важную роль в области формирования имиджа должны играть органы самоуправления. Возрастание их маркетинговой активности предопределяется осознанием пользы, которую приносит положительный, целостный образ данной территории, сложившийся в сознании внешней и внутренней среды. Однако для влияния на его профиль необходима оптимальная адаптация процессов, происходящих в территориальной среде, при помощи рационального использования инструментария территориального маркетинга, в котором особая роль отводится PR.

Результаты исследования, проведенного в Подкарпатском воеводстве, показывают, что органы власти, в общем, неплохо справляются с задачей систематического и профессионального формирования образа гмины. На уровне гмин или в целом регионе осуществляется все больше мероприятий, продвигающих локальные достопримечательности, особая активность отмечается в рамках event-маркетинга. Эта деятельность повышает привлекательность структуры отдельных территориальных субпродуктов, в особенности туристского субпродукта, который в Подкарпатском воеводстве представляет приоритетное направление в развитии многих сельских и сельско-городских гмин.

ПРИМЕЧАНИЯ:

* Гмина – единица административного деления в Польше, волость, но также община.

¹ Szromnik A., Marketing terytorialny – koncepcja ogólna i doświadczenia praktyczne [w:] Marketing terytorialny, red. T. Markowski, Polska Akademia Nauk, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Tom CXII, Warszawa 2002, s. 134 - 135.

² R. Junghardt, ABC promocji gmin, miast, i regionów, Fundacja im. F. Eberta, Gliwice 1995, s. 35.

³ A. Łuczak, Wizerunek miasta jako element strategii marketingowej [w:] Marketing terytorialny, red. T. Markowski, PAN Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Warszawa 2002, s. 189

⁴ S. Makarski, W. Kuźniar, Marketing w zarządzaniu jednostką terytorialną, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 57.

⁵ T. Domański. Marketing terytorialny - wybrane aspekty praktyczne [w:] Marketing terytorialny. Strategiczne wyzwania dla miast i regionów, red. T. Domański, Centrum Badań i Studiów Francuskich, Instytut Studiów Międzynarodowych, Uniwersytet Łódzki, Łódź 1997, s. 22.

⁶ A. Łuczak, Wizerunek jako element strategii marketingowej....., s. 166-171.

⁷ Marketing Place's – Attracting Investment, Industry and Tourism to Cities, States and Nations, The Free Press, New York 1993, s. 167.

⁸ E. Glińska, M. Florek, A. Kowalewska, Wizerunek miasta. Od koncepcji do wdrożenia, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2009, s. 120.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Domański T., Marketing terytorialny - wybrane aspekty praktyczne [w:] Marketing terytorialny. Strategiczne wyzwania dla miast i regionów, red. T. Domański, Centrum Badań i Studiów Francuskich, Instytut Studiów Międzynarodowych, Uniwersytet Łódzki, Łódź 1997, s. 22.

2. Glińska E., Florek M., Kowalewska A., Wizerunek miasta. Od koncepcji do wdrożenia, Wolters Kluwer. Polska, Warszawa 2009, s. 120.

3. Junghardt R., ABC promocji gmin, miast, i regionów, Fundacja im. F. Eberta, Gliwice 1995, s. 35.

4. Łuczak A., Wizerunek miasta jako element strategii marketingowej [w:] Marketing terytorialny, red. T. Markowski, PAN, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Warszawa 2002, s. 189.

5. Makarski S., Kuźniar W., Marketing w zarządzaniu jednostką terytorialną, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 57.

6. Marketing Place's – Attracting Investment, Industry and Tourism to Cities, States and Nations, The free Press, New York 1993, s. 167.

7. Szromnik A., Marketing terytorialny - koncepcja ogólna i doświadczenia praktyczne [w:] Marketing terytorialny, red. T. Markowski, Polska Akademia Nauk, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Tom CXII, Warszawa 2002, s. 134 – 135.

УДК 614:316.344.32-056.22

Т.І. АНДРЕЄВА

ЧИ Є БІЛЬШ ОСВІЧЕНІ ЛЮДИ В УКРАЇНІ ЗДОРОВІШИМИ?

Андрєєва Тетяна Іллівна – доцент Школи охорони здоров'я Національного університету «Києво-Могилянська академія», кандидат медичних наук

У статті розглянуто відмінності стану здоров'я за освітою за даними самоповідомлень про хронічні захворювання та розлади в населення України за даними опитування 2000 року. Соціальні градієнти стану здоров'я за освітою в українському суспільстві 2000 року були вищими серед чоловіків, ніж серед жінок, і вищими серед молодшого населення, ніж старшого.

Ключові слова: стан здоров'я, хронічні захворювання, освіта, соціальний градієнт, диспаритет за освітою.

В статье рассмотрены различия состояния здоровья в зависимости от образования по данным самоотчетов о наличии хронических заболеваний по данным репрезентативного опроса населения Украины 2000 года. Социальные градиенты состояния здоровья были более выраженными среди мужчин, чем среди женщин, и среди младших по возрасту групп населения по сравнению со старшими.

Ключевые слова: состояние здоровья, хронические заболевания, образование, социальный градиент, диспропорция в зависимости от образования.

In the article health disparities by education were considered based on the data on self-reported chronic diseases and disorders in a representative survey of Ukrainian population conducted in 2000. Social gradients by education were greater in men than women and in younger people than those older ones.

Key words: health status, chronic diseases, education, social gradient, disparity by education.

© Т.І. Андрєєва, 2011

Постановка проблеми у загальному вигляді

Соціологи здоров'я, соціальні епідеміологи та фахівці з охорони здоров'я у західних країнах вже давно встановили, що для груп населення, що мають вищий соціально-економічний статус, характерні переваги стану здоров'я за показниками захворюваності та смертності, а також поширеності

пов'язаних зі здоров'ям видів поведінки [16]. Для цього можна знайти різні пояснення. Доречною виглядає теорія, яка пояснює диспаритет щодо здоров'я через механізми соціального формування, які включають політичні рішення, знання та поведінку [17; 19; 25]. Цей підхід передбачає, що конструкт, який називають «соціально-економічний

статус», включає в себе ресурси (гроші, знання, престиж, владу і корисні соціальні зв'язки), які захищають здоров'я незалежно від того, які конкретні механізми і фактори впливають на здоров'я в окремій ситуації [20; 26].

У багатьох дослідженнях соціально економічний статус визначають через рівень освіти [14]. В країнах з високим рівнем доходів відомо, що люди, які мають більше років формальної освіти, відрізняються кращим станом фізичного функціонування та кращим рівнем самооціненого здоров'я [27]. Кожен додатковий рік освіти пов'язаний з меншим ризиком смерті [33], і майже половина смертей людей працездатного віку в США пов'язана з факторами, яких можна уникнути, характерними для людей з меншим рівнем освіти [14]. Знайдено, що здоров'я залежить не лише від освіти самої людини, але й від освіти її батьків, і цей вплив тим сильніший, чим нижчий рівень власної освіти [28].

Пояснення відмінностей здоров'я за рівнем освіти включають різні механізми: [23] по-перше, економічні та робочі умови; по-друге, соціально-психологічні ресурси, включаючи можливість контролювати своє життя і здоров'я, а також соціальну підтримку; по-третє, стиль життя, включаючи фізичну активність, відмову від куріння та помірне вживання алкоголю [27; 29].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Певна кількість опублікованих робіт показує, що фактори, які визначають самооцінку здоров'я, відрізняються в країнах колишнього Радянського Союзу та у західних країнах. Наприклад, на відміну від Фінляндії, у Прибалтійських країнах не було знайдено зв'язку між пов'язаною зі здоров'ям поведінкою та самооцінкою здоров'я [15]. У дослідженні, в якому порівнювали західноєвропейських та східноєвропейських студентів, останні мали менш здоровий спосіб життя, менш усвідомлювали зв'язок між факторами способу життя, такими як куріння, фізичні вправи, вживання жиру та солі, ризиком серцево-судинних захворювань, а також частіше вважали, що їхнє здоров'я залежить від факторів, які неможливо контролювати [32]. Також у наших попередніх роботах було показано, що в країнах колишнього Радянського Союзу зв'язок між соціальним статусом та пов'язаною зі здоров'ям поведінкою не завжди є очевидним [4; 5]. З іншого боку, в Болгарії в опитуванні 1997 року було виявлено, як і очікувано, що люди з початковою освітою з більшою ймовірністю мали погане здоров'я, ніж ті, хто мав середню або вищу освіту [7].

Формулювання цілей статті

Метою було оцінити зв'язок між рівнем освіти та станом здоров'я, вимірюючи як наявність або відсутність самоповідомлених захворювань та розладів здоров'я, за даними національно-репрезентативного опитування, проведеного в Україні 2000 року.

Виклад основного матеріалу дослідження

Методи

Для аналізу були застосовані дані опитування

«Здоров'я і добробут у перехідних суспільствах», проведеного Київським Міжнародним Інститутом Соціології 2000 року. В даному аналізі розглянуто вибірку з 1723 людей (720 чоловіків та 1003 жінки), які погодилися взяти участь у дослідженні і відповідали самостійно, не через родичів. Респондентів запитували: «Чи є у вас хронічні захворювання або розлади?» В якості залежної змінної, яка характеризує стан здоров'я, розглядалася наявність або відсутність таких захворювань.

Як показник соціально-економічного стану розглянуто рівень освіти. Оскільки група людей, які мають менше, ніж середню освіту, складалася з двох непорівнюваних груп – тих людей старшого віку, які навчалися давно і не мали середньої освіти, й людей 15-17 років, які поки що навчаються в школі і ще не завершили середню освіту, – тому групу людей з освітою менше середньої з аналізу було виключено. Всіх, хто мав середню освіту або середнюспеціальну, включаючи технікуми, коледжі тощо, було поєднано в одну категорію. В другу категорію було поєднано людей з вищою або неповною вищою освітою, оскільки останні переважно належали до вікової категорії молодше 30 років, тобто були на час опитування студентами. Градієнт за освітою вивчався як співвідношення шансів мати захворювання між групою людей з вищою освітою та людьми з середньою або середньо-спеціальною освітою. Співвідношення шансів більше за 1,00 характеризували переваги людей з вищою освітою, тобто меншу поширеність захворювань серед них.

При аналізі було здійснено стратифікацію за статтю та віком. На початку проведено аналіз у 15-річних вікових групах, але, оскільки в деяких з таких груп кількість респондентів з вищою освітою була малою, на останньому етапі проведено аналіз стратифікований у групах респондентів віком 15-44 роки та 45 років і старших.

Аналіз проведено у програмному забезпеченні SPSS 15.0 з застосуванням двовимірного логістичного регресійного аналізу.

Результати

Порівняння частки респондентів, які мають хоча б одне захворювання, за освітою, наведено в таблиці 1.

У всіх чотирьох статевовікових групах частка людей, які мають певні хронічні захворювання або розлади, була вищою серед тих, хто має середню або середню-спеціальну освіту, порівняно з людьми з вищою освітою. Однак відмінності були статистично значущими лише серед чоловіків молодшої групи. Якщо і серед чоловіків, і серед жінок молодше від 45 років з середньою освітою 52% мали хронічні захворювання, серед людей з вищою освітою їх мали 46% жінок, але лише 36% чоловіків. Серед людей старших за 45 років різниця поширеності захворювань за освітою складала лише 2-3%. В середньому серед жінок спостерігалася більша частка людей з захворюваннями, ніж серед чоловіків.

Таблиця 1

Кількість респондентів та відсотки тих, хто має хоча б одне захворювання, за рівнем освіти, віком та статтю, опитування населення України 2000 року

		<45		>45	
Стать	Освіта	N	%	N	%
чоловіки	ССС	232	52,2	169	77,5
	вища	58	36,2	55	74,5
	СПШ(ДІ)	1,92 (1,06-3,48)		1,18 (0,58-2,38)	
жінки	ССС	294	51,7	213	84,5
	вища	93	46,2	70	82,9
	СПШ(ДІ)	1,24 (0,78-1,99)		1,03 (0,49-2,18)	
ССС - середня та середньо-спеціальна освіта СПШ(ДІ) – співвідношення шансів (95% довірчий інтервал)					

Обговорення

Відмінності за станом здоров'я між людьми з різним соціальним станом і освітою, зокрема знайдені в багатьох дослідженнях у розвинених країнах [22], в Україні 2000 року були присутні лише серед чоловіків молодше 45 років. Тобто якщо відбуваються зміни таких градієнтів у часі, ймовірно, що вони поступово виникають у перехідних суспільствах, і більшою мірою серед чоловіків, ніж серед жінок.

Перше гіпотетичне пояснення для такого результату може полягати в тому, що останніми роками після розпаду Радянського Союзу поступово збільшується цінність здоров'я як ресурсу для життя, і більш освічені групи населення знаходять більше наявних стратегій, які можуть бути застосовані для цього [18]. Те, що це відбувається раніше серед чоловіків, ніж серед жінок, відповідає очікуванням, згідно з якими різні види поведінки (як здорової, так і нездорової) вперше поширюються серед чоловіків, а потім серед жінок [11; 21; 24].

Друге пояснення може полягати в тому, що диспаритет щодо здоров'я поступово збільшується у часі, що спостерігається також в розвинених країнах [3]. Якщо говорити про особливості відмінностей та нерівності в країнах з перехідними економіками, є спостереження, що в них відбувається розширення відмінностей щодо рівня доходів та стану здоров'я з роками після закінчення приналежності до соціалістичного табору [7]. Хоча в проведеному аналізі такий диспаритет не був статистично значущим серед тих, хто народився до 1955 року, він став наявним серед молодшого населення України.

Третя гіпотеза пов'язана з тим, що більші відмінності серед молодших дорослих, ніж серед старших, можуть бути наслідком того, що виникнення проблем зі здоров'ям серед людей з вищим соціально-економічним станом відтерміновано до старшого віку, хоча серед людей з нижчим станом такі проблеми можуть виникати вже в середньому віці, і такі відмінності зберігаються до старших вікових груп, в яких ризикові і протекторні фактори вирівнюються [13]. З іншого боку, теорія кумуляції пе-

реваг і відповідні дані [30] вказують, що, навпаки, прірва між людьми з різними рівнями освіти в розвинених країнах збільшується з віком.

Результат, що серед жінок було знайдено більше хронічних захворювань, відповідає очікуванням, оскільки в дослідженнях, проведених у різних країнах, жінки частіше повідомляють про розлади здоров'я, хоча для чоловіків характерний вищий ризик смерті [9; 12].

Спостереження, що серед чоловіків відмінності стану здоров'я за освітою більше, ніж серед жінок, викликає різні гіпотези. Подібну картину з відмінностями серед чоловіків та їхньою відсутністю серед жінок було знайдено у Фінляндії в середині 1980-х років, хоча такого не було знайдено у проведених пізніше опитуваннях і в сусідніх країнах [31]. Можна припустити, що диспаритет у стані здоров'я обумовлений відмінностями пов'язаної зі здоров'ям поведінки, яка серед чоловіків більше відрізняється за освітою, ніж серед жінок [2]. Також відомо, що різні види нездорової поведінки серед чоловіків є більш поширеними, ніж серед жінок. Це знайдено як в інших країнах [8; 12], так і в Україні [1; 10].

В цілому менші відмінності стану здоров'я за освітою, знайдені в нашому дослідженні, ніж в інших, можна пояснити тим, що найбільші градієнти можна знайти при порівнянні стану здоров'я людей з мінімальними рівнями освіти і мінімальними когнітивними навичками, при яких кожен додатковий рік освіти відображається в суттєвому покращенні показників [6]. Однак, серед респондентів група людей з початковою освітою була дуже незначною, що загалом характерно для всіх досліджень, проведених в країнах колишнього Радянського Союзу, і саме малі коефіцієнти за освітою більшості населення Радянського Союзу можуть пояснювати менші градієнти і здоров'я, і пов'язаної зі здоров'ям поведінки, які ми спостерігаємо при аналізі даних, зібраних в Україні.

Висновки з даного дослідження

Соціальні градієнти стану здоров'я за освітою в українському суспільстві 2000 року були вищими серед чоловіків, ніж серед жінок, і вищими серед молодшого населення, ніж старшого.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку

З'ясування відмінностей стану здоров'я за освітою потребує подальшого розгляду таких градієнтів у часі за іншими даними, а також дослідження відмінностей у групах з незакінченою середньою освітою. Інші показники стану здоров'я, крім розглянутих захворювань, також можуть дати додатковий матеріал для розуміння цього феномена.

Інша група досліджень може бути спрямована на пошук інтервенцій, які б враховували відмінності стану здоров'я за освітою і дозволяли зменшити такі градієнти.

Подяка

Аналіз став можливий завдяки даним, наданим Київським Міжнародним Інститутом Соціології.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Т. И. Мужское население Украины имеет дополнительные факторы риска развития хронических неинфекционных заболеваний по сравнению с женским населением / Т. И. Андреева, Л. О. Скотаренко // Охорона здоров'я України. – 2009. – №1(33). – С. 42-43.
2. Андреева Т. Чи існує в Україні диспаритет за освітою щодо куріння? / Т. Андреева // Наукові записки Соціологічні науки. – 2011. – С. подано до друку.
3. Alvarez-Dardet C. The widening social class gap of preventive health behaviours in Spain / C. Alvarez-Dardet, C. Montahud, M. T. Ruiz // Eur J Public Health. – 2001. – 11. – №2. – С. 225-226.
4. Andreeva T. Socially disadvantaged groups and tobacco. Summit of tobacco control leaders from Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union countries. Warsaw, Poland, April 22-24, 2008:10-12.
5. Andreeva T. Health behavior disparities: a universal trend or a peculiarity for the developed countries? / T. Andreeva // Tobacco Control and Public Health in Eastern Europe. – 2011. – 1. – №2. – С. 86.
6. Auld M. C. Schooling, cognitive ability and health / M. C. Auld, N. Sidhu // Health Econ. – 2005. – 14. – №10. – С. 1019-1034.
7. Balabanova D. C. Self-reported health in Bulgaria: levels and determinants / D. C. Balabanova, M. McKee // Scand J Public Health. – 2002. – 30. – №4. – С. 306-312.
8. Burrows R. Going against the grain: smoking and 'heavy' drinking amongst the British middle classes / R. Burrows, S. Nettleton // Sociology of Health & Illness. – 1995. – 17. – №5. – С. 668-680.
9. Case A. Sex differences in morbidity and mortality / A. Case, C. Paxson // Demography. – 2005. – 42. – №2. – С. 189-214.
10. Cockerham W. C. Health lifestyles in Ukraine / W. C. Cockerham, B. P. Hinote, P. Abbott, C. Haerpfer // Soz Praventivmed. – 2005. – 50. – №4. – С. 264-271.
11. Ferrence R. Diffusion theory and drug use / R. Ferrence // Addiction. – 2001. – 96. – №1. – С. 165-173.
12. Gorman B. K. Gender Disparities in Adult Health: An Examination of Three Measures of Morbidity / B. K. Gorman, J. N. G. Read // Journal of Health and Social Behavior. – 2006. – 47. – №2. – С. 95-110.
13. House J. S. The social stratification of aging and health / J. S. House, J. M. Lepkowski, A. M. Kinney, R. P. Mero, R. C. Kessler, A. R. Herzog // J Health Soc Behav. – 1994. – 35. – №3. – С. 213-234.
14. Jemal A. Mortality from leading causes by education and race in the United States, 2001 / A. Jemal, M. J. Thun, E. E. Ward, S. J. Henley, V. E. Cokkinides, T. E. Murray // Am J Prev Med. – 2008. – 34. – №1. – С. 1-8.
15. Kasmel A. Association between health behaviour and self-reported health in Estonia, Finland, Latvia and Lithuania / A. Kasmel, V. Helasoja, A. Lipand, R. Prattala, J. Klumbiene, I. Pudule // Eur J Public Health. – 2004. – 14. – №1. – С. 32-36.
16. Katainen A. Social class differences in the accounts of smoking – striving for distinction? / A. Katainen // Sociology of Health & Illness. – 2010. – 32. – №7. – С. 1087-1101.
17. Link B. G. Epidemiological Sociology and the Social Shaping of Population Health / B. G. Link // Journal of Health and Social Behavior. – 2008. – 49. – №4. – С. 367-384.
18. Link B. G. Social epidemiology and the fundamental cause concept: on the structuring of effective cancer screens by socioeconomic status / B. G. Link, M. E. Northridge, J. C. Phelan, M. L. Ganz // Milbank Q. – 1998. – 76. – №3. – С. 375-402, 304-375.
19. Link B. G. The social shaping of health and smoking / B. G. Link, J. Phelan // Drug Alcohol Depend. – 2009. – 104 Suppl 1. – С. S6-10.
20. Link B. G. The resources that matter: fundamental social causes of health disparities and the challenge of intelligence / B. G. Link, J. C. Phelan, R. Miech, E. L. Westin // J Health Soc Behav. – 2008. – 49. – №1. – С. 72-91.
21. Lopez A. D. A descriptive model of the cigarette epidemic in developed countries / A. D. Lopez, N. E. Collishaw, T. Piha // Tob Control. – 1994. – 3. – №3. – С. 242-247.
22. Louie G. H. Socioeconomic and Ethnic Differences in Disease Burden and Disparities in Physical Function in Older Adults / G. H. Louie, M. M. Ward // Am J Public Health. – 2010. – – – С.
23. Mirowsky J. Education, social status, and health / J. Mirowsky, C. E. Ross. -: A. de Gruyter. - 2003. - 242.
24. Pampel F. C. Cigarette diffusion and sex differences in smoking / F. C. Pampel // J Health Soc Behav. – 2001. – 42. – №4. – С. 388-404.
25. Pampel F. C. Socioeconomic Disparities in Health Behaviors / F. C. Pampel, P. M. Krueger, J. T. Denney // Annual Review of Sociology. – 2010. – 36. – №1. – С. 349-370.
26. Phelan J. C. Social Conditions as Fundamental Causes of Health Inequalities / J. C. Phelan, B. G. Link, P. Tehranifar // Journal of Health and Social Behavior. – 2010. – 51. – №1 suppl. – С. S28-S40.
27. Ross C. E. Refining the association between education and health: the effects of quantity, credential, and selectivity / C. E. Ross, J. Mirowsky // Demography. – 1999. – 36. – №4. – С. 445-460.
28. Ross C. E. The interaction of personal and parental education on health / C. E. Ross, J. Mirowsky // Soc Sci Med. – 2011. – 72. – №4. – С. 591-599.
29. Ross C. E. The Links Between Education and Health / C. E. Ross, C.-I. Wu // American Sociological Review. – 1995. – 60. – №5. – С. 719-745.
30. Ross C. E. Education, age, and the cumulative advantage in health / C. E. Ross, C. L. Wu // J Health Soc Behav. – 1996. – 37. – №1. – С. 104-120.
31. Silventoinen K. Health inequalities by education and age in four Nordic countries, 1986 and 1994 / K. Silventoinen, E. Lahelma // J Epidemiol Community Health. – 2002. – 56. – №4. – С. 253-258.
32. Steptoe A. Health behaviour, risk awareness and emotional well-being in students from Eastern Europe and Western Europe / A. Steptoe, J. Wardle // Social Science & Medicine. – 2001. – 53. – №12. – С. 1621-1630.
33. Zajacova A. Education, gender, and mortality: does schooling have the same effect on mortality for men and women in the US? / A. Zajacova // Soc Sci Med. – 2006. – 63. – №8. – С. 2176-2190.

УДК 37.013.73

В.В. ПАШКОВ

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Пашков Володимир Васильович – ректор Запорізької академії післядипломної педагогічної освіти, доцент, кандидат філософських наук

У статті розглядаються світоглядно-методологічні засади освіти педагогів. Визначено соціокультурні пріоритети розвитку філософії викладання. Аналізуються аксіологічні аспекти педагогічної освіти.

Ключові слова: освіта, учитель, учень, соціокультурний контекст, філософія викладання.

В статье рассматриваются мировоззренческо-методологические основания образования педагогов. Определяются социокультурные приоритеты развития философии преподавания. Анализируются аксиологические аспекты педагогического образования.

Ключевые слова: образование, учитель, ученик, социокультурный контекст, философия преподавания.

The article deals with ideological and methodological bases of teacher's education. The social and cultural priorities of teaching philosophy were defined as well as the axiological aspects of teacher education being analyzed.

Keywords: Education, teacher, student, social and cultural context, philosophy of teaching.

© В.В. Пашков, 2011

У сучасній літературі, присвяченій питанням розвитку педагогічної освіти, як і в живому спілкуванні з колегами-педагогами можна виявити дві взаємозалежні гілки дискусій:

- обговорення ціннісних аспектів освіти взагалі й педагогічної зокрема;
- обговорення інструментальних умов, за яких ті чи інші цінності утверджуються або ні через вибір більш-менш придатних засобів, незалежно від декларованого наміру їх утверджувати.

Ми теж запрошуємо читача до роздумів про світоглядні смисли освіти, вчителювання й учнівства.

Спочатку звернемо увагу на результат освіти як соціальну й культурну цінність.

В обговореннях цілей і цінностей загальної освіти останніх років неодмінно звертається увага на поняття й феномен автономії особистості. Автономна особистість, яка просувається між Сциллою соціальної ізоляції (відчуження) і Харібдою соціального злиття (залежності), обговорюється в якості результату освіти, який представляє цінність для людини та її оточення [1, 75]. У цьому зв'язку поняттям визначаються поняття волі й відповідальності як складових – автономії, а також поняття компетентності як умови досягнення автономії.

Зміст «компетентності» обговорюється в широкому діапазоні характеристик. Це може бути перелік конкретних умінь, які людина повинна застосовувати в сучасному житті, щоб досягати високих результатів у самореалізації особистісних вимог.

Часом він обговорюється як спроба систематизації видів мислення, які повинні бути розвинені в школі (лінгвістичне, логіко-математичне, натуралістичне, просторове, кінетичне, музичне, міжособистісне, інтраособистісне).

Нарешті він обговорюється як єдина структура, яка складається із предметно-інформаційної, діяльнісно-комунікативної і ціннісно-орієнтаційної складових.

У всіх цих підходах автономна й соціально-компетентна особистість з'являється як пріоритетний

результат освіти, що цілком узгоджується із зафіксованою в преамбулі Конвенції про права дитини міжнародною нормою: «Дитина повинна бути повністю підготовленою до самостійного життя в суспільстві».

Далі, не можна обійти відносини, що складаються між людьми, між дорослим і дитиною, між учителем й учнем у процесі освіти.

Розумінню взаємин формуючої й розвиваючої парадигм педагогіки допомагає вихід не тільки на їхні психологічні підстави, але й на соціокультурний контекст, у якому одна з них практично домінує. Більше того, є можливість побачити генезис цих парадигм, пов'язаний аж ніяк не із психологією безпосередньо. Зрештою, та реальність, що рефлексується й систематизується теоретичною педагогікою, історично «сильно передує» психологічним теоріям, якщо навіть мати на увазі різного роду «Про душу» і т.п. древніх філософів. Філософи теж з'явилися не «з нічого», а саме в результаті того ж процесу розкладання родового суспільства, яке породило потребу цього суспільства докладати цілеспрямованих зусиль з порятунку самого себе, у тому числі, і через трансляцію самого себе в нові покоління.

Раннє, культурно примітивне родове суспільство, мабуть, у силу своєї якісної й кількісної простоти, забезпечує своє відтворення практично автоматично: діти природним ходом життя залучаються в дорослі, переважно колективні справи і їх, знову ж переважно колективне, мислення. Міфи, тобто перекази предків, які обожнюються родовою свідомістю, служать вичерпним або майже вичерпним джерелом зразків поведінки, які актуалізуються невідгадливим життям первісних людей.

Міфи - це своєрідні інструкції поведінки й мислення. Їхня своєрідність полягає в тому, що це неписьмові інструкції. Це приписи без писання. Вони задають поведінку й мислення. Але існують вони переважно не у вигляді вербального тексту, не у вигляді усного, а тим більше не у вигляді письмо-

вого, розгорнутого, вибудованого потоку знаків, які відокремлені від людини. Вони існують переважно як символічне тілесно-людське дійство. Символічне не в сучасному - перекрученому - змісті умовності, а в споконвічному змісті зв'язку з поза-межним.

Міф-дійство - не інсценівка вербального тексту, а переживання фактичного злиття з позамежним повсякденності світом. Досвід входження в цей більш могутній, дійсно, зразковий світ, досвід входження не уявою, не, тим більше, проголошенням словесних конструкцій, а абсолютною вірою в злиття позамежного й потойбічного в ритуалі, досвід, який регулярно повторюється, який вкарбовується в плоть і кров людини з дитинства, досвід, який поступово й ненавмисне, автоматично перетворює несоціалізоване, некультурне дитя в повноцінного одноплемінника, досвід, що перетворює дитя з недолучини в людину, забезпечує трансляцію міфа від покоління до покоління - без спеціально організованої трансляції. Трансляція - вторинний ефект ритуальних проривів позамежного в повсякденність, який напевно містифікується.

Тільки коли природність цього регулярно ритуалізованого життя потрапляє під сумнів, коли починається «пошкодження нравів», тобто коли перестає забезпечуватися автоматизм трансляції культурної традиції, тільки тоді родова громада змушена для свого збереження шукати шляхи й способи, які компенсують «пробуксовку» ритуального автоматизму. Поруч із переказом, замість переказу вже спеціально вибудовується Викладання, тобто наш рідний педагогічний хліб. І неминуче спочатку й дуже довго, навіть часто і густо до наших днів, змістом викладання залишається те ж саме, що було в переказі, у міфі. І остільки, оскільки разом з розкладанням родового ладу життя починає розкладатися й міфологія, потрібні спеціальні зусилля по знаходженню слідів міфів: дослідження - хліб учених. Адже наука насамперед є те, чому можна навчити. І родові традиції, пручаючись процесам власного розкладання, довго й часто дотепер визначають, чому ж потрібно вчити, тобто яку науку (у загальному значенні цього слова) викладати, або, говорячи сьогоднішньою мовою, яким повинен бути зміст освіти.

Неактуалізованим і невідрефлексованим для родової традиції є питання про те, як учити. Тут усі або майже всі засоби гарні. Так що - у родовій, яка становиться, - архаїчній педагогіці й педагогічна технологія, і особистість учня підпорядковані тільки змісту. Настільки, що той, кого навчають, може не особливо братися в розрахунок: головне, щоб будь-якого, яким би він не був, змусити ходити по потрібній родовій громаді «мостині». Вся наша, так звана, авторитарна педагогіка «сидить» тут, у своїх родових, архаїчних коренях-путах, які живлять (виховують) і сковують. Не дивно, що вільна, самостійна й відповідальна особистість - явище досить пізньої історії. При такій педагогіці тому, хто опирається, - горе. При такій педагогіці виживають конформісти - схильні до «формування» педагогами [3].

І все-таки розкладання родового ладу - досить

сильна тенденція, говорити про причини якої тут, мабуть, не місце. Поруч і часто замість традиції з'являється новація. Проліферація («розмноження») новацій вимагає готового життя в умовах відновлення й непередбачуваності ходу життя людини. Готувати його тільки й тільки на традиціях - явне ретроградство.

Але окрім традиції, в розпорядженні педагогіки немає іншого змісту!!!

Викладання первісно не повністю зчеплене з дослідженням, а вже коли дослідження звертається не тільки й не стільки до слідів традиції, коли воно спрямовується на пошук слідів «насіння» нового, - педагогіці просто не угнатися за валом відкриттів. У таких умовах зміст освіти неминуче відходить на інший план. Але на перший не можуть вийти й педагогічні технології - ця педагогічна форма вимагає хоч якоїсь матерії. Матерією нової педагогіки зовсім логічно стає особистість - кожна окрема людина, яку навчають, у всій своїй неповторності: оскільки завданням педагогіки стає не трансляція, а підготовка до соціокультурних мутацій в умовах мобільності, яка все пришвидшується, всіх граней життя.

Подолання родової інерційності, архаїчної традиційності, входження в громадське життя мінливості як постійної її властивості, що веде до вивільнення людини від тотальної родової залежності й появи, тим самим, автономної, самостійної особистості, веде й до інституалізації педагогічної професії. Доти, поки суспільство відтворює в нових поколіннях старе, «вічне» родове ціле, фахівець із «відтворення» роду непотрібний. Це завдання вирішують у різній мірі всі, а в більшій мірі - жрецтво, головною функцією якого є спілкування з духами пращурів, а отже, і прилучення до них, з'єднання з ними аж до злиття. Злиття із пращурами і є основою потенційно безконечного відтворення того самого типу громадського життя. «Збій» у цьому відтворенні народжує особистість. Масові збої - масове народження особистостей. А зі становленням особистості вже не впоратися «у загальному й цілому». Однієї опори на ритуальний автоматизм явно недостатньо. Отут потрібний фахівець. Причому, масовий фахівець - педагог не «від Бога» (таких завжди обмаль), а «від» спеціальної підготовки. Не випадково, що педагогічній освіті в Україні усього двісті років: у повній відповідності до її найтяжчого архаїчного культурно-історичного вантажу [4].

Пропонуємо далі розглянути соціокультурні змісти освіти як процесу.

Освіта людини є, звичайно ж, далеко не тільки фрагмент її життя, приписаний до певного часу (дитинства) або простору (заклади освіти). І справа не тільки в тім, що освіта продовжується самоосвітою - без обов'язкової приписки до віку або закладу. Освіта - це, скоріше, «хрест» людини. Людині первинно й непозбутно властива незавершеність, вільну та й мимовільну боротьбу з якою й можна назвати освітою у найширшому значенні слова. Освіта - завжди чимось і обов'язково із чогось - є перетворення, виходить, подолання чогось у тім, що це перетворення перетерплює.

Мета цієї боротьби здавна виражена ідеєю до-

сконалої людини, в образі якої тільки й можливо повне й остаточне світле заспокоєння. Деякі релігії називають нам тих, хто досяг досконалості, у тому числі і при житті. По них звіряли свої життя більшість людей. Але в цієї більшості шлях до досконалості не досягав ідеалу, принаймні у цьому, земному житті. Незавершеність заповнювало сподівання на продовження шляху за труною - у тім же напрямку досконалості, здійсненості людини й її, стало бути, завершеності, набуття істинного (перво-) образу. Життя уявлялося розділеним не тільки на земне й загробне, але й - головне - на недосконале й здійснене досконале («життя вічне»). Межа між кожною із цих двох дихотомій зрозуміло, якщо й збігалася, то вкрай рідко.

Отже, життя вічне, залишаючись таємницею зсередини, ззовні - недосконалої людині - поставало як підсумок, кінець недосконалого життя. І це останнє, стало бути, здобувало вид шляху, траєкторію якого в принципі можна було б «підправити», «зрівняти», «спрямити» і тим прискорити рух людини до ідеалу. Спрямленню може сприяти зовнішнє влаштування життя, яке часто здобувало форми відходу від «занепаłego», «грішного», «злого» й (знову ж) «недосконалого» світу: відлюдництво, чернецтво, мандрівництво... Але як бути з недосконалістю внутрішньою? — Боротьба з нею, боротьба із внутрішньою недосконалістю людини і є освіта в більш вузькому значенні слова.

Чи можна в цій боротьбі розраховувати на власні сили страшно далекої від досконалості людини? Звичайно, ні. Тому освіту здавна забезпечують наставники - прикладом своєї досконалості й умінням наставляти на шлях істинний, тобто який прямо веде до ідеалу, до досконалості, до життя вічного... Опір недосконалої природи наставлянням - перешкода, яка підлягає подоланню. Інше подолання вимагає застосування й фізичної сили... Із цією логікою ми зустрінемося у всіх народів і майже за всіх часів. Виняток складуть, мабуть, лише часи останні, і то скоріше в ключі пошуковому, ніж у ключі знахідок, надбань. Ну є й ще один виняток, коли природа (дитини, насамперед, - до якоїсь її пори) визнається настільки обтяженою недосконалістю, що залишається терпляче чекати її природного дозрівання до дорослого стану.

Традиційне розуміння освіти міцно пов'язане з визнанням недосконалості людської природи як чогось, що підлягає обов'язковому або досить бажаному переборенню. Освіта в традиційному, висхідному до родової архаїки, смислі - це боротьба з людською природою остільки, оскільки вона є недосконалою. І в цій боротьбі можна перемогти тільки ззовні - тотально ритуалізованим життям усього суспільства, яке втягує в себе й не випускає із себе людину, або наставляючи, примушуючи її спеціальними, витонченими способами. Лише на деякому «просунутому» етапі освіти може виникнути ще й самоосвіта, пошук людиною, яка освічується, факторів, вплив яких прискорить її просування до досконалості. Серед таких можуть виявитися й такі радикальні, як розрив зі світом - аж до «хрещення вогнем» і т.п.

Освіта в традиційному смислі слова постає як

пошук і знаходження щирого, справжнього - першообразу. Перебільшеною формулою цієї цільової ясності можуть бути слова: «Баранкін (або хто інший), будь людиною!» Бути людиною в щирому, вихідному, (знову) досконалому значенні слова - мета, принаймні, цього, земного життя. Стати людиною - смисл його. Становлення ж це - вдале або перекручене - є перетворення в людину, або в недолюдину, або в протилудину, або в псевдолудину й т.п., тобто утворення або у бік зразка, або у бік «личини»...

Людина все своє життя кимось стає, вона не може, принаймні, будучи живою, відлитися в якийсь остаточний образ. І все-таки становлення є процес перетворення, спосіб руху до мети, до якогось - досить далекого - результату. Саме результату - чомусь певному, оскільки й стаєш не просто змінюючись, а стаєш кимось певним. От ця визначеність результату людського становлення й передбачається традиційним розумінням процесу освіти.

Тепер пропонуємо зупинитися на світоглядно-методологічних смислах учителювання й, у зв'язку з ними, учнівства.

Забезпечити бажану результативність цього руху може лише тотальна, без збоїв, ритуалізація, а при її збоях, тобто при розкладанні родового ладу життя - взірцевий (зразковий) і вмілий наставник. Людина ж - не без інших! - яка досягла зразковості, може - не без інших! - бути навчена умінням наставляти. Причому, ще й до того, як досягла зразковості. Так одержує зміст надлишкова (не всі ж стануть наставниками, і не всіх варто допускати до наставництва) методична підготовка, що домінує дотепер у вітчизняній професійно-педагогічній освіті. Інституціоналізація наставництва, яка звершилася в історії, в професію (одну із найстародавніших, до речі, - та не образяться представники ще одного з найстародавніших цехів!) зажадала відбору. Критерії ж напрошуються самі собою - умілість (технологічність) і зразковість (особистісна зрілість, готовність бути для інших - особливо для молодих - прикладом). Все тут сказане однаково має відношення й до часів царя Гороха, і до дня сьогоднішнього...

Так, у наставників є свої наставники - які оцінюють і відбирають, у наставників наставників (куди ж без них?!) теж є наставники - і так до самої вершини, яка осягає всіх і вся своїм світлом досконалості. Напрямку її світло доходить не до всіх. Посередниками освіти і є наставники, ціла ієрархія наставників, покликана допомогти здійснитися по щаблях ієрархії досконалості кожному смертному... Цю ієрархію ми виявимо в масонів й у шанувальників «живої етики», у ченців й у цеху міських ремісників середньовічної Європи, в архаїчному клані й у радянській академії наук, і навіть на островцях підвищення кваліфікації (професійно-педагогічної, у тому числі, а як вона красиво йменувалася в СРСР: Інститути вдосконалення вчителів!) у сучасній Україні.

Ієрархія забезпечує нижчестоящих допомогою вищестоячих, забезпечує їм перспективу, відкриваючи при черговому сходженні нові обрії підйому... Ієрархія рятує й від зарозумілості, тому що

твій щабель не останній, не найвищий, тобто й ти – ще не вся досконалість... Усе змінюється лише на самій вершині. Це про неї слова Жанни д'Арк: «Що зрівняється із самотністю Мого Бога?..» Однією із найсерйозніших мук релігійної свідомості є одночасне втримання двох непорушних істин – недосконалості Божества, Його потойбічності, несутимності мирському, тварному й – проникнення Божественного в наш світ: проблема сполучення трансцендентного й іманентного. Пошук її вирішення породжує ідею ієрархії божественних сутностей – більш-менш наближених чи віддалених від Божества: богів, сил, ангелів і т.п. Ця ієрархія органічно поєднується з ієрархією наставників, вищестоящих в якій здобувають відблиск божественності, який розтрачується до низу від щабля до щабля... І відновлюваний – через освіту в широкому й, особливо, у вузькому смислах! – від щабля до щабля нагору.

І все-таки, навіть свідомість своєї далекості від Бога не гарантує від зарозумілості в один бік – стосовно нижчестоящих, не кажучи вже про свідомість секуляризовану, тим більше – про свідомість атеїста. У Новий час в Європі з'явився світогляд, який не приймає всерйоз яку б то не було розмову про божественне, хіба що у фігуральному смислі слова. Але розчарування в богах не веде автоматично до зміни менталітету, до зміни звичної логіки. Логіка субординації, ієрархії, підпорядкування – комусь і когось, – втративши санкцію в мірі божественності, шукає й знаходить цю санкцію в чомусь іншому: в історичній необхідності, у природній або моральній доцільності... І залишаються посвячені, освічені, освячені... і безпросвітні... Ієрархія жива – у соціумі, у мисленні... Зарозумілості вищестоящих знайдені інші підстави.

Право на покарання, будучи найвідвертішим проявом визнання переваги, – усього лише наслідок цієї логіки. Можна з тією ж й навіть більшою зарозумілістю не карати нижчестоящих, а не відзначати їх опором: непротивлення злу – від свідомості своєї очевидної переваги над злом... За тією ж логікою вищестоящий квапиться сповнити й усякий обов'язок – перед нижчестоящими, у тому числі. Це обов'язок не тільки остеререження від небезпеки, наприклад, шляхом покарання, але це й борг одарення тим світлом, яким володіє вищестоящий. «Поспішайте робити добро!», тобто поспішайте освітити й просвітити тих, хто від вас нижче, і це – до того ж – вас ще більше підніме... О, скільки полум'яних просвітителів так піднесено згоряють у вогні просвітництва!.. Скільки спалюючи себе в цьому полум'ї, яке підносить їх і навколишніх!!! Вище цього – тільки «хрещення вогнем»!!!

Так, логіка ієрархії жертвенна – і у ставленні до себе, і у ставленні до інших. «Мистецтво вимагає жертв» – у тій же логіці: сьогодення, справжнє мистецтво піднімає, мистецтво повинно піднімати, спалюючи, випалюючи обтяжливе в людині. І все, що піднімає, вимагає жертв. Жертовність аж до самозречення – від себе низького, в ім'я себе піднесеного, завдяки тому й за допомогою того, хто вище: «учитися, учитися й учитися...» – «комунізму посправжньому» стало не обов'язковим при цитуванні

крилатої фрази вождя навіть у часи комуністичного будівництва. «Світити завжди, світити скрізь. До днів останніх ...», – це вже для тих, хто вчить, хто вище. А максимум всевипалюючих прав у того, хто вище од усіх. Ієрархія завжди тотальна, тоталітарна – і теологічно, і політично, і педагогічно...

Найголовніша небезпека для ієрархії – вільна воля окремої людини. Природа (або Бог) наділяє нас такою. Вона може служити джерелом величезної продуктивної енергії, якщо її приборкати, узгодити, вона може бути найвищою мірою руйнівною – і, насамперед, відносно ієрархії. Історія знає безліч прийомів і методик приборкання волі, вільності – від витончено жорстоких до витончено враховуючих індивідуальні особливості.

Погляд на світ як на єдину, субординовану, упорядковану систему неминуче обертається приписуванням всіх і вся до комірок цієї всесвітньої павутини, що спричиняє й подальшу оцінку: хто в цій системі головніше, світліше, краще... Цей погляд дозволяє все порівнювати, зіставляти не просто одного з одним, а з рівною для всіх і вся шкалою – де, у когось існуючою, по суті, з якоюсь божественною, абсолютною шкалою. «Усе пізнається в порівнянні...», тобто в рівнянні на цю абсолютну шкалу, хоча б на саму можливість цієї абсолютної шкали оцінок. У порівнянні, у порівнюванні, у вирівнюванні, у прилаштуванні під цю – передбачувану – шкалу. На володіння цією шкалою претендувати за всіх часів було не дуже-то скромно. Хоча й траплялося. Але досить усього лише припущення, що де, і в когось, хай лише в Господа Бога, вона існує, щоб побачити всіх прирівнюваними.

Теологія, сама будучи продуктом мислення, яке систематизує й класифікує, впиралася в ту саму пастку: Бог створив порядок, у клітку якого Сам і потрапляв... Строго говорячи, у клітку потрапляла теологія. У клітку свого все поєднуючого й все порівнюючого мислення потрапляла людина, оцінюючи все й усіх з якоїсь припущеної божественної шкали, з її можливості бути. Всі й усе підлягали порівнянню й наступному співвіднесенню із цією шкалою, тобто упорядкуванню відповідно до образу якогось справжнього, належного, божественного влаштування. Між іншим, і революція за своїм задумом є повернення миру, суспільства в це належне влаштування. І освіта людини є повернення в належний людині («Людина!.. це звучить гордо...») образ.

Порядок же – завжди ієрархія. І неважливо, що ті, хто в нинішньому недосконалому порядку над нами, викликають сумнів у відповідності своєму становищу. Важливо, що їхнє місце можуть зайняти інші – більш відповідні. Нехай же будуть ці місця, ці щаблі єдиної ієрархії. І нехай буде якийсь порядок, процедура їх зайняття. Важливу роль у цьому може зіграти співвідповідність людини з тими вимогами, які пред'являє до неї те або інше місце в ієрархії. І щоб було більше можливостей займати місця в ієрархії в більш відповідних цим місцям людей, останніх потрібно освічувати в перспективі на це підвищення в ієрархії: учитися, учитися й учитися... Для цього потрібні вчителі, наставники, які володіють єдиною істинною шка-

лою порівняння й оцінювання! Для цього потрібні наставники, які всі й всіх розставляють по їхніх місцях. Таких наставників-філософів пропонував мати ще великий Платон!.. І в усвідомленні такої своєї місії готуються професійні педагоги до цих пір. А систему освіти як засівальницю духу порядку («світлого, доброго, вічного...») багато хто схильний вважати чи ледве не панацеєю від усіх соціальних лих... А освіченість пов'язують з мірою занурення в «скарбничку» досягнень людства. А уявлення про цю «скарбничку» таке, начебто ці досягнення лежать на полицях - знову ж! - у майже або без усякого «майже» досконалому порядку: як у гігантській бібліотеці, де ще чимало й вільних полиць: «Давай, людство, дерзай! У скарбничці людських досягнень обителів багато! Знайдеться місцина й для твого внеску!» Й освіта тоді - якась пересадка, трансплантація змісту гігантської бібліотеки - «скарбнички» у голову, яка пухне, людини, що освічується: чим більше, тим краще! А щоб не трапилося колапсу, потрібно вміло робити цю пересадку: з урахуванням порядку в скарбничці й частки безладдя в голові. Треба забезпечити нагромадження голови від безладдя, яке завжди має в ній місце! Треба не дати людині затримуватися на фантазіях із приводу питань, на які людство вже знайшло відповідь. - Ось робота для наставника: вантаж готовими відповідями, бережи час учня для пошуку того, у чому людство ще не визначилося! Наставник - повноважний представник людства, його досягнень, його безперечних відповідей. Подивіться на наставника, світло цієї безперечності відбилося на його чолі! Який він прекрасний цією наповненістю безперечними досягненнями! «Коли б ви знали, з якого сміття...», - це не про нього. Сміття - це для дослідників, які довго копошаться в гною оман. Наставникові ж надходять перевірені, дозрілі, запашні плоди. Ідіть скоріше до наставників! Вони наситять вас кращим, перевіреним, дезинфікованим...

Не про реальне учительство все це мовлення. Воно про той образ учительства, який вибудовується, якщо послідовно йти услід за ідеєю порядку й досконалості. Бути може, цей образ звільня надихає багатьох. І вони прощають собі відповіді й оцінки, які вони роздають своїм вихованцям, сумніваючись часом у них, але не в необхідності їх неодмінно дати: адже це їхня місія - якомога повніше наситити голову, яка пухне, і якомога точніше оцінити (для себе й для вихованця), наскільки й чим вона насити-

лася, щоб знати, куди й за чим рухатися далі.

Ми можемо потягнутися вихованцеві назустріч, серйозно ставлячись до його реакцій на те, що ми залучаємо його до нашого спілкування з ним. Не більш серйозно, ніж до наших реакцій, але й не менш. Ми звикли бачити, вважати й оцінювати так. Він може побачити й оцінити по-іншому. Адже абсолютної шкали немає! Його розуміння може нас розчарувати. А скільки розчарувань несемо йому ми?! Але хіба ця неоднаковість несе лише розчарування?! - Лише при бажанні неодмінно все звести до загального знаменника. Але чи варто все обов'язково уніфікувати? Навіть прагнути все втиснути в класифікації не варто! Тоді на уроках ботаніки діти будуть таки знайомитися з квітами, а не тільки з їхніми умовними іменами з родовидових табличок, на уроках історії - з подіями, а не з «всесвітньо - історичними значеннями», які комусь примарилися. Діти зможуть спілкуватися із витвором мистецтва, а не з - нехай високо-професійною, але, швидше за все, чужою - мистецтвознавчою інтерпретацією й оцінкою твору.

Наставник виявляється не постачальником (і тим більше не розпорядником) «досягнень людства», він лише наближає дитину до досягнень, пропонує цю зустріч - і не завжди в ній бере участь! Є таємне й, може бути, найголовніше в цій зустрічі, що залишиться між подією й дитиною, витвором і дитиною, картинкою в мікро-(або теле-) скопі й дитиною... І він може захотіти цим - якоюсь мірою - поділитися, запросити до участі в цій зустрічі - наставника, друзів, батьків... У цих зустрічах відбувається освіта, яка не панцирем покриває індивідуальність, а вносить живу й індивідуальну ризик в образ кожного. Панцир, лати теж потрібні людині. Мова не проти них як таких. Але щоб ці лати гідно й з користю для себе й інших носити, потрібно здоров'я, потрібне під латами життя, якому вільно й легко дихається.

Отже, у сучасній професійній освіті:

неминуче відтворення архаїчних рис взаємин, мислення, поведінки;

відтворення цих рис неминуче й при підготовці і перепідготовці педагогів;

розвиток же загальної освіти прямо залежить від подолання архаїчності не тільки в її змісті, але й у її організації й способах роботи з дітьми;

педагогічна освіта повинна забезпечити готовність майбутніх фахівців до роботи адекватними сучасним соціокультурним умовам способами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Morse J.L. Fostering autonomy // Educational theory. 1997, Vol. 47, N 1.
2. Foelsch G. Sind die Bildungsziele "Kompetenz" and "Autonomie" vereinbar? // Die Deutsche Schule. 1996, Jg. 88, N 4.
3. Історія філософії в її зв'язку з освітою. Підручник / За редакцією Г. Волинка. - К.: Каравела, 2006. - 480 с.
4. Подмазин С.И. Личностно-ориентированное образование. Социально-философское исследование. / С. И. Подмазин - Запорожье: Просвіта, 2000. - 16,5 д.а.

УДК 37.01

А.І. ТАТАРЧЕНКО

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ У СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДОРОВ'Я І ФАХОВОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ

Татарченко Лариса Іллівна – старший викладач, відповідальна за навчальну роботу кафедри, відповідальна за МСР на фізико-технічному факультеті

Стаття присвячена аналізу фізичної культури і спорту в системі загальнолюдських цінностей, забезпечення здоров'я і фахової дієздатності.

Ключові слова: фізична культура, спорт.

Статья посвящена анализу физической культуры и спорта в системе общечеловеческих ценностей, обеспечения здоровья и профессиональной дееспособности.

Ключевые слова: физическая культура, спорт.

The article is devoted an analysis physical culture and sport in the system of common to all mankind values, providing of health and professional capability.

Keywords: physical culture, sport.

© Л. І. Татарченко, 2011

Варто зазначити, що, відповідно до статті 1 Закону України «Про фізичну культуру і спорт», фізична культура — це «складова частина загальної культури суспільства, що спрямована на зміцнення здоров'я, розвиток фізичних, морально-вольових та інтелектуальних здібностей людини з метою гармонійного формування її особистості».

Фізична культура є важливим засобом підвищення соціальної і трудової активності людей, задоволення їхніх моральних, естетичних та творчих запитів, життєво важливої потреби взаємного спілкування, розвитку дружніх відносин між народами і зміцнення миру».

Сама мета гармонійного (всебічного) розвитку особистості є продуктом історії розвитку людства. Але умови для її реалізації особистість одержує лише на певному етапі історичного розвитку. Всебічний розвиток людині необхідний для того, щоб мати можливість брати участь у всіх напрямках діяльності (професійній, громадській, спортивній, художній та ін.). Але для цього потрібно розвинути структуру особистості, зробити її комунікативною, здатною до перетворюючої художньої діяльності, сформувати ціннісні орієнтації. Це можливо за умови різноманітності змісту, форм і способів діяльності людини та їх оптимального поєднання у процесі її культурного розвитку.

У процесі культурного розвитку людина послідовно діє у трьох напрямках. Перш за все, вона завоює культуру, виступаючи об'єктом її впливу. Іншими словами, під впливом культури формується людська особистість, розвиваються її здібності.

По-друге, у процесі творчої діяльності особа створює нові культурні цінності, виступаючи в даному випадку як суб'єкт культурної творчості (пошук нових шляхів, засобів, раціональних методів фізичного виховання тощо).

Нарешті, третій аспект культурного розвитку полягає в тому, що культура інтегрується в суті самої особи, яка функціонує в культурному середовищі

як конкретний носій культурних цінностей, поєднуючи в собі загальне, властиве культурі в цілому, і особисте, привнесене в культуру на основі індивідуального життєвого досвіду, рівня знань, світогляду тощо.

Специфічною основою змісту фізичної культури як особливої і самостійної галузі культури є раціональна рухова активність людини як фактор її підготовки до життєдіяльності через оптимізацію фізичного стану. Вона виникла і розвинулась одночасно з загальною культурою людства. Майже одночасно (ще в первісному суспільстві) виник один з її основних компонентів — фізичне виховання; пізніше виникають спорт і фізична рекреація.

В особистішому аспекті фізична культура є тією частиною загальної культури людини, яка виражається ступенем розвитку її фізичних сил і рухових навичок та здоров'я. Вона дозволяє з допомогою своїх специфічних засобів і методів розкривати потенційні фізичні можливості людини.

Діяльність у галузі фізичної культури має і матеріальні, і духовні форми вираження. Впливаючи на біологічну сферу людини комплексом засобів і методів, фізична культура неминує впливає на інтелектуальну, емоційну, духовну сфери особистості в силу єдності та взаємообумовленості функціонування матеріального і духовного в людині.

З матеріальною культурою фізична культура пов'язана процесом рухової діяльності, яка є її головним змістом, що матеріалізується у фізичних якостях людини. Крім того, вона спирається на матеріальну базу (спортивні снаряди, інвентар, майданчики, зали, палаци та ін.).

З духовною культурою фізична культура пов'язана наукою, спортивною етикою, естетикою тощо.

Таким чином, характеризуючи фізичну культуру, необхідно розглядати щонайменше три аспекти.

1. Діяльнісний аспект, який включає доцільну

рухову активність у вигляді різних форм фізичних вправ, спрямованих на формування необхідних в житті рухових умінь і навичок; розвиток життєво важливих фізичних здібностей; оптимізацію здоров'я і працездатності.

2. Предметно-ціннісний аспект представлений матеріальними (матеріально-технічні засоби) і духовними (наукові знання, методи) цінностями, створеними суспільством для забезпечення ефективності фізкультурної діяльності.

3. Результативний аспект характеризується сукупністю корисних результатів використання фізичної культури, які виражаються у володінні людиною її цінностями, надбання нею високого рівня фізичної дієздатності. Найсуттєвішим результатом повноцінного використання фізичної культури є виховання готовності людини взяти на себе відповідальність за свій фізичний стан і здоров'я після закінчення шкільного курсу «фізична культура».

Таким чином, фізичну культуру можна визначити як сукупність досягнень суспільства у створенні і раціональному використанні спеціальних засобів, методів і умов цілеспрямованого фізичного та духовного удосконалення людини.

Термін «фізична культура» використовується і в інших, вужчих значеннях. Так, наприклад, кажуть про «фізичну культуру особистості», розуміючи під цим втілені в самій людині результати використання матеріальних і духовних цінностей фізичної культури в широкому розумінні цього поняття.

Отже, фізичну культуру особистості можна визначити як сукупність властивостей людини, які набуваються у процесі фізичного виховання і виражаються в активній діяльності, спрямованій на всебічне вдосконалення своєї фізичної природи та ведення здорового способу життя.

«Фізичною культурою» називають навчальну дисципліну в школі, профілактичні і лікувальні заняття в лікарнях та інших аналогічних закладах, вона широко використовується у виробничій сфері. У цих випадках, щоб уникати плутанини, необхідно користуватись терміном, додаючи відповідні прикметники, «особиста фізична культура», «шкільна фізична культура», «лікувальна фізична культура», «виробнича фізична культура» тощо.

У змісті фізичної культури і пов'язаних з нею явищах умовно можна виділити дві основні частини (сторони):

- функціонально-забезпечуючу, представлену всім тим цінним, що створюється і використовується суспільством як спеціальні засоби, методи й умови їх застосування, що дозволяють оптимізувати фізичний розвиток та забезпечити певний рівень фізичної підготовленості людей,
- результативну, представлену позитивними результатами у фізичному розвитку і підготовленості, що стали наслідком використання цих засобів, методів і умов.

Названі сторони фізичної культури єдині. Перша сторона ніби переходить у другу завдяки практичній діяльності у процесі фізичного виховання, фізкультурно-оздоровчій діяльності та масовому фізкультурно-спортивному рухові. Проте між сто-

ронами фізичної культури на певних етапах її розвитку можуть виникати несуттєві і навіть суттєві невідповідності. Їх причиною є неузгодженість окремих елементів змісту. Наприклад, при високому рівні матеріального забезпечення і низькому рівні кваліфікації фахівців неможливо досягти належного рівня фізичної підготовленості.

Фізична культура є результатом багатогранної творчої діяльності суспільства. Вона успадковує культурні цінності, створені суспільством на попередніх етапах, і розвиває їх залежно від політичних, економічних, матеріальних можливостей певної історичної епохи.

Основні сфери та напрямки впровадження фізичної культури передбачені Главою II Закону України «Про фізичну культуру і спорт». Показниками стану розвитку фізичної культури є:

- рівень здоров'я, фізичного розвитку та підготовленості різних верств населення,
- ступінь використання фізичної культури в різних сферах діяльності,
- рівень розвитку системи фізичного виховання,
- рівень розвитку самодіяльного масового спорту,
- рівень забезпеченості кваліфікованими фахівцями,
- рівень впровадження у фізичну культуру досягнень науково-технічного прогресу,
- відображення явищ фізичної культури у творах мистецтва і літератури,
- матеріальна база,
- рівень спортивних досягнень.

Роль і значення спорту в забезпеченні здоров'я та дієздатності

«Спорт є органічною частиною фізичної культури, особливою сферою виявлення та уніфікованого порівняння досягнень людей у певних видах фізичних вправ, технічної, інтелектуальної та іншої підготовки шляхом змагальної діяльності» (стаття 1 Закону України «Про фізичну культуру і спорт»)

Спорт є ефективним засобом фізичного виховання. Його цінність визначається стимулюючим впливом на поширення фізичної культури серед різних верств населення, і в цьому плані спорт має міжнародне значення

Але він не зводиться лише до фізичного виховання. Спорт має самостійне загальнокультурне, педагогічне, естетичне та інші значення. Це особливо стосується «великого спорту». Крім того, ряд видів спорту взагалі не є дійовим засобом фізичного виховання або має до нього лише опосередковане відношення (наприклад, шахи). З іншого боку, фізичне виховання не може обмежуватись лише спортом, і він не може розглядатись як універсальний засіб фізичного виховання, тому що ставить підвищені, часто граничні вимоги до функціональних можливостей організму людей, їх віку, стану здоров'я і рівня підготовленості.

Сучасний спорт займає важливе місце як у фізичній, так і духовній культурі суспільства. Як суспільному явищу йому притаманні різноманітні соціальні функції. Визначальною функцією спорту є змагальна функція. Змагальній діяльності у спорті властиве гостре (але не антагоністичне) супер-

ництво, чітка регламентація взаємодії учасників змагань, уніфікація змагальних дій, умов їх виконання і способів оцінки досягнень. Все це обумовлено відповідними (локальними, національними, міжнародними) спортивними класифікаціями та правилами змагань. Безпосередня мета змагальної діяльності в спорті – досягнення найвищого результату, вираженого в умовних показниках перемоги над суперником або в інших показниках, прийнятих умовно за критерій досягнень. Змагальна діяльність допомагає виявляти резервні можливості людини. Виховна функція передбачає, з одного боку, підвищення ефективності змагальної діяльності, з другого – сприяє всебічному вихованню соціально активної особистості. Функція підвищення фізичної активності передбачає підготовку до різних видів суспільної діяльності і покликана сприяти всебічному розвитку людини, удосконалювати її фізичні і духовні здібності, розширювати арсенал її життєво важливих рухових умінь, підвищувати їх надійність у складних умовах. Оздоровча і рекреаційно-культурна функції спрямовані на зміцнення здоров'я людей, забезпечення активного відпочинку, формування естетичних смаків. Виробнича функція дозволяє сприяти підвищенню продуктивності праці через згуртування

виробничих колективів, встановлення сприятливого психологічного мікроклімату, впровадження норм і правил здорового способу життя. Пізнавальна функція передбачає використання спортивної діяльності як моделі для вивчення фізичних і психічних можливостей людського організму в екстремальних умовах. Видовищна функція, з одного боку, задовольняє прагнення великої кількості людей одержати емоційний заряд як учасників змагань у ролі вболівальників, з іншого – створює прекрасні умови для просвітницької роботи з метою залучення широкої аудиторії глядачів до регулярних занять фізичними вправами. Економічна функція полягає у самозабезпеченні фінансовими засобами розвитку спорту. Джерелом фінансування можуть бути спортивні лотереї, виробнича і видавнича діяльність, реклама і атрибутика, комерційні спортивні заходи тощо. Функція поліпшення взаєморозуміння між народами і державами. Престижна функція полягає в тому, що успіхи в розвитку спорту та перемоги спортсменів піднімають престиж окремих людей і колективів, регіонів держави в цілому.

Сучасний етап розвитку характеризується тенденцією до появи нових видів спорту. Вони є наслідком технічного прогресу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про фізичну культуру і спорт».
2. Базова навчальна програма з фізичного виховання для вищих закладів освіти III і IV рівнів акредитації підготовлена ініціативною групою вчених на замовлення Міністерства освіти України.
3. Дворецька В.М. Особиста та загальна гігієна на уроках фізичного виховання.
4. Должиков И.И. Учитель работает по своей системе // Физическая культура в школе. — М, 1993. — № 5. — С.10.
5. Козлова К.П., Скібенко Н.В., Лезнік Н.В. Формування професійних умінь у майбутніх учителів фізичної культури // Конференція: підготовка спеціалістів фізичної культури та спорту в Україні // Упорядники: В.І.Завацький та ін. - Луцьк, 1994. - С. 99-100.
6. Лігоцький А. О. Стратегія розвитку професійної освіти в Україні: Навч.-метод. посіб / Нац. акад. внутр. справ України. — К., 1997. — 48с.
7. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. — М.: ФизС, 1991.
8. Міхеєнко О.І. «Валеологія: Основи індивідуального здоров'я людини» Університетська книга, 2009. - 400 с.
9. Стасюк Р. М., Востоцкая І. Ф., Осипова І. Л. Проблеми та шляхи підвищення ефективності фізичного виховання ВНЗ. Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка.

УДК 378.03

Ю.Г. БЕСКУРНИКОВА

ОСОБЛИВОСТІ ПОЄДНАННЯ ПРОЦЕСІВ ФОРМУВАННЯ СТУДЕНТІВ ЯК СПЕЦІАЛІСТІВ ТА ОСОБИСТОСТЕЙ

Бескурнікова Юлія Геннадіївна – аспірантка кафедри соціології та соціальних технологій національного авіаційного університету,

Статтю присвячено дослідженню проблем становлення особистості і молодого спеціаліста. Основна увага привертається до формування тих його якостей, що необхідні спеціалістам, котрих готують авіаційні ВНЗ.

Ключові слова: особистість, спеціаліст, соціалізація, соціокультурні фактори.

Статья посвящается исследованию проблем становления личности молодого специалиста. Основное внимание обращается на формирование его качеств, необходимых специалистам, которых готовят авиационные ВУЗы.

Ключевые слова: личность, специалист, социализация, социокультурные факторы.

This article is dedicated to the research of the problem of becoming of the personality as a young specialist. The main attention is being paid to the formation of his qualities, necessary for the specialists who are trained by the institutions of Higher Education.

Key words: personality, specialist, socialization, sociocultural factors.

© Ю.Г. Бескурнікова, 2011

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає у приверненні пріоритетної уваги до соціокультурних факторів, що поряд із професіоналізацією студентів постають як важлива складова їхньої соціалізації, зокрема – їхнього становлення як особистостей. Зазвичай при розгляді процесів професіоналізації мало уваги приділяється факторам, що знаходяться поза межами учбового закладу. В основному увагу зосереджують на тих аспектах, які повинні забезпечити успішну професіоналізацію студентства безпосередньо всередині ВНЗ. Так, у навчальних закладах на перший план висуваються, в основному, завдання і технології професіоналізації, створення структури, яка б забезпечувала досягнення мети навчального процесу. У певному розумінні кожен навчальний заклад чинить правильно, концентруючись на внутрішніх питаннях, оскільки вони найбільш ефективні та значущі у процесах професіоналізації студентської молоді. Однак, потрапляючи вже у професійне середовище, молодий спеціаліст відчуває нагальну потребу пристосовуватись до нового соціального оточення і водночас – свою неготовність до цього.

Виклад основного матеріалу. Коли ми говоримо про процеси професіоналізації студентів, то неодмінно – як про складові загального процесу їхньої соціалізації. Але не менш важливою є соціокультурна складова цього процесу, що пов'язана із формуванням особистості молодого спеціаліста. Тому у цій статті соціалізацію студентів розглядаємо як таку, що містить у собі дві основні складові – професійну та соціокультурну.

На нашу думку, проблема полягає в тому, що на сьогодні будь-який вищий навчальний заклад, готуючи молодих спеціалістів, основну увагу приділяє професійній складовій їхньої соціалізації. І дійсно, вона є однією з основних у системі освіти. У цьому зв'язку не можна не погодитись з В.Г. Гордяненком та О.В. Ходусом, що професійна спрямова-

ність у різні часи виявлялася через особливості суспільних та наукових потреб суспільства. І спершу єдиною метою функціонування системи освіти був професіоналізм [8: 377].

Але з іншого боку, соціологія освіти розглядає підготовку фахівця як «процес творення, створення людини відповідно до образу, визначеного ідеалом, що складається залежно від усієї сукупності умов і передумов соціокультурного історичного розвитку суспільства» [1: 7]. Отже, ми цілковито приєднуємось до твердження соціологів А. Печчеї та Ф. Кумбаса про «зростання розриву між освітою та культурою, відставання освіти від науки, послаблення впливу освіти на соціалізацію молоді...» [7: 155].

Соціокультурний стан суспільства значною мірою визначає процеси, які в ньому відбуваються, обумовлюючи зміни як суспільної, так і індивідуальної свідомості. Ці ідеї закладені й у комплексі вчень про взаємодію людини і світу, розроблених такими видатними мислителями, як М.О. Бердяєв, В.І. Вернадський, Н.А. Умов, А.Л. Чижевський та інші. Е. Дюркгейм зауважує, що в усій величезній масі окремих свідомостей, котрі становлять націю, немає жодної свідомості, щодо якої колективний настрій не був би майже цілковито зовнішнім явищем, оскільки кожна з них є всього лиш часткою цього колективного почуття [2: 397]. Отже, постає проблема особливостей формування соціокультурних ознак особистості.

Проблема людського фактора диктує сьогодні ще одну проблему, пов'язану з професійно-кваліфікаційними характеристиками фахівця, на яких базується фахова підготовка спеціалістів у вищих закладах освіти.

Існуючі професійно-кваліфікаційні характеристики, з одного боку, неповною мірою відображають вимоги діяльності за фахом, а з іншого – навіть не передбачають професійну надійність, працездат-

ність, психологічну готовність та інше. Така ситуація пояснюється тим, що особистість спеціаліста у таких вимогах не домінує і представлена у розмитих поняттях (повинен знати, уміти і т. ін.). У процесі професійного становлення студента як фахівця ніхто не несе відповідальності за його особистість, бо відсутні критерії щодо оцінки його соціально-психологічної зрілості, життєвої позиції, вміння обґрунтовувати й відстоювати свою точку зору. Професійна підготовка спеціаліста майже не враховує його морально-вольових, лідерських, комунікативних та інших якостей, прагнення до постійного самовдосконалення. Не враховується й головне – мотивація на професійну діяльність, яка генералізує поведінку особистості та акумулює її зусилля на досягнення мети навчання.

Слід зауважити, що процес професіоналізації – це досить широка та об'ємна тема. Тому перейдемо до головної ланки цієї статті – соціокультурної складової соціалізації студентської молоді.

На наш погляд, формування майбутнього спеціаліста як особистості потребує виховання таких якостей, як:

1. Морально – вольові.
2. Лідерські.
3. Комунікативні (включно вміння володіти словом).
4. Прагнення до особистісного самовдосконалення.
5. Толерантність.

Отже, спробуємо викласти наш погляд на те, як має відбуватися відповідна виховна робота у ВНЗ.

1. Проблеми формування психологічно-вольових якостей особистості авіаспеціаліста досліджувались зокрема психологами В. І. Селівановим, С. А. Даштаєнц, І. П. Єрмокшевою та ін. Втім, розглядаючи такі якості, як цілеспрямованість, настирливість, рішучість, витримка, ці автори залишили поза увагою моральні якості. У той же час, скажімо, у ВНЗ авіаційного напрямку проводиться професійно – психологічний відбір студентів, який дозволяє з'ясувати рівень морально-вольових якостей абітурієнтів і, спираючись на це, його професійну відповідність [9: 117-118].

Вважаємо, що процес морально-вольового виховання студентів авіаційних ВНЗ має бути спрямований на формування соціальної зрілості, суспільної активності, високих моральних потреб, інтересів і мотивів діяльності, на становлення особистості, яка здатна до самоорганізації, самовиховання й самоконтролю.

Моральний стан суспільства визначається, певна річ, особливостями конкретно-історичних суспільно-економічних відносин. Однак це не означає, що в незадовільній поведінці людини винна не вона сама, а історичні умови, несприятливе середовище, певні обставини. Отже, особистість студента авіаційного ВНЗ має формуватись і функціонувати не як пасивний продукт середовища, а як свідомий творець свого життя. У процесі соціалізації студентів у межах ВНЗ осмислені, пережиті і засвоєні ними моральні цінності мають стати самостійними детермінантами функціонування особистості в суспільстві. Сформована особистісна мораль має стати

силою, що спонукатиме таку поведінку, яка підпорядковуватиме індивідуальні морально-вольові якості авіаспеціаліста інтересам суспільства в цілому. Отже, така якість має доповнювати професійну підготовку, передбачаючи звільнення моралі студентів ВНЗ від вад нетерпимості, національної ворожості, від принижуючої людську гідність заздрості, підозрілості тощо. Саме такою нам бачиться стратегія морального виховання особистості в авіаційних ВНЗ.

2. На нашу думку, якість лідера для спеціаліста є досить важливою. Отже, прагнення студента авіаційного ВНЗ бути лідером, вести своє оточення за собою, має стати його соціальною установкою, спонукувачем та регулятором його активності, невід'ємною часткою його особистості [9: 119].

Лідерство в студентському середовищі може існувати у кількох формах:

1) мегалідерство – створення суспільних рухів серед молоді, активна взаємодія з існуючими рухами, партіями та суспільними організаціями;

2) макролідерство – створення певного самоорганізаційного студентського середовища на рівні ВНЗ або факультету;

3) мікролідерство – вплив на створення ефективного середовища, певної атмосфери в групі, направленої на виникнення прагнень у студентів до кооперації, взаємодопомоги, спільного виконання поставлених завдань;

4) індивідуальне лідерство, яке виникає на основі так званого емоційного інтелекту, що включає в себе самосвідомість, самоконтроль, мотивацію, емпатію (вміння поставити себе на місце іншого) і соціалізацію (навички роботи з людьми) [10: 119]

Ми цілком погоджуємось із Н.Є. Василевською, що для того, щоб бути успішним, лідер повинен використовувати три типи управлінських навичок загального характеру [11: 17]:

– навички аналізу – вміння зрозуміти кінцеву мету й можливі шляхи її досягнення;

– навички встановлення відносин – уміння захоплювати й вести за собою людей;

– навички керування процесом – уміння здійснити його на практиці.

Зауважимо, що якщо підійти до цього питання з погляду виховання якостей лідера у студента ВНЗ авіаційного напрямку, тобто у майбутнього авіаційного спеціаліста (пілота, бортінженера, бортпровідника, робітника з наземної служби), то необхідно визнати, що для того, аби ці спеціалісти бездоганно відповідали професійним вимогам своєї спеціалізації, всі перелічені вище навички повинні бути розвинені з особливою повнотою і силою.

3. Маючи намір розглянути наступну якість – комунікабельність, зауважимо, що вона базується на вмінні спілкуватися, знаходити спільну мову, адекватно зрозуміло висловлюватися. Комунікабельність виступає як специфічна форма взаємодії людини з іншими, в ході якої здійснюється обмін необхідною інформацією. Для студента ВНЗ (зокрема майбутнього авіаційного спеціаліста, який в особливих умовах спілкується з іншими людьми) дуже важливою є професійна здібність передавати партнеру розуміння власних переживань та внут-

рішньої ситуації [12: 124]. Авіаспеціаліст повинен у процесі своєї професійної діяльності бути комунікабельним, уміти чітко і зрозуміло говорити, упевнено вести діалог, а іноді й монолог.

Отже, студент авіаційного ВНЗ має накопичувати досвід з лінгво-комунікабельності не лише у процесі навчальних видів діяльності, в яких фіксуються взаємостосунки «суб'єкт – об'єкт», але й у процесі міжособистісного спілкування, де формується і розвивається система взаємостосунків «суб'єкт – суб'єкт».

Комунікабельність як рівень спілкування визначається у студентів авіаційного ВНЗ здобуттям нових знань, умінь, навичок та якостей. З огляду на це готовність до комунікабельності має бути орієнтована на результат. Щоб бути ефективними, різні види комунікабельності повинні чітко кореспондуватися із ясно усвідомлюваними цілями.

Тому базовою складовою професійної компетентності майбутніх авіаспеціалістів ми вважаємо саме комунікативну компетенцію, що залежить від здатності студента до спілкування, знання методів взаємодії та їхнього ефективного використання у процесі майбутньої роботи за фахом. Підвищення ефективності комунікативної компетенції як складової підготовки студентів авіаційного ВНЗ до соціально-культурних зв'язків відбувається за таких умов:

- обґрунтування теоретико-методологічних і технологічних засад розвитку вмінь спілкування;
- розробки та впровадження моделі формування комунікативної компетенції;
- критеріально - ціннісного підходу до діагностики сформованості комунікативної компетенції;
- аналізу факторів, які впливають на формування комунікативної компетенції.

На нашу думку, реалізація цих умов здійснюється на основі:

- орієнтації викладачів авіаційного вищого навчального закладу на формування комунікативної компетенції особистостей майбутніх спеціалістів;
- наявності теоретично обґрунтованих положень, що сприяють усвідомленню викладачами значущості формування комунікативної компетенції у особистостей студентів;
- створення та запровадження індивідуальної для кожного студента програми формування його комунікативної компетенції;
- підвищення культури спілкування через зростання рівня загальної культури особистості студента;
- забезпечення свободи вибору студентами змісту та шляхів формування комунікативної компетенції;
- наявності сприятливого мікроклімату у студентському колективі для формування комунікативної компетенції.

4. Проблема професійного самовдосконалення особистості досліджували такі відомі науковці, як Г.М. Андреева, І.Д. Бех, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, А.Й. Капська, А.С. Макаренко, М. Монтессорі, А.В. Мудрик, В.О. Сухомлинський, Л.М. Толстой, К.Д. Ушинський та ін. Самовдосконалення – це творче ставлення індивіда до самого

себе, створення ним себе як особистості в процесі активного впливу на зовнішній і внутрішній світ з метою їхнього перетворення [13: 75].

Проблема особистісного самовдосконалення та прагнення до нього зумовлена протиріччям між вимогами професії до особистості студента авіаційного ВНЗ, об'єктивною необхідністю у професійному самовдосконаленні студентської молоді і рівнем усвідомлення цих вимог з боку викладачів, що потребує від них володіння різними формами активізації процесу цього самовдосконалення. Це, у свою чергу, повинно підвищити ефективність освітнього процесу в цілому та якості фахової підготовки майбутніх авіаспеціалістів зокрема.

На нашу думку, основними завданнями, які мають вирішуватися у процесі самовдосконалення особистості студентської молоді авіаційних ВНЗ є:

- навчити студентів визначати рівень свого професійного самовдосконалення в умовах освітньо-виховного середовища ВНЗ;
- навчити знаходити ідеали, до яких треба піднятися в особистісному інтелектуально-духовному розвитку.

Систематичне визначення рівня самовдосконалення у студентів сприятиме активізації їхнього професійного самовдосконалення, а також допоможе упорядкувати керівництво процесом самовдосконалення.

5. Нарешті вважаємо, що толерантність є органічною складовою морально-вольових якостей особистості авіаспеціаліста. Отже, прищеплення студентам авіаційних ВНЗ навичок толерантного спілкування є, в умовах сучасної соціокультурної ситуації, дуже важливим.

Під толерантністю розуміємо професійно важливу якість студента, що виявляє свою сутність як здатність сприймати без агресії відмінні від його власних судження, способи життя, характер поведінки, зовнішність і будь-які інші особливості людей, які його оточують у сфері освітнього простору й соціокультурного середовища, шляхом встановлення з ними відносин довіри, співпраці, компромісу, радості, товарищескості, співпереживання та психологічного комфорту.

Отже, якщо студент авіаційного ВНЗ широко оволодіє переліченими компонентами соціокультурної складової соціалізації, то, на нашу думку, володіючи при цьому професійною підготовкою, він буде спеціалістом вищого класу у своїй галузі. Виховання у студентів авіаційних ВНЗ толерантності є невід'ємною складовою частиною системи їхньої освіти. Становлення української державності, інтеграція в європейське та світове співтовариство відкрили нові пріоритети і нові підходи до процесу виховання студентської молоді.

Висновки. З огляду на вищесказане маємо підкреслити, що для становлення повноцінної особистості студента авіаційного ВНЗ необхідно знайти збалансованість між:

- соціальним замовленням авіаційної галузі на якісну підготовку майбутніх фахівців і відсутністю належних умов, які б сприяли максимальному розкриттю внутрішнього потенціалу студентів;

• теоретично розробленими питаннями лідерства та недостатнім їх впровадженням у практику авіаційних ВНЗ;

• декларуванням ідей демократизації й гуманізації вищої освіти та недостатнім використанням доступного педагогічного підходу в процесі формування особистісних якостей майбутніх авіаспеціалістів.

Усі розглянуті у статті соціокультурні складові повинні, на наш погляд, ставати світоглядним кредо, моральною настановою для особистості кожного студента авіаційного ВНЗ, зумовлюючи його активну соціальну позицію та психологічну готовність до толерантної взаємодії з іншими студентами, викладачами і в майбутньому - зі своїми колегами-авіаспеціалістами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кузьмина Н.В. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения профтехучилища. – М.: Высшая школа, 1989. – 167 с.
2. Дюркгейм Е. Самоубийство. Социологические исследования. Перекладено з французької Л. Кононовичем. – К.: Основи, 1998. – 520 с.
3. Видт И.Е. Культурологические основы образования. – Тюмень: Изд-во ТГУ, 2002. – 164 с.
4. Языон И.А. Культура и общество. Украинская та зарубежная культура: Навч. посібник. – К.: Знання, 2002. – С. 46-66.
5. Шевнюк О.Л. Культурологическая освіта майбутнього вчителя: теория і практика: Монография. – Киев: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 232 с.
6. Пуховська Л.П. Професійна підготовка вчителів у Західній Європі: спільність і розбіжності: Монография. – К.: Вища школа, 1997. – 180 с.
7. Піча В.М. Социология: общий курс. Учебный посібник для студентов высших закладів освіти України. – К., «Каравела», 2000. – 248 с.
8. В.Г. Городняненко, О.В. Гілюн, А.В. Демічева та ін..Социология: підручник. Видання 3-тє, перероблене, доповнене. – К., Видавничий центр «Академія», 2006. – 542 с.
9. Р.Н. Макаров, Б.Л. Покровский, А.Н. Барно, С.А. Грибанова, В.П. Ткаченко. Профессионально-психологический отбор в авиации. – Учебное пособие. Москва, Международная академия проблем человека в авиации и космонавтике, 2002. – 272 с.
10. Решетило В. Формування лідерських якостей студентів як відповідь на виклики сучасності. Сучасні аспекти виховання студентської молоді: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. - Харків: ХНАМГ, 19-20 березня 2009 р. – 356 с.
11. Н.С.Василевська. Якість лідера, Сформованість поняття студентством. Сучасні аспекти виховання студентської молоді: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. - Харків: ХНАМГ, 19-20 березня 2009 р. – 55 с.
12. Бакшаева Н. А. Психология мотивации студентов : учеб. пособие для вузов. Н. А. Бакшаева, А. А. Вербицкий. – Новосибирск. : Логос, 2006. –184 с.
13. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. – К.: Либідь, 1982. – 215 с.

УДК: 316.752.356.2:791.43 (045)

Ю.В. ВІТЕНКО

СІМЕЙНО-ШЛЮБНІ ЦІННОСТІ, ПРОПАГОВАНІ У ХУДОЖНІХ ФІЛЬМАХ

Вітенко Юлія Вікторівна – аспірантка кафедри соціології та соціальних технологій Національного авіаційного університету

У статті досліджено основні моделі сімейно-шлюбної поведінки, сімейні цінності, популяризовані у кінострічках. За допомогою контент-аналізу художніх фільмів виявлено невтішні тенденції популяризації у кінострічках бездітності, одностатності, холостяцького способу життя серед чоловіків, тютюнопаління, вживання алкоголю тощо.

Ключові слова: художній фільм, моделі сімейно-шлюбного життя, сімейно-шлюбні цінності.

В статье исследованы основные модели семейно-брачного поведения, семейные ценности, популяризированные в кинолентах. С помощью контент-анализа художественных фильмов обнаружены неутешительные тенденции популяризации в кинолентах бездетности, одностатности, холостяцкого образа жизни среди мужчин, курения, употребления алкоголя и тому подобное.

Ключевые слова: художественный фильм, модели семейно-брачной жизни, семейно-брачные ценности.

In the article were investigated the main models of family-marriage behavior, family-marriage values that in films are popularized. By the content-analysis of films were found out the unencouraging tendencies that in films are popularized, among them: childlessness, one-child family, bachelor way of life among men, smoking and alcohol and others like that.

Keywords: film, models of family-marriage life, family-marriage values.

© Ю. В. Вітенко, 2011

Вироблена кінопродукція завжди співвідносить-ся з етноментальними особливостями країни-виробника, відповідно, художні фільми відображають певні стереотипізовані, загальноприйняті моделі поведінки, мотивації, характерні для суспільства даної країни через персонажів кіностріч-

ки. Тобто, конкретний фільм відповідає досить конкретним етнічним, національним, соціальним нормам та установкам, що вкорінилися на певній території та були зумовлені унікальним поєднанням багатьох факторів. У такому разі імпортовані фільми досить часто виступають дестабілізуючим

фактором суспільних відносин, зокрема, в сімейно-шлюбній сфері, інших країн – споживачів даної продукції, оскільки інколи вони є носіями навіть кардинально протилежних для суспільства-споживача етностереотипів, ціннісних орієнтацій тощо.

Надто вагомого значення ця особливість художніх фільмів набуває у випадку, коли країна-виробник кінопродукції є безапеляційним взірцем для наслідування, тобто норми, цінності якої приймаються без критичного осмислення всіх можливих наслідків даного процесу, шляхом простого копіювання. Адже для багатьох українців, особливо молодого покоління, США сьогодні є прикладом для наслідування, так званою «американською мрією», а враховуючи, що це країна-лідер з виробництва та експорту кінопродукції, дослідження та критичний аналіз останніх потребує особливої уваги. Оскільки американський «Нарру Енд» не завжди відповідає етноментальнозумовленим моделям сімейно-шлюбної поведінки країн, у яких його так активно популяризують, і сліпе переймання та прагнення подібних стосунків у зовсім інших культурних координатах може спричинити обернені наслідки – кризу інституту сім'ї та шлюбу.

Варто зазначити, що «85% кінофільмів, які дивиться світ, вироблені Голлівудом» [1, с.109]. Саме тому потрібно звернути особливу увагу на сучасний кіноринок України, дослідити, які фільми сьогодні формують молоду особистість, її сімейно-шлюбні установки та поведінку, які моделі молоді сім'ї популяризуються у прокатних кінострічках.

Майже з перших років виникнення та становлення кінематографа майстри кіновиробництва відзначали унікальність кіномистецтва в силі його впливу на людей. Цю особливість свого часу відмітив В. І. Ленін, який один з перших, на теренах Радянського Союзу, наполягав на проведенні досліджень у сфері кіно, починаючи від структури кіносеансів до сили впливу кожного конкретного художнього фільму на глядача [2, с.46]. А от «перші спроби досліджувати кіно в термінах і з позицій аналізу змісту відносяться до середини 1930-х років. Історики контент-аналізу вважають першою роботою, де були застосовані методи кількісного аналізу змісту кіно, дослідження Е. Дейла» [3, с.17].

Сьогодні все більше актуалізується потреба вивчення та осмислення всіх складових кіновиробництва, кінопрокату, кіноспоживання тощо. Зосереджуючи свою увагу на дослідженні кінематографа, його впливу на становлення та поведінку особистості тощо, варто відмітити напрацювання таких зарубіжних та вітчизняних учених: У. Шорта, Г. Блумера, П. Хаузера, Х. Формана, Б. Бушмана, М. Жабського, К. Тарасова, І. Юсіфяна, І. Лукшина, І. Левшина, Н. Костенко, Р. Шульги, Ю. Сороки, Д. Виставкіної та ін. В наукових колах в основному акцентують увагу на вивченні проблематики: сцен насилля та агресії, зображуваних у фільмах; типології кіноаудиторії та кіноспоживання; соціальних функцій кінострічок та кіномистецтва тощо. Проте, на думку автора, більшість досліджень цієї проблематики мають загальний характер і маловивченим залишається вплив художніх фільмів на окремі соціальні інститути, зокрема

на інститут сім'ї та шлюбу, популяризовані у кінострічках образи сімей, фамілістичні цінності тощо.

Саме тому мета даного дослідження полягає у визначенні основних моделей сімейно-шлюбної поведінки, сімейних цінностей, популяризованих у кінострічках, які демонструвалися на телебаченні та у прокатних художніх фільмах. Для досягнення поставленої мети було застосовано метод анкетного опитування та контент-аналізу.

Соціологічне дослідження було проведене автором з червня 2009 по травень 2010 року і складалося з двох частин.

Перша частина включала в себе проведення пілотажного опитування 500 студентів чотирьох вищих навчальних закладів міста Києва (Національного авіаційного університету, Київського національного університету культури і мистецтв, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»), для з'ясування кіно- та телеуподобань молоді, на чому й базувалася друга частина дослідження – контент-аналіз художніх фільмів.

Під час аналізу анкетних даних було з'ясовано, що серед студентів, які дивляться телевізор, найбільшою популярністю користуються такі телевізійні канали (можна було відмітити декілька варіантів відповіді): Новий канал (67% респондентів обрали цей варіант відповіді), СТБ (57,1%), «1+1» (47,8%), ICTV (34%), ІНТЕР (31,3%), М1 (24,7%) та інші. Саме тому для контент-аналізу художніх фільмів були обрані кінострічки, які демонструвалися на Новому каналі.

Друга частина – власне контент-аналіз кінострічок, під час якого було проаналізовано 115 художніх фільмів, з яких 65 кінострічок, які демонструвалися на Новому каналі протягом березня 2010 року, та 50 прем'єрних фільмів – представлених у кінотеатрах протягом лютого-березня 2010 року.

Після опрацювання масиву відібраних художніх фільмів виявлено підтвердження панівних позицій США, як лідера з випуску фільмів та кінопрокату, на теренах українського кіноринку, оскільки було з'ясовано, що 59 кінострічок із 115 були вироблені саме в Америці, а ще 25 – за співучасті Сполучених Штатів у виробництві та продюсуванні фільмів; 31 – вироблений іншими країнами, серед яких в основному представлені західні країни: Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, Іспанія тощо. Хоча варто зазначити присутність на ринку масового кіновиробництва такої країни, як Росія, та інших – Японія, Польща, Гонконг, Україна, Литва тощо – в основному у співпраці з іншими державами-виробниками. Цікаво, що кількість фільмів вироблених в США в процентному співвідношенні представлені в більшій мірі саме серед кінострічок, які демонструвалися на телебаченні. Так із 65 фільмів майже 55,4% (36 кінострічок) – американські, в той час як серед художніх фільмів, представлених у кінотеатрах, – з 50 стрічок відсоткова частка фільмів американського виробництва складала 46% (23 кінострічки). Відповідно, частка фільмів виробництва інших країн (без співпраці зі Сполученими Штатами) в більшій мірі представлена у

кінотеатрах – 34%, ніж 21,5% - на Новому каналу.

Під час перегляду 115 художніх фільмів було зафіксовано 365 зображуваних образів сімей, з яких 206 – у фільмах по телебаченню та 159 – у прокатних кінострічках. Тобто, в одному фільмі в середньому змальовується близько трьох образів сімей. Враховуючи загальну тенденцію, особливо в американських фільмах, стандартизації загальних схем поведінки, образів позитивних/негативних персонажів, а, відповідно, і сімейно-шлюбних моделей, протягом перегляду однієї кінострічки споживач знаходиться в процесі підсвідомого програмування нав'язливим уніфікованим образом родини, який у середньому діє з трикратною силою.

Варто зазначити, що з загальної кількості кінострічок виявлено лише 4 фільми, в яких взагалі не представлено образ сім'ї, що в основному обумовлено місцем дії.

З усієї кількості кіносімей саме молодих сімей (коли обидва з подружжя не перетнули вікової межі 35 років) було змальовано 66 у фільмах, які демонструвалися на Новому каналі та 47 образів – у прем'єрних кінострічках. У процентному співвідношенні більше образів молоді сім'ї представлено серед фільмів, що демонструвалися по телебаченню: 32,04% з загальної кількості кіносімей, зображуваних у 65 художніх фільмах, ніж у кінотеатрах – 29,56% з загальної кількості кінопрем'єрних образів сімей.

Щодо дітородних орієнтацій в образах сімей, змальованих у кінострічках, простежуються наступні тенденції: з загальної кількості кіносімей 69 – бездітні, з них молодих – 36 родин. Цікаво, що у прем'єрних кінострічках зображено більше образів молодих сімей, у яких немає дітей, ніж по телебаченню, так майже 54,05% - 20 образів молодіжних бездітних сімей (з 37 бездітних кіносімей) у кінотеатрах та 50% - 16 молодих бездітних кінородин (з 32 бездітних кіносімей) по Новому каналу. Тобто простежується досить негативна тенденція, пропагована кіновиробництвом, продукція якого чимдалі частіше зорієнтовує на відкладання народження першої дитини чи взагалі відмову від дітей у молодіжних колах. Цікаво також, що досить високим є відсоток сімей, які не мають дітей і серед немолодіжніх родин – трохи більше 11% кінообразів сімей серед подружжів, жінка або чоловік, чи і жінка, і чоловік, які старше 35 років, не мають власних дітей, а саме вони для молоді виступають прототипами батьківських родин, як носії родинних традицій, і, відповідно, є взірцями для наслідування. Це посилює мотивацію молоді до відкладання народження дітей чи обрання стилю життя «для себе», «в своє задоволення», тобто взагалі відмова від продовження роду.

Кількість кінородин, у яких налічувалася одна дитина, становить 181, з них молодих – 51 сім'я. У прем'єрних кінострічках відсоток молодих сімей з однією дитиною менший, ніж по телебаченню – майже 22,7 % (17 образів з 75) та близько 32 % (34 образи зі 106) відповідно. Щодо родин з двома дітьми, то загальна кількість складає 66 образів кіносімей. Виявлено, що молодих кінородин з двома дітьми в даному випадку спостерігається більше

серед фільмів, що демонструвалися по телебаченню, а саме: 15,79% (6 з 38 кіносімей) та 10,71% (3 з 28) у прем'єрних кінострічках. Цікаво, що молодих кінородин з образами багатодітних сімей (три й більше дитини) більша частка спостерігається серед фільмів, які демонструвалися у кінотеатрах. З загальної кількості багатодітних кінородин – 28 кінообразів (12 серед прем'єрних фільмів та 16 серед фільмів, які транслювали по Новому каналу) – 9 молодих родин, з них – 6 образів з прем'єрних стрічок та 3 образи з фільмів, які йшли по телебаченню.

Поеднавши дані дитності кінообразів молодих сімей, можна відзначити дві тенденції: перша, характерна для фільмів, які транслювалися по Новому каналу, відповідно до якої у кінострічках зображаються образи молодих сімей, все ж зорієнтованих на продовження роду, незважаючи навіть на те, що перевага надається родині з однією дитиною. На противагу, інша тенденція – серед прем'єрних кінострічок, у яких, незважаючи на більшу кількість сімей з трьома та більше дітьми у відсотковому співвідношенні в порівнянні з кінообразами по телебаченню, спостерігається орієнтація на бездітну молоду сім'ю. Підсумовуючи, можна дійти висновку, що у масовому кінематографі простежується векторність малодітності та бездітності. Тобто, чимдалі фільми все активніше «невидимо» пропагують зменшення кількості дітей у родині або відмову від їх народження, і ця тенденція посилюється від старіших (у середньому 5-10-річної давності) кінострічок до все новіших одиниць кінопрокату.

Якщо розглядати кінородину з позиції, чи це сім'я з обома батьками – повна, чи лише з одним з батьків – неповна, то було виявлено наступні дані: загальна кількість повних сімей, зображуваних у фільмах, становить 229 кінообразів, з них молодих 79. А от щодо неповних, то усього відмічено 76, більшість з яких саме з матір'ю-одиначкою – 51 образ родини і 25 – з батьком-одиначкою. Серед молодих сімей, неповних – 18, з повальним переважанням як серед фільмів, демонстрованих по телебаченню, так і серед прем'єрних кінострічок, родин з однією матір'ю – 9 з 10 кіносімей та 7 з 8 відповідно.

Невід'ємною характеристикою сучасного суспільства, а саме – сімейної сфери, стала тотальна нуклеаризація сімей, стають рідкістю родини, які об'єднують під одним дахом більше двох поколінь, особливо в містах. Тому під час дослідження сім'ї у фільмах аналізувалися і з позиції чи це нуклеарна, чи це розширена родина. Так було нараховано 189 нуклеарних кіносімей і 28 – розширених. Але варто зазначити, що розширених сімей було зафіксовано більше серед фільмів, транслюваних по Новому каналу – 21, у той час як серед прем'єрних – лише 7. Це говорить про посилення акцентування нуклеарного способу організації сімейного життя у кінопродукції та про нівелювання проблеми зростання прірви між поколіннями у передачі суспільно важливого досвіду.

Ще одна невід'ємна тенденція сучасного сімейно-шлюбного життя, особливо поширена серед моло-

ді, - це відмова від офіційної реєстрації стосунків, так званий консесуальний шлюб. З-поміж 188 образів-сімей, серед яких можна було визначити, чи подружжя живе в офіційному шлюбі, чи вони віддають перевагу незареєстрованим стосункам, зафіксовано 154 випадки офіційного шлюбу – це майже 82 %, та 34 кінородини, які віддають перевагу консесуальному шлюбу – 18 % з загальної кількості.

Під час аналізу художніх фільмів в бланку контент-аналізу було виокремлено наступну характеристику – «одинокі старше 30 років», яка була зумовлена останніми тенденціями, що набувають масштабного поширення серед молоді, яка зорієнтована на ситуативні стосунки та холостяцький спосіб життя. Адже саме після тридцяти років особі стає все важче утворити родину та розпочати тривалі стосунки, що пов'язано з особливостями людської психології. Тому популяризація подібного образу може виступати небажаною рекламою та заклик до наслідування. Якщо поглянути на отримані дані, то виявляється, що більш поширеним є образ холостяка – одинокого чоловіка, старше тридцяти років. Кількість персонажів-холостяків і в кінотеатрах, і по телебаченню майже однакова – 81 та 82 відповідно, враховуючи кількість переглянутих фільмів, можна сказати, що такі образи частіше зустрічалися саме у прем'єрних фільмах, де 81 образ з 50 фільмів, на противагу 82 образам з 65 фільмів. Щодо жінок-одинок, то кількість персонажів в порівнянні з чоловічими значно менша – 35 жінок у кінотеатрах, які демонструвалися у кінотеатрах, та 50 – по телебаченню. Проте в даному випадку перевага по кількості персонажів жінок-одинок виявилася серед фільмів, які транслювалися по телебаченню.

Також у бланку було передбачено аналіз художніх фільмів і за такою характеристикою як – «гомосексуальні стосунки», тобто кількість персонажів, які надають перевагу гомосексуальній любові. Це питання вимагає особливої уваги в умовах безцензурного потоку інформації, в процесі якого відбувається становлення та формування особистостей української молоді, яка легко сприймає та швидко інтерпретує, без особливого аналізу та критичного осмислення, все нове, особливо прозаїчне. А останні роки відстоювання прав гомосексуальних пар спровокували спекулятивну надмірну популяризацію та навіть моду на гомосексуальні стосунки, провокуючи молодь спробувати, навіть якщо молода людина не є гомосексуалом. Розглянуті фільми лише підтвердили посилення ажіотажу навколо цієї теми, оскільки у фільмах, що демонструвалися по телебаченню, було зафіксовано 6 випадків гомосексуальних стосунків, з них лесбіянки – 2 випадки і 4 – геї. У той час як серед прем'єрних кінотеатрів подібні стосунки зустрічалися 16 разів, з них 5 – лесбіянки та 11 – геї.

Не останню роль у сучасній кризі інституту сім'ї та шлюбу відіграють проблеми алкоголізму, вживання наркотиків, тютюнопаління, оскільки, окрім того, що вони виступають безпосередніми причинами розірвання шлюбу, проблем у сім'ї, постійних конфліктів у родині, вони також є причинами

проблем зі здоров'ям, що призводять навіть до безпліддя або важкого перебігу вагітності, вимушеної однодітності тощо. Тому під час аналізу художніх фільмів дослідниця звернула увагу і на кількість епізодів/ситуацій з вживанням алкоголю, наркотиків чи тютюнопаління кіноперсонажами. Адже для багатьох молодих людей кіногерої виступають взірцями для наслідування і, асоціюючи себе з ними, вони починають чинити так само. Так, загалом під час перегляду 115 фільмів виявлено 877 епізодів/ситуацій з вживання алкоголю, з них 454 – у фільмах, що транслювалися по телебаченню, та 243 – у прем'єрних кінотеатрах, це в середньому 7,6 епізодів/ситуацій на один фільм. До речі, вживання алкоголю відбувається за будь-яких умов, тобто якщо це святкування або навпаки «заливання» розпачу, або просто так, тобто алкоголь у загальному змальовується як незамінний щоденний атрибут будь-якої людини у будь-яких обставинах.

Щодо тютюнопаління, то було підраховано загалом 490 епізодів/ситуацій, цікаво, що 232 – епізоди/ситуації серед фільмів, які демонструвалися на Новому каналі, у той час як 258 – у прем'єрних кінотеатрах. Тобто спостерігається тенденція нової хвилі популяризації тютюнопаління.

Також з великим переважанням показник кількості вживання наркотичних речовин випереджає саме серед прем'єрних фільмів – 40 епізодів/ситуацій, на відміну від 19 у художніх фільмах по телебаченню. Тобто в демонстрованій боротьбі проти наркотиків, тютюну, алкоголю, закликання молоді до здорового способу життя, ми продовжуємо популяризувати ці речі, особливо за умов повторюваності кінообразів з фільму у фільм, дивуючись, чому державні програми, спрямовані на подолання цієї проблеми, не діють або є малоефективними.

Щодо характеристики «аборти», то в даному випадку передбачування авторки даної статті не виправдалися, оскільки з 115 фільмів лише в одному було зафіксовано ситуацію штучного переривання вагітності.

А ось стосовно проблеми розлучуваності, то подібних епізодів/ситуацій було нараховано 39, 20 з яких демонструвалися у прем'єрних фільмах. Це близько одного разу на три фільми, тобто дане явище висвітлюється в художніх фільмах, але без надмірного зловживання ситуацією. Проте не варто недооцінювати цю проблему, зосереджуючись лише на кількісних показниках, адже важливими в даному випадку виступають якісні характеристики, причини поривання шлюбу. В даному випадку в багатьох фільмах спостерігається тенденція розірвання шлюбу через особистісні, найчастіше егоїстичні налаштування персонажів кінотеатрів, які не орієнтовані на діалог та досягнення компромісів. А саме: вміння досягати взаємної згоди та поступатися власними інтересами заради сімейних, які є визначальними у сімейно-шлюбній сфері, особливо на етапі становлення родини та звикання подружжя один до одного.

Отже, змальовувані у досліджуваних художніх фільмах кінородини популяризують сімейно-шлюбну поведінку, зорієнтовану на відкладання створення власної сім'ї, народження дітей, або об-

рання стилю життя в своє задоволення без будь-яких родинних зобов'язань. Занепокоєння викликає також досить нав'язлива популяризація шкідливих звичок - споживання алкоголю, тютюнопаління. Алкоголь взагалі позиціонується в кінострічках як невід'ємний атрибут життєдіяль-

ності особистості. Враховуючи невтішні тенденції останніх літ - поширення та вкорінення цих звичок серед української молоді, коли вже можна говорити про алкоголізм нації, не важко збагнути можливі наслідки перегляду таких фільмів у реальному житті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зернецька О. В. Феномен глобальної культури [Текст] / О. В. Зернецька // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. праць / відп. ред. І. Курас ; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Журнал «Діалог. Історія, політика, економіка» №5. - К.: [б. в.], 2004. - С. 108-111.
2. Жабський М. И. Социология кино: истоки, предмет, перспективы [Текст] / Михаил Иванович Жабский. - М.: Знание, 1989. - 64 с. - (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Эстетика», 2/1989).
3. Юськів Б. М. Контент-аналіз. Історія розвитку і світовий досвід: Монографія [Текст] / Богдан Миколайович Юськів. - Рівне : Перспектива, 2006. - 203 с. - Бібліогр.: с. 157-169. - ISBN 966-7643-77-8

УДК 316.614.6:376.64:378.046

В.В. КУЗЬМІН

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СИРИТ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Кузьмін Віктор Володимирович – аспірант кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету

Статтю присвячено розгляду соціально-правового аспекту соціалізації студентів-сиріт у вищій школі. Проаналізовано основні соціально-психологічні та фізіологічні особливості сиріт та їх вплив на показники навчання та виховання. Проаналізовано соціальну взаємодію представників інтернатних закладів, піклувальників та сиріт. Проведено порівняльний аналіз студентів із сімей опікунів та колишніх випускників інтернатних закладів.

Ключові слова: поліпшення, соціалізація, студент-сирота, ВНЗ, інтернат, опіка.

Статья посвящена рассмотрению социально-правового аспекта социализации студентов-сирот в высшей школе. Проанализированы основные социально-психологические и физиологические особенности сирот и их влияние на показатели обучения и воспитания. Проанализировано социальное взаимодействие представителей интернатных заведений, попечителей и бывших выпускников интернатных заведений.

Ключевые слова: улучшение, социализация, студент-сирота, ВУЗ, интернат, опека.

This article deals with the social-legal aspect socialization of orphan students in higher school. The main social-psychologic and physiological peculiarities of orphan students and their influence on educational results were discovered. The social interaction of boarding school representatives, guardians and orphans were analyzed. Comparative analysis of students from guardian families and boarding school-leaver was carried out.

Keywords: improvement, socialization, orphan student, institute of higher education, boarding school, guardianship.

© В.В. Кузьмін, 2011

Постановка проблеми. Як свідчить офіційна статистика, в останні два десятиріччя відбувається прискорене збільшення сирітства [5, 26]. Система ВНЗ України (881 заклад) готує фахівців, у тому числі із числа абітурієнтів пільгових категорій, зокрема – сиріт. Загальна кількість сиріт у ВНЗ МОН складає понад 11 тисяч студентів [5, 117].

Виховання та навчання сиріт у ВНЗ є державною справою, що вимагає особливого планування, фінансування, управління та координації зусиль між усіма агентами соціалізаційних впливів на молодіжне середовище. Під час навчання у ВНЗ в студентах закладаються фундаментальні основи особистості, її здатності до адекватної оцінки соціальних процесів тощо.

Мета дослідження: вивчення особливостей соціалізації студентів-сиріт, поліпшення соціалізації з позицій соціально - правового регулювання прав та інтересів.

Методи: контент-аналіз особових справ сиріт та чинного законодавства, вторинний соціологічний аналіз.

Виклад основного матеріалу. З точки зору соціально-правового аспекту соціалізації (навчання та виховання) сиріт у ВНЗ необхідно розглянути соціальну взаємодію найбільш впливових агентів соціалізації сиріт у ВНЗ, серед них студента - сироти та піклувальника, сиріт із інтернатних закладів та вихователів із інтернатних закладів тощо.

Основними формами влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є: усиновлення, встановлення опіки, піклування, передача до прийомної сім'ї, дитячих будинків сімейного типу, до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У розрізі діяльності ВНЗ більшість сиріт вступає вже із організованою формою влаштування. Найбільш поширеними формами є опіка (піклування),

зустрічається також вступ випускників інтернатних закладів. У загальнодержавному масштабі помічається така ж тенденція. За даними Держкомстату України, на 1 січня 2009 року під опікою та піклуванням перебували 62965 дітей-сиріт [5, 72].

З огляду на найбільшу поширеність цих форм утримання є сенс розглянути особливості соціалізації сиріт із сімей піклувальників та з інтернатних закладів.

Сім'ї піклувальників є одними із найбільш вагомих індивідуальних агентів прямої дії. Саме вони із моменту призначення органами опіки та піклування здійснюють свій прямий вплив на підопічних.

Загальноприйнята практика призначення опікунів (піклувальників) з числа найближчих родичів – діда, баби, тітки, дядьки, сестри, брата тощо. Тобто опікуном, піклувальником призначається переважно особа, яка перебуває у сімейних, родинних відносинах з підопічним, з урахуванням особистих стосунків між ними, можливості особи виконувати обов'язки опікуна чи піклувальника.

Також, згідно з останнім посиленням, соціальний супровід дітей, які перебувають під опікою, піклуванням, здійснюється центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за місцем проживання дитини з опікуном.

Є різні підходи до формування соціальної роботи зі студентами у ВНЗ. За часів Радянського Союзу головними виконавцями виховної роботи вищої школи були куратори академічних груп. Також вирізнялась у той час роль та місце комсомольських організацій. За останні два десятиліття інститут кураторства майже зник зі студентського життя, і на це є свої суто «економічні» причини.

Правонаступниками комсомольських організацій у наш час стали студентські профспілки та органи студентського самоврядування (далі - ОСС) ВНЗ у різних формах. Так, перші є яскравими захисниками прав та інтересів студентської молоді, другі ж активно набирають оберти. Контингент «співробітників» студентського самоврядування формується різними способами: у когось вирішальною була порада близьких чи знайомих, у когось рідні працювали у правозахисних (чи просто громадських) організаціях, у когось просто багато вільного часу, покликання працювати на суспільний результат, або така діяльність закладена в рамках особистої «генетичної» програми.

Виховна робота у більшості вищих навчальних закладів здійснюється здебільшого в рамках щорічних разових заходів. Для якісної соціалізації сиріт необхідно вести ряд комплексних заходів, які б в цілому забезпечували гармонійний розвиток підопічних, сприяли б змістовному навчанню, залучали їх до спортивно-масової, наукової, громадської діяльності, створювали відповідні мотивації та, врешті-решт, відчували б власну відповідальність за підготовку цієї категорії студентів до дорослого життя.

В умовах ВНЗ соціальний супровід дітей-сиріт також можуть здійснювати соціальні працівники, психологи, які і повинні в основному відповідати за цей напрямок соціальної роботи.

Діяльність інституту опіки та піклування базується на ст. 243—251 Сімейного Кодексу України [6].

Законодавцем передбачено, що над дитиною-сиротою, яка не досягла чотирнадцяти років, встановлюється опіка, а над дитиною-сиротою у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років – піклування. Опікун стає піклувальником до досягнення дитиною повноліття.

Щодо особи опікуна (піклувальника), то вона має бути повнолітньою дієздатною особою. При призначенні дитині опікуна або піклувальника органом опіки та піклування, враховуються особисті якості особи, її здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також власне бажання самої дитини. Перш ніж встановити опіку, уповноважені на те органи багаторазово та ретельно перевіряють потенційного опікуна на зловживання спиртних напоїв, наркотичних засобів тощо.

До того ж, встановлення опіки та піклування не припиняє права дитини на аліменти, пенсії, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника. Обов'язки осіб з опіки та піклування щодо дитини виконуються опікуном та піклувальником безоплатно.

Контроль за діяльністю опікунів і піклувальників здійснюється органом опіки та піклування із залученням громадськості шляхом планових відвідувань осіб, які перебувають під опікою або піклуванням. У розрізі діяльності ВНЗ має здійснюватись діалог сиріт із соціальними працівниками, кураторами академічних груп, представниками адміністрації деканатів, та в разі потреби - викладачами університету з питань отримання освіти, залучення до громадсько-корисної роботи тощо.

На практиці опікун (піклувальник) замінює собою недостатню компоненту батьківства. Саме з нього дитина-сирота має чи не останню в житті можливість копіювати соціальний досвід власної сім'ї, розширювати кругозір, поглиблювати знання.

Опікунська сім'я, як правило, складається із парних осіб жіночої та чоловічої статі – баби та діда, тітки та її чоловіка, дядька та його жінки, сестри та брата тощо. Так, якщо у дитини немає батька, то його функції виконує дід, при відсутності матері – її функції виконує бабуся і т.д. Діти в таких сім'ях виростають досить-таки зрілими та підготовленими до життя, а інколи навіть більш адаптованими, ніж можна було б спрогнозувати від біологічних батьків.

Опікуни (піклувальники) з числа рідних, пройшовши «власну школу життя», маючи неоціненний досвід виховання, у більшості випадків здатні до більш змістовного виховання та сприяння розвитку сиріт, аніж із власними дітьми.

При підборі кандидатів на опіку, піклування, вихователів до сімейних дитячих будинків, необхідно чітко розуміти, що за веденням цілого комплексу робіт з виховання сиріт треба вести ретельне спостереження. Діти, які до моменту встановлення опіки вже мали негативний досвід перебування «на вулиці», в інтернатних закладах можуть мати стійкі відхилення, які інколи не під силу побороти опі-

кунам самотужки. Для виконання корекційної роботи необхідно залучити фахівців різних установ, Служб у справах дітей, центрів соціальних служб, дитячої поліції, соціальних (чи психологічних) підрозділів освітніх закладів тощо.

Особливості соціалізації у ВНЗ сиріт з інтернатних закладів.

До інтернатних закладів (будинки дитини, дитячі будинки, школи-інтернати тощо) дитина може бути влаштована тільки в разі, коли було вичерпано всі можливості щодо влаштування її в сім'ю, у т.ч. сім'ю опікунів.

У практичній діяльності головним постачальником більшості інтернатних закладів є напряму деформоване суспільство. Окремі індивіди суспільства, в результаті своєї девіантної поведінки чи деформованого світосприйняття, продукують крайні випадки у сімейних правовідносинах. А саме: самосуцення батька (матері) від виховання дитини, негаразди у двосторонніх відносинах батька та матері, невирішеність житлового питання, відсутність системної роботи у популяризації сімейних форм виховання, слабка соціальна підтримка державою молодих сімей тощо.

Другим «постачальником» інтернатних закладів є дитячі будинки. До дитячих будинків діти потрапляють зпологових будинків через відмову матері, через смерть матері під час пологів, через загибель (смерть) батьків тощо.

Психологічний портрет дітей-сиріт вельми різний. В залежності від набутого соціального досвіду, від факту та тривалості проживання у сім'ї і виховання матір'ю та батьком, створюється підґрунтя якісної соціалізації дитини. Чим довше дитина проживала у сім'ї, тим більш повно сформована її картина світу, закладено підвалини адаптованої та соціалізованої особистості і т. ін.

Якщо ж у сім'ї був відсутній батько, потенційно формувалась патернальна депривація, деформувалась психіка дитини, ускладнювалась соціалізація. Дослідник Гольдфарб (США) порівняв дітей, які виховувались в інституціях із дітьми з прийомних сімей, і виявив, що перші мали значно нижчі показники, зокрема у тестах на визначення рівня інтелекту, а отже, наслідки раннього відокремлення батьків від дітей є довготривалими. Джон Боулбі (Великобританія) висунув теорію материнської депривації після того, як оглянув дітей, які були вилучені від родини [4, 16].

Діти з інтернатних закладів в силу «масового» виховання, відчуваючи відсутність сімейної підтримки батьків, починають капсулюватись від суспільства. Тут має місце формування зниженої ініціативності, збіднення словникового запасу, зниження зацікавленості, апатія до нових вражень, діти не вміють планувати свої дії на найближчий час, вони імпульсивні, майже нездатні зосередитись на певному завданні, кволі, апатичні, замкнені, у них відсутнє почуття емпатії.

Кожна дитина в інтернатному закладі вимушена одночасно адаптуватись до більшої кількості однолітків, аніж діти, які проживають у сім'ях. Контакти між ними встановлюються поверхові, дитина не бачить тієї особи (двох-трьох осіб), із якою можна

вести діалог, та яка сприятиме змістовній соціалізації.

Навіть якщо встановлюється контакт із певним посадовцем, то дитина зазвичай помічає, що в такий спосіб контактують і інші, а це призводить до елементарних ревностей, нервових зривів тощо. Постійне оживлення біля дитини не дає їй побути на одинці, дитина не має власного «кутка», і в таких умовах вона просто не відносить себе до певної групи, суспільства. Звідси і постійні втечі з дитячих будинків та інтернатних закладів, і небезпека загострення психічних розладів тощо.

Довгі роки у суспільстві побутовала думка, що інтернатні заклади здатні повноцінно замінити сім'ю. Теоретичний аналіз відсутності материнської турботи, материнської депривації в цілому, катастрофічно відбивається на становленні особистості, на психологічному та фізичному здоров'ї підлітків. Життя у закритих закладах, якими є інтернати, істотно знижує здатність дітей та підлітків до формування соціального здоров'я, міцних та надійних взаємовідносин із суспільством, знижує ймовірність позитивної адаптації до дорослого життя, провокує розподіл людей на «своїх» та «чужих», робить життєву перспективу «розмитою», у більшості дітей проявляється схильність до утриманства, у них не налаштоване продуктивне спілкування з дорослими, образ майбутнього взагалі туманный.

Негативні наслідки інституційної опіки полягають у наступному [4, 17]:

у дітей-сиріт помічено поганий стан здоров'я; неповноцінний фізичний розвиток. Затримка росту є звичайним явищем, розмір голови не відповідає нормі, що є надзвичайно важливим з огляду на розумові проблеми;

проблеми зору і слуху. Частково ці проблеми виникають через погану дієту, частково – через погано встановлений діагноз та лікування, частково – через відсутність емоційної та фізичної стимуляції – явище, особливо притаманне державним закладам опіки;

значне відставання моторики у дітей; когнітивні та соціальні здібності. Доведено, що діти, які виховуються в інституційних закладах опіки, мають значні відставання в інтелектуальному розвитку (наприклад, у навичках мовлення та вмінні концентруватися на навчанні). Чеський психолог Зденек Матейчек, враховуючи наведені особливості, ввів новий термін – «інституційна депривація»;

жорстоке поводження у подальшому житті. Порівняльний аналіз студентів-сиріт із сімей опікунів та з інтернатних закладів

Підлітки-сироти із сімей опікунів емоційно більш стійкі, схильні до емпатії, проявляють себе більш активно, життєрадісні, вміють будувати плани та перспективи на майбутнє, ведуть себе більш упевнено під час бесід.

У випадку пізнього оформлення опіки (піклування), недоброевісного виконання опікунами своїх обов'язків, важкого характеру підопічного, інколи помічається невміння організувати себе на плідну працю, виявляються складнощі у спілкуванні,

слабке усвідомлення власних перспектив, мотивації до здійснення якісної трудової кар'єри тощо.

Набагато глибші проблеми в абсолютній більшості випускників інтернатних закладів. Життя їх плине без довгої перспективи, вони не наповнюють його реальним змістом, нездатні відразу підібрати інструмент до досягнення мети, боязко приймають самостійні рішення, їм також притаманна недооцінка себе, відсутність культури спілкування та емоційної культури зокрема.

У більшості сиріт з інтернатів відсутня адекватна самооцінка, чого не скажеш про сиріт із сімей піклувальників. Постійні відхилення від норми є постійними супутниками більшості випускників інтернатних закладів, правопорушення найбільш часто виникають у тих, хто в дитинстві відчував нестачу батьківської любові, тепла, турботи [1-2]. Діти з цих закладів мають серйозні хронічні захворювання, психічні розлади, підвищений суїцидальний ризик. Досить-таки психологічно важко сприймається відсутність близької людини з числа близьких. У більшості випадків готові приймати лише асоціальні форми поведінки (алкоголізм, наркоманія тощо), не вміють змістовно організувати власне дозвілля.

Одна із переваг сімей опікунів – це наявність позитивної оцінки з боку дорослих, моральної та емоційної підтримки тощо. Діти із сімей (навіть із сімей піклувальників) мають набагато кращі показники адаптації, аніж діти з інтернатів. У них більш чітко сформовано картину світу, вони мають досягнення у навчанні та спорті, до моменту повноліття вони чітко визначаються із професійною спрямованістю, вибором чоловіка (дружини), ставлять перед собою реальні плани, адекватні до місця у суспільстві.

Однією із найскладніших проблем є ще й питання отримання житла у сиріт, які його не мають. З цією метою законодавчо передбачена необхідність постановки на чергу для отримання житла, але через відсутність державних коштів на будівництво житла, майже не надається сиротам-випускникам як таке. Чи не єдиним регіоном в Україні, де будують соціальне житло, є Запорізький. Цей регіон є зразком впровадження програм забезпечення соціальним житлом випускників інтернатних закладів та дітей із числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебували в дитячих будинках та інтернатних закладах, під опікою або піклуванням тощо. Так, влада Запорізької області організувала створення соціального гуртожитку в м. Мелітополь. Сироти, яким поталанило проживати в цьому об'єкті, мають також можливість навчання у навчальних закладах міста – ПТНЗ, коледж, академія.

Враховуючи питання потреби значного фінансування інтернатних закладів та їх слабку якість соціалізаційного впливу на дітей та підлітків, найближчим часом планується реорганізація стандартних інтернатних закладів до виду дитячих будинків сімейного типу.

Дитячі будинки сімейного типу по всьому світі є найбільш якісними агентами соціалізації сиріт прямої дії. Наочно демонструють високу якість ро-

боти «найнятих» батьків-вихователів, які працюють на постійній основі із постійною групою дітей до 10 осіб, при фінансуванні яке майже в чотири рази економніше від інтернатних закладів, та в десятки разів більш змістовно готують дітей до дорослого життя.

Матеріальне забезпечення студентів-сиріт. Коли на момент вступу студент уже мав соціальний статус сироти, йому вже мала б бути призначена пенсія по втраті годувальника. Цей вид матеріальної підтримки передбачений відповідно до закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [1].

Аналізуючи чинне законодавство, можна виявити орієнтовний перелік пільг та гарантій студентам-сиротам [7], а саме:

абітурієнти з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування приймаються до навчальних закладів поза конкурсом; діти-сироти зараховуються на повне державне утримання і в період навчання до досягнення ними 23-річного віку забезпечуються продуктами харчування, одягом, взуттям і м'яким інвентарем;

дітям-сиротам при вступі до ВНЗ надається безоплатно комплект нового одягу і взуття на суму не менш як 12 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а також грошова допомога в розмірі не менш як 2,5 неоподаткованого мінімуму доходів громадян;

забезпечуються обідами та безплатним проживанням у гуртожитку. При працевлаштуванні після закінчення навчального закладу їм виплачується одноразова грошова допомога в розмірі двох прожиткових мінімумів, а також видається одяг і взуття на суму не менш як 16 неоподаткованих мінімумів доходів громадян;

надання студентам-сиротам місць у студентських гуртожитках є першочерговим. У разі проживання сиріт у гуртожитку їм надаються такі ж права, як і іншим мешканцям гуртожитків. При поселенні до гуртожитків вони проходять усі необхідні інструктажі з техніки безпеки, користування електричними та газовими приладами, які є в наявності; знайомляться із правилами внутрішнього трудового розпорядку; отримують перепустку, де вказується житлове місце, проводиться реєстрація мешканця, постановка на військовий облік, надається необхідний інвентар тощо;

на рівні із усіма студентами сироти можуть залучатись до господарських робіт із самообслуговування. Мають право користуватись приміщеннями навчального, культурно-побутового, медичного та спортивного призначення, камерами зберігання, іншим обладнанням та майном гуртожитку. З-поміж інших прав має право обирати органи студентського самоврядування гуртожитку й бути обраним до їх складу, через органи студентського самоврядування гуртожитку брати участь у вирішенні питань, пов'язаних з поліпшенням житлово-побутових умов, організації культурно-виховної роботи і дозвілля, роботи працівників гуртожитку та інших передбачених «Примірним положенням про студентський гуртожиток вищого навчального закладу» [6, 341 Студент у законодавчому]. Соці-

альному супроводу та соціалізації загалом, в студентському гуртожитку можуть сприяти додатково вихователі та завідувач гуртожитку, представники органів студентського самоврядування та первинних профспілкових організацій;

студентам-сиротам призначається академічна та соціальна стипендія, а в разі особливих досягнень у навчанні, громадській, спортивній чи аматорській діяльності можуть бути призначені іменні стипендії органів державної влади, місцевого самоврядування, різних громадських організацій тощо;

студентам ВНЗ з числа сиріт щорічно надається матеріальна допомога за рахунок стипендіального фонду, а також коштів, передбачених на утримання зазначених закладів, у розмірі не менш як 8 неоподаткованих мінімумів доходів громадян;

у період канікул студентам-сиротам виплачуються добові за час перебування у дорозі (туди і назад) та вартість проїзду транспортом до закладів чи сімей, де вони виховувалися;

зарахованим на повне державне утримання студентам з числа дітей-сиріт, що не виїжджають до місць організованого відпочинку в дні канікул, а також під час їх хвороби видається готівка в межах установленої норми на харчування;

дітям-сиротам, які навчалися у ВНЗ і перебували на повному державному утриманні, при їх працевлаштуванні видається одяг, взуття, м'який інвентар і обладнання на суму не менше 40 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а також одноразова грошова допомога в розмірі двох прожиткових мінімумів. За бажанням, випускникам навчальних закладів може бути виплачена грошова компенсація у розмірі, необхідному для придбання одягу і взуття;

діти-сироти після закінчення (припинення) навчання у державному навчальному закладі, а також молоді цієї категорії після проходження строкової служби в Збройних Силах України забезпечуються позачергово житлом. Задля цього соціальний працівник повинен всіляко сприяти у питанні постановки на облік для отримання житла – районні адміністрації за місцем проживання сиріт, БТІ тощо;

збереження права на житло (яке було успадковане від рідних);

студенти ВНЗ повинні безоплатно проходити медичне обслуговування та обов'язкові медичні огляди, які здійснюються двічі на рік;

студенти ВНЗ мають змогу покращувати стан здоров'я шляхом безкоштовного оздоровлення у санаторіях-профілакторіях ВНЗ, спортивно-оздоровчих таборах, лікувально-оздоровчих комплексах тощо;

також передбачено видачу студентам-сиротам «Єдиного квитка» встановленого зразка, при пред'явленні якого надається право на безплатне відвідування кінотеатрів, виставок, музеїв, спортивних споруд, безоплатний проїзд у громадському місцевому (приміському) транспорті (крім таксі).

При наданні особам із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчаються, академічної відпустки за медичним висновком, за ними зберігається на весь період ака-

демічної відпустки повне державне забезпечення та виплачується стипендія. Навчальний заклад сприяє організації їх лікування.

Як видно зі сторони права, особливих проблем з утриманням не існує, законодавець врегулював основні питання життя, проживання, харчування, надання академічних (соціальних) стипендій, різні види заохочень тощо.

Фінансування студентського життя сиріт у вищих навчальних закладах є цілком достатнім, у середньому відповідає рівню середньої заробітної плати в Україні. ВНЗ зобов'язані і виплачують у строк законодавчо визначені кошти студентам-сиротам. Скоріш за все, проблема полягає в іншому – у невмінні використовувати «кишенькові» кошти, яке призводить до того, що для підтримання молодіжної субкультури, молодіжної моделі поведінки деяка частина сиріт спускає кошти не за призначенням. Через це в певні моменти життя кошти є, потім вони витрачаються повністю. Тим самим витрачаються кошти, час, накопичуються академічні заборгованості тощо, і все це веде до погіршення соціалізації, створення несприятливих умов подальшого навчання і виховання.

Висновки. Ґрунтовно дослідивши стан соціалізації сиріт у ВНЗ України, можна зробити висновок, що існують проблеми, вирішення яких певною мірою поліпшить соціалізацію відповідних індивідів.

Шляхом аналізу діючого законодавства виявлено перелік пільг та гарантій студентів-сиріт, які навчаються у ВНЗ III – IV рівнів акредитації.

Зі сторони соціально-правового аспекту особливих проблем не помічено, законодавець врегулював основні питання життя, проживання, право на соціальне забезпечення у вигляді пенсій по втраті годувальника, академічних (соціальних) стипендій, коштів на харчування, одягу та взуття, різних видів заохочень тощо.

Зазначені вище проблеми лежать у площині не лише соціально-правової допомоги, але й педагогічної, психологічної, медичної тощо. Як видно, сам по собі факт матеріальної підтримки сиріт не вирішує повною мірою соціального забезпечення. Додатково до цього напрямку роботи необхідно займатись комплексним супроводом із соціальною, педагогічною, психологічною складовими.

З моменту вступу необхідно розпочинати адаптувати абітурієнта-студента до нових умов навчання і проживання. Важливою є підтримка соціального працівника, який надасть і фахові консультації, і змістовні відповіді щодо особливостей навчання, привичаювання, облаштування, утримання тощо. Реалізація такого підходу потребує комплексного та диференційованого підходу, у здійсненні діяльності ВНЗ повинна будуватись на принципах гуманності усіх учасників соціального діалогу, метою якого є підготовка особистості до соціальної та професійної діяльності. В подальшому робота по змістовній соціалізації повинна будуватись із залученням студентів-сиріт до активної діяльності, розвитком культурологічного, мистецького та спортивного напрямків. Одним із головних критеріїв роботи є встановлення чіткого двостороннього

контакту зі співробітниками, які відповідальні за ведення виховної роботи у ВНЗ, представниками

професорсько-викладацького складу, органами студентського та місцевого самоврядування тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / Укр. ін-т соц. досл., К.: Б.в. Кн.1.-2000.-134с.
2. Знайти себе: життєві історії випускників інтернатів /Укр. ін-т соціальних досліджень.-К.: Укр. ін-т соц. досліджень, 2001, - 201с.
3. Національний звіт «Зведена III та IV періодична національна доповідь про реалізацію Україною положень Конвенції про права дитини».-К.: Державний ін-т розвитку сім'ї та молоді, 2007.-181с.
4. Опіка над дітьми: сім'я і держава. Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей (моніторинговий звіт)/Річард Картер.-К.: Логос, 2005. – 88с.
5. Реалізація права дитини на виховання в сім'ї. Державна тематична доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2008 року; Ред. кол.: Ю.О.Павленко та ін.; Держ. ін-т пробл. сім'ї та молоді.- К.: 2009. – 209 с.
6. Ромовська З.С. Сімейний Кодекс України, науково-практичний коментар: із змінами та доповненнями станом на 1 вересня 2008 р./Зорислава Ромовська.-3-є вид., перероб. і доп.-К.: Правова єдність, 2009.-432с.
7. Студент у законодавчому просторі вищої освіти: Зб. нормативно-правових актів / [Укл. В.Д. Шинкарук, Н.Б. Шуст, С.М. Романюк та ін.]-К.: Знання України, 2008.-410 с.

УДК 331.5.021 (477.61)

А.А. УКОЛОВА

РИНОК ПРАЦІ ОЧИМА РОБОТОДАВЦІВ (НА ПРИКЛАДІ М. ЛУГАНСЬКА)

Уколова Аліна Анатоліївна – аспірант кафедри філософії та соціології Луганського національного університету ім. Т. Шевченка

В даній статті проаналізовано точки зору роботодавців м. Луганська різних галузей економіки, як експертів на ринку праці, щодо працевлаштування молодих спеціалістів, їхні оцінки якісних характеристик підготовки випускників вищими навчальними закладами.

Ключові слова: ринок праці, ринок освітніх послуг, професія, молодь, роботодавець.

В данной статье проанализированы точки зрения работодателей г. Луганска различных отраслей экономики, как экспертов на рынке труда, относительно трудоустройства молодых специалистов, их оценки качественных характеристик подготовки выпускников высшими учебными заведениями.

Ключевые слова: рынок труда, рынок образовательных услуг, профессия, молодежь, работодатель.

In this article the terms of the employers of various branches of Lugansk ekonomonomiki as experts in the labor market relative to the employment of young specialists, evaluation of qualitative characteristics of the training of graduates of higher education.

Keywords: labor market, the market for educational services, trade, youth, the employer.

© А. А. Уколова, 2011

Проблема дослідження полягає в тому, що сьогодні ринок праці та ринок освітніх послуг досить неузгоджені соціальні інститути.

Ринок освітніх послуг не відповідає потребам ринку праці в повному обсязі. Він, до того ж, демонструє риси досить замкнутої системи, що породжує його автоорієнтацію. Університети в ринкових умовах ведуть себе як підприємницькі структури, що орієнтуються на прибуток, а не на потреби суспільства в цілому або окремих соціальних інститутах. Така ситуація призводить до негативних соціальних і економічних наслідків. Гонитва за контрактниками веде до того, що українські університети знижують освітні стандарти і втрачають якість академічного середовища.

Ринок праці, в свою чергу, не допомагає установам освіти у працевлаштуванні молодих спеціалістів, він розпечений працівниками з вищою освітою і перевага при працевлаштуванні віддається особам зі стажем роботи. Також на ринку праці при працевлаштуванні має місце проблема неформальних відносин, тобто сьогодні вкрай важ-

ко зайняти добре оплачувану посаду без допомоги близьких, батьків або фінансових вкладень. Осмислення цього студентами приводить до песимістичних роздумів про зайнятість. Також дана обставина перекошує реальну ситуацію у взаєминах двох розглянутих інститутів. Адже часто відбувається, що при прийомі на роботу перевага віддається чиямось «протезе», ніж молодій людині з високими професійними знаннями та навичками. Тому в даній ситуації важко оцінювати якість підготовки фахівців вищими навчальними закладами з позиції прийняття випускника (молодого спеціаліста) ринком праці.

На даному етапі суперечність у розвитку ринку освітніх послуг та його взаємозв'язку з ринком праці вимагає не тільки теоретичного аналізу, але й головне – практичного вирішення.

У практичному розрізі дослідження професійних структур на ринку праці експертами виступають роботодавці.

Таким чином, метою даної роботи стало висвітлення експертних оцінок щодо працевлаштування

молодих спеціалістів на ринку праці Луганської області, як типової для старопромислового регіону, їх оцінки якісних характеристик підготовки випускників вищих навчальних закладів.

Вивчення ринку праці знаходиться у полі зору значного кола науковців, таких як Ю. Одегов, Г. Руденко, В. Онікієнко, А. Ткаченко, У. Содова та Л. Семів тощо.

Ринок праці як соціальний інститут суспільства це – місце перетину економічних та соціальних інтересів і функцій, це – барометр у трансформації соціальної структури суспільства. Процес формування ринку праці як соціального інституту передбачає його соціальну спрямованість. Ринок праці не існує окремо, він взаємодіє з іншими ринками. Дисбаланс одного приводить до дисбалансу іншого.

Ринок праці – це складний соціальний інститут, де наймані працівники – робоча сила – вступають у специфічні відносини із споживачами робочої сили – підприємцями (роботодавцями) з приводу використання людської праці у процесі трудової діяльності» [1, с. 7].

Суб'єктами на ринку праці виступають роботодавці (фірми, державні та індивідуальні підприємства, товариства, корпорації) та наймані працівники (власники робочої сили). В якості експертів на ринку праці виступають роботодавці різних галузей економіки. Тому при аналізі ситуації на ринку праці Луганської області було обрано метод експертного опитування. Всього було опитано 74 керівники підприємства або начальники відділу кадрів, підприємств таких видів економічної діяльності, як добувна, переробна промисловість (машинобудування, металургія), будівництво, освіта та інші. В ході дослідження були підтверджені окремі гіпотези, а деякі не віднайшли підтвердження в даному опитуванні.

Гіпотеза 1. Сьогодні існує проблема працевлаштування молодих спеціалістів у м. Луганську.

Дана гіпотеза знайшла своє підтвердження в питанні-фільтрі, яке ми поставили на початку нашої анкети: «Чи існує, на Ваш погляд, проблема працевлаштування молодих спеціалістів (випускників ВНЗів) у Вашому місті?». Відповіді розподілились наступним чином: погодилися з наявністю проблеми – 90,5 % респондентів (67 осіб), відповіли, що такої проблеми не існує – 4,1 % (3 особи) та 4 особи, або 5,4 %, завагалися з відповіддю.

Експерти вважають, що причиною такої ситуації є, перш за все, невідповідність здобутої професії потребам ринку праці та відсутність економічної зацікавленості роботодавців при прийомі на роботу молодих спеціалістів (див. табл. 1).

Пропонують вирішити дану проблему через втручання держави, а саме: формувати в регіоні замовлення на підготовку спеціалістів з подальшим наданням робочого місця та на законодавчому рівні розробити механізм зацікавленості роботодавців у прийомі на роботу молодих спеціалістів (див. табл. 2).

Дану гіпотезу підтвердили своїми відповідями 48,6 %, вони стверджують, що при доборі кадрів на підприємство велику роль відіграють неформальні

зв'язки (рекомендації співробітників, друзів тощо). Зовсім поряд за кількістю обраних відповідей стоїть варіант: «Працівники самі приходять на підприємство в пошуках роботи» – 50,0 %. Незначна кількість опитаних роботодавців звертаються в пошуках співробітників безпосередньо до навчального закладу (12,5 % із 191,7 % обраних випадків).

Ця проблема має місце, ринок праці не співпрацює продуктивно з ринком освітніх послуг, вищі навчальні заклади, як складові ринку освітніх послуг, не працевлаштовують по закінченні своїх випускників, випускники стають безробітними, або за допомогою неформальних відносин влаштовуються на роботу. Треба налагоджувати розірвані відносини в сфері працевлаштування. Керівники підприємств, начальники відділів кадрів повинні брати активну участь в «Ярмарках вакансій», які відбуваються в ВНЗах кожної весни та обирати для себе талановитих, енергійних, молодих працівників. На жаль, у більшості регіонів даний захід не є продуктивним та масовим.

Ця проблема, проблема неформальних відносин при працевлаштуванні, корупція має місце й при вступі до вищих навчальних закладів, що приводить до низької якості освіти. Україні потрібно брати приклад з престижних ВНЗів світу, таких як Оксфорд. «Університети з наукових інститутів перетворилися на фабрики «кірочок». Багатьох київських викладачів не цікавили дослідження. Каламутна атмосфера кар'єризму, корупції, бюрократії та посередності відхоплює талановитих людей від спроб змінити вищу школу. Для потенційно талановитих учених варіантів залишається небагато: або виїхати «за бугор», або піти в бізнес. Наприклад, одного мого друга зняли з магістратури в Запорізькому медінституті, тому що адміністрація замінила його на «свою людину». Керівництво вишу не обходило, що він отримав червоний диплом і виграв не один десяток стипендій, конкурсів і міжнародних стажувань. У результаті цей талант поїхав навчатися в Оксфорд. Так на практиці відбувається вплив інтелекту» [2].

Гіпотеза 3. В сфері зайнятості спостерігається дискримінація за статтю та віком.

Наше припущення щодо дискримінації за статтю роботодавці не підтвердили, більшість, а саме 74 % вказали на те, що стать при працевлаштуванні не має значення, 13,7 % віддали перевагу чоловічій статі, 12,3 % – жіночій.

Щодо нерівності при прийомі на роботу за віком, то тут має місце деяка дискримінація. Вона стосується того факту, що сьогодні роботодавці не приймають на роботу людей старше 40 років та дуже молодих. Це доводять дані, наведені на рис. 1.

Аналізуючи дані, ми бачимо, що найбільш уразливою групою населення є молоді люди без досвіду роботи. Затребуваними є особи до 40 років, після 40 років беруть на роботу неохоче. Ці дані співвідносяться із статистичними даними.

Найвищий рівень безробіття (за методологією МОП) у 2010 р. спостерігався серед молоді віком 15-24 роки (див. табл. 3).

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «З чим пов'язана проблема працевлаштування молодих спеціалістів?» (кількість відповідей необмежена)

Відповіді респондентів	Кількість осіб	Відсоток від 100%	Відсоток від кількості відповідей
Недостатній рівень професійної підготовки	17	16,5	24,6
Невідповідність набутої професії потребам ринку праці	39	37,9	56,5
Відсутність економічної зацікавленості роботодавців при прийомі на роботу молодих спеціалістів	32	31,1	46,4
Відірваністю завдань, які ставлять перед собою навчальні заклади при підготовці кадрів, від потреб економіки міста	11	10,7	15,9
Інша причина (відсутність робочих місць)	4	3,9	5,8
Всього	103	100	149,3

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Які, на Ваш погляд, можливі шляхи вирішення працевлаштування молодих спеціалістів?» (Можливо не більше 2-х варіантів відповіді)

Відповіді респондентів	Кількість осіб	Відсоток від 100%	Відсоток від кількості відповідей
Формувати в регіоні замовлення на підготовку спеціалістів з подальшим наданням робочого місця	34	29,8	50,0
Провести ревізію навчальних закладів з метою виключення дублювання в підготовці спеціалістів у регіоні	19	16,7	27,9
Забезпечити навчальні заклади інформацією про перспективну потребу в спеціалістах для планування їх підготовки	26	22,8	38,2
На законодавчому рівні розробити механізм зацікавленості роботодавців у прийомі на роботу молодих спеціалістів	32	28,1	47,1
Інша причина	3	2,6	4,4
Всього	114	100	167,6

Гіпотеза 2. На ринку праці велике значення мають неформальні відносини при працевлаштуванні.

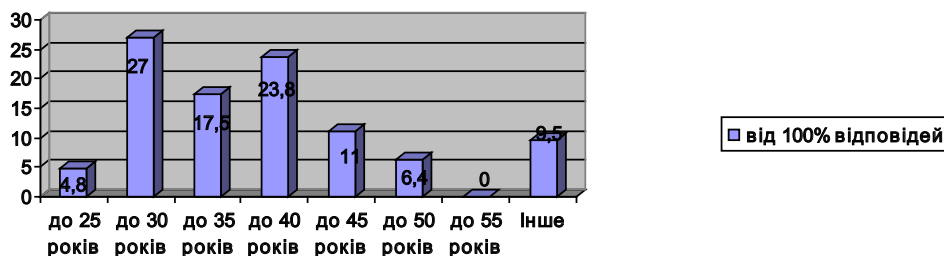

Рис. 1. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Працівникам якого віку Ви віддасте перевагу при наявності альтернативи?»

Таблиця 3

Рівень безробіття населення (за методологією МОП) за віковими групами [3; 4].
(% до кількості економічно активного населення відповідної вікової групи)

роки	всього						
		15-24	25-29	30-39	40-49	50-59	60-70
2010	8,1	17,4	9,9	7,8	6,8	5,3	0,0
2009	8,8	17,8	10,4	8,2	8,0	5,8	0,1

Безробіття серед молоді є проблемою не тільки для України, а й для більшості країн світу. В Україні, як і у світі, простежується така тенденція: безробіття серед молоді у два-три рази вище, ніж безробіття дорослого населення. Якщо порівнювати з Європою, то ситуація в Україні із зайнятістю молодих людей значно краща: рівень безробіття се-

ред людей віком до 24 років на 15% нижчий, ніж у Польщі, на 12% – ніж у Словаччині, на 9% – ніж у Франції [5].

Гіпотеза 4. Затребувані професії на ринку праці не збігаються з тими професіями, які є випитаними серед молоді.

В нашій анкеті було надано для вибору 32 варі-

анти відповіді на запитання: «Які професії ви вважаєте престижними та випитаними в найближчий час?», ми їх не будемо перелічувати, виокремимо найбільш значущі.

За результатами нашого опитування виявлено, що найбільш перспективними та випитаними професіями експерти вважають робочі професії промислового виробництва, професію інженера, лікаря, програміста, робочі будівельні професії тощо. Молодь же орієнтується на інші групи професій при виборі напрямку професійного навчання.

В нашій країні є проблемою те, що випитаність професії на ринку праці не збігається з престижністю професій у суспільстві. А молодь орієнтується на уявлення про престиж професій в суспільстві, престиж у молоді асоціюється переважно з прибутком, який приносить професія (необов'язково офіційний заробіток). Прикладом даного висловлювання є аналіз проведеного в 2007 році опитування мешканців Луганської області [6]: «Респондентам пропонувалося назвати професії, які, на їхній погляд, є престижними в українському суспільстві. Більшість небідних жителів міст обласного підпорядкування до таких відносять професію юриста (22 %). Думки бідних розділилися. Для 18 % опитаних престижною є професія юриста, а для 15 % – лікаря. З ними погоджуються бідні та забезпечені інших міст Луганщини. З урахуванням показників успішності, виокремлених опитаними, можна припустити наступне: престижною професією є та, що дозволяє отримувати високі прибутки, щодо юриста, то з цією думкою можна погодитися. Лікарі ж отримають невелику заробітну плату (за даними Держкомстату в середньому навіть меншу, ніж учителі). Скоріш за все більшість опитаних не тісно контактують з лікарями. Вони оцінюють їх прибутки крізь призму вартості лікарських препаратів» [6].

Дійсно, сьогодні молодь, обираючи професію лікаря, говорить про хороший заробіток, а не як про покликання. Ми проводили восени 2010 року фокус-групове дослідження, з метою вияву мотивів вступу до вищих навчальних закладів. Рейтинг

професій, яким віддають перевагу майбутні студенти, розподілився наступним чином: 1) економічний напрям, 2) юридичний; 3) гірничий; 4) творчі професії (дизайнер, модельєр...); 5) медичний напрям. Треба зауважити, що перші дві групи професій набрали найбільшу кількість бажаних (42 % від усіх обраних професій).

Основними мотивами вибору тієї чи іншої професії були такі як, диплом як перепустка на ринок праці (диплом сприймається як «прохідний квиток») та матеріальний добробут.

Аналогічні дані отримано Аналітичною службою Миколи Гаврилова у 2006 році серед випускників одинадцятих класів Донбасу (опитано 445 осіб). Кожний четвертий пов'язує своє майбутнє з фінансово-економічною діяльністю (26 %), 15 % хлопчиків та 11 % дівчат – з юридичним напрямом, 9 % обрали професію менеджера. В даному дослідженні всього 8 % опитаних обрали інженерно-технічний напрям [7, с. 55 – 56].

Роботодавці, виокремлюючи престижні професії, називають такі як інженери різних напрямків, керівні посади (фінансовий директор, адміністратор, начальники), бухгалтер. Як бачимо, уявлення про престиж молоді та експертів не збігається. На ринку праці є потреба в економістах та юристах, але дуже високої кваліфікації, яку може дати не кожний ВНЗ. Ці професії користуються попитом на ринку праці, бо на їх представниках базується ринкова економіка.

Гіпотеза 5. Роботодавці незадоволені якістю підготовки молодих фахівців, зокрема практичними навиками роботи.

Навіть при наявності робочих місць роботодавці часто скаржаться на низький рівень володіння практичними навиками роботи випускників вищих навчальних закладів. Але, як показали результати нашого дослідження, роботодавці, перш за все, незадоволені теоретичними навиками роботи спеціалістів (див. рис. 2). Середній бал, який ми виявили з відповідей роботодавців, не перевищив відмітки «3,9», що є досить тривожним моментом.

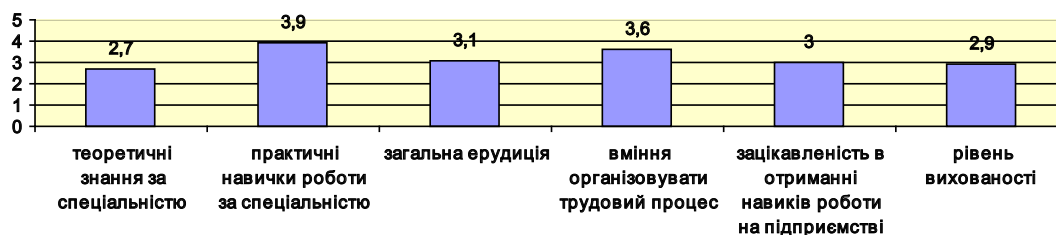

Рис. 2. Середній бал за відповідями респондентів на запитання: «Оцініть за 5-бальною шкалою рівень підготовки випускників вищих навчальних закладів за перерахованими параметрами (Можливий один варіант відповіді щодо кожного з параметрів)».

Проблема для України є актуальною, часто випускники вищих навчальних закладів не вміють чітко висловлювати свої думки, теоретичні знання також низько оцінюються роботодавцями, це є наслідком зазубрювання матеріалу студентами, а не його осмислення. «Лекції в Оксфорді, наприклад, – це двосторонній процес. Студенти і професор спілкуються, перші став-

лять критичні запитання і можуть висловлювати свої аргументи. Там навчають студентів мислити. Інтерактивне обговорення робить лекції набагато цікавішими і – найголовніше – зрозумілими» [2].

Висновки.

1. У м. Луганську існує проблема працевлаштування молодих спеціалістів, яка пов'язана з невід-

повідністю обраної професії потребам ринку праці.

2. Роботодавці низько оцінюють теоретичні знання випускників ВНЗів, їх рівень вихованості та загальну ерудицію.

3. Вже довгі роки серед абітурієнтів є затребува-

ними економічні, юридичні напрями підготовки, як на Донбасі, так і в Україні в цілому.

4. Роботодавці Луганщини не проявляють нерівності при працевлаштуванні за ознакою статі, але має місце дискримінація за віком.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильченко В.С. Ринок праці: теоретичні основи і державна практика: посібник [для працівників державної служби зайнятості] / В.С. Васильченко, П.М. Василенко. – Т. 1. – К., 2000. – 560 с.
2. Чому українських університетів немає в міжнародних рейтингах [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://osvita.ua/vnz/high_school/7761
3. Рівень безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, віковими групами та місцем проживання у 2010 році [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>
4. Рівень безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, віковими групами та місцем проживання у 2009 році [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Безробіття – з «дипломом» [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.kartina-ua.info/index.phtml?art_id=210884&action=view&sel_date=2008-01-15
6. Лебідь Л.І. Бідні: особливості ціннісних установок та соціальних практик [Електронний ресурс] / Л.І. Лебідь // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Харків. – 2009. – № 844. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/VKhNU/Soc_dos/2009_844/articles/Lebed.pdf
7. Гаврилов Н.И. Мое социологическое кредо / Н.И. Гаврилов. – Донецк : Изд-во «Ноулидж» (Донецкое отделение), 2010. – 535 с.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 316.4.066

О.А. АГАРКОВ

СОЦІАЛЬНА РЕКЛАМА ЯК НАПРЯМ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО МАРКЕТИНГУ

Агарков Олег Анатолійович – завідувач кафедри соціальної роботи Запорізького національного технічного університету, кандидат соціологічних наук, доцент

У статті розглянуто особливості соціальної реклами як напрямку реалізації соціально-політичного маркетингу. Наведено результати дослідження особливостей ставлення населення до соціальної реклами. Виділено смислові ідеологеми, які можуть бути застосовані в соціально-політичному маркетингу.

Ключові слова: реклама, соціальна реклама, політична реклама, соціально-політичний маркетинг.

В статье рассмотрены особенности социальной рекламы как направления реализации социально-политического маркетинга. Приведены результаты исследования особенностей отношения населения к социальной рекламе. Выделены смысловые идеологемы, которые могут быть применены в социально-политическом маркетинге.

Ключевые слова: реклама, социальная реклама, политическая реклама, социально-политический маркетинг.

The features of social advertisement as directions of realization of the socio-political marketing are considered in the article. Results over of research of features of relation of population are brought to the social advertisement. Semantic ideologism that can be applied in the socio-political marketing is distinguished.

Keywords: advertisement, social advertisement, political advertisement, socio-political marketing.

© О.А. Агарков, 2011

Соціально-економічні процеси в українському суспільстві сьогодні досить складні і суперечливі. Рішення, які приймаються соціально-політичними інституціями і державними органами без об'єктивної і достовірної інформації, широкого обговорення і консультацій у суспільстві, часто викликають значний резонанс і нерозуміння окремих соціальних груп. Актуальність цих проблем зростає, оскільки прорахунки в соціальному управлінні значною мірою пов'язані з тим, що політичні структури у багатьох випадках діють емпірично, вельми нераціональним способом проб і помилок, не враховують інтересів багатьох соціальних груп населення. Тому підвищити ефективність управління соціальною сферою без активного використання маркетингу досить проблематично, а складність ринкових процесів і посилення глобалізаційних процесів вимагають сьогодні застосування технологій соціально-політичного маркетингу, в якому одним із провідних напрямів реалізації є соціальна реклама.

Метою дослідження є виявлення актуальних ціннісних ідеологем, які застосовуються в соціальній рекламі як напрям соціально-політичного маркетингу.

Соціально-політичний маркетинг як специфічне соціально-політичне знання активно розвивається в останнє десятиріччя завдяки використанню досягнень соціального менеджменту, політології і соціальної психології. Дослідженню соціально-політичного маркетингу при-

свячені роботи сучасних російських учених, а саме: А.Ковлера, Є.Морозової, С.Фаєра, а також Г.Ділігенського, С.Пліцовой, О.Малаканової, А.Соловйова, Д.Гончарова, Є.Онуфрієва, М.Хомської, Т.Лебедевої Т.Ляпіної, А.Жмирікова, З.Зотової, О.Кудінова, Г.Шипілова, І.Подколзіної, В.Тихомирова, Г.Атаманчука тощо [3]. В українській соціологічній та політичній науках питання маркетингу в тих чи інших відношеннях досліджуються в працях В.Бебика, О.Вишняка, Є.Головахи, О.Донченко, О.Князевої, В.Королька, Н.Костенко, О.Куценко, Н.Лисиці, С.Макеєва, Н.Паніної, А.Петрова, В.Пилипенка, Г.Почепцова, В.Полохало, В.Полторака, Л.Хижняк, В.Хмелька та інших [1].

Соціально-політичний маркетинг визначається автором як технологія управлінської діяльності соціально-політичних агентів, яка спрямована на задоволення потреб та узгодження інтересів різних прошарків суспільства за допомогою обміну, на забезпечення громадян суспільними благами і розподілом матеріальних та нематеріальних ресурсів на основі принципу соціальної справедливості, метою якої є зміна поведінки органів державного управління та соціально-політичних організацій для досягнення справедливості, солідарності і стабільності в суспільстві. Соціально-політичний маркетинг як один з перспективних практичних напрямків може сприяти оптимізації, раціоналізації, підвищенню ефективності діяльності соціально-політичних інституцій завдяки впровадженню маркетин-

гових методів і процедур в управлінську практику. Одним із важливих напрямів реалізації соціально-політичного маркетингу є соціальна реклама.

Дослідженням соціальної реклами в загальному вигляді займалися У.Уеллс, Дж.Бернет, С.Моріарті, К.Бове, У.Аренс, Д. Огилві [5]. Зарубіжні і вітчизняні вчені виділяють чотири види соціальної реклами - некомерційна, суспільна, державна і власне соціальна. Такий поділ соціальної реклами характеризує системний характер механізму функціонування соціально-політичного маркетингу. Це означає, що механізм соціально-політичного маркетингу є впорядкованою сукупністю елементів (суб'єктів, об'єктів), взаємозалежних між собою й утворюючих певну цілісну єдність. Він спрямований на узгодження інтересів між суб'єктами соціально-політичного маркетингу (некомерційними, громадськими організаціями, бізнесом, державою) та суб'єктами і об'єктами соціально-політичного маркетингу.

Некомерційна реклама - реклама, що спонсорствується некомерційними інститутами або в їх інтересах, і що має на меті стимулювання пожертвувань, заклик голосувати в чію-небудь користь або залучення уваги до справ суспільства. Некомерційні і громадські організації є одним з перших і постійних замовників соціальної реклами. Соціальна реклама є одним з основних інструментів роботи з громадською думкою, що є в розпорядженні некомерційних організацій. Соціальна реклама необхідна третьому сектору для супроводу основної діяльності, створення іміджу, просування продуктів і послуг, які він пропонує (продуктом у даному випадку є інтелектуальний товар, необхідний для розвитку третього сектора, - конференції, семінари, тренінги, а також основні ідеї і гасла цих організацій). Третій сектор давно і цілеспрямовано звертається до соціальної реклами. Багато некомерційних організацій, місією яких є вирішення конкретних соціальних проблем, зацікавлено у використанні можливостей соціальної реклами. Ефективність ринку соціальної реклами є важливою показником працездатності некомерційного сектора в цілому [4].

Суспільна реклама передає повідомлення, що пропагує яке-небудь позитивне явище. Професіонали створюють її безкоштовно (коректно говорити про етичну позицію відмови від прибутку), місце і час в ЗМІ також надаються на некомерційній основі. У суспільному ж секторі можна виділити ще один вид замовника, що також активізувався останнім часом, - професійні об'єднання і союзи.

Наступний термін виведений з існуючої практики і який є одним із найважливіших видів соціальної реклами - державна реклама. Державна реклама - напрям у рекламній діяльності, центральним об'єктом рекламування в якій є сама держава, атрибути державної влади, населення, сфери діяльності (економіка, наука, культура), історичне минуле, міста й регіони, природні багатства. Державна реклама - це реклама державних інститутів (таких як армія, податкова міліція) і просування їхніх інтересів. Перш за все, соціальна реклама необхідна державі, яка таким чином ілю-

струє, роз'яснює аудиторії свої програми і розставляє акценти в тому, що проводиться ним у державній політиці [4].

Мета державної реклами може змінюватись кардинальним чином - як у зовнішній, так і у внутрішній рекламі, явно або опосередковано виражають як інтереси правлячої групи, так і політичних лідерів опозиції.

Держава є найбільш важливим гравцем на полі соціальної реклами. Вона встановлює правила - закони, регулюючи соціальну рекламу від моменту створення до просування її в суспільство. У різних країнах вплив держави на соціальну рекламу має неоднаковий об'єм. Держава може виступати також як замовник соціальної реклами, оскільки саме на нього покладений обов'язок піклуватися про громадян, а отже, і поширювати соціально значиму інформацію.

І, нарешті, четвертий вид, який ми вважаємо найбільш відповідним реаліям нашої країни, - це власне соціальна реклама.

Соціальна реклама - вигляд комунікації, орієнтований на залучення уваги до найактуальніших проблем суспільства і його етичних цінностей, орієнтований на актуалізацію проблем суспільства. Призначення її - гуманізація суспільства і формування його етичних цінностей. Місія соціальної реклами - зміна поведінкових моделей у суспільстві.

Деякі аналітики виділяють два рівні соціальної реклами:

1) реклама, покликана впроваджувати або закріплювати конкретні правила і норми (що пов'язане з набором певних дій);

2) реклама, що малює «образ світу», покликана легітимізувати вже існуючі або ж такі, що лише пропонуються моральні і поведінкові норми [7].

Виходячи з вищезазначеної специфіки соціальної реклами, як одного з напрямків соціально-політичного маркетингу, можна виділити наступні функції соціальної реклами:

- формування громадської думки;
- залучення уваги до актуальних проблем суспільного життя;
- стимулювання дій по їх вирішенню;
- формування позитивного відношення до державних структур;
- демонстрація соціальної відповідальності бізнесу;
- закріплення соціально значущих інститутів громадянського суспільства;
- формування нових типів суспільних відносин;
- зміна поведінкової моделі суспільства.

Отже, ефективність функціонування соціально-політичного маркетингу багато в чому буде залежати від оптимального впровадження соціальної реклами як форми маркетингових комунікацій та одного з найважливіших напрямків реалізації соціально-політичного маркетингу. Метою соціальної реклами є залучення уваги широкої громадськості до того або іншого, як правило, проблемного явища суспільного життя. Предмет просування соціальної реклами - ідеї, цінності, формування нових типів суспільних відносин та зміна поведінкової моделі

суспільства. В даному дослідженні соціальна реклама розуміється як форма втілення основної ідеї, спосіб стимулювання конкретних дій, засіб інформування, призиву, зворотного зв'язку.

Для вивчення ставлення населення до соціальної реклами було проведено соціологічне дослідження (анкетування) серед виборців м. Запоріжжя (від 18 років і більше). Вибірка складала 430 респондентів.

Так, більшість опитаних (майже 75% респондентів) виявляють високу обізнаність щодо такого явища, як соціальна реклама, хоча існують деякі розбіжності за соціально-демографічними показниками. Так, з віком зростає кількість опитаних, які не знають, що таке соціальна реклама. Серед людей з вищою освітою більше тих, хто має високий рівень обізнаності (84% серед респондентів з вищою освітою і 67% серед респондентів із середньою, середньою спеціальною освітою). Матеріальне становище опитаних також впливає на зростання рівня обізнаності: 89% - респонденти, які оцінили власний матеріальний стан як гарний, вище середнього; 78% - середній рівень матеріального стану і 65% - нижче середнього рівня.

Було проаналізовано основні канали інформації, через які розповсюджується соціальна реклама (див. рис. 1).

Рис. 1. Інформаційні канали соціальної реклами

Як бачимо з діаграми, найбільш поширеними видами соціальної реклами є телереклама і рекламні бігборди по місту. Зростає значимість інтернет-реклами з якою знайомі, насамперед, респонденти від 18 до 40 років. На нашу думку, саме соціальна реклама в інтернеті буде мати значний вплив на масову свідомість, що не може бути проігноровано при розробці механізмів реалізації соціально-політичного маркетингу.

Для визначення актуальної змістовної наповненості соціальної реклами респондентам було запропоновано відповісти на відкрите запитання: «Які, на Ваш погляд, актуальні проблеми нашого суспільства повинні висвітлюватися в соціальній рекламі в першу чергу?» Всього було отримано 537 відповідей. За допомогою методу контент-аналізу виділено 8 смислових категорій (див. рис. 2).

Розглянемо детальніше особливості виділених смислових категорій.

1. Проблема залежності (43% усіх висловлю-

Рис. 2. Першочергові проблеми, які повинні висвітлюватися в соціальній рекламі (результати контент-аналізу)

вань). Дана категорія найбільша і включає в себе висвітлення і профілактику хімічних залежностей. Серед них: наркоманія (15,84%), алкоголізм (15,65%), тютюнокуріння (6,52%). Це так звані «класичні» соціальні проблеми, традиційні для нашого суспільства. Серед нових форм залежності респонденти вказують на комп'ютерні ігри і залежність від соціальних мереж та інтернету. Слід зазначити, що третина всіх відповідей пов'язана із залежностями серед молоді, що ще більше актуалізує дану проблему. На думку експертів Міністерства внутрішніх справ України, загальна кількість споживачів наркотиків у нашій країні перевищує 1 млн. осіб, і наркоманія у нашій країні, можливо, навіть більше, ніж у багатьох інших країнах світу, пов'язана із злочинністю [2]. І найбільшу тривогу викликає той факт, що вживають наркотики переважно молоді люди. Згідно з дослідженням «Профілактика ВІЛ/СНІД серед молодих людей, які вживають наркотики ін'єкційним шляхом», проведеним Українським інститутом соціальних досліджень, Представництвом ЮНІСЕФ в Україні та Державним Центром соціальних служб для молоді в 2009 році, перша спроба вживання ПАР зазвичай припадає на 16-17 років (27% опитаних) та 18-19 років (24% опитаних) [6].

2. Соціально-економічні проблеми (15% відповідей). Основні висловлювання: «безробіття», «пенсійні проблеми», «працевлаштування», «боротьба з корупцією», «зростання цін», «зниження зарплатні і доходів населення».

3. Медичні проблеми (14% відповідей). Дана категорія включає широкий спектр проблем, пов'язаних із охороною здоров'я. Перше місце посідає проблема СПІДу (половина відповідей даної категорії). Ще чверть відповідей мають загальний характер, вказуючи на проблеми системи охорони здоров'я взагалі. Серед інших висловлювань можна відзначити: «венеричні захворювання», «інфекційні захворювання», «медичне страхування» (що має неабияке значення при розробці пріоритетів соціальної політики).

4. Проблеми незахищених верств населення (11% відповідей). 80% всіх висловлювань стосуються захисту дітей і дитинства: «діти-сироти», «безпритульні діти», «захист дітей». У нових соціально-економічних умовах проблеми захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського пі-

клування, не тільки не втратили своєї актуальності, але й набули особливої гостроти. Понад 80 тис. сімей з різних причин не виконують виховні функції щодо власних дітей Зберігається тенденція до зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Нині в Україні понад 115 тис. дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. На профілактичному обліку служб у справах дітей перебуває майже 150 тис. дітей, які бродяжать та жебракують. В Україні лише кожна десята дитина, яка перебуває під опікою держави, дійсно не має рідних. Інші – так звані «соціальні сироти», яких дедалі стає більше. Саме тому дана проблематика може виступити ціннісно-ідеологічним наративом у реалізації концепції соціально-політичного маркетингу, в просуванні ідей і програм соціального захисту в певній моделі соціальної політики.

5. Проблеми моралі, виховання і освіти (9% відповідей). Серед основних висловлювань можна відзначити: «аборти», «виховання дітей та молоді», «проблеми освіти», «проституція», «збереження морально-етичних і культурних цінностей».

6. Проблеми надання соціальної допомоги і послуг (3% відповідей). Більш за все людей турбують

проблеми страхування, інформування щодо надання соціальних послуг, усиновлення дітей. Ця смислова категорія пов'язана із інформаційним аспектом соціального обслуговування населення, і тому потребує уваги при розробці конкретних маркетингових заходів.

7. Проблеми екології (3% відповідей).

8. Проблеми насилля і злочинності (2% відповідей). Дана група висловлювань пов'язана насамперед із профілактикою насилля в сім'ї, що на сьогодні є актуальною соціальною проблемою, яка відображає нестабільність соціально-економічної ситуації в Україні.

Отже, визначені актуальні проблеми, які, на думку опитаних, повинні висвітлюватися в соціальній рекламі, можуть виступати в якості ціннісних ідеологем у соціально-політичному маркетингу для просування політичних ідей розвитку і розбудови соціальної держави і громадянського суспільства в Україні.

В якості перспективних напрямків дослідження передбачається: суб'єкти і об'єкти соціально – політичного маркетингу, виявлення структури і процесу організації соціально – політичного маркетингу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина: [Монографія] / Бебик В.М. – К.: МАУП, 2003. – 424 с.
2. Інформаційно-аналітичні матеріали щодо діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2010 році // Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді [Електронний ресурс] – Режим доступу до журн. (або сайту): <http://www.dcssm.gov.ua/> [Посилання дійсне на 11.01.2011р.].
3. Нежданов Д.В. Политический маркетинг: вчера, сегодня, завтра / Нежданов Д.В. – СПб.: Питер, 2004. – 421 с.
4. Николайшвили Г.Г. Социальная реклама: теория и практика. – М.: Аспект-Пресс, 2008. – 191 с.
5. Уэллс У., Бернет Дж., Мориарти С. Реклама: принципы и практика. – СПб.: Питер, 2001. – 736 с.
6. Чинники впливу та попередження початку вживання молоддю наркотиків ін'єкційним шляхом: Аналітичний звіт та Стратегії профілактики ініціації вживання наркотиків ін'єкційним шляхом серед уразливих груп підлітків та молоді / Кол. Авт. За ред. О.М. Балакіревої та Ж. – П. Грунда. – К.: «Версо-04», 2009. – 140 с.
7. Шапорева, Т.Н. Социальная реклама в социальном маркетинге: эволюция формы и содержания. [Електронний ресурс]. - доступу до журн. (або сайту): <http://www.socrekлама.m/srarticle.php?artiid=180>; [Посилання дійсне на 17.03.2011р.].

УДК: 321.013:926.6(474)

Е.В. МАМОНТОВА

МІСЦЕ ТА РОЛЬ СИМВОЛІКИ У ДЕРЖАВОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ: ДОСВІД КРАЇН БАЛТІЇ

Мамонтова Елла Вікторівна – доцент кафедри регіональної політики та публічного адміністрування Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, кандидат політичних наук

У статті визначаються місце та роль державної символіки у процесах державотворення. На прикладі країн Балтії досліджуються основні етапи становлення символічного суверенітету у молодих країнах, що виникли на теренах колишнього СРСР, і, на основі означення та співставлення їхніх характерних особливостей, виявляється взаємообумовленість політичної та соціокультурної детермінант суспільного розвитку.

Ключові слова: державна символіка, державотворення, суверенітет, країни Балтії.

В статье определяются место и роль государственной символики в процессах государственного строительства. На примере стран Балтии исследуются основные этапы становления символического суверенитета в молодых государствах на территории бывшего СССР и, на основе освещения и сопоставления их специфики, выявляется взаимобусловленность политической и социокультурной детерминант общественного развития.

Ключевые слова: государственная символика, государственное строительство, суверенитет, страны Балтии.

In the article outlines the role and place of state symbols in state-building process. On the example of the Baltic countries examines the stages of symbolic sovereignty in the young states of the former Soviet Union, and based on

coverage and comparison of their specificity reveals interdependence of political and socio-cultural determinants of social development.

Key words: state symbols, state-building process, sovereignty, the Baltic countries.

©Е. В. Мамонтова, 2011

Історія неодноразово доводила, що системні трансформації завжди позначаються на символічній сфері суспільства. Як правило, їх першим індикатором стає державна символіка, яка через фіксацію цих змін легітимізує утвердження державного суверенітету. Саме тому, одним з визначальних кроків, що робляться вслід за актом проголошення незалежності, стає її відтворення у нових символах – атрибутах державного суверенітету.

Дане положення наочно підтверджує й досвід країн пострадянського простору. Політичні процеси, що розгорнулися в останні десятиріччя ХХ ст., відкрили нову сторінку в історії державного символотворення. Розпад СРСР, трагічні події в Югославії, руйнування всієї соціалістичної системи, посилення тенденцій сепаратизму на Європейському континенті і, як наслідок, поява нових державних утворень з одного боку та звернення до націо-державотворчих традицій з іншого привели до кардинального перегляду концептуальних підходів та основ геральдичної справи в цілому.

Вагомий внесок у її розвиток було зроблено країнами пострадянського простору. Процес перебудови буквально детонував зростання інтересу громадськості та політиків до відродження історичних національних традицій у сфері символіки, що, в свою чергу, позначилося і на активізації дослідницьких пошуків у даному напрямку. На терени колишнього СРСР буквально обрушилася лавина публікацій, присвячених питанням національної символіки. Майже поверховий огляд монографій, довідників, словників, наукових та науково-популярних публікацій дозволяє виділити декілька тенденцій з формування тематично-жанрових джерельних груп у межах зазначеної проблематики.

По-перше, у науковий обіг було повернено класичні хрестоматійні праці з основ геральдики. Це, зокрема, «Геральдика» М.Пастуро, «Геральдика. История, терминология, символы и значения гербов и эмблем» Д. Санті-Мадзіні, «Геральдика. Лекции, читанные в Московском Археологическом институте (1907 – 1908 года)» Ю.В. Арсеньєва, «Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи» П. Вінклера «Русская геральдика» А.Б. Лакієра тощо. Знаковою подією в Україні стала реабілітація фундаментальної праці В.К. Лукомського та В.Л. Модзалевського «Малороссийский гербовник». По-друге, вже на початку 1990-х рр. з'явилися вагомі видання довідкового характеру, які заклали теоретико-методологічні підвалини геральдичної практики в країнах пострадянського простору (Г. Введенський, М. Волковський, В. Соколов, М. Стародубцев, К. Нежинський тощо). По-третє, це вихід у світ спеціалізованих досліджень, в яких здійснюються спроби теоретичного узагальнення масиву історичних даних та окреслюються тенденції і перспективи розвитку геральдичної справи у широкому значенні цього терміну. Проте відмітимо, що порівняльний аналіз ступеня на-

укової розробки проблеми в країнах – колишніх республіках СРСР дозволяє однозначно назвати лідера. Відчутна підтримка з боку держави вивела російських фахівців з теорії та практики офіційного символотворення на той рівень, який дозволяє говорити про формування окремого та цілісного дослідницького напрямку. Сьогодні номенклатуру російських видань з даної проблематики складають сотні наукових монографій, довідників, збірників наукових праць та інформаційних видань офіційного характеру, в яких висвітлюються питання державної символіки сучасної Росії, досліджуються процеси становлення геральдичної справи на регіональному рівні, вивчається специфіка військової, відомчої, спортивної та інших різновидів символіки. До цього масиву публікацій слід додати й навчальні посібники та методичні видання з геральдичної справи. Провідними фахівцями у даній сфері по праву вважаються Г. В. Вілінбахов, М. Безпуков, І. Борисов, Л. Бушуєва, Е. Пчелов, І. Сметанніков, Н. Соболева, В. Соколов, П. Туровський та ін.

В Україні, на відміну від РФ, становлення теоретико-методологічних засад державного символотворення відбувалося без відчутної підтримки з боку держави. Проте вже на початку 1990-х рр. силами ентузіастів було закладено наукове підґрунтя для відбудови вітчизняного символічного комплексу атрибуції державного суверенітету. Сьогодні витоків гербо- та прапоротворення в Україні плідно досліджують В. Болгов, А. Гречило, Ю. Савчук, В. Сергійчук, В. Чепак, Г. Чепак та ін. Як складову відродження національних геральдичних традицій у незалежній Україні розглядають сучасний герботворчий процес у своїх публікаціях О. Братко-Кутинський, В. Бузало, Я. Дашкевич, І. Ситий, О.Сліпецький, М. Стародубцев, Є. Цвілих та ін. А. Гречило, Я. Іщенко, О. Лисниченко, В. Панченко, П. Стецюк та ін. активно досліджують не тільки проблеми, пов'язані із сучасним станом територіальної та муніципальної символіки України, але й намагаються окреслити новітні тенденції та перспективи вітчизняного герботворення. Самостійну групу складають праці, присвячені виявленню генетичного зв'язку історичної та сучасної символіки окремих територіальних утворень (А. Гречило, В. Кривенко, О. Кіменко, Ю. Савчук, В. Сибірцев, Ю. Терлецький, О. Хаварівський та ін.). Цінний матеріал щодо вивчення специфіки становлення новітніх геральдичних традицій в Україні містять збірки матеріалів наукових конференцій, що регулярно збираються у Львові. Втім, у переважній більшості дослідницьких праць процес символотворення розглянутий лише з позицій допоміжних історичних дисциплін: геральдики, вексилології, сфрагістики, уніформології тощо, а сучасні тенденції становлення та розвитку державної та регіональної символіки найчастіше аналізуються у контексті її відповідності до класичних

канонів атрибуції. Однак символіка – це не тільки формальний атрибут території. Сьогодні державна символіка може розглядатися як важливий компонент забезпечення духовного та політичного розвитку країни. Саме такої постановки проблеми, на нашу думку, бракує вітчизняній науковій дискусії з питань державної символіки та її функціонально-смыслового навантаження, що вона несе у процесах націодержавотворення.

Спробуємо на прикладі країн Балтії дослідити основні етапи становлення символічного суверенітету в молодих країнах, що виникли на теренах колишнього СРСР, і, на основі означення та співставлення їх характерних особливостей, виявити взаємообумовленість політичної та соціокультурної детермінант суспільного розвитку. Вирішення цього завдання дасть нам змогу досягти мети нашого дослідження, а саме – визначити місце та роль державної символіки у процесах державотворення.

Першими актами, що отримали символічне значення на складному шляху вільного політичного самовизначення радянських республік та його конституційного закріплення, стали Декларації про суверенітет та незалежність – стислі документи, в яких відзначалося прагнення народів приєднатися до цивілізованих країн світу і розділити фундаментальні цінності свободи та демократії. Подальшу траєкторію державотворчого процесу визначали такі знакові події, як зміна офіційної назви країни, заснування інституту президентства, набуття нових символів державного суверенітету, прийняття Конституції.

В авангарді даних перетворень йшли Прибалтійські республіки, які першими в СРСР відкрито відмовилися від комуністичної символіки.

Так, Литва спромоглася не тільки відновити та легалізувати історичну символіку, але й закріпити її у правовому полі СРСР, надавши їй офіційного статусу. 18 листопада 1988 р. Верховна Рада Литовської РСР ухвалила закон «Про зміни статей 168 та 169 Конституції Литовської РСР», згідно з якими державним прапором республіки проголошено «національний прапор, що складається з трьох рівновеликих горизонтальних смуг: верхньої – жовтого кольору, середньої – зеленої, нижньої – червоної» [1]. Статтю 169 Конституції Литовської РСР в якості державного гімну було затверджено «Національну пісню» В.Кудірки. 11 березня 1990 р. у день проголошення Акту про відновлення незалежності парламентом республіки було прийнято закон «Про найменування держави й герб», який затвердив нову назву країни та ухвалив у якості офіційного Державного герба Литовської Республіки зображення Вітіса – вершника у панцирі, що традиційно вважається геральдичним знаком литовських територій [див.: 2-4]. Еталонні зображення герба і його опис були прийняті окремим законом «Про Державний герб Литви» від 10 квітня 1990 р. Свідченням системних трансформацій стало перезатвердженням законом «Про Державний прапор Литви», прийнятим 26 червня 1991 р. Верховною Радою вже Литовської Республіки національного триколову. Даний нормативний акт зафіксував співвідношення ширини до довжини

прапорового полотнища як 1:2, визначив порядок його вивішування та передбачив відповідальність за неповагу до нього. Згодом окремою постановою сейму від 18 лютого 1993 р. було затверджено кольорове еталонне зображення штандарту президента Литви [цит. за 5, с.151].

За схожим сценарієм відбувалися зміни у символічному атрибутивному комплексі Естонії. 20 жовтня 1988 р. постановою Президії Верховної ради Естонської РСР «Про затвердження Положення про порядок застосування національних символів Естонії» було поновлено національний синьо-чорно-білий прапор та визначено національними символами волошку та ластівку. Остаточну легалізацію національного триколову було затверджено 8 травня 1990 р. після ухвалення закону «Про символіку Естонії», за яким набирали чинності окремі статті Конституції Естонської Республіки 1938 р., зокрема, Стаття 6, яка наголошувала, що державними кольорами Естонії є синій, чорний і білий. А вже 10 травня 1990 р. постановою Верховної Ради Естонської Республіки «Про порядок застосування національного прапора Естонії як державного символу відновлюваної незалежної республіки» фіксувалося: «Використовуваний як державний символ національний прапор становить собою полотнище синього (кольору волошки), чорного і білого кольорів. Смуги прапора мають однакову ширину. Співвідношення ширини прапора до його довжини 7:11. Загальноприйнятий розмір 105 на 165 см» [цит. за 5, с. 152-153].

Остаточне відновлення символів, що діяли в Естонії до 25 серпня 1940 р., відбулося з ухваленням закону «Про Державний прапор і Державний герб» від 7 серпня 1990 р., яким скасовувалися законодавчі акти про державні символи Естонської РСР та запроваджувалося функціонування історичного державного герба у його великій та малій формах. В подальшому, з метою унормування питань, пов'язаних із регламентом поведінки із державною символікою, було прийнято спеціальні закони про Державний герб (3 липня 2001 р.) та Державний прапор (5 квітня 2005 р.) Естонії (див.: [2, 3]).

Аналогічно у руслі повернення до символіки, втраченої у результаті інкорпорації території країни до складу іншої держави, відбувався процес відродження національного естонського гімну. Традиційно ним вважався хорал «Батьківщина, моє щастя і радість моя», написаний ще у 1848 р. Популярність мелодії зростала з поширенням національного руху та зміцненням національної самосвідомості. З набуттям незалежності після першої світової війни мелодія стала основою державних гімнів Естонії та Фінляндії¹. Зрозуміло, що за часів комуністичного режиму її виконання на теренах СРСР було заборонено. Втім, з проголошенням незалежності даний музичний твір знов набув статусу державного гімну Естонії.

Підсумовуючи огляд процесу суверенізації державності Естонії у фокусі його закріплення в національному символічному просторі можна зазначити, що естонська модель набуття символічного суверенітету окреслювалася координатами: «від законодавчого закріплення національної символіки –

до легалізації символів державності дорадянського періоду».

На декілька років пізніше за Литву та Естонію визначилася із символічною атрибуцією своєї незалежності Латвія. 15 лютого 1990 р. законами «Про внесення змін у Конституцію Латвійської РСР», «Про Державний герб», «Про Державний прапор» та «Про Державний гімн» статус державних було повернуто довоєнним символам країни. Державним прапором знову стало карміново-червоне полотнище з позовжньою білою смугою посередині. Співвідношення червоно-біло-червоних кольорів становило 2:1:2, а співвідношення довжини і ширини прапора - 2:1 (див.: [2,3,5]). Одночасно із прапором у республіці було прийнято новий державний герб та визначалися режими функціонування його великого та малого варіантів.

Слід відзначити, що обговорення атрибутів державного суверенітету Латвії перетворилося на жваву політичну дискусію. Її головними темами стали відтінки червоного кольору державного прапора (адже він не повинен був асоціюватися із «комуністичним» червоним) та деякі незначні корективи, внесені у графічне зображення довоєнного герба. А ось відродження пісні К.Бауманіса «Боже, благослови Латвію!» у статусі державного гімну заперечень не викликало.

Ще одним символічним кроком, що повинен був відтворити ідею спадкоємності дорадянської латвійської державності, стало поновлення дії Конституції 1922 р. (з поправками 1993 та 1994 рр.). У Статті 4 Основного Закону республіки було остаточно затверджено її державний прапор. Новий закон «Про Державний прапор Латвії», ухвалений 24 листопада 1994 р. Сеймом Латвійської Республіки, закріпив прийняті раніше форму і пропорції цього символу. Із запровадженням у державі інституту президентства, яке відбулося із поновленням влітку 1993 р. дії Конституції 1922 р., було відновлено й використання

довоєнного президентського прапора (штандарта).

Отже, формування символічного комплексу атрибуції країн Балтії відбулося на основі повернення та легалізації геральдичної системи дорадянського міжвоєнного періоду з остаточною та одностайною відмовою від комуністичної символіки, що може розцінюватися нами як поступальний процес, органічно вплетений у трансформаційні зміни системного характеру. І сьогодні, спираючись на ідеологему «радянської окупації», країни Балтії часто використовують символіку у вирішенні різного роду внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем. Там, де мова дипломатії не спрацьовує, ефективно застосовуються прийоми «символічних війн», свідками яких ми неодноразово ставали протягом останніх років.

Таким чином, як свідчить досвід символічного самовизначення державного суверенітету країн Балтії, драматургія формування символічного комплексу атрибуції чітко зав'язана на політичній та соціокультурній детермінантах суспільного розвитку. Адже в країнах пострадянського простору, де в результаті системних трансформацій 1990-х рр. постали демократичні політичні режими, у процесі становлення незалежності відбулося корінне переформатування символічного простору на базі повернення до історичних символів державності дорадянського зразка, які за період 1940 – 1980-х рр. набули статусу національних. Враховуючи те, що даний процес проходив у ситуації неабиякої громадянської підтримки, можна стверджувати, що у суспільствах з домінуванням демократичної системи цінностей (або тяжінням до неї) у процесах державотворення національна символіка перетворюється на суб'єкт політичного процесу. Виконуючи традиційні для політичної символіки функції мобілізації та інтеграції національна символіка стає справжнім каталізатором політичних трансформацій.

ПРИМІТКА:

¹Фінський варіант державного гімну було покладено на інші вірші.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про изменение статей 168 та 169 Конституции Литовской ССР: Закон Литовской РСР от 18.11.1988 г. // Советская Литва. – 1990. – 19 ноября.
2. Безруков М.П. Гербы и флаги. Эмблемы суверенитета. Мировое сообщество / М.П. Безруков, А.Е. Туровский. – М.: Дом Славянской Книги, 2009. – 288с.
3. Бушуева Л.А. Новейший справочник по странам мира / Л.А. Бушуева. – М.: Риппол Классик, Владис, 2009. – 832с.
4. Нежинский К. Гербы мира / К. Нежинский. – М.: Эксмо, 2008. – 192с.
5. Гречило А. Символи незалежних держав. Литва, Латвія, Естонія / А. Гречило // Пам'ятки України: Історія та культура. № 3-4. – 1998. – С. 149 – 155.

УДК 329 (477)

М.В. МОРАРЬ

СПЕЦИФІКА ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЙНИХ ЛІДЕРІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Морарь Микола Васильович – докторант кафедри політології Київського національного університету ім. Т. Шевченка, доцент, кандидат історичних наук

У статті проаналізовано специфіку внутрішньопартійної діяльності партійних лідерів сучасної України з позиції ефективності процесу демократичного політичного розвитку. Наводяться приклади внутрішньопартійної діяльності лідерів діючих політичних партій.

Ключові слова: лідерство, політична партія, партійне лідерство, внутрішньопартійні процеси.

В данной статье проанализирована специфика внутрипартийной деятельности партийных лидеров современной Украины с позиции эффективности процесса демократического политического развития. Приведены примеры внутрипартийной деятельности лидеров действующих партий.

Ключевые слова: лидерство, политическая партия, партийное лидерство, внутрипартийные процессы.

In the article specificity of inner-party activity of modern Ukraine party leaders from a position of efficiency of democratic political development process has been analysed. Examples of inner-party activity of leaders of operating parties resulted.

Keywords: leadership, political party, party leadership, inner-party processes.

© М. В. Морарь, 2011

Інститут партійного лідерства тісно пов'язаний з проблемами функціонування партії як системи, організації політичної влади. Партійні лідери постійно керують усіма елементами партії. У будь-якій системі, зокрема й партійній, елементи ієрархізовані та чітко структуровані. Тому лідери кожного з елементів підпорядковані й обмежені у своїх діях. Тільки злагоджена та консолідована робота всіх елементів партії є запорукою ефективного функціонування всієї партії. Саме в цьому й полягає основна функція партійного лідерства – організація ефективної та безперебійної роботи партії загалом через організацію роботи кожного з її елементів.

Аналізуючи проблему внутрішньопартійної діяльності партійних лідерів сучасної України, необхідно визначити, кого можна вважати лідером політичної партії. За визначенням В. В. Мейтуса та В. Ю. Мейтуса, лідером політичної партії є індивід, який керує процесом постановки та виконання партією своїх стратегічних планів, спрямованих на досягнення поставленої мети [13, 24].

Партійні лідери є обличчям політичної партії, особливо в спілкуванні з засобами масової інформації та виборцями. Їх імідж та діяльність проектується на діяльність усієї партії і навіть отожднюється з нею.

Проблема внутрішньопартійної діяльності партійних лідерів сучасної України знайшла широке відображення в монографіях, наукових збірниках, періодичних виданнях, публічних виступах вітчизняних партіологів. Цьому підтвердженням є наукові праці відомих вітчизняних політиків та науковців: В. Бебика, Д. Видріна, М. Томенка, В. Полохала, В. Журавського, М. Михальченка, Б. Гаєвського, І. Кураса, О. Голубуцького, Т. Криворучко, В. Кулика. Дана тематика розкривається також у дисертаційних дослідженнях О. Дацаківської, В. Добіжа, О. Крюкова.

Серед західних політологів питання партійного лідерства в Україні досліджують І. Василевські, Р. Міхельс, Г. Тарру, К. Яцек та ін. Це свідчить про те, що питання внутрішньопартійної діяльності партійних лідерів України є актуальним в умовах сучасної української реальності.

Необхідність розробки даної проблеми обумовлена тим, що в посткомуністичних країнах виявлено особливості як у формуванні та становленні партійної системи, так і діяльності самих партійних лідерів.

Метою даного дослідження є аналіз специфіки внутрішньопартійної діяльності партійних лідерів сучасної України з точки зору ефективності процесу демократичного політичного розвитку.

Щоб дослідити особливості внутрішньопартійної діяльності сучасних партійних лідерів України, необхідно зрозуміти, що ж являє собою партійна система країни. Її своєрідність полягає в першу чергу в великій кількості партій у всіх складових політичного спектра, на основі особистісних, регіонально-етнічних, фінансово-економічних та інших факторів, що суттєво відрізняє Україну від інших країн пострадянського простору. Початок 90-х років ХХ ст. дав Україні історичний шанс для створення незалежної та демократичної держави, зорієнтованої на загальнолюдські цінності. Оптимальним для реалізації цих перспектив був і залишається принцип загальнонаціональної консолідації навколо державотворчої ідеї, яка в умовах демократичного розвитку набуває відмінних від радянського етапу рис. За роки незалежності наша держава пройшла складний шлях політичного оновлення, який дозволив зрозуміти, що демократія є не лише сукупністю інститутів і норм, інституційно та юридично оформленою структурою влади. Її невід'ємною складовою є пошук і використання партійною елітою адекватних мо-

делей політичного самовідтворення та діяльності.

Політичні перетворення в Україні, що відбуваються в суперечливий за природою та суттю період, який поєднав і водночас посилив процеси глобалізації та регіоналізації, інтеграції та фрагментації, поставили перед політичною наукою низку проблем, пов'язаних з необхідністю пояснення нової реальності, потребують формулювання адекватних концептуальних положень щодо функціональних аспектів партійної еліти. У цьому контексті особливої актуальності та значущості набуває проблема осмислення партії та партійного лідера як моделі функціонування партійної еліти України у трансформаційний період.

В Україні завжди була проблема національної політичної еліти, здатної розв'язувати складні державотворчі завдання у конкретній історичній ситуації. Такі визначні постаті української політичної еліти, як В. Липинський, В. Кучабський, Д. Донцов пояснювали причини поразок українських національно-визвольних змагань відсутністю національної еліти [20, 209]. Це твердження справедливе, якщо брати до уваги те, що партійна еліта може сформуватися в умовах національної держави, коли політика є важливою сферою суспільного життя. Короткочасний період боротьби за українську державу і ще менш тривале існування цієї держави в історичному сенсі були недостатніми, щоб сформувалася повноцінна національна еліта. Комуністичний режим знищив не тільки національні прошарки, але й соціальний ґрунт для відтворення національної партійної еліти, здатної по-сучасному мислити і діяти. Роль партійної еліти в тоталітарному суспільстві виконувала номенклатура, риси якої значною мірою не відповідали сучасній елітарній моделі, що склалася в демократичних цивілізованих країнах.

Сучасний процес партійного будівництва в Україні характеризується посиленням ролі лідера у формуванні партійної організації, контрольованістю процесів кадрової ротації з боку партійного керівництва, загостренням відносин усередині партій у період виборів, низьким рівнем культури спілкування їхніх членів тощо. Розвиток політичного життя України на сучасному етапі демонструє зумовленість стану внутрішньої демократії в партіях рівнем політичної культури. Історична спадщина з її комплексами меншовартості, покладанням відповідальності за прийняття рішення, перманентна соціально-економічна криза, недосконалість та непослідовність проведення політичних реформ, стихійний процес політичної інституціоналізації тощо впливають на формування стилю керівництва в партіях України, типу відносин лідера з рядовими членами, центральними керівними органами з місцевими партійними організаціями. Під час свого політичного становлення партія проходить низку внутрішніх трансформацій, завжди пов'язаних з певними втратами політичного ресурсу. На розбудові партійних структур позначається суперечливий характер розвитку суспільства України. Внутрішні конфлікти є критичним моментом їхнього функціонування, особливо якщо викликані так званою кризою зростання [15, 127].

У випадку, коли партія успішно розвивається, то її організація з часом може стати сильною у вираженні своїх власних поглядів на управління партією. Якщо відповідальність лідера перед своїми членами практикується всередині партії, то при перемозі на виборах її лідер не буде ігнорувати цей механізм у партійній діяльності. На сьогоднішній момент проблема розробки критеріїв політичної відповідальності партій та їх лідерів є однією з пріоритетних у суспільстві. Вона тісно пов'язана з іншою проблемою – проблемою розвитку внутрішньопартійної демократії в Україні [11, 38].

Процеси демократизації партійного життя вимагають від лідерів партій будувати свою діяльність на засадах внутрішньопартійної демократії, яка полягає у забезпеченні влади партійних мас та її здійсненні на принципах колективності, критики, підкорення меншості більшості, підзвітності, виборності, змінності керівництва. Основними принципами внутрішньопартійної демократії є вибірність керівних органів, періодична звітність керівництва перед рядовими членами партії, колегіальність у роботі керівних органів, персональна відповідальність кожного члена партії за виконання обов'язків та доручень, верховенство з'їзду партії як вираження волі всієї партії, демократичність на етапі обговорення і дисциплінованість у виконанні рішень після його прийняття, критика знизу догори, гласність і публічний характер дії [8, 127]. Ці принципи внутрішньопартійної демократії регулюють внутрішнє партійне життя та діяльність партії, визначають права та обов'язки партійних організацій і членів партії, забезпечують існування партії як організованого цілісного політичного механізму. Важливим елементом внутрішньопартійної демократії є партійна дисципліна. Роль останньої полягає в тому, щоб члени партії чи фракції в процесі всебічного обговорення альтернатив мали широкі можливості дійти конкретної думки. У разі, якщо кожен член партії отримає забезпечені партійними лідерами такі можливості, це підвищує шанси досягнення узгодженості поглядів усіх членів партії. Це сприяє становленню партійних традицій, удосконаленню роботи партійного апарату, оскільки сама партія намагається займати провідне місце у владі та збільшувати свій електорат [14].

Значно цікавіше буде подивитися на внутрішньопартійну специфіку діяльності деяких партійних команд та їх партійних лідерів. Партійне лідерство відіграє суттєву роль при виробленні та реалізації організаційних стратегій політичних партій. Його специфіка полягає в здатності компенсувати низьку ефективність організаційних, кадрових та програмно-цілевих ресурсів партії. Феномен партійного лідерства передбачає першість особи у політичних структурах державної влади, політичних партіях і групах тиску. Він розкривається через особистісні риси політика, рівень його команди, тип політичного режиму та характеру політичної ситуації. В основі типологізації партійного лідерства лежать такі критерії: джерело визнання; місце у політичному режимі і стиль діяльності; специфіка партійної діяльності. До типових рис партійно-

го лідера належать: наявність професійної освіти й досвіду, інноваційність, ораторське мистецтво, висока комунікабельність, вміння сформувати команду [3,470].

Лідер партії несе відповідальність за керівництво різними ресурсами. Кадри, кошти, час – найважливіші складові організаційної діяльності партійного лідера. Партійний керівник визначає найбільш ефективні засоби управління для досягнення певних політичних цілей, відповідає за взаємодію та зміцнення зв'язків з членами своєї партійної організації [19].

Важливою складовою внутрішньопартійної діяльності є кадрово політика партійних лідерів. Керівники партій використовують усі можливості для зміцнення та розширення рядів своєї партійної організації. Партійний лідер має донести до свідомості майбутніх членів партії довіру до висунутих цілей та запропонованих методів їх досягнення. Слід зазначити, що для партійного лідера надто важливо зуміти підібрати для роботи в партії найбільш талановиті, кваліфіковані та віддані справі кадри. В партійному апараті керівник прагне мати вже осіб, які широковідомі та популярні серед населення. Адже вони можуть підняти авторитет партійної організації.

Серед проблем реалізації внутрішньопартійного процесу досягнення поставлених цілей шляхом організованої співпраці керівництва та рядових членів (політична воля партії) слід виділити наступні положення.

По-перше, первинні осередки лише розглядають та оцінюють запропоновані керівництвом партійні документи та стратегії; делегують своїх представників на загальнопартійні з'їзди; вносять пропозиції щодо кандидатів у народні депутати України. Але списки кандидатів «пакетно» затверджуються з'їздами партій. Проте процедура формування списків кандидатів у народні депутати України чітко не прописана ні у статутних документах політичних партій, ні на законодавчому рівні. За статутами деяких партій значні повноваження надаються керівним органам. При цьому тільки у деяких випадках передбачається, що керівні органи партій складаються з урахуванням регіонального представництва.

По-друге, партійні лідери прагнуть до консерватизму та посилення своєї влади, зосереджуючи декілька посад у партійному апараті. Часто, після партійного обрання до найвищого партійного органу, представники партійної еліти не відмовляються від попередніх посад в органах нижчого організаційного рівня.

По-третє, партійні лідери прагнуть не допускати рядових членів до прийняття рішень, створюючи ілюзію їхньої участі. Входження рядових членів до партійної верхівки ускладнюється через деякі вагомі чинники: престиж мандата, попередні партійні досягнення, приналежність до певної соціальної групи, рівень представництва, особиста бездоганність, популярність серед народу, показник участі у суспільному житті. Така фільтрація кадрів з боку партійного керівництва сприяє контрольованому та поступовому просуванню нових активістів

партії до складу керівництва. До того ж, часто партійна верхівка, користуючись пасивністю рядових членів, дозволяє собі використовувати широкий спектр маніпуляційних технологій, перешкоджає діям внутрішньопартійної опозиції або взагалі забороняє існування останньої.

Традиційно зумовлена тенденційна орієнтація населення України не на персоніфікацію політиків обумовлює посилення ролі лідера і в партійних організаціях. Зростання ролі лідера партії може мати наслідком появу тенденції, яка проявляється в схильності керівників партії зосереджувати владу в своїх руках, приймати одноосібні рішення, обмежувати участь рядових членів партії у виробленні партійної політики. Такий розвиток внутрішньопартійного життя неодмінно приведе до перетворення партії на жорстку авторитарну закриту структуру для обслуговування інтересів партійного керівництва і, як наслідок, у майбутньому до її розколу. Може виникнути конфлікт, спровокований впливом нових активістів, які можуть бути більш сильними, ніж «старі» функціонери при значних обмеженнях для реалізації партійної кар'єри. Внутрішньополітичні конфлікти, стверджують Є. Малкін та Є. Сучков, можуть відбуватися на різних рівнях функціонування партії: на рівні центрального керівництва, всередині низових організацій, між низовими партійними організаціями та центром [10, 234].

В останні роки став добре проглядатися ще один специфічний аспект внутрішньопартійної діяльності партійного керівництва деяких партій. Як «демократи», так і «недемократи» серйозно зайнялися внутрішньопартійним PR, формуючи, укріплюючи та підтримуючи лояльність членів партії. Політичні партії, як і звичайні компанії, проводять свої партійні заходи. В першу чергу це – з'їзди, сценарію проведення яких в останні роки приділяється значна увага, також як і висвітленню їх у засобах масової інформації. Цікаво, що під час проведення таких з'їздів легко помітити багато елементів, дуже схожих на радянські традиції проведення подібних заходів. Все це супроводжується доволі нав'язливим фетишизмом у партійній символіці.

Досліджувати внутрішньопартійну діяльність українських партійних лідерів неймовірно важко, тому що інформація про процеси, які відбуваються всередині партії практично не потрапляє до засобів масової інформації, не кажучи вже про офіційні сайти партій. Зазвичай, пов'язані фінансово-економічними інтересами з «титовими партійними спонсорами», партійні керівники суперечки, які відбуваються у внутрішньопартійному житті здебільшого замовчують. Страх втратити високу партійну посаду, яка дає політичні та фінансові переваги, привела до того, що майже весь український політичний істеблішмент став втрачати індивідуальну відповідальність та моральну дисципліну. Це також стосується партійних лідерів, політичне кредо яких базується на соціальній демагогії та популізмі. Жорстка боротьба за лідерство в партії, яка дає можливість займати великі державні посади, стала домінуючою ідеєю багатьох полі-

тичних лідерів. Визнання своїх політичних помилок і відхід на деякий час в «політичну тінь» (що притаманно західним політичним лідерам) на жаль не є реаліями сьогоденного політичного життя України [22].

Деструктивною тенденцією організаційного оформлення партій в Україні залишаються внутрішньопартійні розколи. Вважається, що процес внутрішньопартійної конкуренції – явище більш, ніж звичайне, але при відсутності зрілих норм політичної культури та несистемному процесі внутрішньопартійної реорганізації в Україні, він негативно впливає на вироблення та реалізацію організаційної стратегії партії. Тенденції до олігархізації партій в сучасній Україні посилюються загальною тенденцією населення України до конформізму, прагненням лідерів обіймати декілька посад одночасно. Це відображається всередині партії. Принцип українського партійного життя є в тому, що, чим вища посада у партійній ієрархії, тим ймовірніше обіймання кількох важливих посад одночасно [16, 109].

Аналізуючи внутрішньопартійну ситуацію Партії регіонів на сучасному етапі, слід пам'ятати, що ПР ідеологічно є дуже суперечливою структурою. Опираючись на малозабезпечений електорат східних та південних регіонів України, вона ще й об'єднує представників великого капіталу Сходу та Півдня країни. Представники великого капіталу, які є членами Партії Регіонів, традиційно орієнтуються на західні фондові ринки. Економічна доктрина Партії Регіонів є ліберально ринковою. Це її зближує з партією «Наша Україна», але основний електорат партії-це, все ж таки пенсіонери, працівники бюджетної сфери та прості наймані працівники, але ніякою мірою не представники малого та середнього бізнесу. Партія Регіонів одним з основних принципів своєї діяльності фіксує гласність та публічний характер дій, критику знизу доверху. Але на практиці засвідчується, що керівництво партії не допускає критики на свою адресу. Прикладом тому є незгода В. Коновалюка з вибіркою системою. Щоб зрозуміти складну специфіку взаємовідносин керівництва Партії Регіонів, слід згадати 2009 рік, коли регіонали переживали складну внутрішньополітичну кризу за весь час існування партії. Внутрішня криза, на відміну від попередніх розбіжностей у керівництві Партії Регіонів, за допомогою засобів масової інформації набула розголосу.

Не можна залишити поза увагою ще одну важливу подію, яка має безпосереднє відношення до внутрішньополітичної діяльності всіх без винятку політичних сил України. Верховна Рада прийняла в першому читанні проект Закону про державну службу, ініціатором якого є Президент України В. Ф. Янукович. Новий закон у категоричній формі забороняє державним службовцям членство в політичних партіях. Особа, яка вступає на державну службу, зобов'язана до призначення на посаду припинити членство у політичній партії. Заборона партійної приналежності державного службовця та необхідність їх виходу з партії одразу після призначення на посаду, з одного боку, ускладнює

участь державного службовця у виборах, а з іншого – позбавляє політичні партії значного прошарку освічених, кваліфікованих осіб, які в багатьох випадках становлять ядро самої партійної організації. Прагнення ж державних службовців бути обраними, а також зацікавленість політичних партій у включенні в свої списки впливових, а подекуди і знаних чиновників приведе до неминучого перенесення стосунків між чиновниками та політичними партіями у тіньову неформальну сферу. Не менш негативними наслідками наступні ініціативи загрожують і самим політичним партіям [22].

Окрім втрати з числа потенційних членів державних службовців, неможливо стає й партійна відповідність осіб-чиновників, яких партія проведе в місцеві ради чи парламент. Щодо чинної правлячої еліти, то поряд з прагненням деполізувати державну службу, проглядається й прагнення поставити держслужбу на службу одній особі. Потенційно можливим стає формування в найближчому майбутньому нової політичної сили, яка, поряд з рядовими членами партії, візьме під своє крило й армію чиновників з їх колосальним адміністративним ресурсом на майбутніх парламентських, а особливо президентських виборах.

Внутрішньопартійну діяльність провідних партійних лідерів України не можна назвати системною та достатньо прогнозованою. Недосконалість внутрішньопартійних інститутів, жорстка боротьба за сфери впливу в провідних партіях України змушують партійних лідерів проводити, як правило, жорстку, авторитарну політику у внутрішньополітичному житті, відстоюючи право на лідерство в хаосі особистої амбітності свого оточення та боротьби бізнес-інтересів всередині партій.

Процес формування партійної еліти та лідерів сучасного парламентського типу тільки розпочинається. Він вимагає передусім створення рівних правових умов для політичної конкуренції, вияву різних групових інтересів для політичної конкуренції, вияву різних групових інтересів на державному рівні. Ця проблема може бути вирішена за допомогою створення правового механізму для політичного статусу уряду, посилення його ролі в законодавчому й управлінському процесі, соціального партнерства, де представники уряду, профспілок і підприємців зможуть за столом переговорів розв'язувати складні питання.

Створення правових умов для партійної конкуренції, радикальна реформа інститутів політичної влади й апарату управління, утвердження ринкових форм взаємодії в суспільному житті, запровадження елітних навчальних закладів для підготовки професійних політиків сприятимуть формуванню в Україні сучасної еліти та партійних лідерів на зразок розвинутого демократичного суспільства.

Проведене дослідження підтверджує, що проблема партійного лідерства загострилася у зв'язку із загальною політизацією життя, нинішнім посиленням політичного суперництва та політичної боротьби. Все більшого значення в наш час набувають проблеми формування «команди» лідера та

залучення в активну політичну діяльність молодих лідерів. Процеси, які відбуваються в політичному житті країни, вимагають появи нового типу партійного лідера. Саме високоморальний партійний лідер, який зможе сформувати навколо себе команду, що поділяє його цінності й принципи, здатен змінювати політичну систему. Це тип резонансного лідера, що передбачає ефективну взаємодію на всіх

рівнях і вміле використання влади представником кожного рівня на користь усього суспільства, а не окремої його групи. Влада для такого лідера – не просто статус, можливість, а, в першу чергу, відповідальність. Це новий тип партійного лідерства для сучасної України практика якого не дістала широкого застосування у сучасному політичному житті держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бекешкіна І. С. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні / І. С. Бекешкіна. – К., 1994. – 165 с.
2. Валевський О. Л. Політичний конфлікт в сучасній Україні / О. Л. Валевський, А. Т. Ішмуратов. – К., 1997. – 234 с.
3. Гелей Д. Д. Політологія : навч. посіб. / Д. Д. Гелей, С. М. Рутар. – К. : ЦУЛ, 2004. – 279 с.
4. Герасіна Л. М. Конфліктологія : навч. посіб. / Л. М. Герасіна. – Х. : Основи, 2000. – 308 с.
5. Дебенко І. Державна служба: диктат деполітизації / І. Дебенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/04/19/6093523>
6. Зушик Ю. М. Фігури. Політичне лідерство в Україні / Зушик Ю. М., Кривошеєнко О. В., Яблонський В. М. – К., 1999. – 129 с.
7. Исполнительная власть: сравнительно-правовое исследование. – М. : Наука, 1995. – 234 с.
8. Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Вид. 2-е, переробл. і доп. – Львів : Кальварія, 1996. – 224 с.
9. Макиавелли. Государь / Макиавелли. – Х. : Фолио, 2008. – 203 с.
10. Малкин Е. Политические технологи / Е. Малкин, Е. Сучков. – М. : Русская панорама, 2006. – 680 с.
11. Малирчук В. Від «партії влади» до влади партій, або Європейський тренд української політики / В. Малирчук // Віче. – 2005. – С. 37–39.
12. Мартинюк Р. С. Партійна система України та регіональні чинники в її розвитку / Р. С. Мартинюк // Політологічні та соціологічні студії : зб. наук. пр. – Т. IX. – Чернівці, 2010. – С. 180–192.
13. Мейтус В. В. Политическая партия: стратегия и управление / В. В. Мейтус, В. Д. Мейтус. – К. : Элга ; Ника-Центр, 2004. – 404 с.
14. Моїсеева А. Політико-організаційні засади партійного будівництва в сучасній Україні: проблеми та перспективи [Електронний ресурс] / А. Моїсеева // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікація. – Режим доступу до журн. : http://www.social-science.com.ua/journal/_content/16/psychology
15. Муляр В. І. Політологія : навч. посіб. / В. І. Муляр. – К. : Кондор, 2002. – 348 с.
16. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів у сучасній Україні : [монографія] / О. В. Новакова. – Луганськ, СНУ ім. В. Даля, 2006. – 216 с.
17. Примуш М. Політичні партії: історія і теорія : навч. посіб. / М. Примуш. – К. : Професіонал, 2008. – 416 с.
18. Самли А. Современная демократия / А. Самли. – М., 1997. – 376 с.
19. Стец С. Політична система політичного лідерства-процеси взаємодії [Електронний ресурс] / С. Стец // Віче. – Режим доступу до журн. : www.viche.info/journal/_/1472
20. Скиба В. Й. Вступ до політології : екскурс в історію правничо-політичної думки / В. Й. Скиба, В. П. Горбенко, В. В. Туренко. – К. : Основи, 1996. – 717 с.
21. Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / за аг. ред. М. І. Михальченка, Ф. М. Рудич. – К., 1999. – 176 с.
22. УкрРудПром:дайджест [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrrudprom.com/search.html?s=%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%89%D1%83%D0%BA>

УДК 327.7

Т.С. СТАРОДУБ

ВПЛИВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СКЛАДОВОЇ НА ПРОЦЕСИ ФОРМУВАННЯ КОМПЛЕКСУ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ У ЧОРНОМОР'І

Стародуб Тетяна Сергіївна – головний спеціаліст сектора забезпечення вченої, експертної та спеціалізованої вченої рад науково-організаційного відділу, старший науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, кандидат політичних наук

У статті проаналізовано вплив наукової та експертної спільноти на конструювання комплексу безпеки у Чорноморському просторі. Доведено, що проведення спільної політики у межах конкретної регіонально-ідентичної спільноти у сфері безпеки неможливо без участі «когнітивних акторів» у процесі розробки та прийняття рішень на регіональному та національному рівнях та існування налагодженої системи партнерства Чорномор'я.

Ключові слова: комплекс безпеки, Чорноморський регіон, транснаціональні «епістемологічні спільноти», «когнітивні актори», міжнародні регіональні організації, регіональні проектні мережі, загрози регіональній безпеці.

В статье проанализировано влияние научного и экспертного сообщества на конструирование комплекса безопасности в Черноморском пространстве. Обосновано, что проведение общей политики в пределах конкретного регионально-идентичного сообщества в сфере безопасности невозможно без участия «когнитивных акторов» в процессе разработки и принятия решений на региональном и национальном уровнях и существования налаженной системы партнерства Черноморья.

Ключевые слова: комплекс безопасности, Черноморский регион, транснациональные «эпистемологические сообщества», «когнитивные акторы», международные региональные организации, региональные проектные сети, угрозы региональной безопасности.

In this article the influence of scientific and expert community on elaboration of the security complex in Black Sea region has been analyzed. It has been argued that realization of common policy within the specific regional-identical community in the sphere of security is impossible without participation of 'cognitive actors' in the decision-making and development process on regional and national levels as well as the existence of balanced system of partnership in Black Sea region.

Key words: security complex, Black Sea region, transnational 'epistemological communities', 'cognitive actors', international regional organizations, regional net projects, regional security threats.

© Т.С. Стародуб, 2011

Постановка проблеми. Процеси конструювання регіональних комплексів безпеки у світі неможливі без міцної інтелектуальної складової. Оперуючи категоріями соціального конструктивізму, варто зазначити, що агентами зазначених процесів виступають «інтелектуали дії», які прагнуть конвертувати свої наукові знання у політичний вплив. Наукова еліта в рамках цього напрямку розглядається як противага офіційній владі, здатна до глибшого розуміння суті процесів територіальної динаміки. Саме тому кінець ХХ – початок ХХІ ст. ознаменувався великою кількістю міжнародних дослідницьких проєктів, конференцій та публікацій з різних питань регіоналізму та просторового розвитку. Інтелектуальними «локомотивами» багатьох ініціатив у цій сфері становлять так звані транснаціональні «епістемологічні спільноти», до складу яких входять учені, експерти, спеціалісти у сфері регіоналізму та регіональної безпеки, радники та професійні консультанти [1, с.3]. Кардинальні зміни, що відбулись у Чорномор'ї протягом останніх років, обумовили необхідність розробки спільної стратегії дій у Чорноморському регіоні та відповідно залучення до цього процесу експертної і наукової спільноти країн зазначеного простору.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний внесок до розуміння процесів регіоналізації та регіоналізму зробили зарубіжні вчені: М. Кітлінг, Р. Кеохейн, Л. Ліндберг, Д. Мітрані, Ж. Моне, Дж. Най, Б. Хеттне, Дж. Скотт, Ф. Содербаум, Е. Хаас, Л. Шейнеман, Ф. Шміттер, а також автори класичної теорії комплексів безпеки Б. Бузан та О. Вевер. Проблемам розвитку регіонального простору, а також практичним аспектам формування регіональних підсистем міжнародних відносин присвячено праці російських учених А. Богатурова, І. Бусигіної, А. Воскресенського, А. Казанцева, А. Карімової, А. Макаричева, В. Міхеєва, Р. Туровського, Г. Широкова, Г. Ярового та ін. Процеси формування системи регіональної безпеки та співробітництва у Чорномор'ї, а також проблемні питання реалізації чорноморського вектора зовнішньої політики України є предметом творчих доробків провідних вітчизняних фахівців: О. Гончаренка, І. Максименко, Б. Парахонського, Г. Перепелиці, Г. Шелест та ін., а також зарубіжних учених: М. Айдіна, П. Маної, Н. Попеску, Ф. Тассінарі, С. Челака та ін.

Утім, проблема впливу інтелектуальної еліти на процес прийняття рішень на регіональному рівні є такою, що недостатньо досліджена, і потребує детального вивчення з урахуванням динаміки міждержавної взаємодії та конструювання комплексу безпеки у Чорномор'ї.

Метою статті є визначення можливостей впливу експертної та наукової спільноти на механізм при-

йняття рішень у галузі безпеки, а також визначення шляхів підвищення ефективності регіональних проєктних мереж у контексті формування комплексу регіональної безпеки у Чорномор'ї.

Виклад основного матеріалу. Сучасні процеси інституціонального регіонабудівництва супроводжуються посиленням взаємодії між урядовими та неурядовими громадськими організаціями, які спеціалізуються на дослідженні проблем безпеки та співробітництва Чорноморського регіону. Міжнародна практика свідчить, що національні або субнаціональні політико-академічні комплекси на регіональному та глобальному рівнях мають потенціал до трансформації у транснаціональну «еліту знань» [2, с.197]. Зазначені комплекси поступово входять у міжнародні «мережі» та інформаційні «потoki» [3, с.815]. Цей процес інтернаціоналізації знання може бути однією з ілюстрацій тісної взаємодії між регіональним та глобальним рівнями організації професійних спільнот.

Саме транснаціональна наукова еліта у перспективі здійснюватиме значний вплив на механізм прийняття рішень на регіональному рівні в рамках роботи різних міжнародних організацій. В цьому контексті під регіоналізмом розуміється вид соціальної рефлексії, який відштовхується від переважаних на даний момент (і здатних змінюватися під час взаємного пристосування) уявлень про ідентичність і почуття територіальної спільності [4, с.224].

Останнім часом спостерігається тенденція посилення уваги наукової та експертної еліти країн регіону до проблеми формування комплексу регіональної безпеки у Чорноморському просторі, зокрема, до вирішення такого ключового завдання системи безпеки, як розробка та імплементація системи антикризового менеджменту, завдяки якій держави зможуть керувати ризиками, зокрема запобігати їх появі та сприяти зменшенню деструктивного впливу небезпек на розвиток системи регіональної безпеки та співробітництва в цілому [5, с. 53].

В цьому зв'язку варто пригадати, що головними чинниками, які обумовили трансформацію існуючої системи інституціонального забезпечення співробітництва, є, по-перше, наслідки російсько-грузинської війни 2008 р., яка довела неефективність існуючих інституціональних структур у питанні створення безпеки у зазначеному просторі, та, по-друге, відсутність достатнього фінансового, матеріально-технічного, кадрового потенціалу та політичної волі еліт держав Чорноморського регіону для реалізації власних ініціатив/проєктів, що обумовила залучення до процесів конструювання регіонального комплексу безпеки ресурсів зовнішніх

сил, у ролі яких виступають провідні світові потуги (ЄС, НАТО, США, РФ).

На думку автора, процес інституціоналізації нової регіональної системи безпеки та співробітництва має ґрунтуватись на створенні т. зв. мереж «когнітивних акторів» у Чорноморському регіоні. Саме «когнітивні актори», які займаються поширенням інформації, інтерпретацій, інструменталізують знання та є важливим елементом у системі взаємодії регіонів із зовнішнім середовищем. Таким чином, постає питання про визначення ролі аналітичних центрів, науково-дослідницьких інститутів та неурядових громадських організацій у процесі забезпечення регіональної безпеки у Чорноморському просторі.

Наявність у регіональному комплексі безпеки мережі «когнітивних акторів» є індикатором демократичних змін у просторі в цілому. За допомогою транснаціональних «епістемологічних спільнот» інституціональні об'єднання Чорноморського регіону та окремі держави регіону зможуть швидко реагувати на виклики та загрози безпеці на національному, регіональному та трансрегіональному рівнях та приймати відповідні рішення. Саме для створення механізму взаємодії регіональної спільноти та інституціональних органів міжнародних організацій Чорномор'я громадські організації, аналітичні центри, експертні/робочі групи повинні активно брати участь у розробці та прийнятті рішень у рамках роботи міжнародних організацій регіону, а отже, таким чином долучатись до науково-аналітичного супроводу діяльності інституцій простору, що досліджується.

Ефективність взаємодії представників «епістемологічних спільнот» та органів міжнародних організацій/об'єднань залежить від готовності самих «когнітивних акторів» до співпраці у таких напрямках:

- розробка концептуальних засад розвитку регіону;
- реалізація проектів, спрямованих на зміцнення регіональної ідентичності Чорноморського простору;
- сприяння підвищенню ролі недержавних акторів у процесі демократизації політичних режимів в країнах регіону;
- формування спільної мережі неурядових та урядових організацій Чорноморського простору та розробка концепції впливу на механізм прийняття рішень на національному, транснаціональному (в межах євро регіонів) та регіональному (в рамках організацій/об'єднань/ініціатив) рівнях;
- розподіл повноважень між урядовими науково-дослідними організаціями, аналітичними центрами, неурядовими громадськими організаціями та аналітичними центрами з метою закріплення за кожним об'єднанням конкретної сфери діяльності, що в результаті унеможливить проблему дублювання функцій;
- узгодження в регіональному форматі, можливо, в рамках ОЧЕС, правового механізму забезпечення діяльності «когнітивних акторів» з національним законодавством держав Чорноморського регіону.

Така взаємодія має носити відкритий та про-

зорий характер, вона не повинна бути підконтрольною урядам держав регіону, проте має узгоджуватись з напрямами діяльності міжнародних організацій.

Останнім часом спостерігається тенденція до збільшення кількості неурядових громадських організацій, сфера діяльності яких охоплює проблеми безпеки Чорноморського регіону. Безумовно, це є позитивною тенденцією. Проте слід зауважити, що більшість інституцій досліджують можливості реалізації національних проектів у регіональному масштабі та шляхи реалізації інтересів окремих країн в регіоні, й лише одиниці зосереджують увагу дійсно на проблемах регіону в цілому, зокрема на людській та екологічній безпеці.

Кожен з нас як окрема особистість може використовувати засоби «когнітивних акторів» з метою реалізації власних прагнень або безпосередньої участі в регіональних проектах, особливо освітніх та науково-технологічних. З цією метою міжнародні організації та фонди пропонують гранти на проведення наукових досліджень з чорноморської тематики.

Серед чинників, що обумовлюють зростання впливу транснаціональних «епістемологічних спільнот» на процес прийняття рішень на регіональному та національному рівнях, є наявність спільних інтересів та спільного бачення майбутнього розвитку регіону, відсутність налагодженого зворотного зв'язку між потребами регіональної спільноти з одного боку та владою країн регіону та міжнародними організаціями Чорноморського простору з іншого, зокрема, проблема актуалізується внаслідок необхідності врахування інтересів підприємств малого бізнесу на прикордонних територіях не лише місцевими органами влади, але й національними урядами та органами субрегіональних/регіональних організацій, до напрямків діяльності яких входить сприяння розвитку малого та середнього бізнесу та транскордонного співробітництва в цілому (ОЧЕС, ОДЕР-ГУАМ).

На думку автора, саме відсутність механізму взаємодії та чітко окресленого формату партнерства між «когнітивними акторами» та міжнародними організаціями/об'єднаннями й національними урядами країн Чорноморського регіону призводить до гальмування політичного, соціально-економічного та гуманітарного розвитку регіону, знижує рівень демократизації країн окресленого простору.

В умовах процесу інтернаціоналізації знання та формування інформаційних потоків актуальним завданням для транснаціональних «епістемологічних спільнот» Чорноморського простору є сприяння забезпеченню миру та стабільності в регіоні шляхом популяризації ідеї громадського миру у регіональному та глобальному вимірах. З цією метою неурядові та урядові організації регіону працюють у напрямі наповнення реальним змістом концепції створення системи антикризового менеджменту та розробки відповідного плану дій для країн та організацій регіону.

Завдяки підвищенню впливу «когнітивних акторів» на механізм прийняття рішень на регіональному рівні в рамках міжнародних організацій та

на національному рівні у частині реалізації державами регіону зовнішньополітичних пріоритетів у сфері регіональної безпеки політика міжнародних структур та країн регіону стане більш прозорою, гнучкою, ефективною та результативною.

Розробка формату взаємодії представників транснаціональних «епістемологічних спільнот», з одного боку, та міжнародних організацій та національних урядів з іншого, його узгодження і дотримання значно підвищує ефективність процесу розробки, підготовки та прийняття рішень у галузі безпеки на регіональному та національному рівнях.

Повномасштабна імплементація розробленого формату взаємодії, спрямованого на встановлення конструктивного партнерства між «когнітивними акторами» та міжнародними організаціями регіону/національними урядами держав Чорноморського простору, сприятиме не лише вдосконаленню системи державного управління регіональною безпекою країни на національному рівні, але й прискоренню процесів інституціоналізації системи безпеки у Чорномор'ї в цілому. Окрім цього, зазначене стимулюватиме становлення та розвиток мережі «когнітивних акторів» Чорноморського простору.

Нехтування думкою експертної та наукової спільноти міжнародними структурами та національними урядами є свідченням непрозорої політики органів державної влади країн регіону та інституціональних структур регіональних організацій, спрямованої на обмеження доступу регіональної спільноти до інформації та унеможливлення будь-якого впливу на процес розробки та прийняття рішень у сфері регіональної безпеки.

Таким чином, вплив експертної спільноти на механізм прийняття рішень можливий лише за умови (1) налагодження партнерської взаємодії з представниками транснаціональних «епістемологічних спільнот»; (2) залучення її до процесу підготовки та імплементації основних напрямів зовнішньополітичної стратегії в регіоні країн Чорноморського простору та міжнародних організацій, а також забезпечення інформаційно-аналітичного супроводження реалізації міжрегіональних проектів політичного, економічного, енергетичного та гуманітарного спрямування.

З метою підвищення ефективності регіональних проектних мереж у Чорномор'ї необхідно вжити таких заходів:

- представити на ювілейний саміт ОЧЕС (2012) з нагоди 20-ї річниці з моменту заснування організації комплексну стратегію створення та подальшого розвитку об'єднаної Чорноморської мережі державних та недержавних наукових і експертних об'єднань;

- у рамках подальших зустрічей на рівні робочих груп Чорноморського форуму за діалог та партнерство (1) окреслити коло проблем, які доцільно вирішувати на регіональному або трансрегіональному рівні, а не на рівні окремих держав; з цією метою необхідно вивчити досвід інших регіональних спільнот, наприклад Балтійського простору; (2) розробити Стратегію розвитку співробітництва в сфері безпеки у Чорноморському регіоні, основ-

не завдання якої сформуванню гомогенний комплекс регіональної безпеки; (3) наповнити реальним змістом ідею створення системи антикризового менеджменту для Чорномор'я; реалізація процесу забезпечення функціонування такої системи зокрема та підтримки регіональної стабільності загалом можлива лише за умов створення ефективного механізму взаємодій різних регіональних інституційних об'єднань (ОЧЕС, ОДЕР-ГУАМ, БЛЕКСІФОР та ін.), а також низки спеціалізованих вищих навчальних закладів/науково-дослідних установ та громадських організацій, які спеціалізуються на чорноморській тематиці;

- залучати ресурси позарегіональних гравців до реалізації гуманітарних проектів у Чорноморському регіоні, основна мета яких – поширення культури миру; при цьому основна відповідальність за сприяння розвитку міжкультурному/міждивілізаційному та міжконфесіональному діалогу між народами покладається на вищі навчальні заклади, що є членами Мережі університетів Чорного моря;

- необхідно об'єднати зусилля «когнітивних акторів» регіону із можливостями ЗМІ, які мають змогу поширювати інформацію про проблемні питання розвитку Чорноморського простору в цілому, сприяти формуванню у регіональній спільноті комплексного бачення проблем ареалу, залучати громадськість та бізнес-еліту країн регіону до вирішення цих проблем; саме такий активний діалог в результаті має привести до формування у населення Чорномор'я відчуття спільноти, інакше кажучи - належності до регіону, так званої регіональної ідентифікації, що безумовно створить передумови для подальшого діалогу зі спільного пошуку шляхів боротьби передусім із загрозами безпеці на національному та регіональному рівнях (симетричного типу: втручання зовнішніх акторів у внутрішні справи держав Чорноморського регіону та підтримка сепаратистських настроїв на території невизнаних державних утворень, перетворення регіональних збройних конфліктів на засіб досягнення стратегічних цілей провідними країнами світу, посилення ролі силових засобів з метою реалізації власних національних інтересів, неспроможність міжнародних структур безпеки та співробітництва оперативно реагувати на кризові ситуації; асиметричного - збільшення потоків біженців з конфліктних регіонів, торгівля людьми, нелегальна торгівля зброєю, ядерними матеріалами, неможливість створення єдиного транспортного кола навколо Чорного моря через неможливість забезпечити безпеку функціонування транспортних коридорів, неспроможність гарантування безпеки постачання енергоресурсів з Каспію, зростання загрози міжнародного тероризму [7, с.1-2]).

Висновки та перспективи подальших розвідок. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що формування будь-якої системи регіональної безпеки, в тому числі і Чорноморської, передбачає певний рівень регіональної ідентифікації. Основою взаємозв'язку чинників регіональної безпеки та регіональної ідентичності є система, де конкретна регіональна ідентифікація зумовлює інституціональне, організаційне та інше оформлення комплексу заходів,

спрямованих на гарантування регіональної безпеки. До інституціонального оформлення необхідно насамперед віднести конституювання регіональних та субрегіональних інститутів з різним рівнем формалізації їхньої діяльності, а також залучення до процесів інституціоналізації ресурсів позарегіональних гравців. Серед організаційних – проведення спільної (узгодженої, консолідованої) політики у межах конкретної регіонально-ідентичної спільноти у сфері забезпечення та гарантування системи безпеки, що неможливо без участі «когнітивних акторів» у процесі розробки та прийняття рішень

на регіональному та національному рівнях та відповідно існування налагодженої системи партнерства Чорноморського регіону у форматі: наукові та експертні державні і недержавні об'єднання – міжнародні організації та національні уряди держав простору. У перспективі при дослідженні впливу інтелектуальної складової на процеси конструювання комплексу регіональної безпеки у Чорномор'ї доцільно визначити яким чином взаємодія на міжособистісному рівні посилить зусилля держав регіону у подоланні сучасних викликів та загроз міжнародній стабільності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Haas Peter Introduction: epistemic communities and international policy coordination. In: "Knowledge, Power, and International Policy Coordination". Edited by Peter M. Haas. University of South Carolina Press, 1992. // Цит. по: Макарычев А. Безопасность как феномен публичной политики: общие закономерности и проекции на Балтийский регион. – http://megaregion.narod.ru/articles_text_2.htm
2. Dezalay Yves Regionalism, Globalization, and 'Professional Society'. Between State, Law, and the Market for Professional Services. In: "Regionalism and Global Economic Integration". Ed. By William D. Coleman and Geoffrey R.D. Underhill. London and New York: Routledge, 1998. P. 197-219.
3. Libicki Martin Global Networks and Security: How Dark Is the Dark Side? In: "The Global Century. Globalization and National Security". Edited by Richard L. Kugler & Ellen L. Frost. Volume 2. Washington, D.C.: Institute for National Security Studies, National Defense University, 2001. P. 815-816.
4. VanDeveer S., Dabelko G. Redefining Security Around the Baltics: Environmental Issues in Regional Context // Global . — 1999. // Цит. по: Макарычев А. Западные рубежи России: проблемы безопасности и транснационального регионализма. – М.: Московский центр Карнеги, 1999. – 20 с.
5. Стародуб Т. С. Розробка системи антикризового менеджменту для Чорномор'я в контексті регіональної безпеки // Стратегічна панорама. – 2010. – № 1. – С. 53 - 59.
6. Стародуб Т. С. Вплив змін безпекового середовища у Чорномор'ї на процеси становлення нової системи регіональної безпеки. – К.: Фонд ім. Фрідріха Еберта. – 16 с.

УДК 341.1:061.1ЄС

О.А. КРАЄВСЬКА

МИГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Краєвська Оксана Анатоліївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри країнознавства і міжнародного туризму факультету міжнародних відносин Львівського національного університету ім. І. Франка

Розглядаються особливості становлення та розвитку міграційної політики Європейського Союзу в контексті європейської інтеграції та формування спільних політик ЄС. Висвітлюються поняття та сутність міграційної політики ЄС, а також її нормативно-правове регулювання та інституційне забезпечення. Аналізуються проблеми і перспективи реалізації міграційної політики ЄС на сучасному етапі.

Ключові слова: міграційна політика, ЄС, держави-члени ЄС, міграції.

Рассматриваются особенности становления и развития миграционной политики Европейского Союза в контексте европейской интеграции и формирования общих политик ЕС. Освещаются понятие и сущность миграционной политики ЕС, а также ее нормативно-правовое регулирование и институциональное обеспечение. Анализируются проблемы и перспективы реализации миграционной политики ЕС на современном этапе.

Ключевые слова: миграционная политика, ЕС, государства-члены ЕС, миграции.

The peculiarities of formation and development of the migration policy of the European Union in the context of the European integration and the EU common policies are investigated. The concept and nature of the EU migration policy and its legal regulation and institutional support are described. The problems and prospects of the EU migration policy at the present stage are analyzed.

Keywords: migration policy, EU, EU member states, migration.

© О.А. Краєвська, 2011

Європейський Союз є унікальним інтеграційним утворенням, яке відіграє вагомий роль у сучасному міжнародному середовищі. Розпочавши процес інтеграції в економічній сфері, держави-члени ЄС розширили співпрацю на політичну сферу, і вже до кінця ХХ ст. були міцно пов'язані в межах надна-

ціонального євроінтеграційного об'єднання та його інституцій, передавши частину національного суверенітету. Досягнутий рівень інтеграції забезпечив фактичне зближення народів, при якому єдине європейське громадянство, запроваджене нормами Маастрихтського договору (1992 р.), стало напов-

нюватися конкретним змістом, а спільний ринок забезпечував вільний рух осіб, послуг, товарів і капіталу.

Разом з тим, у міру інтенсифікації та поглиблення інтеграційних процесів ЄС зіткнувся з новими викликами глобалізації і відчув на собі активний вплив міжнародної міграції. Слід зазначити, що широкі суспільні та політичні дебати в державах ЄС на національному та міжурядовому рівнях, які розгорнулися навколо проблеми міграції з третіх країн, та можливостей національних держав регулювати ці процеси, мали реальну основу, а існуюча на той час нормативно-правова база в міграційній сфері не відповідала справжнім реаліям, з якими зіштовхуються європейські країни. Внаслідок цього багато держав-членів ЄС впроваджували односторонні заходи, які проявлялися у доволі жорстких правилах національного міграційного законодавства, але не принесли бажаного ефекту у боротьбі з усіма проявами міграції.

У цьому зв'язку виникла потреба у введенні єдиних підходів до регулювання, контролю і розв'язання міграційних питань, адже рух людей через кордони – це явище, яке вимагає виваженого і розумного підходу, аби подолати всі негативні наслідки, які з нього випливають. Жодна країна не в змозі справитися з викликами міграції самотужки, в ізоляції від своїх сусідів, яким доводиться стикатися з подібними проблемами. Це привело до співробітництва між державами-членами в напрямі обміну досвідом та ідеями щодо управління міграцією, проте питання чи потрібно встановлювати єдині міграційні процедури на рівні ЄС упродовж довгого часу викликали гострі дискусії. В цілому, відповідь ЄС на потребу «якось діяти» знайшла втілення у запровадженні спільної міграційної політики на загальноєвропейському рівні.

Над питанням європейської інтеграції та її впливом на треті країни, в тому числі і на Україну, працюють чимало іноземних та українських учених. Серед відомих іноземних теоретиків євроінтеграційних процесів на особливу увагу заслуговують розробки Д.Мітрані, Е.Хааса, Л.Ліндберга, С.Хоффмана, К.Дойча, Е.Моравчика, а також праці В.Волеса, Д.Дайнена, Н.Мусиса. В Україні слід відзначити праці таких дослідників: Н.Антонюк, І.Грицяк, В.Копійка, М.Мальський, М.Микієвич, В.Муравйов, В.Посельський, Б.Парахонський, О.Сушко, О.Чалий, Т.Шинкаренко та ін. Разом з тим у науковій літературі лише частково розкрито питання формування спільної міграційної політики ЄС (М.Відякіна, А.Геддес, Р.Козловскі, В.Шамраєва та ін.). Це пояснюється тим, що процес гармонізації міграційного законодавства та адміністративної практики в Європі розпочався відносно недавно і розвивається надзвичайно динамічно.

Метою цієї статті є дослідження особливостей становлення та розвитку міграційної політики ЄС; інструментів та методів її реалізації; розробки спільних стандартів та правил контролю за міграційними потоками в державах-членах ЄС; міграційних проблем та підходів до їх вирішення.

Поняття спільної міграційної політики ЄС є від-

носно новим, оскільки донедавна ця галузь була прерогативою національних урядів його держав-членів, проте з розвитком міграційних процесів та щорічним збільшенням міграційних потоків в межах ЄС ця проблема викликала дедалі більшу зацікавленість та стурбованість, що призвело до потреби проведення спільних заходів та єдиної міграційної політики на наднаціональному рівні. Формування спільної політики у цій сфері має на меті доповнити національні політики; налагодити співпрацю між державами-членами; зміцнити позиції ЄС та захистити європейський простір від надмірного потоку мігрантів.

З моменту створення Європейського Співтовариства (ЄСп), яке в процесі розвитку європейської інтеграції трансформувалося в ЄС, проблема міграції займає в ньому одне з центральних місць. Європейська інтеграція є процесом, який постійно рухається вперед, охоплюючи все більше сфер діяльності. ЄС як складне й багатогранне утворення поєднує в собі різноманітні сфери політичного та соціально-економічного життя країн-членів через спільні політики ЄС, що відображають їхні спільні потреби та спільні інтереси. Механізм спільних заходів дозволяє спільно вирішувати важливі галузеві питання у різних сферах для задоволення потреб та досягнення поставлених цілей. У цьому зв'язку така важлива складова інтеграційних процесів, як рух осіб, враховуючи інтенсифікацію міграційних процесів на європейському континенті, є предметом спільних політичних рішень ЄС. Це стосується як ситуації всередині ЄС, так і його міграційних відносин із третіми країнами. Інтеграційні процеси мали різний вплив на міграційну активність громадян держав-членів ЄС та іноземців. Міграція всередині ЄС виявилася менш розвинутою порівняно з міграційним потоком ззовні.

Міграційна політика, що здійснюється державами-членами ЄСп з середини 1970-х років, поряд із заборонаю імміграції громадянам третіх держав з метою працевлаштування, включала також заходи скорочення чисельності іноземного населення. Проте ці заходи не викликали масового відпливу і скорочення чисельності мігрантів. Відсутність суттєвих результатів міграційної політики на національному рівні та небажання держав-членів ділитися національним суверенітетом і переносити під юрисдикцію ЄСп міграційні питання, зумовило включення проблем міграції до механізму трансурядового співробітництва¹ між державами-членами. При цьому вони уникали законодавчих процедур на рівні інституцій ЄСп. Однак законодавчі акти, прийняті в межах реалізації трансурядового співробітництва, базувалися на «м'якому законодавстві» і не були юридично обов'язковими для держав-членів. Крім того, постійно тривали суперечки щодо повноваження ЄСп у цій сфері.

Безліч технічних груп і форумів у межах трансурядового механізму створювали суттєві перешкоди на шляху формування єдиної міграційної політики ЄС. Трансурядове співробітництво проходило повільно і виявилось малоефективним. Саме через цей складний процес проходила конвергенція мі-

граційної політики держав-членів ЄС, оскільки результати проведеної окремими державами-членами міграційної політики показали, що жодна з європейських країн нездатна самостійно регулювати міграційні потоки. Така ситуація зумовила необхідність перенесення міграційних проблем на наднаціональний рівень.

До середини 1980-х рр. держави-члени ЄСп досить спрощено регламентували питання міграції. Однак на початку 1990-х рр. вони відчували наслідки політичних та соціально-економічних змін, які прокотилися європейським континентом у вигляді потоку біженців та нелегальних мігрантів. Це викликало серйозну стурбованість громадськості та політичного керівництва країн ЄСп, особливо коли міграції як зовнішні, так і внутрішні між державами-членами набули масового характеру.

Задля уникнення хаосу у відносно спокійному та розміреному житті держав-членів ЄС, а також усвідомлюючи можливість серйозних диспропорцій, пов'язаних з використанням праці мігрантів, та появи проблем культурного і релігійного характеру в процесі адаптації мігрантів до нового, незнайомого середовища, уряди держав-членів ЄСп обговорили питання про стримування міграційного потоку та контроль над міграційними процесами.

В цьому напрямі було розроблено концепцію створення єдиного європейського міграційного простору. Формування такого простору на практиці відбувалося і досі відбувається поступово, іноді нерівномірно, та з очевидними труднощами, проте цілком послідовно. Кожен наступний установчий договір ЄС тією чи іншою мірою сприяв формуванню єдиного європейського міграційного простору і розширенню сфери дії спільної міграційної політики.

Базовим документом, який офіційно закріпив положення щодо питань міграції в ЄС є Маастрихтський договір (1992 р.). Однією з його передумов, було підписання у 1985 р. договору в замку Шенген у Люксембурзі між урядами країн Бенілюксу, Федеративною Республікою Німеччиною і Французькою Республікою [13]. Прикордонний контроль як такий не відмінявся, проте значно послаблювався. Це сприяло уникненню подвійних перевірок, створенню спільних прикордонних постів, запровадженню візуального та вибіркового контролю. Окрім того, впродовж п'яти років сторони угоди мали підготуватися до остаточного скасування прикордонного контролю на внутрішніх кордонах і його перенесення на зовнішній кордон. Завершення цього процесу було підтверджено у 1990 р. підписанням Конвенції про застосування Шенгенського договору [13].

Станом на 2011 р. Шенгенський простір поширюється на 25 європейських країн: Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Ісландія, Італія, Греція, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія. З 29 травня 2000 р. дві країни ЄС – Велика Британія, а згодом Ірландія отримали обмежене членство в Шенгенській зоні і підтримують самостійний прикордонний контроль, в той час

як Болгарія, Кіпр та Румунія ще неготові до вступу [3].

Шенгенські країни вдалися, зокрема, до таких спільних заходів:

- скасування контролю на спільних кордонах;
- вироблення єдиних правил перетину зовнішніх кордонів;
- розподіл терміналів в аеропортах і портах для тих, хто мандрує всередині Шенгена, і для тих, хто прибув ззовні;
- гармонізація умов в'їзду та візових вимог для короткотермінового перебування;
- створення Шенгенської інформаційної системи.

Питання міграції належали до «делікатних» сфер національної політики, тому держави-члени ЄС довгий час не хотіли ділитися контролем над ними, опираючись на «м'які» форми кооперації. Проте навіть подібне «м'яке» співробітництво наростило достатньо потенціалу, аби трансформуватися до «твердої» політики, що, у випадку міграційної політики, означає перенесення частини питань щодо віз, політичного притулку, в'їзду і контролю на зовнішніх кордонах з третьої опори (ЮВС) до першої, тобто на рівень ЄС [4]. Практика співпраці за принципом трансурядового підходу продемонструвала його недоліки у зв'язку зі складною процедурою прийняття рішень, відсутністю чітко визначених цілей політики, закритістю переговорів з міграційних проблем, браком парламентського і судового контролю за реалізацією прийнятих рішень. Все це викликало необхідність прийняття спеціальних заходів у сфері міграційної політики на рівні ЄС.

В результаті роботи міжурядової конференції в червні 1997 р. був прийнятий Амстердамський договір, основна мета якого полягала в тому, щоб підготувати ЄС до потенційних проблем, які принесуть з собою наступні хвилі розширення. Серед інших цілей цього договору була остаточна ліквідація перевірки людей на внутрішніх кордонах, яка не була реалізована після закінчення формування спільного ринку. Амстердамський договір передбачав перетворення ЄС у простір свободи, безпеки і правосуддя, в якому мав забезпечуватися вільний рух осіб разом з відповідними заходами контролю на зовнішніх кордонах [7]. Ця мета була частково досягнута поза структурами ЄС у межах Шенгенських домовленостей. Головною умовою створення європейського простору свободи, безпеки і правосуддя була необхідність поширення компетенції ЄС на такі сфери, як міграційна політика, візові питання, надання політичного притулку, порядок перетину зовнішніх кордонів тощо. У цьому зв'язку досягнення Шенгенського доробку було інкорпоровано в нормативно-правовий та інституційний механізм «першої опори» ЄС. Протокол до Амстердамського договору проголошує, що всі країни, які приєднуються до ЄС, повинні інтегрувати в своє національне законодавство Шенгенський доробок разом з усіма механізмами та правилами, виробленими інституціями на базі цього доробку [14; 15].

Таким чином, Амстердамський договір став наступним кроком гармонізації політики європейських держав у сфері міграції, враховуючи

кількісні і якісні зміни, пов'язані з прогресом європейської інтеграції, а також збільшення рівня внутрішньої безпеки через застосування нових методів для ефективнішого менеджменту на зовнішніх кордонах і контролю за громадянами третіх держав.

Підбиваючи підсумки виконання стратегії, зробленої в Тампері (1999 р.), Європейська Комісія зазначала, що в результаті спільних зусиль було зміцнено право на свободу пересування для громадян країн ЄС, створено основи єдиної політики притулку та імміграції, розпочато реалізацію концепції спільного управління зовнішнім кордоном. Комісія визнавала, що її пропозиції не завжди підтримували країни-члени, що спільні рішення народжувалися у постійних дискусіях [13].

Ніццький договір (2001 р.), за винятком однієї додаткової статті, не запроваджував жодних нових змін з питань міграції, які б змінювали положення Амстердамського договору з питань віз, надання притулку та імміграції. Проте в Ніццькому договорі було використано процедуру *Passerelle Clause*, яка дозволяла на основі одноголосного рішення Європейської Ради перейти від голосування в Раді Міністрів за принципом одноголосності до голосування за принципом кваліфікованої більшості з питань імміграції та надання політичного притулку [6].

В свою чергу, згідно з положеннями Лісабонського договору (2007 р.), передбачається розширення повноважень інституцій ЄС у сфері міграційної політики. Зокрема, посилюється правова позиція Європейської Комісії, яка наділяється правомоздатністю укладати угоди про реадмісію з країнами-постачальниками нелегальних мігрантів. Європейський Парламент і так наділений рівними повноваженнями з національними міністрами з питань імміграції, кордонів та віз практично згідно з усіма установчими договорами. Але, відповідно до Лісабонського договору, Парламент отримує порівняно більше компетенції для проведення заходів у сфері легальної та нелегальної міграції [14].

Інституційний механізм регулювання політики ЄС у сфері міграції почав працювати не одразу. Спершу ключове значення у процесах консолідації держав-членів відіграла Рада Міністрів при обмеженій ролі Комісії, що дозволяло підтримувати загальну дисципліну і моніторинг між учасниками процесу. Поступово, по мірі ухвалення нових європейських договорів, повноваження у сфері міграційної політики перейшли і до Європейської Комісії та Парламенту. Окрім того, утворювалися допоміжні органи, скажімо, згідно з Амстердамським договором у межах Ради ЮВС було засновано Стратегічний Комітет з питань імміграції, охорони кордонів та надання політичного притулку, в компетенцію якого входили питання міграції, депортації, візового режиму, політичного притулку, охорони кордонів [4].

Отже, на початку 1990-х рр., коли загальна чисельність мігрантів в країнах ЄС перевищила 12 млн. чоловік, а реальні темпи зростання ВВП уповільнилися до 1-1,5 % на рік, проблема міграції стала предметом гострих політичних дискусій у

багатьох європейських державах. Питання про перегляд основних принципів міграційної політики західноєвропейських держав стояло вкрай гостро на порядку денному. На введенні найсуворіших обмежень наполягали у першу чергу уряди Німеччини, Франції та Великобританії, де проживало і далі проживає до 90 % переселенців. Особливу наполегливість проявляла Німеччина, перед якою стояло завдання працевлаштування етнічних німців, які на початку 1990-х прибували з колишнього СРСР [12].

Зовнішня міграція в країни ЄС, досягнувши свого піку в 1992-1993 рр., впродовж наступних років відносно зменшилася внаслідок проведення європейськими державами обмежувальної національної політики, і набрала нових розмахів після 1999 р., коли, внаслідок подій в колишній Югославії, ЄС зіштовхнувся з проблемою напливу біженців. На зламі тисячоліть міграція продовжувала впливати на формування загальної чисельності населення країн ЄС, причому сімейна міграція почала становити одну з найсуттєвіших [12].

Міграції в межах ЄС відзначаються однією важливою тенденцією – це їх подвійний характер. Мова йде про зовнішню міграцію або імміграцію з поза меж ЄС, та внутрішню міграцію всередині ЄС між старими і новими державами-членами. З кожною наступною хвилею розширення ЄС виникла проблема внутрішньої міграції, коли перед громадянами нових держав-членів відкривалися двері в старі держави-члени ЄС. Після розширення 2004 р. та 2007 р. приплив працівників з країн Центральної та Східної Європи у Велику Британію, Ірландію, Швецію, Бельгію, Францію, Німеччину, Італію, Іспанію, Португалію, Грецію привів до найбільшої внутрішньої міграції в ЄС [8].

Це, безумовно, свідчить про низьку результативність політики в сфері міграції, що проводилась державами-членами ЄС на національному та міжурядовому рівні. Без вироблення єдиного підходу до міграційних та візових питань будь-які заходи міграційного контролю можуть бути обійдені шляхом в'їзду потенційного мігранта на терени ЄС через країну з більш сприятливим правовим режимом. Тому визначальним при цьому є дотримання двох основних принципів: гарантування безпеки країн ЄС і припинення нелегальної міграції. Зусилля у сфері вироблення єдиної міграційної політики спрямовані на врегулювання таких завдань:

- уніфікацію міграційної політики ЄС на інституційному рівні у сфері процедур та правових норм;
- візові питання та контроль на кордонах;
- питання щодо надання притулку;
- питання щодо легальної та нелегальної міграції [2].

Уніфікація міграційної політики передбачає систематизацію всередині структур ЄС усіх міграційно-політичних рішень та забезпеченні послідовності процедур, покладених на інституційні структури, на основі чіткого розподілу повноважень між ними.

Відповідно до Плану охорони зовнішніх кордонів держав-членів ЄС передбачається підвищення

рівня співробітництва з третіми країнами-постачальниками мігрантів і з транзитними країнами, а також удосконалення управління кордоном, ефективний прикордонний контроль та процедури реадмісії.

Уніфікація співпраці в сфері політики надання притулку є важливою з огляду на необхідність підвищення її ефективності і уникнення зловживання. З цією метою узгоджено право однієї держави-члена на прийняття рішення у справі надання (або ненадання) притулку, і таке рішення має носити обов'язковий характер для інших держав-членів. Як свідчить досвід Косово 1999 р., важким завданням для держав-членів виявилась проблема забезпечення охорони біженців, вигнаних з території постійного місця проживання в разі їх масового припливу в ЄС. Забезпечення таким особам тимчасової допомоги, а також рівних прав на території кожної держави-члена вимагає солідарності з боку цих держав [12].

2011 р. став новим випробуванням для Європейського Союзу та держав Шенгенської зони, які переживають тест на солідарність і витривалість перед північноафриканською міграцією. Все частіше лунають заклики задіяти особливий механізм захисту кордонів, включно із контролем всередині Шенгенської зони. Італія залишилася сам на сам з проблемами північноафриканських біженців. Приймати їх у себе інші країни ЄС не хочуть. Єдиного підходу до прийняття біженців ЄС досі немає [9].

У стратегії ЄС легальна міграція передбачає формування єдиних підходів до потоків трудових мігрантів з третіх країн. Значну увагу було приділено питанням інтеграції легальних мігрантів у суспільства держав-членів. Визначені ЄС принципи інтеграції мігрантів зводять до таких тверджень: інтеграція є динамічним, двостороннім процесом взаємного погодження між іммігрантами та мешканцями країн-членів; імміграція передбачає повагу до базових цінностей ЄС; працевлаштування є ключовою умовою інтеграції і вирішальною умовою забезпечення участі іммігрантів у суспільстві, їхнього внеску в суспільство й очевидності цього внеску для інших його членів; базові знання мови, історії, структури суспільства та створення умов для того, щоб отримати ці знання; освіта є вирішальною для залучення іммігрантів, особливо їхніх нащадків, до активнішої ролі в суспільстві; доступ іммігрантів до суспільних інституцій та послуг нарівні з місцевими; взаємодія між іммігрантами та громадянами; гарантування різноманітності культур та релігій Хартією фундаментальних

прав; участь самих іммігрантів у демократичному процесі та у формуванні інтеграційних політик, особливо на місцевому рівні; включення питань інтеграції в галузеві політики на всіх рівнях [8].

Сьогочасний консенсус між державами-членами полягає в тому, що європейські країни управляють міграцією краще, коли вони працюють з потенційними мігрантами у країнах їх походження, починаючи від питань контролю на кордонах і закінчуючи питаннями розвитку. Інша річ – це наявність простої та чіткої схеми для міграції кваліфікованих кадрів та запровадження маршруту здобуття громадянства для новачків, а також стоїть питання про право на використання методу «батога і пряника» для репатріації незаконних мігрантів. Деякі держави-члени вважають, що міграційна політика ЄС дозволить їм уникнути жорстких національних дебатів. Інші виступають за загальноєвропейську політику в сфері міграції задля тиску на треті країни-постачальники мігрантів.

Водночас нинішня концепція міграційної політики ЄС все частіше зазнає критики. У Європарламенті серед представників лівих партій існує думка, що розроблені заходи виключають можливість проникнення потенційного біженця в країну передбачуваного притулку. Вони вважають, що необхідним є перегляд деяких положень, а можливо їх повне скасування [12].

Таким чином, міграційна політика країн ЄС базується головним чином на контрольних і обмежувальних заходах. Однак, на думку експертів Комітету з імміграційної політики ЄС, контроль на зовнішніх кордонах Співтовариства не забезпечує необхідний рівень безпеки. У цьому зв'язку країни ЄС вже найближчим часом будуть змушені повернутися до подальшого вивчення цієї проблеми. Так, не виключена можливість розробки нових варіантів концепції міграційної політики ЄС і інших підходів до її реалізації в рамках «Єдиної Європи», причому вони будуть спрямовані насамперед на подальше обмеження міграційних потоків у країни ЄС.

Отже, регулювання міграційних потоків в ЄС являє собою складний політичний процес, який у правовому сенсі координується на основі правового доробку ЄС та національного законодавства держав-членів. Перенесення міграційної політики на наднаціональний рівень дозволяє простежувати зміни, проведені на загальноєвропейському рівні, та реагувати на сучасні виклики міграційного характеру без істотних затримок.

ПРИМІТКА:

¹ Поняття «трансурядове співробітництво» (transgovernmentalism) характеризує підвищену інтенсивність співпраці, коли уряди держав-членів на основі взаємоконтролю та дисципліни узгоджують позиції в тій чи іншій сфері для досягнення спільних інтересів. У межах цієї моделі спостерігається тенденція розподілу за колективним принципом тих сфер урядової діяльності, які стосуються державного суверенітету, проте з використанням правового доробку ЄС. Такий підхід сприяв прогресивним змінам у межах третьої опори ЄС (ЮВС), до якої належала і сфера міграцій, в напрямку реалізації «твердої» політики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Відякіна М. М. Трансформація імміграційної політики країн-членів ЄС: виклики для України / М. М. Відякіна // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – Випуск 72 (у двох частинах). – Ч. І. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка Інститут міжнародних відносин, 2008. – С. 56-62.
2. Відякіна М. М. Трансформація міграційної політики країн Західної Європи в умовах розширення ЄС: автореферат дис. ... канд. екон. наук : 08.00.02 / М. М. Відякіна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2009. - 21 с.
3. Візова політика ЄС: на межі між внутрішньою безпекою ЄС та зовнішньою політикою. Доступно з: <http://novisa.com.ua/file/analitic/novisa_analitic1283958505.pdf>
4. Волес В., Волес Г. Творення політики в Європейському Союзі / Пер. з англ. Р.Ткачук. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 871 с.
5. Гельмут Коль. Про проблеми міграційної політики ЄС. - Доступний з <<http://www.goos.ru/people/politicians/helmutkohl/>>.
6. Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції: Пер. з англ. – К.: К.І.С., 2006. – 696 с.
7. Європейський Союз: політика, економіка, право: Навчальний посібник / За ред. Н.В.Антонюк, М.М.Микієвича. – Львів, 2005. – 532 с.
8. ЄС прагне запровадити спільну міграційну політику, 22.11.2007. - Доступний з <<http://www.intv-inter.net/news/article/?id=57713445>>.
9. Зона «шенгену» переживає тест на солідарність і витривалість перед північноафриканською міграцією, 11.04.2011. – Доступно з: <<http://www.radiosvoboda.org/content/article/3554081.html>>
10. Міграційна політика ЄС і Україна - наслідки прийняття Пакту імміграції та надання притулку. Доступно з: <<http://zahyst.in.ua/305>>
11. Мусис Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу: Пер. з англ. – К.: К.І.С., 2005. – XIV с., 466 с.
12. Сучасна міграційна політика західних держав. Доступно з: <http://www.pravo.vuzlib.net/book_z190_page_10.html>
13. Формування спільної міграційної політики Європейського Союзу. Доступно з: <<http://ua.textreferat.com/referat-3867-5.html>>
14. Шамраєва В.М. Основні етапи формування спільної міграційної політики ЄС. – Доступно з: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2009-1/zmist/R_2/Shamraeva.pdf>
15. Шамраєва В.М. Спільна міграційна політика ЄС у контексті євроінтеграційних устремлінь України // Актуальні проблеми державного управління. - № 2(36) / 2009 – Доступно з: <<http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/doc/4/05.pdf>>
16. Шмунь Н.В., Сисюк Л.П. Міграційна політика: Україна та ЄС. Доступно з: <<http://intkonf.org/shmun-nv-sisyuk-lp-migratsiyna-politika-ukrayina-ta-es/>>
17. Geddes A. The Politic of Migration and Immigration in Europe / A. Geddes. – L. – 2006. – 346 p.
18. Koslowski R. European Union Migration Regime / R. Koslowski. – Oxford: Oxford Univ. press, 2007. – 425 p.

УДК 321.6

С.В. ШУЛЯК

ВРЕГУЛЮВАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ НА ПІВДНІ СУДАНУ: ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Шуляк Сергій Вікторович – доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, доцент, кандидат політичних наук

Стаття присвячена політичним та правовим аспектам розв'язання етнополітичного конфлікту у Південному Судані. Автор аналізує процес реалізації мирних домовленостей у політичній та правовій сферах у період між припиненням вогню та референдумом про незалежність Південного Судану.

Ключові слова: Південний Судан, етнополітичний конфлікт, Всеохоплююча мирна угода, незалежність.

Статья посвящена политическим и правовым аспектам урегулирования этнополитического конфликта в Южном Судане. Автор анализирует процесс реализации мирных соглашений в политической и правовой сферах в период между прекращением огня и референдумом о независимости Южного Судана.

Ключевые слова: Южный Судан, этнополитический конфликт, Всеобъемлющее мирное соглашение, независимость.

This article is devoted to the political and legal aspects of settling ethno-political conflict in Southern Sudan. The author has analyzed the process of realization of peace agreements in political and legal spheres during the time between a cease-fire and the referendum about the independence of Southern Sudan.

Key words: Southern Sudan, ethno-political conflict, The Comprehensive Peace Agreement, independence.

© С.В. Шуляк, 2011

9 липня 2011 р. було проголошено незалежність «Республіки Південний Судан» до складу якої увійшли 10 південних штатів колишнього Судану. Незалежність Південного Судану стала логічним підсумком зусиль і місцевих політичних сил і світового співтовариства, спрямованих на припинення тривалої та кривавої громадянської війни викликаної гострими етнополітичними протиріччями.

Слід зазначити, що принципове значення для успіху процесу врегулювання конфлікту мало не тільки припинення його збройної фази, але й подальша діяльність сторін конфлікту щодо забезпечення виконання мирних домовленостей, зокрема створення відповідної до нових реалій правової бази та політичних інститутів, спроможних забезпечити нормальне співіснування колишніх ворогів. Досвід Судану в цьому сенсі матиме величезне

значення у справі розв'язання подібних конфліктів поширених як в Африці, так і в інших регіонах світу.

Конфлікт має глибоке історичне коріння. На півночі та в центрі країни, внаслідок арабської експансії з Єгипту, поширилися арабська мова та арабсько-мусульманська культура. На півдні, який відділений від решти країни географічними кордонами (гори та тропічні болота), мешкають негроїдні племена (дінка, нуер, шиллук та інші), що сповідують анімізм і християнство. Історично між Півднем і Північчю склалися досить неприязні стосунки. Тривалий час мусульмани з Півночі намагалися поширити іслам на Півдні і розглядали його чорношкіре населення як об'єкт работоргівлі. Спільне англо-єгипетське управління Суданом (кондомініум) у першій половині XX ст. лише закріпило цей розкол. Британська адміністрація для зміцнення своєї влади заохочувала етнічний і політичний сепаратизм Півдня. До 1946 р. вона управляла ним як окремим регіоном і навіть мала наміри приєднати до більш близької йому Британської Східної Африки. Як наслідок, у 1953 р. коли питання про надання Судану незалежності ще тільки обговорювалося, на Півдні вже пролунали вимоги щодо надання йому автономії [1, с. 137].

На час проголошення незалежності у січні 1956 р. Судан фактично був штучним утворенням, поєднанням двох цілком автономних регіонів: економічно відносно розвинутої арабсько-мусульманської Півночі та нерозвинутого християнсько-анімістичного «чорного» Півдня. Центральний уряд у Хартумі, ключові позиції в якому зайняли мусульмани, відмовився виконати обіцянки щодо створення федеративної держави, що привело у серпні 1955 р. до повстання у військових частинах і поліції на Півдні. Це стало початком так званої Першої суданської громадянської війни. У 1963 р. повстанці утворили організацію «Анья-Нья» («Жало змії»), що очолила збройну боротьбу з центральним урядом. Сепаратисти отримали підтримку від деяких сусідніх країн та Ізраїлю. Їм вдалося встановити контроль над більшою частиною південних штатів і, врешті-решт, змусити центральний уряд піти на переговори.

За широкої участі міжнародних посередників у 1972 р. в Аддіс-Абебі між повстанцями та центральним урядом (який тоді очолював Дж. Німейрі) було підписано мирну угоду, що передбачала надання Півдню регіональної автономії. Угода передбачала створення автономного Південного регіону в складі трьох провінцій – Екваторії, Бахр аль-Газаль та Верхній Ніл. Мешканці Півдня мали обирати Регіональну асамблею, за рекомендацією якої президент Судану призначав Регіональну раду та Регіонального президента. Регіональні органи влади відповідали за все, що відбувалося в регіоні, окрім питань зовнішньої політики, оборони, фінансів, економічного та соціального планування, що залишалися в компетенції центрального уряду, в якому представникам Півдня надавався певний відсоток місць. Арабська мова визнавалася офіційною мовою країни, а англійська – головною мовою Півдня, з використанням її в адміністрації та

шкільній освіті. Бійці «Анья-Нья» інкорпоровалися до складу суданської армії, поліції та пенітенціарної системи [2, р. 9].

Збройний конфлікт відновився у 1983 р. і дістав назву Другої суданської громадянської війни. За своїми гуманітарними наслідками вона стала одним з найбільш трагічних збройних конфліктів другої половини XX ст., який забрав життя близько 2 млн. осіб, а ще 4 млн. стали біженцями [3, с. 303]. Головна причина нової війни – політика ісламізації країни, яку ініціював тодішній президент Дж. Німейрі, яка, серед іншого, передбачала запровадження норм шаріату на Півдні. Крім того, невдоволення викликали зміни адміністративного устрою Півдня, а також практика переміщення на Північ військових частин сформованих на Півдні.

Головними супротивниками центрального уряду стала Суданська народно-визвольна армія (СНВА) на чолі з Дж. Гарангом та її політичне крило – Суданський народно-визвольний рух (СНВР). Специфікою цього етапу збройного протистояння стало те, що до нього додалися антиурядові виступи в інших регіонах країни, гострі міжплеменні сутички та боротьба фракцій на Півдні, а також хронічна політична нестабільність у самому Хартумі. Крім того, до етнорелігійних і політичних протиріч додалися економічні – після початку, у 1980-х рр., видобутку нафти на Півдні, конфлікт став ще й боротьбою за контроль над нафтовими ресурсами регіону. На думку аналітиків International Crisis Group, нафта була ключовим питанням у громадянській війні, адже на Півдні країни розташовано 80% її нафтових резервів. Левова частка прибутків від нафти спрямовується на розвиток Хартуму та прилеглих районів (приблизно 70 % усіх зовнішніх фінансових надходжень до Судану спрямовуються до штату Хартум), щоб зміцнити тут підтримку існуючого режиму, тоді як інші регіони ігноруються [4, р. 22–23]. Поширення конфліктів на півдні, сході та заході Судану, значною мірою, було викликано саме нерівним розподілом нафтових прибутків і концентрацією їх у руках столичної еліти. Ці нові обставини сприяли інтернаціоналізації конфлікту, залученню до нього, у тій чи іншій формі, як сусідніх держав, так і зацікавлених світових гравців.

Відчувши безперспективність силових спроб вирішити конфлікт, а також під тиском світової спільноти, передусім США та ряд європейських і африканських країн, уряд і повстанці розпочали у 2002 р. переговорний процес. У січні 2005 р. між урядом і СНВА/СНВР було підписано Всеохоплюючу мирну угоду (ВМУ), яка передбачала всеохоплююче розв'язання суданського конфлікту в рамках єдиного Судану [5, р. 2].

Структурно ВМУ складається зі вступу, основної частини (шість глав), що включає Мачакоський протокол 2002 р. (він створив умови для припинення бойових дій), положення про розподіл владних повноважень між Півднем та центральним урядом (Найвашський протокол 2004 р.), про розподіл природних ресурсів країни, умови гарантування безпеки, положень щодо розв'язання конфліктів у регіонах Аб'ей, Півден-

ний Кордофан і Блакитний Ніл, а також додатків.

Найважливішим положенням ВМУ є визнання, що «народ Південного Судану має право на самовизначення, зокрема через проведення референдуму щодо його майбутнього статусу» (п. 1.3 Мачакоського протоколу).

Іншим ключовим положенням стала домовленість про шестирічний перехідний період, протягом якого мають бути виконані усі пункти угоди [5, р. xii]. За час перехідного періоду в Судані мали відбутися принципові зміни в політиці, економіці, соціальних відносинах, які у підсумку мали б «створити демократичну систему управління з урахуванням культурної, етнічної, расової, релігійної та мовної різноманітності та гендерної рівності народів Судану» (п. 1.5.1 Мачакоського протоколу). Учасники угоди зобов'язалися докласти зусиль, щоб зробити «єдність Судану привабливою для народу Південного Судану» (п. 2.4.2 Мачакоського протоколу). Після завершення перехідного періоду під наглядом міжнародних спостерігачів має бути проведений референдум щодо самовизначення Південного Судану, на який будуть винесені дві пропозиції: підтвердити єдність Судану, схваливши систему управління, створену відповідно до ВМУ, або проголосувати за сецесію (п. 2.5 Мачакоського протоколу).

Нарешті ще одним ключовим положенням ВМУ став розподіл владних повноважень на чотири рівні (національний, Південного Судану, штатів і місцевий), якому присвячено главу II угоди. Саме положення цієї частини угоди закріплюють автономію Південного Судану (гл. II, ч. 1, п. 1.4.1), уряд якого «здійснює владу стосовно народу та штатів на Півдні» (гл. II, ч. 1, п. 1.3.2).

З метою забезпечення на час перехідного періоду нормального функціонування державного організму, на основі положень ВМУ, у 2005 р. була прийнята Тимчасова національна конституція Республіки Судан [6]. Відповідно до її положень Судан проголошувався «суверенною, демократичною, децентралізованою, полікультурною, полірасовою, поліетнічною, поліконфесіональною та багатомовною державою» (ст. 1). Встановлювалися чотири рівні управління: 1) національний уряд; 2) уряд Південного Судану; 3) уряди штатів; 4) місцеві уряди (ст. 24). Одночасно підтверджувалося право Півдня на самовизначення (ст. 219) – фактично головний підсумок громадянських війн.

Конституція, відповідно до положень ВМУ, закріпила розподіл владних повноважень між центральним урядом і урядом Південного Судану, а також інтеграцію політичних сил Півдня до загальнонаціональних владних інституцій. Так, «Тимчасові положення про інститут президентства» (гл. 3, ч. 3) встановлювали, що посаду першого віце-президента має посісти голова СНВР або його наступник. Перший віце-президент одночасно є також і головою уряду Південного Судану, залишаючись при цьому і головнокомандувачем СНВА (ст. 65).

Встановлювалися квоти для політичних сил у законодавчих і виконавчих органах. Так ст.ст. 79, 80 передбачають формування Уряду національної єд-

ності, представництво в якому визначалося таким чином:

1. Національний конгрес (НК) – правляча на Півночі партія – 52 % (49% – представники Півночі, 3 % – представники Півдня);
2. СНВР – 28 % (21% – представники Півдня, 7 % – представники Півночі);
3. інші політичні партії Півночі – 14 %;
4. інші політичні партії Півдня – 6 %.

Такі самі квоти, відповідно до «Тимчасових положень для Національних законодавчих зборів» встановлювалися і для розподілу місць у Національній асамблеї (парламенті Судану) (ст. 117). Такий порядок розподілу влади мав діяти лише до проведення Загальних виборів, які мали відбутися не пізніше кінця четвертого року перехідного періоду (ст. 65, 79, 117).

Слід зазначити, що під політичну автономію Південного Судану був підведений відповідний економічний базис у якості справедливого розподілу прибутків від продажу нафти. ВМУ передбачав, що 50% (після відрахування 2% на користь регіонів і штатів, де вона, власне, видобувається) прибутків від реалізації видобутої на Півдні нафти мали надходити до уряду Південного Судану (гл. III, ст. 5). Це питання є принципово важливим з огляду на те, що нафта є головним джерелом прибутків як для центрального уряду у Хартумі (65 % річних прибутків), так і для уряду Південного Судану у Джубі (98 % річних прибутків) [7, р. 1].

Інституціональний фасад нової суданської державності було створено достатньо швидко. Після підписання 9 липня 2005 р. президентом Судану аль-Баширом нової конституції, у той самий день відбулась інаугурація військового та політичного лідера Півдня Дж. Гаранга на посаду першого віце-президента Судану та голови уряду Південного Судану. Вперше в історії незалежного Судану неараб і немусульманин зайняв другу за значенням посаду в державі. Після загибелі 30 липня 2005 р. Дж. Гаранга зазначені посади перейшли до його наступника в якості лідера СНВР Сальві Кііра.

31 серпня 2005 р. сформовані двопалатні Законодавчі збори Судану (нижня палата – Національна асамблея, верхня – Рада штатів). Місця у нижній палаті були розподілені відповідно до встановлених квот. До складу Ради штатів увійшли по два представники від кожного штату та два наглядчі від спірного району Аб'ей, що має особливий статус. Національна асамблея продемонструвала достатньо високу ефективність, прийнявши протягом своїх перших сесій низку принципово важливих, з точки зору реалізації ВМУ, законів: про політичні партії, про спільні інтегровані збройні формування, про організацію добровільної та гуманітарної діяльності тощо.

20 вересня 2005 р. було створено уряд національної єдності Республіки Судан, до складу якого увійшли 15 представників НК і 8 представників СНВР. Пізніше до них приєдналися 2 представники Народного демократичного альянсу (НДА).

24 жовтня 2005 р. був створений уряд Південного Судану, провідні позиції в якому посіли представники СНВР. А в грудні набула чинності Консти-

туція Південного Судану, що остаточно закріпило його автономний статус.

24 грудня 2005 р. О. аль-Башир підписав указ про призначення голови та членів Конституційного суду.

Крім того, відповідно до ВМУ, було створено низку різноманітних комісій, покликаних сприяти вирішенню актуальних питань мирного врегулювання (Комісія з визначення та оцінки, Національна нафтова комісія, Політична комісія з припинення вогню, Комісія з моніторингу бюджетних і фінансових асигнувань, Спеціальний технічний комітет по кордонам і Комісія Національної юридичної служби).

Проте учасникам мирного процесу так і не вдалося подолати глибоке взаємне відчуження, що історично склалося. Це вкрай ускладнило співпрацю в рамках створених інститутів. Як наслідок – відставання у графіку виконання ВМУ. Так, в атмосфері недовіри та взаємних звинувачень, з помітним запізненням, було проведено загальний перепис населення (травень 2008 р.) і загальні вибори. Формально вибори мали відбутися протягом 2009 р., проте через неузгодженість позицій сторін щодо низки принципових питань (зокрема, складання списків виборців) їх вдалося провести лише у квітні 2010 р.

Незважаючи на труднощі, 9 – 15 січня 2011 р. було виконано ключове положення ВМУ – проведено референдум щодо майбутнього статусу Південного Судану. Як і очікувалося, населення Півдня майже одностайно висловилося за незалежність. Підсумки референдуму були визнані як міжнародною спільнотою, так і, що є принципово важливим, вищим керівництвом Судану. Проголошення незалежності Південного Судану скоріш за все не викличе заперечень і з боку країн-сусідів Судану, хоч сама ідея створення нової держави не всіма сприймається позитивно [8, с. 262-272].

Як до так і після референдуму найбільш гострі протиріччя викликають питання про делімітацію кордонів, передусім питання про статус і кордони спірної території Аб'ей, на півдні штату Південний Кордофан. Переважну більшість населення цього району складають представники землеробського пілотноського племені дінка та представники арабського кочового племені міссерія, що сповідує іслам. Під час громадянської війни дінка підтримували СНВР, і зараз вони домінують

у політичному керівництві Півдня. У свою чергу, міссерія орієнтувались на центральний уряд.

Гострота питання про приналежність Аб'ей по-ясується тим, що саме в цьому районі видобувається приблизно чверть усієї суданської нафти. У разі проголошення Південним Суданом незалежності більшість нафтових резервів опиниться або на території вже незалежного Півдня, або у спірних прикордонних районах (таких як Аб'ей, територіальна приналежність якого, за ВМУ (гл. 4, п. 1.3), також має визначатися на місцевому референдумі, а Хартум збереже лише контроль над транзитом південної нафти, яка вивозиться через Порт-Судан. Тому саме питання забезпечення контролю над нафтовими ресурсами, зокрема контролю над нафтоносними регіонами, може спровокувати нову війну між Півднем і Північчю. Південні урядовці неодноразово звинувачували центральний уряд у приховуванні реальних розмірів видобутку нафти, а відповідно й прибутків [9, р. 34].

Слід зазначити, що підсумки перехідного періоду досить неоднозначні. З одного боку, безперечним досягненням є збереження миру, що, безумовно, в інтересах і Півдня, і Півночі. Було створено правову базу та відповідні політичні інститути, що забезпечили інтеграцію Півдня до загальнонаціональної політичної системи на правах широкої автономії, а також представництво інтересів і реалізацію прав його населення, передусім права на самовизначення. Разом з тим, автономізація Півдня не дозволила досягти іншої важливої мети (щонайменше для однієї зі сторін конфлікту) – зберегти єдність країни, зробити її привабливою для населення південних штатів. Недовіру, підозри і навіть ненависть, що накопичувалися десятиліттями так і не вдалося подолати. Тому автономізація фактично стала лише етапом на шляху цивілізованого «розлучення» двох частин Судану.

Це розлучення ще не гарантує ані «оздоровлення» державного організму Судану, який нарешті позбувся проблеми, що виснажувала його протягом усієї його історії, ані статусу успішної держави незалежному Південному Судану. Натомість для першого існує реальна загроза подальшої дезінтеграції, в якій відокремлення Півдня стане, так би мовити, лише «першою ластівкою». Другому пророкують статус ще однієї «failed state», яку вже зараз починають руйнувати міжплеменні конфлікти й тотальна корупція.

ЛІТЕРАТУРА:

1. История Востока : В 6 т. / Институт востоковедения РАН / Р.Б. Рыбаков (ред.) – М.: «Восточная литература» РАН, 1995 – Т. 6 : Восток в новейший период (1945 – 2000 гг.) / отв. ред. В.Я. Белокреницкий, В.В. Наумкин – М.: «Восточная литература» РАН, 2008 – 1095 с.
2. Mitchell C.R. Conflict Resolution and Civil War: Reflections on the Sudanese Settlement of 1972 / Christopher R. Mitchell // Center for Conflict Analysis and Resolution Working Paper №3, 1989 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://icar.gmu.edu/wp_3_mitchell.pdf
3. Тихомиров Н.К. Авторитаризм, демократические процессы и урегулирование внутрисуданских конфликтов / Н.К. Тихомиров // Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск двадцать седьмой). – М. : Институт Ближнего Востока, Институт Востоковедения РАН, 2006.
4. China's Thirst for Oil // International Crisis Group Asia Report № 153, 9 June 2008 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.crisisgroup.org/library/documents/asia/153_china_s_thirst_for_oil.pdf.
5. The Comprehensive Peace Agreement Between The Government of The Republic of The Sudan and The Sudan People's Liberation Movement / Sudan People's Liberation Army [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.aec-sudan.org/docs/cpa/cpa-en.pdf>.
6. The Interim National Constitution of The Republic of the Sudan 2005 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.sudan-embassy.de/c_Sudan.pdf

7. Sudan Energy Data, Statistics and Analysis - Oil, Gas, Electricity, Coal [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Sudan/pdf>.
8. Шуляк С.В. Незалежність Південного Судану: інтереси та позиції регіональних гравців // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Серія: Питання політології. – 2010. – № 912. – С. 265 – 272.
9. Sudan Whose Oil? Sudan's Oil Industry: Facts and Analysis, April 2008. – Р. 34 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ecosonline.org/reports/2008/dossier%20final%20groot%20web.pdf>.

УДК 321.02:303.224.74

О.В. ШАДРИНА

ЛАТЕНТНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

Шадріна Ольга Володимирівна – аспірант кафедри філософських і соціальних наук Севастопольського національного технічного університету

У статті аналізуються підходи до розуміння феномена латентності у суспільствознавчих науках. Виявляються основні напрямки в дослідженні політичної латентності, а також особливості її прояву в перехідних суспільствах.

Ключові слова: латентність, латентні функції, політична латентність, форми латентності.

В статье анализируются подходы к пониманию феномена латентности в обществоведческих науках. Выявляются основные направления в исследовании политической латентности, а также особенности ее проявления в переходных обществах.

Ключевые слова: латентность, латентные функции, политическая латентность, формы латентности.

In the article the approaches to understanding the phenomenon of latency in social sciences are analyzed. The main directions in the study of political latency, and also its manifestation in transitional societies are determined.

Keywords: latency, latent functions, political latency, forms of latency

© О. В. Шадріна, 2011

Політичний процес є центральною категорією політичної науки, що відображає динаміку політичного життя. Існує безліч як зарубіжних, так і вітчизняних наукових праць, присвячених дослідженню цього явища. Однак далеко не всі аспекти політичних процесів отримали теоретичну розробку. Так, широку розробку отримали відкриті за формою перебігу політичні процеси, у той час як латентний бік політичних процесів залишився поза увагою вчених.

Вважається, що відкритість політичних процесів забезпечується наявністю ефективних механізмів контролю політичної еліти з боку суспільства; домінуванням антрепренерської системи рекрутування політичних еліт; прозорістю діяльності основних суб'єктів політики та ін. Латентний політичний процес, у свою чергу, характеризується домінуванням прихованих аспектів політичної діяльності: зростанням ролі тіньових структур у соціально-політичній сфері, кулуарним принципом прийняття політичних рішень, корупцією тощо.

Перелічені прояви латентності у політиці в різний час досліджувалися українськими вченими, однак комплексних досліджень, присвячених проблематиці латентності політичних процесів, дотепер немає. У той же час актуальність дослідження латентності політичних процесів у перехідних політичних системах очевидна - політична практика перехідних суспільств підтверджує значну роль фактора латентності в їхньому функціонуванні. Можна стверджувати, що окремі приховані аспекти політичного процесу мають деструктивний характер і тим самим індукують складнощі в за-

вершенні модернізаційних процесів у перехідних суспільствах.

Метою даної статті є аналіз латентності як соціально-політичного феномена. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: проаналізувати підходи до розуміння латентності, що склалися у суспільствознавчих науках; визначити основні напрямки в дослідженні політичної латентності в роботах сучасних учених, а також виявити особливості її прояву в перехідних суспільствах.

Сьогодні поняття «латентність» використовується в природничих, технічних і суспільствознавчих науках. У медичних науках вивчаються латентні стадії хвороб; в юриспруденції - латентна злочинність; в конфліктології досліджуються латентні етапи кризи чи конфлікту; в соціології в рамках теорії девіантної поведінки вивчається явище латентної наркоманії; в менеджменті - латентність стратегічних рішень. Латентність як предмет дослідження політичної науки довгий час не користувалася увагою вчених. Таким чином, явище латентності не отримало належної розробки та не набуло чітких дескриптивних обрисів. Проаналізуємо підходи до розуміння латентності, що склалися в основних галузях суспільствознавства.

Одним з перших термін «латентність» у соціальному контексті застосував американський учений Р. Мертон (хоч сам термін був запозичений у З. Фрейда, який використав його зовсім в іншому ключі). Він виділяв «явні» і «латентні» функції соціальних інститутів. Дана типологія функцій була введена ученим для пояснення певних суспільних явищ, коли необхідно розрізнити очікувані і спо-

стережувані наслідки від невизначених і побічних. Р. Мертон пише: «В основі розмежування між явними і латентними функціями лежить наступне: перші відносяться до тих об'єктивних і навмисних наслідків соціальної дії, які сприяють пристосуванню або адаптації деякої певної соціальної одиниці (індивід, підгрупа, соціальна чи культурна система), другі належать до ненавмисних і неусвідомлених наслідків того ж самого порядку» [1, С. 427].

Латентні функції, на відміну від явних, незаплановані заздалегідь, носять ненавмисний характер і їх наслідки усвідомлюються не відразу і не завжди або і зовсім залишаються неусвідомленими до кінця. Часто на практиці деякі інститути продовжують існувати, хоч вони не тільки не виконують своїх функцій, але й деколи навіть перешкоджають їм. Це є доказом того, що в даного інституту існують приховані функції, які задовольняють потреби певних соціальних груп. Найчастіше подібне явище можна спостерігати серед політичних інститутів, у яких латентні функції розвинені в значній мірі [2, С. 218].

Інший не менш відомий американський соціолог П. Лазарсфельд, який зробив значний внесок у розвиток методології кількісних соціологічних досліджень, запропонував метод латентного аналізу для дослідження соціальних структур [3], [4]. Зокрема, даний метод був застосований П. Лазарсфельдом для аналізу міжособистісних відносин індивідів всередині певної групи, в тому числі й серед учасників виборчих кампаній у США.

Питання латентності знайшли відображення в роботах Т. Парсонса, який розглядав латентність як одну з умов збереження ціннісних зразків поведінки та регулювання напружень у соціальній системі. Збереження латентності соціальної структури, за Т. Парсонсом, виступає однією з чотирьох функціональних вимог до існування будь-якої соціальної системи: адаптації до фізичного оточення, досягнення цілей та інтеграції її елементів. Виконання функції підтримки латентності соціальної структури має здійснюватися культурною підсистемою суспільства через соціалізацію та, зокрема, через інститут сім'ї.

Роботи класиків соціології демонструють багатогранність поняття «латентність». В даний час кількість підходів до розуміння латентності значно збільшилася. Представляє інтерес класифікація латентності запропонована українським дослідником І.П. Рущенком. На його думку, «в соціальних науках дослідник має справу з чотирма видами латентних процесів. Перший вигляд - це явища до запитання... - реальні процеси і проблеми суспільства, які через штучні зовнішні перешки, установки, обмеження тимчасово випадають зі сфери науки, але можуть бути актуальні в процесі політичних і культурних змін» [5, С. 75].

Наступний різновид латентності - це «віртуальна латентність», яка «пов'язана із специфікою процесу наукового мислення. Мається на увазі право на гіпотезу, сміливе і парадоксальне припущення, тобто на «річ», цілком породжену свідомістю дослідника. Гіпотеза автоматично створює латентну

ситуацію, яка існує апіорі і вимагає подальшої перевірки, верифікації, зв'язування з дійсністю». Третій вид - «інструментальна латентність», «коли дослідник «кінчиками пальців» відчуває новий соціальний пласт, але до певного часу він йому недоступний». Існує і четвертий вид латентності - класична, «здатна акумулювати, з одного боку, всі види латентності, з іншого - є специфічною; вона об'єднує процеси, які належать до суспільно небезпечних і небажаних явищ і, як правило, знаходяться під контролем соціальних інститутів, держави.

Очевидно, що другий і третій види латентності мають місце в процесах пізнання. З соціальним контекстом безпосередньо пов'язані перший та четвертий види латентності в класифікації І.П. Рущенка, причому «латентність до запитання» нерідко є штучною, що створюється певними групами або інституціями.

У цілому процес виникнення латентності можна ілюструвати за допомогою моделі «латентного соціального процесу», яку запропонував зазначений учений. Латентність розуміється як особливий вид соціального поля, типологізуючими ознаками якого є: діяльність, пов'язана з порушенням норми (суспільно-небезпечні види девіантної поведінки); негативне ставлення до зазначеної діяльності оточення, контроль за діяльністю державних (громадських) структур; застосування санкцій, які породжують мотиви систематичного блокування агентами поля інформаційних потоків, що в сукупності й дає ефект «темної сторони Місяця». Існує «вхід» у поле та «вихід» з нього, які визначаються в термінах простору, часу, соціального факту. Головний критерій «входу» - соціальний факт, пов'язаний з порушенням певного виду норми; він доповнюється вказівками на час і місце вчинення дії. Агент може «переходити» з одного простору в інший, цей момент пояснює, як поле, що укривається від стороннього погляду, може існувати поряд зі «звичайними» полями [5, С. 77].

Подібна модель латентного соціального процесу тісно пов'язана з девіантними формами поведінки соціальних агентів, наприклад зі злочинністю. Так, в юриспруденції фактор латентності достатньо вивчений, а його значення було оцінено бельгійським статистом А. Ж. Кетле. На його думку, все відоме щодо кримінальної статистики не представляло б ніякої цінності, якби не припускалося, що існує майже незмінне співвідношення між злочинами зареєстрованими і судимими і всією невідомою сумою здійснених злочинів. Це відношення є необхідним, і якщо воно б не існувало насправді, то все дотепер встановлене на підставі даних кримінальної статистики було б помилковим та безглуздим.

У Юридичній енциклопедії в рамках кримінології латентність визначається як властивість злочинності, що виражається в неповноті її офіційної реєстрації. Тут же наводяться види латентної злочинності: 1. природна латентна злочинність, що має місце внаслідок дії об'єктивних чинників неповноти реєстрації злочинів (непоінформованість потерпілого, обмежені можливості ініціативного розкриття і розслідування злочинів тощо); 2. штуч-

на латентна злочинність, що є наслідком необґрунтованого ухилення або недбалого відношення до реєстрації злочинів; 3. «прикордонна» латентна злочинність, що є наслідком помилкової або навмисно неправильної кваліфікації тяжчого злочину як менш тяжкого [6].

Говорячи про латентності в рамках кримінології, ми маємо справу зі статистичною латентністю. Цей тип латентності виділяється у більш розширеній класифікації, що була запропонована російським дослідником В.П. Козирьковим [7]. Поряд зі статистичною латентністю, яка виникає як наслідок того, що статистика фіксує тільки щось середнє, масове, учений виділяє історичну латентність, яка залежить від здатності сучасної культури сприймати й освоювати історичний досвід, відкладаючи його в актуальній соціальній пам'яті. Інший тип латентності – соціетальний – має на увазі дії соціальних агентів, які позбавлені якості суб'єктності в рамках двошарового соціального простору. Природна латентність властива областям життя суспільства і особи, які мають закритий від розголосу і втручання публічних інститутів спосіб існування. Наприклад, партикулярна латентність як різновид природної латентності властива особистому життю людини. Разом з природною латентністю існує й інструментальна латентність, під якою розуміються такі приховані соціальні явища, виявлення яких носить залежний від вживаних наукових методів і вимірjuвальних інструментів характер.

Ще однією формою латентності, що виникає на основі інструментальної латентності, є соціальна анонімність. Приховання інформації може здійснюватися за ідеологічними міркуваннями, коли приховують значущі соціальні факти для того, щоб мати можливість маніпулювати поведінкою мас, створювати мобілізаційні міфи тощо. У свою чергу соціальна анонімність трансформується в перетворену латентність, яка є обертанням існуючих закономірностей розвитку культури, що об'єктивно проявляють себе в одній формі, але суб'єктивно репрезентуються в абсолютно іншій формі.

Ця класифікація латентності завершується її культурним типом, оскільки, на думку В.П. Козирькова, латентність носить універсальний характер. Визначена форма латентності інтегрує всі перелічені форми і дозволяє розглянути суспільство в цілісному вигляді.

Серед багатьох форм латентності в політичних процесах перехідних систем досить часто простежується інструментальна латентність. Ця форма латентності виявляється при реалізації технологій формуючої соціології, зокрема при побудові політичних рейтингів на користь певної політичної сили або конкретного лідера, в результаті якої може відбуватися перекичування реальних фактів. Також у результаті застосування технологій створення іміджу в окремих випадках виникає така соціальна реальність, що навіть її носії втрачають критерій, за яким можна було б відрізнити шутливо створений і справжній образи.

Слід зазначити, що інструментальна латентність розглядається не тільки в рамках соціології, але й у науках, що отримали розвиток на пострадян-

ському просторі порівняно недавно. Так, у менеджменті використовується поняття латентності. У колективній праці Ю.П. Воронова і А.П. Доброва «Латентність стратегічних рішень і нові інструментальні засоби» акцентується увага на латентності як аспекті процесу прийняття управлінських рішень. Дослідники вказують, що під латентністю стратегії розуміється неявний характер вказівок на конкретні стратегічні рішення, прихованість її за описом ситуації, що склалася або в прогнозі» [8, С. 25].

В економічній теорії звертає на себе увагу концепція Т. Веблена, що має маркетингове значення. Американський учений, вивчаючи латентні функції придбання, накопичення та споживання, прийшов до наступного парадоксу: люди купують дорогі товари не тому, що дорогі товари перевершують за якістю інші, більш дешеві товари, а саме тому, що вони дорогі і символізують «фінансову силу», «високий соціальний статус». Виробництво предметів споживання виконує й латентну, приховану функцію – задовольняє потребу людей у підвищенні власного престижу. Т. Веблен пише: «Похвальним є споживання дорогих товарів, а також товарів, які містять у собі суттєвий елемент вартості понад вартість витрат, що роблять товари придатними для ефективного використання за очевидним фізичним призначенням. Ознаки зайвої дорожнечі в товарах зв'язуються, отже, з гідністю – вони є ознаками того, що товари можуть дуже ефективно використовуватися в непрямих цілях, яким повинно служити споживання» [9, С. 174]. Виходить, що демонстративне споживання «вищих», а не «нижчих» товарів дозволяє індивіду підтвердити високий соціальний статус.

Такими є загальні підходи до розуміння латентності у соціальних науках. Однак існує ще й політичний аспект латентності, що вимагає детального аналізу. Сьогодні одним з найбільш поширених підходів до розуміння латентності політичних інститутів і процесів є конспірологічний підхід. Ключовим об'єктом дослідження в рамках цього напрямку виступає діяльність закритих політичних еліт. У даному контексті латентність досліджена в роботах російського ученого О.Г. Дугіна та українського – М.І. Сенченка.

О.Г. Дугін зазначає, що понад усе конспірологічний підхід є характерним для аналізу політичних процесів. Тут конспірологія отримує широку і вдячну масову підтримку. У силу того, що влада навіть у демократичних суспільствах, завжди віддає перевагу конфіденційності – більшість політичних рішень приймаються за зачиненими дверима, і ніколи ЗМІ не можуть по-справжньому проникнути за цю завісу. Цілковито реальна і прагматично зрозуміла зона тіні розростається в активних спостерігачів до неймовірних розмірів: так народжуються міфи про всілякі «змови», складаються системи «окултних коренів» і «таємних зв'язків», з'являються чутки про «зловісні таємні товариства» і «агентів впливу».

У прикладній політології та політичній журналістиці конспірологічний метод набув значного поширення: найчастіше спостерігач і коментатор

дій влади не знає всього підґрунтя того, що відбувається, і добудовує невідомі ланки або факти волюнтаристично - «теорія змови» у цьому безцінний помічник. Якщо між одним політичним діячем чи подією та інших немає ніякого явного та прозорого зв'язку, а їх треба (за логікою статті або коментаря) пов'язати між собою, напрошується конспірологічний метод: «цей зв'язок є, але він прихований», це «таємний зв'язок», а якщо цей зв'язок самі головні герої публічно заперечують, то тим самим вони тільки підтверджують здогадку про його існування [10, С. 7].

М.І. Сенченко услід за О.Г. Дугінін аналізує латентні структури світової політики. Дослідник представляє в своїй роботі історію діяльності «таємних товариств», описує технології руйнування СРСР, аналізує вплив латентних структур на соціально-економічні та політичні процеси у світі.

Зокрема, М.І. Сенченко наголошує на впливі світових латентних структур на політичну ситуацію в Україні та зауважує про небезпеку, яка йде від цих структур, національному розвитку країни. «Вийшовши на дорогу до європейської спільноти (не в європейський дім), українські політики ідеалізують західне суспільство, бо надзвичайно мало знають про політичні сили, які рухають європейську й світову політику. Ми маємо переглянути свої погляди, зважаючи на те, що кожна західна країна, кожен політик цих країн дбають тільки про власні інтереси, а для їх досягнення використовують різноманітні таємні чи тіньові структури. Особливо багато їх у Сполучених Штатах Америки, які за кількістю видимих і таємних організацій утримують лідерство у світі. Масонські ордени, фінансові структури, міжнародні релігійні організації й секти досить продуктивно управляються латентними (невидимими) правителями і визначають шляхи історичного розвитку людства» [11, С. 3].

Конспірологічний підхід до пояснення латентності в політиці знаходимо в роботі українського ученого С.І. Тихомирова. Ним було сформульовано ряд положень про ступінь латентності політичних систем перехідного типу та достовірність політичної інформації, що розповсюджується в них. Спираючись на інформаційно-ентропійну модель Є. Седова (докладний опис застосування цієї моделі до пояснення політичного процесу міститься в роботах О. О. Чемшита [12], О. М. Максимової [13] та ін.), С.І. Тихомиров прийшов до висновків:

1. Якщо критерій контрольованості / неконтрольованості національних ресурсів політичної еліти знаходиться на початку циклу інформаційно-ентропійної моделі Є. Седова (централізація ресурсів істотно менше 80%), то вона знаходиться під контролем вищестоящої конспірації.

2. Якщо критерій Є. Седова не збільшується, то ступінь латентності, тобто розбіжність між модельним і реальним станами політичної системи, зростає.

3. Якщо система, що розвивається за критерієм Є. Седова, знаходиться ближче до кінця циклу (централізація ресурсів істотно більше 80%), то її еліта політично незалежна, при цьому вона відчу-

ває тиск з боку зовнішньої конспірації [14, С. 151-152].

Таким чином, визначені положення свідчать про те, що політичний процес у перехідних системах, на відміну від розвинених демократій, характеризується високим ступенем латентності. Політична система, функціонування якої детермінується подібною характеристикою, має низький рівень керуваності і ефективності. Латентність у даному випадку розглядається як негативне явище.

Аналіз латентності та її вплив на конкретну політичну ситуацію представлений у роботі В.О. Турнаєвої [15]. Дослідниця аналізує політичну кризу в Угорщині 2006 р. з точки зору теорії латентності І.П. Рущенка та В.П. Козирькова і приходять до висновку, що в політичній ситуації, яка склалась у той час, простежуються прояви латентності «до запитання» і такої форми латентності, як «соціальна анонімність». Відносно причин політичної кризи в Угорщині висувуються гіпотези про інспірування її внутрішньонаціональною опозицією чи конспірацією міжнародного рівня.

Очевидно, що в більшості політологічних праць, присвячених питанням латентності, ключовим елементом аналізу виступає феномен змови. Єдиного підходу до типологізації зазначеного феномена не існує, оскільки уявлення дослідників про цілі та джерела змови в значній мірі залежать від їхньої суб'єктивної точки зору. Проте загальну сутність змови чітко позначили українські дослідники І. Коломієць і С. Оленюк. На їх думку, «ускладнення людського буття, зростання політичних, економічних та інтелектуальних потреб неминує призводити до зіткнення конкуруючих груп і, як наслідок, до можливої координації зусиль, метою яких є здобуття переваг та їх утримання. На загал, уявлення про змову викристалізувалось у наступне - група індивідів, що, завдяки спільності інтересів намагаються досягти певного, заздалегідь визначеного результату, що за своєю природою неприйнятний для інших груп [16].

Таким чином, у роботах, де акцентується увага на феномені змови, розглядається лише один з аспектів латентності. Справа в тому, що поняття «змова» вужче, ніж поняття «латентність» і співвідноситься з ним як причина та наслідок. У такому випадку, змова певних соціальних чи політичних суб'єктів виступає в якості джерела латентності. Таким чином, у сукупності розглянутих робіт є відображенням лише один з аспектів політичної латентності.

Комплексний підхід до трактування латентності в політиці має місце в роботах українського дослідника В. Курілла. Учений визначає латентну політику «як особливу, закриту від висвітлення сферу політичної життєдіяльності людей, пов'язану із реалізацією прихованих інтересів або використанням таємних методів здобуття, утримання та використання влади, а також забезпечення безпеки та самозахисту політичної системи і суб'єктів політики, суспільства в цілому, непрозорий тип відносин між людьми, суспільством та державою» [17, С. 17].

Більше того, В. Курілло обґрунтовує необхідність формування спеціальної галузі політичної науки -

латентології. Формулюючи базові основи політичної латентології, учений позначає специфічні напрями латентної політики: політична розвідка та контррозвідка, інформаційно-психологічні операції, «силові» операції, таємна дипломатія, прихований вплив на політичних опонентів/конкурентів, маніпулювання тощо. Також у його статті «Про деякі базові засади латентології як науки» [18] пропонуються такі критерії класифікації латентної політики, як її характер і зміст завдань, відношення до чинного законодавства; ступінь дотримання морально-етичних норм тощо.

Поряд з науковими роботами В. Курілло представляє інтерес підхід до трактування політичної латентності визначений російським дослідником В.В. Скоробогачьким. Аналізуючи російські політичні процеси, В.В. Скоробогачький виділяє ряд латентних функцій політики, серед яких:

1. широке зростання тіньового сектора в політичному просторі;
2. монополізація демократичних процедур партією влади;
3. архаїзація влади;
4. корупція [19].

На деструктивний характер латентності вказує й інший російський дослідник Р. Капелюшков. Латентність породжується в результаті неузгодженості між формальними і неформальними елементами в соціальних інститутах. На його думку, слід говорити «про деформації інституційного простору

перехідних суспільств, оскільки формальні «правила гри» відходять на інший план, поступаючись місцем неформальним мережевим відносинам. У кінцевому рахунку це зрушення - від формальних інститутів до неформальних, від явних контактів до неявних, від стандартних трансакцій до персоналізованих операцій - визначає їх інституційну структуру» [20, С. 143].

Аналіз основних підходів до розуміння латентності дозволяє зробити наступні висновки:

1. Найбільш широку розробку феномен латентності отримав у соціології, в той час як у політичній науці він виявився менш розробленим. У дослідженнях, присвячених політичній латентності, переважає конспірологічний підхід, де одиницями аналізу виступають, як правило, політичні еліти. Механізми виникнення та відтворення латентності на рівні політичних інститутів і процесів дотепер залишаються найменш розробленим аспектом.

2. Латентність виконує ряд конструктивних функцій у суспільстві, і є природною для окремих сфер суспільного життя. Поряд з цим існує і деструктивний аспект латентності, проявами якого рясніє політична сфера, особливо в перехідних суспільствах. Розростання латентності в політичному просторі різко знижує ефективність політичних інститутів. Звідси випливає, що питання про допустимі межі латентності, у яких політична система здатна нормально розвиватися, залишається відкритим.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мертон Р. Явные и латентные функции / Р. Мертон // Американская социологическая мысль: Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц: Тексты / Сост. Е.И. Кравченко: Под ред. В.И. Добренко. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. - С. 379-448.
2. Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России / С.С. Новикова. - М.: Московский психолого-социальный институт; - Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. - 464 с.
3. Лазарсфельд П.Ф. Релевантность социологии / П.Ф. Лазарсфельд // Философия и методология эмпирической социологии / Под ред. Л. Ионина. - М.: ГУ-ВШЭ, 2004. С.184-202.
4. Лазарсфельд П.Ф. Латентно-структурный анализ и теория тестов / П.Ф. Лазарсфельд // Математические методы в социальных науках. - М.: Прогресс, 1973. С. 42-53.
5. Рущенко И.П. Латентные социальные процессы: теоретические и практические аспекты исследования наркомании / И.П. Рущенко // Социологические исследования - 1999. - № 10. - С. 74 - 85.
6. Латентность преступности, виды. [Электронный ресурс]. - Электрон. текстовые данные (24 576 bytes). - Национальная юридическая энциклопедия. - Режим доступа: <http://determiner.ru/dictionary/208/word/%CB%E0%F2%E5%ED%F2%ED%EE%F1%F2%FC+%EF%F0%E5%F1%F2%F3%EF%ED%EE%F1%F2%E8+%E2%E8%E4%FB/> Monday, January 10, 2011, 12:45:37.
7. Козырьков В. П. Латентный характер современной социокультурной трансформации / В.П. Козырьков // Социология социальной трансформации. Материалы Международной научно-практической конференции, 4-6 марта 2002 г. Н. Новгород: Изд-во «НИСОЦ», 2003. - Н. Новгород: Изд-во «НИСОЦ», 2003. - С. 225-232.
8. Воронов Ю. П., Добров А. П. Латентность стратегических решений и новые инструментальные средства / Ю.П. Воронов, А.П. Добров. - Новосибирск: ИЭиОПП СО РАН, 2005. - 124 с.
9. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. - М.: Прогресс, 1984. - 367 с.
10. Дугин А.Г. Конспирология. Наука о заговорах, секретных обществах и тайной войне / А.Г. Дугин. - М.: РОФ «Евразия» 2005. - 624 с.
11. Сенченко М.І. Латентні структури світової політики: Нариси з конспірології / М.І.Сенченко. - К.: МАУП, 2005. - 312 с.
12. Чемшит А.А. Государственная власть и политическое участие / А.А. Чемшит. — К.: Украинский центр духовной культуры, 2004. - 528 с.
13. Максимова О.М. Політична участь у контексті модернізації: методологія дослідження / О.М. Максимова // Науковий вісник «Гілея»: історія, філософія, політологія. - №4. - Миколаїв, 2005. - С. 177-190.
14. Тихомиров С.И. О природе латентности политических процессов в переходных обществах / С.И. Тихомиров // Государственная власть и политическое участие: материалы международной научной конференции / Редкол.: Ю.А. Бабинов и др. - Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2003. - С. 148-152.
15. Турнаева В.А. Политический кризис осени 2006 года в Венгрии и проблема латентности политического процесса / В.А. Турнаева // Вестник СевНТУ. Вып. 77: Политология: Сб. науч. тр. / Редкол.: П.И. Артюх (отв. ред.) и др.; СевНТУ. - Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2006. - С.52-60.
16. Коломієць І., Оленюк С. Антиконтентні узгоджені дії суб'єктів господарювання як складова феномена змови / І. Коломієць, С. Оленюк [Електронний ресурс]. - Электрон. текстовые данные (582638 bytes). - Антимонопольный комитет Украины - Режим доступа: http://www.amc.gov.ua/amc/control/uk/publish/article%3fshowHidden=1&art_id=144545 Thursday, April 14, 2011, 00:31:08.
17. Курілло В.Є. Латентна політика як соціальне явище / В.Є. Курілло // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 23. Вип. 10. Політичні науки. - Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2002. - С. 13-17.
18. Курілло В.Є. Про деякі базові засади латентології як науки / В.Є. Курілло // Політичний менеджмент. - 2004. - №1. - С. 53-62.

19. Скоробогачкий В.В. Власть и политика в современной России / В.В. Скоробогачкий [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые данные (30883 bytes). – ЧиновникЪ. uara.ru – Режим доступа: <http://chinovnik.uara.ru/modern/article.php?id=174>. Saturday, March 12, 2011, 18:07:02.
20. Капелюшков Р. «Где начало того конца»? (К вопросу об окончании переходного периода в России) / Р. Капелюшков // Вопросы экономики. - 2000. - № 1. - С. 138-156.

УДК 321.342

А.О. ХМЕЛЬНИКОВ

ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ РЕГІОНАЛЬНИМ РОЗВИТКОМ: ПЕРСПЕКТИВА ІНКОРПОРАЦІЇ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ

Хмельников Артем Александрович – здобувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Стаття вивчає управлінський потенціал місцевого самоврядування у контексті політичного управління регіональним розвитком. Розглядаються нормативно-правові і організаційні засади інноваційного реформування регіонального розвитку. Визначаються конкретні організаційні форми підвищення ефективності політичного менеджменту на регіональному рівні.

Ключові слова: політичне управління, регіональний розвиток, місцеві громади, місцеве самоврядування, агентство регіонального розвитку

Статья изучает управленческий потенциал местного самоуправления в контексте политического управления региональным развитием. Рассматриваются нормативно-правовые и организационные основы инновационного реформирования регионального развития. Определяются конкретные организационные формы повышения эффективности политического менеджмента на региональном уровне.

Ключевые слова: политическое управление, региональное развитие, местные общины, местное самоуправление, агентство регионального развития

Article examines the management capacity of local government in the context of the political management of regional development. We consider the legal and organizational basis for an innovative reform of regional development. Determined by the specific institutional forms of political management efficiency at the regional level.

Keywords: political governance, regional development, local communities, local government, regional development agency

© А.С. Мельников, 2011

Постановка проблеми у загальному вигляді

Дослідження політичних процесів і інститутів у сучасній Україні потребує осмислення середнього рівня управлінської ланки та її зв'язку із сучасною політичною структурою. Розробка моделей оптимізації демократичного розвитку передбачає побудову раціональної взаємодії між громадським сектором і органами управління. У світовій практиці цей елемент найбільш повно реалізований в інститутах місцевого самоврядування. Місцеві громади мають виконавчі і представницькі органи управління, які наближені до потреб мешканців поселень і поєднують як управлінську, так і репрезентаційну функції щодо політичних позицій і уподобань населення певної території. Проте цим не вичерпується значення інституту самоврядування для політичного процесу. Організація управління регіональним розвитком передбачає наявність ефективних засобів, які б враховували одночасно загальнодержавні і місцеві пріоритети. В сучасних умовах цей процес дещо ускладнений через брак досвіду інформаційних і фінансових умов.

Водночас залучення інституту місцевого самоврядування до реалізації стратегії інноваційного розвитку регіонів, на нашу думку, може призвести до підвищення ефективності регіональної управлінської ланки, якнайповнішої реалізації

потреб населення того чи іншого регіону. В сучасній Україні існує трирівнева структура місцевого самоврядування, яка включає місцеві громади, районний і обласний рівні. Проблемою даної статті, яка не знайшла вирішення у сучасній політичній науці, є механізми узгодження і координації дій структур місцевого самоврядування, які мають на меті забезпечення сталого розвитку регіонів, як значних територіальних одиниць. Тому інтереси підвищення ефективності політичного управління регіональним розвитком передбачають з'ясування управлінського потенціалу інститутів управління місцевими громадами.

Вагомий внесок у вивчення проблем регіонального розвитку та ролі місцевого самоврядування у цьому процесі зробили В. Керецман, М. Лендьял, Є. Кіш, Ю. Продан, І. Студенніков. Аналіз закордонного досвіду управління регіональним розвитком здійснювали вітчизняні та зарубіжні вчені, серед яких найбільший внесок зробили В. Керецман [1], Є. Кіш [3], М. Лендьял [7], Ю. Продан [10], І. Студенніков [12]. Їхні розвідки приводять до висновку, що моделі управління регіональним розвитком у кожній країні є особливими. Це обумовлено тим, що його організаційно-правова форма визначена національним законодавством і обумовлена національним процесом історичного розвитку.

ку. Разом з тим, зазначена у статті проблематика є надзвичайно актуальною і потребує подальших наукових розробок. У цьому зв'язку метою запропонованої статті є з'ясування ролі інститутів місцевого самоврядування як засобу забезпечення політичного управління регіональним розвитком.

Основний зміст

Інституційне забезпечення політичного управління регіональним розвитком відіграє одну з провідних функцій під час адміністративно-територіальної реформи, яка триває у нашій державі. Основою результативного регіонального розвитку може бути лише постійне організаційно-правове вдосконалення відносин між суб'єктами управління, які діють на території.

Основою політико-інституційного, правового й організаційного забезпечення дії системи політичного управління регіональним розвитком повинна виступати теорія регіонального розвитку. Стосовно теоретичних підходів до вирішення проблеми В. Ю. Керецман виділяє дві основні точки зору вчених, які досліджують проблеми регіонального розвитку, виходячи з різних поглядів на теорію регіонального управління: перша група вважає, що треба розробити єдину універсальну теорію регіоналістики, яка б інтегрувала в собі всі самостійні напрямки знань стосовно регіонів; друга група заперечує існування єдиної теорії [2, с. 7-8].

Серед сучасних теорій існують також і такі, які спрямовані на аналіз місця і ролі регіону у процесах організації та управління економічним регіональним розвитком. Одна з таких теорій – теорія нового регіоналізму, яка, на думку М. Лендзель, має бути «третім шляхом» поряд з теоріями неокейнсіанства та неокласичними теоріями щодо концептуального погляду на місце і роль суб'єктів регіонального розвитку [7, с. 67].

У цьому зв'язку визначення сучасного стану наукового дослідження і правового забезпечення політичного управління регіональним розвитком доводить, що основою трансформації ролі регіону та регіонального розвитку у сучасних територіальних системах може бути низка сучасних теорій, одна з яких – «теорія нового регіоналізму», в якій регіон сприймається як явище, що виступає самостійним суб'єктом у транскордонних, міждержавних та інших відносинах.

У контексті політичного управління важливим є не просто законодавче визначення «регіону» і проведення його класифікації, а встановлення місця, яке займає регіон у територіальному устрої держави. В Україні окремою частиною може виступати будь-яка адміністративно-територіальна одиниця: область, район, місто, селище, село і навіть район у місті, але не кожна з них є регіоном. З цього приводу в «Юридичній енциклопедії» зазначено, що «адміністративно-територіальні одиниці поділяються на населені пункти та регіони». Регіони, у свою чергу, поділяються на області, райони, Автономну Республіку Крим [13, с. 56]. Аналогічний підхід щодо видів регіону запропоновано в підручнику з конституційного права за редакцією професора В. Ф. Погорілка, де до регіонів віднесено області, райони, Автономну Республіку Крим [4, с. 612].

З погляду вітчизняної юридичної науки, віднесення до поняття «регіон» усіх суб'єктів територіального устрою є правильним і основою такого підходу є його формально-юридичне закріплення. Так, ст. ст. 132, 133 Конституції України визначили адміністративно-територіальну систему [5]. Термін «регіон» використано у ст. 132, але конкретне визначення до цього поняття не наведено. На жаль, дефініцій цього поняття немає також і в законах України.

Поняття «регіон» досить детально характеризується в Концепції державної регіональної політики, яка затверджена Указом Президента України від 25 травня 2001 № 341 [6]. У даному нормативно-правовому акті «регіон» виступає ключовим поняттям щодо визначення напрямку державної регіональної політики. Авторами Концепції до регіонів було віднесено Автономну Республіку Крим, області та міста Київ і Севастополь, але прямого визначення цієї категорії надано не було. Важливо підкреслити, що за цим визначенням до регіонів відносять міста.

Проектом Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України» вказано, що «регіон – це частина території України, яка є адміністративно-територіальною одиницею та утворена з метою здійснення державної політики щодо збалансованого розвитку територій, об'єднує райони та міста-райони, забезпечує реалізацію спільних інтересів цих районів та міст-районів, надання їх населенню визначеного законом спеціалізованих адміністративних, соціальних та культурних послуг, які об'єктивно не можуть бути надані у районах та містах-районах. Регіонами є такі адміністративно-територіальні одиниці: Автономна Республіка Крим, області, міста-регіони. При визначенні адміністративного центру регіону враховується доступність до зазначеного адміністративного центру для жителів районів та міст-районів, які входять до складу цього регіону» [8, ст. 13]. Таким чином, з'явилася нова політична ланка системи місцевого самоврядування – місто-регіон, громада, до якої входить хоча б одне місто, чисельність населення якого становить не менше 750 тис. жителів, забезпечених послугами в обсязі, визначеному законом для громади, району та регіону. До міст-регіонів належать міста із спеціальним статусом – Київ та Севастополь. Місто-регіон адміністративно не входить до складу району та регіону, в межах яких воно знаходиться [8, ст. 11].

Отже, при з'ясуванні поняття і сутності політичного управління регіональним розвитком встановлено, що регіон виступає структурою комунікації всіх територіальних громад з бурхливим економічним ринком у світі.

У цьому зв'язку позначимо три основні моделі взаємодії держави та місцевого самоврядування по відношенню до регіонального політичного управління: 1. держава та місцеве самоврядування здійснюють імперативний вплив на суспільні відносини (прямий вплив) шляхом встановлення лише конкретної безальтернативної поведінки об'єкта; 2. держава і місцеве самоврядування здійснюють імперативно-диспозитивний вплив шляхом вста-

новлення меж і дозволу обрати форму поведінки у цих межах; 3. держава і місцеве самоврядування не впливають на суб'єкт і надають йому свободу у виборі своєї поведінки, але при цьому здійснюють нагляд за цією поведінкою з метою забезпечення загальнодержавних інтересів. У третьому варіанті суб'єкти господарювання застосовують саморегулятивні форми у процесі життєдіяльності. Всі ці три форми державної діяльності і є трьома вичерпаними формами державного управління.

Структура і система політичного управління регіональним розвитком в Україні представлена трьома рівнями: системою суб'єктів загальнодержавного політичного управління регіональним розвитком, системою суб'єктів регіонального політичного управління, системою місцевого самоврядування. При цьому кожний суб'єкт (група суб'єктів) управління створює самостійну систему.

Таким чином, можна зробити висновок про існування наступних організаційно-правових моделей політичного управління: регіональна адміністрація центральної влади; місцеве (регіональне) самоврядування; змішана система перших двох варіантів; делегування функції управління регіональним розвитком спеціальним суб'єктам управління (інститути управління спеціальними територіями, нетрадиційні організаційно-правові форми, агентства регіонального розвитку, державні, напівдержавні, приватні підприємства або установи).

Особливу увагу у формуванні моделей політичного управління регіональним розвитком привертає досвід Великобританії, де в другій половині 90-х років XX ст. відбувся процес реформування системи регіонального управління та перегляду відносин уряду країни з місцевою владою. Важливим реформаційним кроком було прийняття Акта про агентства регіонального розвитку у 1998 році (Region Development Agency Act 1998 – далі AARP) [14], який визначив завдання, структуру та спосіб організації агентств розвитку у восьми регіонах Англії (регіональне управління у Шотландії, Уельсі та Північній Ірландії, як регіони, що не входять до складу Англії і існують як автономні одиниці у складі Великобританії, було реформовано відповідно до Нового проекту позаанглійської території Лейбористської партії 1997-2002 р.р. (the New Labour Project outside England) [14].

Агентства регіонального розвитку Великобританії виступають як особливі інституції, які не є у чистому вигляді публічною установою і побудована як корпоративна інституція (п.п. 2 п.1. частини 1 AARP) [14]. Корпоративність полягає у тому, що учасниками регіонального агентства виступають три групи суб'єктів: загальнонаціональний Департамент торгівлі та промисловості, всі органи місцевого самоврядування регіону та інші засновники (це можуть бути представники бізнесу, громадських установ, інших організацій у регіоні). Важливим є те, що формально Державний секретар призначає всіх цих членів агентства, голову агентства і його заступника [14]. У такий спосіб у британській системі управління регіональним розвитком поєднуються принципи централізації, децентралізації та корпоративності. Через них реалі-

зується принцип партнерства центральної влади і регіональних бізнес-структур.

Тому окреслення організаційних та правових особливостей функціонування місцевого самоврядування у процесі політичного управління регіональним розвитком у зарубіжних країнах дозволило встановити, що всі суб'єкти регіонального управління можна поділити на наступні різновиди:

- суб'єкти управління, створені у формі структур «регіональної співпраці» (до такої організаційно-правової форми можна віднести структури, які створюються на пайових засадах у вигляді корпорації або господарського товариства, яке може бути засновано як державними, так і недержавними структурами та здійснює управління територіальним розвитком на підставі договору з органом публічної влади);

- нетрадиційні суб'єкти управління (до цього кола суб'єктів відносимо специфічні структури, які у законах та в управлінській практиці зарубіжних країн набули статусу державних інституцій (установ): агентства регіонального розвитку, бізнес-інкубатори, центри розвитку регіону тощо);

- суб'єкти управління, які створюються для адміністрування спеціальних економіко-правових територій: вільних економічних зон, спеціальних територій, кластерів, агломерацій тощо;

- традиційні (класичні) органи управління (група суб'єктів регіонального управління представлена регіональними органами публічної влади: органи виконавчої влади (регіональні адміністрації, уряди тощо), представництва центральних органів державної влади на місцях, органи місцевого самоврядування (регіональні представницькі органи та їх виконавчі органи).

Особливу роль у формуванні дійового політичного управління регіоном відіграють інститути місцевого самоврядування. Інноваційними формами цих інститутів, які беруть участь у процесі управління регіональним розвитком, на нашу думку, є саме агентства регіонального розвитку.

Для впровадження моделі агентств регіонального розвитку в Україні необхідно здійснити низку суттєвих реформаційних кроків, а саме:

- створити законодавчу базу для вітчизняних агентств регіонального розвитку;

- визначити їх місце у системі державного управління: структурне місце, компетенція, відповідальність;

- виробити особливу організаційно-правову форму;

- створити фінансову основу для діяльності агентств регіонального розвитку: бюджети і механізми залучення коштів (відсотки від інвестицій та спорудження об'єктів нерухомості);

- створити кадрове забезпечення першокласними менеджерами для роботи в агентах регіонального розвитку.

Таким чином, інноваційні інститути, на відміну від традиційних (представницьких колегіальних рад, регіональних адміністрацій), здатні ефективно впроваджувати регіональну політику завдяки власній господарській гнучкості. Як суб'єкти політичного управління вони можуть займати місце

основного суб'єкта управління або факультативного. Використання інноваційних інститутів надає можливість використати додатковий потенціал політичного менеджменту у системі державного управління.

Функцію політичного управління регіональним розвитком здатне забезпечити агентство регіонального розвитку, яке є спеціалізованим комунальним унітарним підприємством, що має внутрішню будову та компетенцію у вигляді делегованих функцій.

Відповідно до цього необхідно сформулювати низку обов'язкових законодавчих приписів, які формують необхідні і достатні умови функціонування агентства регіонального розвитку завдяки прийняттю спеціального закону «Про агентства регіонального розвитку» або створення відповідних корпоративних товариств на підставі рішень місцевих рад та уповноважених державних інституцій. Останній механізм потребує внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо питання формування відповідних основ та механізмів діяльності.

Висновки

Проведений аналіз свідчить, що ланка місцевого самоврядування в сучасній Україні і світі є вагомим ресурсом підвищення ефективності політичного управління регіональним розвитком. Передумовою залучення управлінського і соціально-політичного регіонального розвитку є децентралізація управління територіальними громадами, яка у своєму реальному втіленні передбачає створення мережі місцевих центрів управління, між якими мають бути встановлені горизонтальні зв'язки. У цих мережах відбувається обмін відомостями щодо найбільш ефективних моделей управління, створюються передумови для стан-

дартизації і уніфікації дій з метою забезпечення соціально-економічного розвитку. Управлінський рівень району і області, забезпечуючи політичний менеджмент, спрямований на координування зусиль із забезпечення соціально-економічного розвитку. Водночас впровадження цілісної державної політики у різних сферах життєдіяльності суспільства пов'язане з ефективним моніторингом виконання прийнятих рішень, а також збиранням пропозицій щодо інформації з місць для створення повної картини під час прийняття нових управлінських рішень. Політичний зміст такої схеми, яка включає місцеве самоврядування, як одного з суб'єктів забезпечення регіонального розвитку, полягає у забезпеченні балансів інтересів місцевих громад і, в цілому, громади регіону. Метою політичного управління регіональним розвитком є стимулювання об'єднання регіонів у потужну місцеву громаду з відповідною інфраструктурою і певними параметрами громадської думки, і уподобаннями населення.

Отже, за умови конструктивної позиції з боку виборних управлінських органів територіальних громад, політичний менеджмент на рівні регіону може бути покращений за рахунок розподілу управлінської праці, який буде полягати у функціонуванні координаційного центру на прийняття рішень на регіональному рівні і виконавчих структур, у вигляді органів територіальних громад на рівні населених пунктів. За таких умов динамічний і інноваційний розвиток регіонів сучасної України виглядає перспективним і успішним. Перспектива подальшого розвитку у напрямку, порушеному цією статтею і визначення загальної структури політичного менеджменту регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Керецман В. Наднаціональне регулювання регіонального розвитку в ЄС: виклики для України / В. Керецман // Актуальні проблеми державного управління : Зб. наук. пр. / Редкол.: С.М. Серьогін (голов. ред.) та ін. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2004. – Вип. 1 (15). – 220 с.
2. Керецман В.Ю. Державне регулювання регіонального розвитку: теоретичні аспекти / В. Ю. Керецман : Моногр. – К.: Вид-во УАДУ, 2002. – 188 с.
3. Кіш Є. APP : міжнародні обрії / Є. Кіш // Український регіональний вісник. – 2000. – 1 листопада. – № 6. – С. 8-9
4. Конституційне право України : Підручник / за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка., 1999 – 734 с.
5. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. : Із змінами, внесеними Законом України від 8.10.2004 р. № 2222-IV. – К. : Укр. центр правничих студій, 2006. – 124 с.
6. Концепція державної промислової політики : Указ Президента України від 12 лютого 2003 року № 102/2003. – Режим доступу. - <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. - Назва з екрану.
7. Лендзель М. Спеціальні інститути розвитку територій: європейський досвід / М. Лендзель // Інститути та інструменти розвитку територій: На шляху до європейських принципів/ Київ. Центру Інституту Схід-Захід; За ред.: С. Максименка. – 244 с.
8. Про адміністративно-територіальний устрій України: проект Закону України. – Режим доступу. - <http://uapravo.net/data/base14>. - Назва з екрану.
9. Про рекомендації парламентських слухань про законодавчі аспекти регіональної політики та місцевого самоврядування : Постанова Верховної Ради України від 05.06.2003 № 939 – IV – Режим доступу. - <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. - Назва з екрану.
10. Продан Ю. Завдання регіональної політики та структура управління в країнах Центральної та Східної Європи / Ю. Продан // Нова політика. - 2000. - № 5. – С. 17-21
11. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку : Моногр. / За ред. З.С. Варналія. – К.: Знання України, 2005. - 498.
12. Студенніков І. Румунський шлях (перспективи розвитку APP) / І. Студенніков // Український регіональний вісник. – 2000. – 1 листопада. – № 6. – С. 3
13. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (від. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 1: А-Г. – 672 с.: іл.
14. Regional Development Agencies Act 1998. – Режим доступу. - <http://www.legislation.hms.gov.uk/acts/acts1998/>. - Назва з екрану.

УДК 327.7

О.В. БАШТАННИК

ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНИХ ІНІЦІАТИВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКИЙ ВИМІР

Баштанник Оксана Віталіївна – слухач магістратури соціально-гуманітарного факультету Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

У статті досліджуються особливості становлення сучасних політичних ініціатив у межах європейських інтеграційних процесів на прикладі політики ЄС щодо країн басейну Середземного моря. Визначено основні тенденції формування спільної політики ЄС «Середньоземноморський вимір». Визначено потенційно важливі напрями формування зовнішньої політики України відповідно до досвіду країн-сусідів ЄС.

Ключові слова: європейська інтеграція, зовнішня політика, політична ініціатива, політичний вимір.

В статье исследуются особенности становления современных политических инициатив в рамках европейских интеграционных процессов на примере политики ЕС в отношении стран бассейна Средиземного моря. Определены основные тенденции формирования общей политики ЕС «Средиземноморское измерение». Определены потенциально важные направления формирования внешней политики Украины в соответствии с опытом стран-соседей ЕС.

Ключевые слова: европейская интеграция, внешняя политика, политическая инициатива, политическое измерение.

The article investigates the features of formation of modern political initiatives of European integration processes on the example of EU policy towards countries of the Mediterranean basin. The main tendencies of the formation of a common EU policy "Mediterranean dimension". Identified potentially important areas of foreign policy of Ukraine in accordance with the experience of countries neighboring the EU.

Keywords: European integration, foreign policy, political initiative, the political dimension.

© О.В. Баштанник, 2011

Досить довгий час рушією силою, що визначала створення та функціонування регіональних інтеграційних утворень, було прагнення створити значні за територією союзи, величина яких мала б гарантувати, в певній мірі, спільну безпеку та вагу на міжнародній арені. Але інтеграційний потенціал не є нескінченним – коли вигоди від інтеграції зменшуються, а ресурси на її подальше просування необхідні ще значні, виникають протиріччя, які в сучасних умовах неможливо вирішити однозначно – продовжувати інтеграцію чи замкнути межі спільноти. Мета статті полягає у дослідженні основних особливостей становлення і функціонування механізму політичних ініціатив у Європейському Союзі на прикладі аналізу його політики у макрорегіоні Середземномор'я в контексті впливу процесів у Європейському Союзі та за його межами – у неєвропейських країнах Середземноморського басейну. Дана мета реалізується внаслідок розв'язання таких основних дослідницьких завдань: розкрити базові інституційні і теоретичні основи європейського інтеграційного процесу у сучасних умовах; виявити передумови і причини активізації Євро-середземноморського співробітництва в другій половині ХХ ст.; проаналізувати феномен Барселонського процесу та ті фактори, що впливали на його ефективність; дослідити трансформацію середземноморської політики Європейського Союзу після активізації діяльності Франції на цьому напрямку.

Проблематика теоретичних та інституційних аспектів європейської інтеграції досить широко висвітлюється переважно в працях російських, а також вітчизняних і іноземних дослідників –

Р. В. Бугрова, М. В. Стрежнєвої, Т. Бордачова, І. Бусигіної, Т. Воротицької, О. Мещерякової, В. Смолякова, К. Доценко, Г. Вобруби, М. Емерсона та ін. Тематика, що стосується специфіки функціонування Барселонського процесу та Союзу заради Середземномор'я опрацьована в роботах іноземних, українських та російських учених – Р. Міллера та А. Мішріфа, Е. Барбе та Е. Солера-і-Леча, С. Нсоулі та А. Бізата, С. Лотоцької, О. Сушка, Є. Рябініна, В. Шведа, Н. Ковальського, І. Андронові, В. Толкачова, К. Черкасової, П. Яковлева, А. Семиренко, В. Білана та ін.

У міру поглиблення інтеграційних процесів, ускладнення вирішуваних завдань відзначається тенденція посилення наднаціонального регулювання, що призводить до виникнення «міфа» про те, що умовою і обов'язковим наслідком приєднання до інтеграційного угруповання країн Старого Світу є відмова від частини національного суверенітету [1;2]. Як наслідок, формується досьогодні ще не бачене квазідержавне утворення, за словами Ж. Делора, «непізнаний політичний об'єкт». Але з практичної точки зору така «непізнаність» є швидше перевагою, ніж недоліком. Національні уряди хоч і нарікають, що повністю передали на наднаціональний рівень значну кількість повноважень, але вони зберігають можливості блокувати невідповідні для них кроки євробюрократії [3].

Визначною тенденцією інтеграції в ЄС є перехід від поверхневої інтеграції до глибокої, від секторальної - до комплексної, і він повторюється з кожним розширенням, але на різних рівнях [4]. Специфіка ЄС полягає в тому, що характер інтеграції у ньому змінюється не по наростаючій (від м'якої

до жорсткої), а постійно варіюється, в залежності від ситуації. У разі «позитивної» (більш соціально-орієнтованої) інтеграції держави-учасниці повинні приводити внутрішні механізми у відповідність з моделлю, яка задається у наднаціональних політичних рішеннях (захист прав споживачів, охорона навколишнього середовища) [4].

Стрімке розширення сфер співробітництва та посилення взаємозалежності держав зумовили необхідність усвідомлення нової глобальної ролі Європейських співтовариств у системі сучасних міжнародних відносин, що сприяло виникненню так званого глобально-системного підходу до дослідження європейської інтеграції [5]. Всі ці підходи внесли свій вклад до більш чіткого розуміння об'єднуючих процесів у Європі, проте для нас найбільшу цікавість мають ті теорії, які складають основу безпосередньо політологічного підходу, того, який, на нашу думку, дає найбільш цілісне уявлення про закономірності розвитку та найсуттєвіші особливості інтеграції як такої та європейського її варіанта. Теорії ці, на відміну від конкретних моделей, розглядають досить широке коло питань, окрім європейської інтеграції, але вони, в той же час, звертаються до самих основ, суті інтеграції.

При цьому, як зазначає І. Бусигіна, як напрямком євроінтеграції, так загалом зовнішня політика є простором, де вирішальну роль має зацікавленість лідерів національних держав, а не діяльність європейських інститутів [6]. Наприклад, формально відповідальними за розвиток відносин на Середземноморському напрямі зовнішньої політики ЄС є ЄР, ЄП, ЄК та Генеральний директорат ЄК по зовнішнім зв'язкам [7], проте основними локомотивами поглиблення співпраці країн на цьому напрямі були Іспанія (на початковому етапі – в рамках Барселонського процесу), а згодом – Франція (після обрання президентом Н. Саркозі). Складається ситуація, за якої основні напрямки зовнішньої політики ЄС реалізуються країною або групами країн, що є найбільш у них зацікавленими (подекуди залишаючи поза увагою наміри менш зацікавлених держав і ЄС у цілому). Окрім Південного (Середземноморського) напрямку, що розробляється певними країнами старої Європи (колишніми колонізаторами своїх теперішніх партнерів), присутня також зацікавленість новоприйнятих держав у зростанні своєї ваги як ініціатора зовнішньої політики (Східний напрям). Заснування у березні 2009 р. ініціативи ЄС «Східне партнерство» стало втіленням інтересів Польщі, багато в чому всупереч зовнішній політиці РФ, яка намагається не втрачати власного впливу над країнами-учасницями партнерства (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова та Україна) [6].

Ще одним прикладом впливу окремих країн на політику Співтовариства є ініціатива «Північного виміру», що була запропонована Фінляндією в 1997 р., а через два роки прийнята ЄК в якості стратегії ЄС. Основним змістом її виступає розвиток транскордонного співробітництва між певними регіонами країн-учасниць (Фінляндія, Швеція, Норвегія, Ісландія, держави Балтії, Польща і РФ).

Цей Північний напрямок вказує на практику проведення малими країнами ЄС «розумної маленької політики», де багаторівневе управління дозволяє країнам-учасницям впливати на процес прийняття рішень через різноманітні канали – європейські інститути, регіональні, національні та субнаціональні структури [6]. На сьогоднішній день європейський інтеграційний процес знаходиться на вирішальному етапі свого розвитку – чи замкнеться ЄС у своїх формальних межах, чи буде поступово розширюватися за рахунок включення нових держав до своїх рядів – ось у чому зараз полягає найголовніше питання. На нашу думку, дослідження теоретичних та інституційних підвалин функціонування ЄС дало можливість говорити про існування третього, найбільш вірогідного і вигідного ЄС зараз варіанта розбудови відносин з сусідніми країнами – залучення до інтеграційних процесів (а не інтеграція у формальну її розумінні – критерії, заявки і т.д.). Виникає новий інструмент реалізації зовнішньої політики – практика ініціатив. Ініціативу слід розуміти як практичний прояв тривекторної моделі сучасної інтеграційної політики ЄС, яка полягає у залученні основною країною-ініціатором до співпраці певної групи країн, які згуртовані переважно за географічним принципом, але мають схожі політико-економічні та соціально-культурні характеристики. Подібне залучення відбувається під контролем наднаціональних інституцій, але значний вплив мають найбільш авторитетні держави, хай вони навіть не відносяться до основного складу держав у конкретній ініціативі.

Від самого початку формування інтеграційних структур в Європі стало зрозуміло, що питання співробітництва з державами середземноморського регіону посідатимуть важливе місце в їх зовнішній політиці. Це пояснюється тим, що до цих структур (спершу до Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), а потім і до ЄС) входили середземноморські держави Південної Європи, сам регіон Середземного моря має значний економічний потенціал, і, що не менш важливо, неєвропейське Середземномор'я і Європу поєднує історія тривалих і непростих взаємин. Іспанія, Франція, Італія та Великобританія мали власні колонії на теренах середземноморського регіону, а Іспанія навіть на сьогодні зберігає дві автономії на півночі Африки – Сеуту і Мелілью [8]. Вперше проблеми налагодження співпраці із Середземномор'ям постали перед Європою в 50-х роках ХХ ст., у період, коли колишні колоніальні імперії мали шукати нові способи здійснення комунікації тепер уже з незалежними державами. В Римському договорі від 25 березня 1957 р. була передбачена (і детально прописана) «асоціація із заморськими країнами і територіями» з метою розширення торгових відносин і підтримки суспільного розвитку регіонів. Так, деякі положення Договору могли бути застосовані до Алжиру і Мавританії, широкі можливості надавалися Тунісу і Марокко, а Лівії взагалі пропонувалися переговори про конвенцію щодо економічної асоціації з ЄЕС (через революцію 1969 р. і пріхід до влади М. Каддафі це не стало реальністю) [9].

Така позиція ЄЕС була цілком зрозумілою, адже

регіон, що знаходиться на перетині трьох географічних просторів – Європи, Азії та Африки, зосередження численних торговельних шляхів і є одним з центрів світової економіки, не може не викликати до себе підвищеної уваги найближчих сусідів [10]. Перші договори були підписані дещо пізніше: спершу торгові угоди - 1969 р. - з Марокко і Тунісом, 1970 р. – з Мальтою, 1972 р. – з Кіпром, 1975 р. – з Ізраїлем [10], а пізніше - домовленості щодо економічного і фінансового співробітництва з країнами Магриба (Алжир, Марокко і Туніс) у 1976 р., з Єгиптом, Сирією, Йорданією та Ліваном (група країн Машрика) у 1977 р. Останні набрали чинності 1 листопада 1978 р. [11].

Проте можна вести мову і про існування деяких позитивних тенденцій у міжнародній взаємодії країн Середземноморського регіону. Історичною подією, що підтвердила намагання держав Північної Африки до кооперації, стало підписання договору про створення Союзу Арабського Магрибу (САМ) на зустрічі лідерів Алжиру, Лівії, Мавританії і Марокко в Маракеші (Марокко) 17 лютого 1989 р. Метою об'єднання виступало прагнення держав спільно адаптуватися до процесів глобалізації в світі через поетапне впровадження вільного руху товарів, капіталів, послуг і громадян (помітний вплив ідей європейської інтеграції), вироблення спільної політики в різноманітних сферах (економічній, соціальній і т. ін.), спрощення митних процедур, кооперація водного, сухопутного та морського сполучення між державами САМ та ін. [12; С. 108]. Проте невдовзі сталася одна з визначальних подій, які докорінно змінили розвиток Середземноморської політики ЄЕС - прийняття до його лав Греції (договір від 28 травня 1979 р., вступив у силу 1 січня 1981 р.), Іспанії та Португалії (договір від 12 червня 1985 р., вступив у силу 1 січня 1986 р.). Таким чином, майже все Північне Середземномор'я увійшло до структури ЄЕС і виник блок країн, які мали суттєві інтереси в регіоні Середземного моря. М.О. Ковальський зазначає, що відбулася певного роду реструктуризація середземноморського геополітичного простору, а співвідношення між його північною та південною частинами набуло принципово нової якості [9].

У контексті зазначених процесів виникла потреба в розробці нових перспектив співробітництва, і у 1992 р. була сформована «нова середземноморська політика» (згодом – Політика євро-середземноморського співробітництва і партнерства), сутність якої полягала в широкомасштабному розвитку співробітництва в регіоні на багатосторонній основі. Нова політика дає перші результати – підписуються договори про асоціацію між Туреччиною, Кіпром та Мальтою, не виключалася можливість їх подальшого вступу до ЄС як повноправних членів [9]. Після того, як стала очевидною можливість розширення ЄС за рахунок пострадянських країн, в європейських середземноморських державах виникли побоювання, що проблематика їхнього розвитку опиниться на периферії внутрішньої європейської політики, а їхні традиційні зв'язки з сусідніми неєвропейськими країнами не будуть враховані у розбудові зовнішньополітичних стра-

тегій ЄС у цілому. Виникла потреба у переході на новий рівень співробітництва, розвитку партнерських відносин між ЄЕС та Середземномор'ям [8].

У Маастрихтському договорі, що вступив у силу 1 січня 1993 р., було відтворено формулювання Римського договору щодо «асоціації з заморськими країнами і територіями», і тепер уже ЄС взяв на себе зобов'язання сприяти зростанню зовнішньополітичної активності на середземноморському напрямі [13]. Окремо була укладена Декларація про представництво інтересів заморських країн і територій, де були також сформульовані певні зобов'язання Європейського інвестиційного банку стосовно фінансових аспектів середземноморської політики ЄС. Це стало відповіддю на заклик європейського керівництва на Лісабонській зустрічі Європейської Ради в 1992 р. щодо переосмислення та посилення фінансової політики ЄС у регіоні Середземного моря і висунення конкретних проєктів в коротко- та довгостроковому періоді.

Підтримка загального курсу нової середземноморської політики була зафіксована на зустрічі лідерів ЄС на Корфу в червні 1994 р., сесії ЄР в Ессені в грудні 1994 р. і Каннах у червні 1995 р. Підсумком цих обговорень стала перша Євро-середземноморська конференція на рівні міністрів іноземних справ у листопаді 1995 р. [14]. В ній взяли участь країни-члени ЄС та інші країни Середземноморського регіону – Алжир, Ізраїль, Йорданія, Єгипет, Кіпр, Ліван, Мальта, Марокко, НАП, Туніс та Туреччина. Серед позитивних факторів для розвитку партнерства в майбутньому називали той факт, що дві впливові середземноморські держави – Франція та Іспанія – головували в ЄС у 1995 р. (кожна по півроку). І саме від Іспанії на той час очікували найбільшої активності у цьому напрямку, що і було певною мірою продемонстровано. У середині 1990-х рр. середземноморська політика стала одним із пріоритетних напрямків діяльності ЄС в цілому. Барселонський процес, виражений у розбудові співробітництва держав-членів ЄС з так званими «третіми середземноморськими країнами» (Північної Африки та Близького Сходу) і формуванні якісно нового типу відносин між цими країнами був суттєвим фактором, що здійснював вплив на всю систему міжнародних відносин у макрорегіоні Середземноморського басейну. При цьому ЄС переслідував наступні цілі: 1) прискорити темпи соціально-економічного розвитку в країнах Південного Середземномор'я; 2) покращити умови життя для скорочення розриву між більш розвинутою Північчю та Півднем, який потерпає від економічної нестабільності; 3) посилити регіональну інтеграцію та регіональне співробітництво між південними країнами ЄС та неєвропейськими країнами Середземноморського регіону.

Слід зазначити, що до утвердження такої стратегії щодо середземноморської політики ЄС призвів комплексний вплив ряду факторів. У першу чергу, свою роль зіграло утвердження Європейського Співтовариства як могутнього центру впливу на всі сфери міжнародного життя. Тому він повинен був і мав достатньо можливостей протистояти активній політиці США на середземноморському напрямку

зовнішньої політики. Це було добре зрозуміло керівництву ЄС, адже саме від зростання співробітництва Об'єднаної Європи з арабсько-мусульманським світом, передусім з мусульманськими країнами Південного і Східного Середземномор'я, доступу до використання їхніх природних та інших ресурсів (найголовніше – енергоносіїв) у досить значній мірі може залежати майбутнє всього ЄС [15; С. 86-87]. Саме через послідовне втілення в життя конкретної оформленої стратегії співробітництва з країнами Середземноморського регіону можливо було б домогтися виконання всіх поставлених завдань. Такою стратегією і став євро-середземноморський діалог, який був започаткований на Барселонській конференції 1995 р.

Барселонський процес сміливо можна назвати унікальною ініціативою щодо конструювання регіональних зв'язків між країнами з різною релігією, культурою, суспільно-економічним укладом. Цей форум євро-середземноморського співробітництва, стартувавши ще в середині 1990-х рр. з появою «Нової інтеграційної стратегії ЄС на Південному напрямі» в 1992 р., остаточно оформився в листопаді 1995 р. На конференції міністрів іноземних справ 15 держав ЄС та 12 (Кіпр, Мальта, Туреччина, НАП, Ізраїль, Йорданія, Сирія, Ліван, Єгипет, Марокко, Туніс та Алжир) неєвропейських країн південного узбережжя Середземного моря, яка відбулася в Барселоні (Іспанія) 27-28 листопада, було прийнято Барселонську декларацію та засновано Euromed. Таким чином, було засвідчено прагнення до переходу відносин між країнами регіону на якісно новий, цивілізований рівень, оскільки лише мирний та рівноправний діалог міг сприяти врегулюванню тих конфронтаційних тенденцій, які існували в Середземномор'ї [16].

Що ж до конкретних сфер взаємодії, які мали б розроблятися в рамках Барселонського процесу, то їх три:

1. політична та діалог з питань безпеки (створення загального простору миру і стабільності, сприяння верховенства закону та поваги до демократичних цінностей та прав людини);

2. економічна та питання фінансування (підготовка до створення зони вільної торгівлі, забезпечення сталого економічного розвитку);

3. соціальна та людський вимір (сприяння толерантності та міжкультурному діалогу, розвитку структур громадянського суспільства) [16].

Новизна та важливість Барселонської декларації полягають у декількох аспектах. По-перше, вона фіксувала виникнення більш високого рівня відносин між країнами середземноморського діалогу – вони набули статусу рівноправних партнерів [13]. Воістину цінністю Euromed є унікальний склад його учасників, серед яких Ізраїль та НАП співпрацюють разом. Таку тактику в побудові відносин ЄС використовує не вперше, хоча у цьому американський аналітик Р. Каган вбачає військову слабкість ЄС [17]. По-друге, до того часу не було ще жодного багатостороннього документа по Середземномор'ю, де була б зібрана така велика кількість підписів міністрів іноземних справ країн-учасниць. По-третє, партнерство започатковувалося як всеохоплююча

ініціатива, розділи її охоплювали як ніколи різноманітну кількість питань. Також одночасно декларація виступала робочою програмою для реалізації запланованих проектів [9].

Двостороння взаємодія реалізується через укладення домовленостей про принципи Середземноморського співробітництва (Mediterranean Association Agreements), головне значення тут має підтримка економічних трансформацій для запровадження режиму вільної торгівлі (проведення структурних трансформацій в економіці Туніса та Йорданії, підтримка функціонування Сирійсько-Європейського бізнес-центру та ін.) [19]. Ці Угоди про Євро-Середземноморську Асоціацію замінювали собою угоди, укладені у 70-х роках - Угоди про співробітництво. Протягом 1997-2004 рр. було укладено 9 Угод про Євро-Середземноморську Асоціацію з НАП, Тунісом, Ізраїлем, Марокко, Йорданією, Єгиптом, Алжиром, Ліваном та Сирією. В 1995 р. між Євросоюзом і Туреччиною була укладена угода подібного роду щодо створення митного союзу [19]. Такі Угоди містять загальні принципи, якими керується Euromed, та специфіку взаємовідносин ЄС з кожною країною, що географічно відноситься до Середземноморського регіону, Близького і Середнього Сходу, а також передбачають здійснення менеджменту другої найбільшої програми у сфері зовнішніх відносин – МЕДА (на кшталт PHARE і TACIS) й інших регіональних бюджетних ліній, які разом мають фінансування в обсязі близько 1 млрд. євро щорічно [19].

Програма МЕДА (MEDA Program) є, по суті, головним фінансовим інструментом ЄС у реалізації Euromed. Більшість фондів МЕДА розподілена між 9 країнами-партнерами (за винятком Кіпру, Мальти та Ізраїлю) в основному на двосторонній (хоча можливо і на регіональній) основі переважно з метою надання підготовки запровадження режиму вільної торгівлі та зміцнення соціально-економічної ситуації в країнах. З 2007 р. МЕДА включена в Європейський інструмент сусідства і партнерства (EINP) [19]. На 2007-2010 рр. EINP передбачає для південних сусідів ЄС суми більш значні, ніж для східних, причому як у внутрішньо-регіональних програмах, так і в сукупності програм по окремих країнах [20].

Слід відзначити, що ще на старті Барселонського процесу виникли диспропорції розвитку ініціативи, які згодом стали визначальними для всієї його подальшої історії – з більшою легкістю реалізовувалися проекти у тих сферах, які хоч і були важливими, але не мали першочергового значення (екологія, культура, людський вимір та ін.), а в тих сферах, які привертати найбільшу увагу, дуже складно було досягти реального компромісу. Політичні протиріччя між країнами-учасницями (Туреччина-Греція, Ізраїль-Палестина та ін.) справляли досить відчутний вплив на діяльність всередині партнерства [10].

За період свого існування (до 2008 р.) загальна кількість учасників Барселонського процесу досягла 35 держав (25 європейських та 10 південно-середземноморських), причому в його склад одночасно входили Палестинська Автономія та Ізраїль,

а Лівія мала статус спостерігача. Саме ці виключні умови і сприяли досягненню певного успіху у координації діяльності держав – сформована нормативно-інституційна база (наявність основоположних документів співробітництва, постійно діючих самітів міністрів закордонних справ країн-учасниць як основної керуючої структури, а також самітів інших профільних міністерств, діяльність Євро-середземноморської Парламентської Асамблеї, дослідницьких центрів та ін. структур) [21]. Проте позиції сторін від початку були нерівними. ЄС через Барселонський процес прагнув досягти певного рівня безпеки по іншій бік лінії своїх південних кордонів (що межує з осередками конфліктів військового та терористичного характеру), стабілізувати економічний розвиток країн Середземномор'я (партнерів своїх південних компаній), контролювати міграційні потоки та пропагувати цінності західного суспільства.

Як вважає К. Шинкарук, у цьому випадку ЄС дуже яскраво демонструє свій власний інструмент політичної та економічної інтеграції – «м'яку силу». Вона наводить висловлювання професора Оксфордського університету Я. Зелонки про те, що «Європейський Союз є досить слабким, коли йдеться про традиційний баланс сил, військове втручання та втаємничені дипломатичні маніпуляції. Та він є чудовим міжнародним актором у справах врегулювання постконфліктних ситуацій, поширення норм, розбудови інституцій та інших форм м'якої сили». Ця найуспішніша складова Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС уже продемонструвала себе як потужний спосіб впливу на демократичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи, де через програму ТАСІС з 1991 по 2005 рр. було профінансовано проекти на суму понад 7 млрд. євро [22].

Досить довгий час рушійною силою, що визначала створення та функціонування регіональних

інтеграційних утворень, було прагнення створити значні за територією союзи, величина яких мала б гарантувати, в певній мірі, спільну безпеку та вагу на міжнародній арені. Але інтеграційний потенціал не є нескінченним – коли вигоди від інтеграції зменшуються, а ресурси на її подальше просування необхідні ще значні, виникають протиріччя, які в сучасних умовах неможливо вирішити однозначно – продовжувати інтеграцію чи замкнути межі спільноти. В цій ситуації ЄС обирає найбільш вигідну стратегію – залучення держав до співробітництва без формальної інтеграції, створюючи новий інструмент реалізації зовнішньої політики – практику ініціатив, яка ілюструє тривекторну модель сучасної інтеграційної політики ЄС.

Для України досвід реалізації політичної ініціативи ЄС у Середземноморському регіоні є досить важливим з огляду на її участь у Східному партнерстві – ще одному напрямку зовнішньої політики, який реалізується через практику ініціатив (активістами тут є Польща та Швеція). На перший погляд, між ними мало спільного – учасники Східного партнерства більш передбачувані в своїй зовнішній і внутрішній політиці, вони не мають таких глибоких проблем, як середземноморські держави (відсутні військові конфлікти та ін.), а деякі з них – Україна, Молдова та Білорусь – географічно приналежні до Європи. Але ці ініціативи схожі в головному – вони є реалізацією політики ЄС з побудови навколо себе т.зв. «просторів лояльності», підконтрольних буферних зон (що є, до речі, не характерним для Північного виміру). Перспектива подальшого членства у ЄС не гарантована навіть для тих країн, для яких вона більш-менш можлива, співробітництво від початку або фактично (неформально) є двостороннім: з керівною роллю ЄС, а головне – обидві ініціативи напряму конкурують між собою за доступ до джерел фінансування ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойченко А. А. Региональная интеграция в условиях глобализации мирового хозяйства : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.14 / Бойченко Анна Александровна ; Московский гос. университет им. М.В. Ломоносова. – Москва, 2007. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.econ.msu.ru/cmt2/lib/a/800/File/boichenko.pdf.
2. (4) Стрежнева М. В. Сетевой компонент в политическом устройстве Евросоюза / М. В. Стрежнева // Международные процессы. – 2005. – Т.3. – №.3. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/nineth/005.htm>
3. Бордачев Т. Суверенитет и интеграция / Т. Бордачев // Россия в глобальной политике. – 2007. – Vol.5. – №.1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.3dway.org/node/6330>
4. (6) Байков А. «Интеграционные маршруты» Западно-Центральной Европы и Восточной Азии / А. Байков // Международные процессы. – 2007. – Т.5. – №.3. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivi.ru/oikumena/integracionnye_marshruty_zapadno_centralnoiy_evropy_i_vostochnoiy_azii_2008-2-17-44-6.htm
5. (8) Смоляков В.А. Политическое измерение экономической интеграции (сравнение европейской и восточноазиатской моделей) / В.А. Смоляков // Вестник ХГАЭП. – 2010. – №.3(48). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://vestnik.ael.ru/LinkClick.aspx?fileticket=Qc_9dkC9ZLw%3D&tabid=892&mid=2625&forcedownload=true.
6. Бусыгина И.М. Евросоюз: от частного к общему / И.М. Бусыгина, М.Г. Филиппов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_14566.
7. Средиземноморская политика ЕС [Электронный ресурс]. – Режим доступа: (Euromed) www.mgimo.ru/files/2004/kafedry/evro_int/sred-policy-EU.ppt.
8. Барбе Э. Отношения между странами Европы и Средиземноморья: жизненный вызов / Э. Барбе, Э. Солер-и-Леча // Европа (Европа). – 2004. – №.2. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ceel.com/aspx/issuedetails.aspx?issueid=4f5d639b-49f5-4296-b8fe-743863c600bc&articleId=522040c1-72c3-4c9b-8e9a-d033f3decd0.
9. Ковальский Н. А. Средиземноморская политика Европейского Союза: эволюция и перспективы / Н. А. Ковальский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.edc.spb.ru/activities/conferences/40years/kovalsky.html>
10. Андропова И. В. Роль и место Средиземноморья в системе внешнеэкономической политики ЕС / И. В. Андропова // Вісник Донецького національного університету. Сер. В. Економіка і право. – 2009. – Вип.2. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vdu/Ekon/2009_2/019.pdf
11. А. А.–К. Абдулла аль Хаулан. Правовий механізм співробітництва Європейського Союзу з країнами Середземномор'я : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Аднан Абдул –Кадер Абдулла аль Хаулан ; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – Київ, 2000. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dnn.su/uridichni-nauki/35-pravovij-mexanizm-spirobitnictva-yevropejskogo.html>

12. П. Ханжарова Сотрудничество Союза арабского Магриба с Европейским союзом / П. Ханжарова // ОБОЗРЕВАТЕЛЬ-OBSERVER. – 2007. - №. 7. - С. 108-114.
13. Саркисян Т.Г. Развитие европейско-средиземноморского партнерства. Образование «Союза для Средиземноморья» / Т.Г. Саркисян // Сборник тезисов 66-й научно-практической конференции студентов, магистрантов и аспирантов факультета международных отношений БГУ. Минск, 9 апреля 2009 г. / Редкол.: В.Г.Шадуцкий и др. - Минск, 2009. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://nirs.do.am/conference66_2009.pdf.
14. Ковальский Н. Расширение ЕС и НАТО на средиземноморском направлении / Н. Ковальский [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.rau.su/observer/N10-12_96/10-12_09.HTM
15. Швед В. О. Близькосхідний регіон у сучасних стратегіях трансатлантичної спільноти [Текст] / В. О. Швед / - Київ: НІСД, 2006. - 242 с.
16. Волович А.А. Евросредиземноморское партнерство: 10 лет спустя / А.А. Волович [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2005/13-12-05a.htm>.
17. Лотоцька С. Хто швидше увійде до ЕС - Росія чи Україна? / С. Лотоцька // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2005. - Число 40 - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n40texts/lotocka.htm>.
18. Euro-Mediterranean Agreements: the Partnership is moving forward [Electronic resource]: - Mode of access: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/04/275&format=HTML&aged=1&language=EN&guiLanguage=en>
19. Directorate-General for External Relations [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.developmentportal.eu>.
20. Толкачев В. «Битва за Средиземье»: трилогія / В. Толкачев [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://oko-planet.su/politik/politikmir/34718-bitva-za-sredizeme.html>.
21. Ткаченко А.А. Барселонский процесс: проблемы и перспективы / А.А. Ткаченко [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/11-07-07a.htm>
22. Шинкарук К. На шляху до «розумної сили» / К. Шинкарук [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=128>

РЕЦЕНЗІЯ

А.І. СУХОТЕРІНА

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ Е.В. МАМОНТОВОЇ «ДЕРЖАВНИЙ ПРОТОКОЛ ТА ЦЕРЕМОНІАЛ ЯК СИМВОЛІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ПУБЛІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ: ВИТОКИ, СТРУКТУРА, НОРМАТИВНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ»

Мамонтова Е.В. «Державний протокол та церемоніал як символічний інструмент забезпечення процесу публічної комунікації: витоки, структура, нормативно-організаційні засади». – Одеса: Друкарський дім, 2011. – 480 с.

Сухотеріна Любов Іванівна – доктор історичних наук, професор, завідувача кафедрою політології Одеського національного політехнічного університету

Актуальність теми дослідження, що рецензується, не підлягає сумніву. Масштабність політичних перетворень, що переживає сучасне українське суспільство, їхні економічні, соціальні й геополітичні наслідки зумовлюють посилення ролі держави у забезпеченні злагодженого, чіткого та безперебійного функціонування всього соціального організму. Адже розвиток будь-якого суспільства, використання його потенціалу значною мірою залежить від рівня та якості управління соціальними процесами. Крім того, специфіка вітчизняного державотворчого процесу, який відбувається на тлі загальносвітової тенденції нівелювання держави як суб'єкта управління, висуває перед вітчизняною політичною наукою невідкладні завдання щодо пошуку нових форм та механізмів регулювання та спрямування суспільно-політичних процесів у конструктивне русло на державному рівні. Водночас, враховуючи те, що проблема адекватності політичної системи національним інтересам та зовнішньо-політичним викликам не лише політико-управлінська, аналіз причин, прогнозування наслідків та розробка можливих механізмів подолання системної політичної кризи в Україні, а також пошук шляхів адаптації країни до вимог глобального інформаційного світу виправдовує та робить актуальним звернення до широкого діапазону наукових напрямків та підходів, що репрезентують увесь галузевий спектр соціального знання. Зокрема, це стосується проблеми переосмислення природи суспільно-владних відносин у контексті процесів трансформації речовинно-предметного світу індустріального суспільства на глобальне інформаційно-комунікативне середовище. У відомих роботах Д. Бела, З. Бжезинського, Дж. Гелбрейта, А. Дергачова, В. Іноземцева, М. Кастельса, Дж. Нейсбіта, О. Неклесси, А. Панаріна, Д. Тапскотта, Е. Тофлера, Ф. Уебстера, Ф. Фукуями, С. Хантінгтона та ін. широко висвітлено економічні, соціальні, геополітичні, ідеологічні, культурологічні, комунікативні аспекти проблем перегляду традиційної структури внутрішніх та зовнішніх функцій держави, збере-

ження державного суверенітету, адаптації національних держав до вимог часу, нових якостей та специфіки суспільства інформаційної доби. Однак характерна для постіндустріального світу тенденція символізації соціально-політичних відносин у переважній більшості досліджень залишилася на периферії наукового інтересу і відзначається лише як симптом змін, що відбуваються. Саме цю лакуну і намагається, певною мірою, заповнити робота Е. В. Мамонтової. У монографії тема символізації знайшла своє переломлення у фокусі стандартів офіційної публічної комунікації. Авторка розглядає державний протокол та церемоніал перед усім як символічну систему, своєрідну невербальну мову офіційного дискурсу політики, інструмент політичної легітимації. У цьому сенсі монографія Е.В. Мамонтової є однією з перших в українській політичній науці спроб концептуально відповісти на відзначені вище актуальні питання сучасної політичної теорії.

Структуру роботи характеризує досить оригінальна архітектоніка. Чотири розділи, будучи цілком автономними науковими дослідженнями, присвяченими окремим структурно-функціональним аспектам протокольного забезпечення процесу публічної комунікації, водночас складаються у цілісний логічно побудований матеріал, завдяки чому проблема отримує комплексне висвітлення. Церемоніал та протокол розглядаються автором і як культурно-цивілізаційні форми, що пройшли тривалий історичний шлях від ритуальних поведінкових практик первісного суспільства до вкрай формалізованих норм буржуазного етикету, і як офіційна мова дипломатичного діалогу, і як інструмент політичної комунікації.

Плідним, на нашу думку, виявився історичний підхід до висвітлення обраної авторкою теми. Завдяки цьому державний протокол та церемоніал показаний у роботі не як статичний інститут, набір певних регламентацій у сфері офіційної публічної комунікації, але як результат багатовікового розвитку комунікативних практик та символічних мо-

делей соціальної поведінки у їх культурно-історичній динаміці.

Окремо слід відзначити величезний фактологічний матеріал, зібраний авторкою. Ґрунтовна джерельна основа дослідження, різноманітна довідкова інформація, викладена у примітках до основного тексту, свідчить не тільки про високий рівень теоретико-методологічного осмислення обраної проблеми, але й доводить велику пізнавальну цінність роботи.

Незважаючи на, в цілому, позитивне враження, монографію Е.В. Мамонтової характеризують і ряд недоліків, про які необхідно зазначити наступне.

По-перше, на наш погляд, авторці необхідно було б приділити більше уваги аналізу тих специфічних якостей, які є характерними саме для офіційної комунікації як різновиду комунікації політичної. Безумовно, Е.В. Мамонтова приділяє цьому питанню належну увагу, але її напрацювання у даній сфері носять фрагментарний характер.

По-друге, монографії бракує прикінцевого узагальнення результатів дослідження. І хоча структура роботи, про що вже відзначалося вище, побудована таким чином, що кожний із її розділів представляє автономне дослідження, яке завершу-

ється ґрунтовними висновками, усунення даного недоліку підвищило б її теоретико-методологічний потенціал.

По-третє, робота, на нашу думку, перевантажена додатками.

Поряд із цим дані зауваження носять рекомендаційний характер і в цілому не знижують високої оцінки дослідження.

Підсумовуючи, хотілося б зазначити, що монографія Е.В. Мамонтової є самостійним, творчим, завершеним дослідженням, яке має теоретико-методологічне та практичне значення. Положення та висновки, що містяться в роботі, є обґрунтованими та доведеними і можуть бути використані як для подальших теоретичних досліджень в українській політичній науці, так і в політичній практиці сучасної України. Матеріал, що міститься у роботі, безумовно, буде цікавим не тільки спеціалістам у сфері державного протоколу та церемоніалу, але й широкому загалу політологів, істориків, культурологів, фахівцям з теорії державного управління, всім, хто цікавиться проблемами державотворення та політичної комунікації.

ПРИМІТКА

Шановний Масальський Василь Іванович!

У зв'язку з помилкою випускаючого редактора до статті науково-теоретичного і громадсько-політичного альманаху «Грані» № 4 (78), розділ «Соціологія», «Зміни у соціальній структурі України в 1928-2011 рр.: досвід наукового аналізу», було додано автора Скородумова Д.С.

Фактично, єдиним автором статті є професор Масальський Василь Іванович.

Директор
видавництва «Грані»

Миргородський А.С.